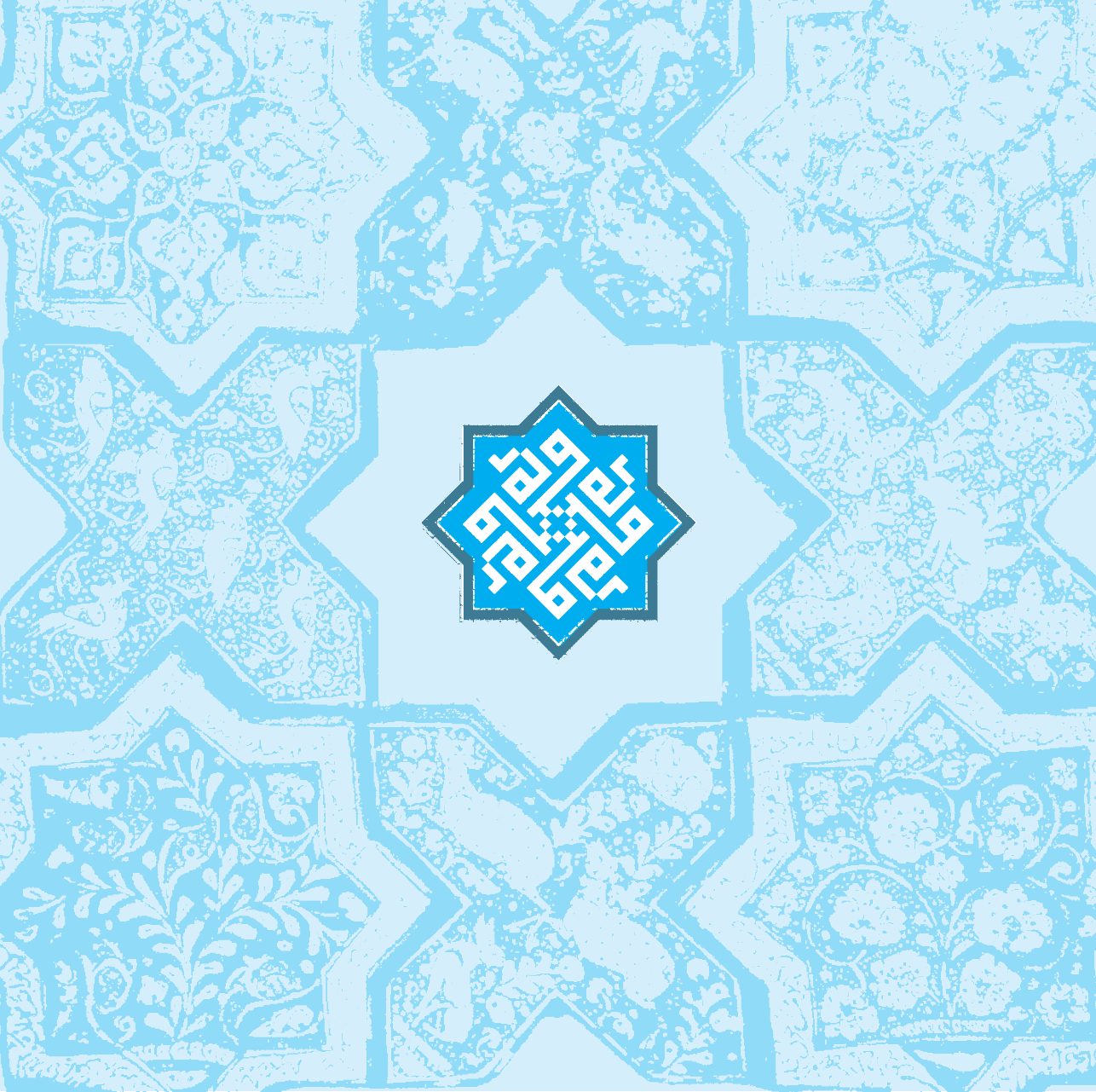

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقالات برگزیده فام

عنوان کتاب: مقالات برگزیده فام (فراخوان ایده‌های مسجدی)
تهیه: دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد، دبیرخانه فام

ویراستار: مهدیه اکبریان مهر

طراح جلد: محمدجواد زهادت

صفحه آرای: سیدمهدی حسینی

نوبت چاپ: اول، مرداد ماه ۹۳

ناشر: دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز رسیدگی به امور مساجد

نشانی: قم، ۴۵ متری آیت الله صدوقی رحمته، ۲۰ متری حضرت ابوالفضل علیه السلام، پلاک ۱۰۳

کد پستی: ۳۷۱۳۱۶۳۴۳۱

تلفن: ۰۲۵ - ۳۲۹۲۳۸۳۵ - ۳۶

دورنگار: ۰۲۵ - ۳۲۹۲۳۸۳۷

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: اسراء

نشانی اینترنتی: www.masjed.ir

مراکز پخش:

۱. قم، ۴۵ متری آیت الله صدوقی رحمته، ۲۰ متری حضرت ابوالفضل علیه السلام، پلاک ۱۰۳

۲. تهران، خیابان جمهوری اسلامی، خیابان سعدی شمالی، کوچه صفامنش

مجتمع محراب مرکز رسیدگی به امور مساجد/ تلفن: ۴-۴۱-۶۶۳۴۶۹-۲۱

کتابخانه
مجلس شورای
اسلامی

فهرست

- مقدمه ۷
- بررسی و پیشنهاد الگوی اولیه برنامه‌درسی کارشناسی ارشد مدیریت امور مساجد ◀ میثم لطیفی ... ۹
- نقش سازمان‌های فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز و مسجد ◀ محسن موحدی ۳۵
- راهبردها و راهکارهای علمی و عملی جذب جوانان به مسجد ◀ داریوش عشقی ۷۹
- ایجاد شبکه‌های اجتماعی فرصتی برای استفاده از ظرفیت‌های مساجد
- ◀ سیدسجاد میرغضنفری ۱۰۸
- نگاهی گذرا به سیمای مسجد طراز اسلامی ◀ عسکری اسلام پور کریمی ۱۴۱
- آسیب شناسی وجود رقیب برای مسجد ◀ حسین اسلام پور ۱۹۵
- شیوه‌های قرآن‌آموزی در مساجد ◀ محمد الهیاری ۲۴۷
- نقش مسجد در تربیت دینی کودکان و نوجوانان ◀ زهرا رسولی شورکی ۲۷۰
- وضعیت شناسی رابطه جوانان و مسجد ◀ حمید میرعباسی ۲۸۷
- عوامل مؤثر بر جذب نوجوانان و جوانان به مساجد
- ◀ داوود ستارزاده، حسینعلی قنادزادگان، مائده یوسف نژاد شیروانی ۳۰۹

برنامه ریزی فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد کشور: پیشنهاد روش شناسی تفصیلی

◀ حیدر مختاری ۳۲۸

بررسی تأثیر کلاس‌های تفسیر قرآن، شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا علیها السلام بر عزت نفس، سلامت عمومی و پرخاشگری نوجوانان دختر در مسجد ملک شهر اصفهان در سال ۱۳۹۲

◀ مهدی صالحی ۳۴۰

نظریه عدالت نفسانی حداقلی در ائمه جماعت مساجد ▶ حسین کاویار ۳۹۲

ارزیابی قابلیت‌های توسعه گردشگری مساجد در ایران ▶ محمد صادقی ۴۱۴

مقدمه

آنچه از فحوای آیات، روایات و تأکیدات علمای اعلام به ویژه بنیان گذار انقلاب اسلامی و رهبری معظم انقلاب به دست می آید، چنین می نماید که مسجد مهمترین پایگاه برای تربیت و شکل دهی هویت دینی و اجتماعی انسانها است. تا بدان جا که رهبر حکیم و خردمند انقلاب در بیانی رسا، مساجد را بهترین و مهمترین مکان برای حفظ دین مردم قلمداد می نمایند.^۱

بی شک اگر قرار است در دنیای امروز و در مواجهه با هجمه همه جانبه دشمن و پیچیدگی های خاص تربیت و دشواری های تبلیغ معارف دینی، مسجد این نقش محوری خود را ایفا نماید، گریزی جز نواندیشی و تحول عمیق در نگرش و عملکرد متولیان، فعالان و خدمتگزاران خانه های خدا وجود ندارد.

لازمه این اتفاق مبارک، عزمی عمومی و حرکتی جمعی برای ایجاد شور و نشاط و پویایی و اثرگذاری حداکثری در فعالیت ها و برنامه های مساجد است. مرکز رسیدگی به امور مساجد بر آن است تا با سهیم نمودن نخبگان، صاحبان فکر، ایده و برنامه و بسیج نمودن همه امکانات سخت افزاری و نرم افزاری، زمینه ساز خیزش و حرکت مساجد به سمت این هدف مقدس باشد. از این رو دبیرخانه فراخوان ایده های مسجدی با هدف جلب و جذب ایده ها و برنامه های نو و اثرگذار، فعالیت خود را از تابستان ۹۲ آغاز نمود و توانست در گام اول آثار و ایده های قابل قبولی را دریافت نماید. مهمترین ثمره این فراخوان، آغاز به کار بانک ایده های مسجد است که به زودی در فضای مجازی راه اندازی شده و دستمایه خوبی برای

فعالان مسجدی خواهد بود.

اما آنچه پیش رو دارید مقالات برتری است که در بخش مقالات و پایان نامه ها به دبیرخانه فراخوان ارسال گردیده و در فرآیند ارزیابی و داوری حائز رتبه گردیده اند. امید است با ارائه دیدگاهها و نظرات سازنده و همچنین ایده های تحول بخش خود یاری رسان خادمان خویش در مرکز رسیدگی به امور مساجد باشید. بر خود لازم میدانیم از زحمات خالصانه همکاران گرانقدر در دفتر مطالعات و پژوهش های مرکز صمیمانه قدردانی نمائیم.

مرکز رسیدگی به امور مساجد
معاونت فرهنگی - اجتماعی

بررسی و پیشنهاد الگوی اولیه برنامه درسی کارشناسی ارشد مدیریت امور مساجد

میثم لطیفی^۱

چکیده

هم‌اکنون دوره‌های متعدد آموزشی رسمی و غیر رسمی در سطح دانشگاهی و حوزوی با محوریت تربیت نظری در علوم انسانی و اجتماعی در سطح ملی و بین‌المللی طراحی و اجرا می‌شود. به نظر می‌رسد با توجه به اهمیت و ضرورت توجه به مسجد و پیچیدگی اداره این مکان مقدس در سطح خرد و کلان لازم است رشته آموزشی مستقلی برای حصول به اهداف والای تمدن اسلامی و الگوی اسلامی و ایرانی پیشرفت با محوریت مسجد طراحی شود. نویسنده در این مقاله، ضمن بررسی اجمالی وضعیت رشته‌های مرتبط با این موضوع در داخل و خارج از کشور و اقدامات صورت گرفته در این خصوص، الگوهای طراحی نظام آموزشی و برنامه درسی را به اختصار مورد توجه قرار داده و نهایتاً با توجه به ادبیات موجود الگوی اولیه دوره آموزش مدیریت مساجد در سطح تحصیلات تکمیلی را ارائه خواهد کرد. روش پژوهش توصیفی تحلیلی است.

واژگان کلیدی

مدیریت امور عمومی، مدیریت فرهنگی، مدیریت مساجد، برنامه درسی، مدیریت آموزشی، آموزش عالی، برنامه درسی میان‌رشته‌ای.

در نظام آموزش جدید، برای هر بخش از گستره علم، رشته تخصصی طراحی شده است. چنین تلاشی از آن جهت بوده که تخصصی کردن رشته‌ها، بهره‌وری را افزایش داده و امکان پرداختن به موضوعات نوین را تسهیل می‌کند. و البته طراحی و راه‌اندازی رشته‌ها فرایندی پیش‌رونده و تکاملی است؛ به نحوی که همچنان رشته‌های علمی در حال زایش و گسترش‌اند. به علاوه طی سال‌های اخیر و حسب ضرورت‌های بوجود آمده در نیازهای محیطی - اجتماعی و فاصله گرفتن شاخه‌های علم از یکدیگر، طراحی رشته‌ها به سوی چندرشته‌ای، میان رشته‌ای و فرارشته‌ای در حال دگرگونی است. در کنار چنین تحولاتی در آموزش، نظام‌های درسی نیز به سمت کاربردی شدن و تحصیلات تکمیلی در حال حرکتند؛ طراحی دوره‌های مدیریت اجرایی، مدیریت کسب و کار و نظایر آن، از این قبیل‌اند.

یکی از عرصه‌های اجتماعی مهم جامعه اسلامی مسجد است. مساجد اولین و مهم‌ترین پایگاه مسلمانان بوده که فراتر از کارکردهای عبادی، دارای نقش‌های متنوعی چون تعلیم و تربیت، ارتباط اجتماعی، فرهنگ‌سازی، حل اختلاف بین مؤمنان، سازماندهی و آمادگی نظامی و اداره عمومی بوده است. از طرف دیگر، نگاه مدرن تلاش دارد که کارکردهای اصیل مسجد را از آن ربوده و به نهاد‌های جدید که با فضای معنوی مسجد بیگانه‌اند، واگذار نماید. بوجود آوردن سازمان جدید آموزش و پرورش، دادگستری، شهرداری و حتی سازمان‌های متأخرتری مثل فرهنگ‌سرا و سرای محله از این قبیل‌اند.

علی‌رغم تأکید فراوان معمار کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری بر ضرورت حفظ جایگاه مسجد و نگاه راهبردی به آن، مع‌الاسف امروز مسجد در نگاه برنامه‌ریزان هندسه اقتدار نظام و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت از شأن و منزلت درخوری برخوردار نیست. با توجه به تنوع کارکردی مسجد و انتظارات به حق از این نهاد مقدس از جانب رهبر معظم انقلاب و متدینین، هر اقدامی در مسیر رشد و بالندگی این نهاد مقدس مرضی خدای تبارک و تعالی و موجب رشد و بالندگی جامعه اسلامی خواهد شد.

یکی از اقدامات ضروری که چنین مهمی را تسهیل می‌کند حرکت به سمت نگاه تخصصی به مسجد و برنامه‌ریزی آموزشی - پژوهشی تخصصی درباره این موضوع است. در دوره معاصر و با توجه به پیچیدگی‌های اجتماعی، ساختارهای سنتی، پاسخگو نبوده و نیازمند بازسازماندهی

آنها هستیم. این مسئله پیش از این توسط شهید مطهری و ذیل مسئله تحول در سازمان روحانیت مطرح شده است. همچنین مقام معظم رهبری نیز این مهم را مکرراً در دیدارهای خود با اصحاب حوزه مطرح نموده‌اند.

اگرچه در لیبیک به ندای رهبرانقلاب حوزه علمیه تحولات قابل تقدیری را از خود نشان داده است اما همچنان این تحولات پاسخگوی نیازهای جامعه نیستند. از طرف دیگر ظرفیت‌های فراوانی هستند، که با برنامه‌ریزی می‌توان آنها را به فعلیت رساند. از آن جمله انبوه دانشجویان در رشته‌های علوم انسانی و استعداد‌های فراوان در حوزه‌های علمیه که آمادگی هدایت به سمت معارف مورد نیاز جامعه که از طریق مساجد قابل انتقال اند دارند.

نویسنده در این مقاله طرح اولیه رشته اداره امور مساجد را ارائه می‌دهد و البته معتقد است این طرح در ابتدای راه است و با استفاده از نظر خبرگان حوزه و دانشگاه قابل تقویت و تکمیل بوده و به واسطه همت‌های بلند و مخلصانه قابلیت اجرا خواهد یافت.

محقق در پی بررسی پیشینه پژوهش‌های مرتبط، مقاله و یا پژوهشی مستقل در این موضوع را نیافت. در عین حال در بین تحقیقات فراوانی که مسجد و یا برنامه درسی را به نحو کلی و مستقل مورد توجه قرار داده‌اند به نکات قابل توجهی دست یافت. کاستی عمده اقدامات و پژوهش‌های گذشته که ضرورت طراحی این رشته را نمایان می‌سازد را ذیل دو عنوان کلی می‌توان ذکر نمود. اولین کاستی در اقدامات صورت گرفته، ناظر به عدم نگاه تخصصی به موضوع مسجد است. در رشته‌های مرتبط درسی به بررسی کلی مدیریت فرهنگی پرداخته شده است و آموزش‌های لازم و تخصصی در باب مسجد ارائه نمی‌شود. (مثل برنامه درسی کارشناسی ارشد مدیریت فرهنگی) دومین کاستی ناظر به عدم توجه به جامعیت و گستردگی موضوع مسجد و بازنمایی آن در برنامه درسی است. تنوع کارکردی مسجد چه در نگاه خرد (ناظر به یک مسجد خاص) و کلان (مجموعه مساجد و نگاه سیاستی) اقتضا می‌کند که انبوهی از گرایش‌های آموزشی و تحقیقاتی را ذیل رشته مذکور لحاظ نمود.

با توجه به ضرورت‌ها و کاستی‌های ذکر شده، هدف این پژوهش ارائه الگوی اولیه برنامه درسی رشته مدیریت امور مساجد است. سؤال اصلی پژوهش ناظر به مختصات مطلوب رشته خواهد بود؛ اینکه الگوی مطلوب برنامه‌ریزی درسی چیست، نیازهای جامعه و مسجد که بایستی در برنامه لحاظ شوند، ویژگی‌های ورودی‌ها کدامند و اهداف دوره چه خواهند بود از

سؤالات فرعی این تحقیق خواهند بود. روش پژوهش توصیفی- تحلیلی خواهد بود. محقق با بررسی کتابخانه‌ای تحقیقات و مستندات گذشته تلاش دارد به سؤالات مذکور در تحقیق پاسخ دهد.

الف) مرور مطالعات و اقدامات گذشته

در این قسمت، ابتدا در خصوص بستر اجرای برنامه درسی یعنی دانشگاه دینی به معنای اعم آن خواهیم پرداخت. این قسمت بخشی از مطالعات قبلی است که توسط بابک حمید یازیر نظارت نویسنده در سال ۱۳۹۳ در دانشگاه امام صادق (ع) انجام شده است.

۱. دانشگاه دینی در سطح جهانی

از آنجایی که دانشگاه دینی مفهومی انتزاعی است که مصادیق آن در قالب ادیان مختلف ظهور و بروز می‌کند لذا تعریف جامع و دقیقی از این مفهوم تاکنون صورت نپذیرفته است. با بررسی‌های صورت گرفته، مراکز آموزشی که به نوعی با موضوع دین در ارتباط هستند در متون مربوطه به صورت ذیل تعریف شده‌اند:

مؤسسات ایمان- محور^۱: عبارت است از کالج، دانشگاه، مدرسه علوم دینی یا مرکز آموزشی که توسط یک نهاد مذهبی حمایت می‌گردد.

مدارس علوم دینی^۲: مدارس که در آن صرفاً علوم دینی تدریس می‌گردد. این مدارس بیشتر در بین دو دین یهود و مسیحیت رایج است و عمدتاً تحت نظارت یک کلیسا و یا کنیسه می‌باشد و فارغ‌التحصیلان آن در مراکز دینی از جمله کلیسا مشغول به کار می‌گردند. این مدارس در قرن نوزدهم برای تربیت اساتید به کار می‌رفته است. پذیرش این مدارس بیشتر در مقطع دبیرستان و پس از آن (شامل کالج یا دانشگاه) است.^۳ می‌توان این مدارس را با تفاوت‌هایی در سازماندهی شبیه حوزه‌های علمیه در کشورهای اسلامی دانست.

۱. faith-based school.

۲. Seminary or Theological colleges.

۳. XXIII Session, Council of Trent, ch. XVIII. Retrieved from J. Waterworth, ed. (۱۸۴۸). The Canons and Decrees of the Sacred and Oecumenical Council of Trent. London: Dolman. Pp. ۱۷۰-۹۲.

http://history.hanover.edu/texts/trent/ct۲۳.html. Retrieved June ۱۶. ۲۰۰۹.

دانشگاه / دانشکده کتب مقدس: در ادیان مختلف دانشگاه‌هایی با عنوان کتاب مقدس آن دین تأسیس گردیده است. نمونه این دانشگاه‌ها دانشگاه انجیل^۱ است که در آن محور اصلی کتاب مقدس انجیل می‌باشد و کلیه آموزش‌ها و پژوهش‌ها حول کتاب مقدس صورت می‌پذیرد. تفاوت این دانشگاه‌ها با مدارس علوم دینی مسیحی مستثنی کردن فلسفه از برنامه درسی می‌باشد. عمدتاً این دانشگاه‌ها تا سطح کارشناسی می‌باشند.^۲ چنین رشته‌ها و دانشکده‌هایی شبیه دانشکده‌های علوم قرآنی در کشورهای اسلامی می‌باشد.

دانشگاه اخلاقی: دانشگاهی که فرامین اخلاقی در آن رعایت می‌گردد و در فرهنگ آن تثبیت شده است.

دانشگاه فضیلت‌گرا: جان نیکسون^۳ در کتاب خود با عنوان به سوی دانشگاه فضیلت‌گرا^۴، با به چالش کشاندن نگاه رایجی که نسبت به دانشگاه خوب^۵ وجود دارد، سعی دارد بنیان‌های اخلاقی کارکردهای دانشگاهی را اعم از آموزش، پژوهش، دانش‌پژوهی^۶ و به طور کلی روابط دانشگاهی، بازتعریف نماید. در نگاه رایج، همواره دانشگاه خوب دانشگاهی است که به لحاظ کارایی اقتصادی، مدیریتی اثربخش داشته باشد. کارآفرینی، پیشرفت و نوآوری رقابتی نیز از جمله معیارهای مهم ارزیابی و قضاوت در خصوص یک دانشگاه نیک به شمار می‌رود. اما طبق نظر نیکسون این قبیل اهداف و شاخص‌ها، پیوسته در بیشتر دانشگاه‌ها پیگیری می‌شود و آنچه در خصوص یک دانشگاه خوب از اذهان دور می‌ماند، تعالی دانشگاهی^۷ و نفع عامه^۸ است. هدف نیکسون آن است که ضعف رهبری فکری مدیران دانشگاه‌ها و سیاست‌گذاران آموزش عالی را نسبت به غفلت از منافع عمومی، در اثر حاکمیت بیش از حد نظام سرمایه‌داری غرب که بعد از بحران مالی سال ۲۰۰۸ رو به افول است به آنها گوشزد نموده و ایشان را نسبت به مسؤولیت‌های اخلاقی و فرهنگی‌ای که در قبال دانشگاه‌ها و جامعه‌شان بر عهده دارند، بیدار

۱. Bible college.

۲. BibleCollegeGuide.com.

۳. Jon Nixon.

۴. Towards The Virtuous University : The Moral Bases Of Academic Practice.

۵. Good University.

۶. Scholarship.

۷. Academic Excellence.

۸. Public Good.

نماید. (Nixon, ۲۰۱۰) این رویکرد به دانشگاه سبب پایه‌گذاری دانشگاهی نوین با رویکردهای فضیلت‌گرا می‌باشد. در این رویکرد تأکید اصلی بیشتر بر فرهنگ دانشگاهی می‌باشد.

دانشکده‌های دین‌شناسی یا علم‌الادیان^۱: دین‌شناسی، دین‌پژوهی یا مطالعات ادیان، عنوانی است که تقریباً از دهه ۶۰ میلادی به خصوص در آمریکا برای اشاره به یک رشته دانشگاهی مستقل در حوزه علوم انسانی (Humanities) به کار می‌رود. پیش از رواج این اصطلاح، عناوینی همچون ادیان هم‌سنجشی یا تطبیقی^۲ نیز به کار برده می‌شدند. زادگاه این رشته، همانند سایر رشته‌های نوین علوم انسانی اروپاست. مکس مولر^۳ آلمانی کسی بود که اولین کرسی استادی با عنوان ادیان تطبیقی در دانشگاه آکسفورد به افتخار وی افتتاح شد. عنوان اخیر در واقع معادل انگلیسی‌ای بود که در قبال اصطلاح آلمانی religionswissenschaft که معنای لغوی آن علم ادیان است برابر نهاده شده بود. از مکس مولر کتابی با همین عنوان به زبان انگلیسی به جای مانده است که به عنوان نخستین متن کلاسیک این رشته از آن یاد می‌شود.

دانشکده‌های الهیات: در دانشگاه‌های جهان دانشکده‌هایی تحت عنوان دانشکده الهیات وجود دارد که به بررسی ماهوی یک دین می‌پردازند. معادل این دانشکده‌ها در ایران نیز وجود دارد و تحت همین عنوان مشغول به فعالیت می‌باشند. مباحثی همچون کلام اسلامی نیز با محتویات این رشته قرابت زیادی دارد.

دانشگاه‌های ادیان: دانشگاه‌هایی که به دلیل وابستگی به دین خاصی عنوان آن دین را برای دانشگاه خود انتخاب نموده‌اند. این دانشگاه‌ها متناسب با هر دین و گرایش مذهبی تعریف شده‌اند و برخی دارای انجمن‌های خاصی نیز می‌باشند. در بررسی این دسته دانشگاه‌ها صرف تسمیه دانشگاه به دین خاص مد نظر بوده و امکان دارد مصادیق این دسته از دانشگاه‌ها هم‌پوشانی با سایر تعاریف داشته باشند. دانشگاه‌های مسیحی، دانشگاه‌های یهودی، دانشگاه‌های اسلامی، دانشگاه‌های بودایی و ... از این نوع دانشگاه‌ها می‌باشند.

در جدول روبه‌رو منظر تعریف دانشگاه دینی، تعریف و مصادیق مذکور در خصوص دانشگاه اسلامی آورده شده است:

۱. The Science of Religions.

۲. Comparative Religion.

۳. Max Muller.

انطباق با معیارهای دانشگاه اسلامی	تعریف دانشگاه دینی	منظر تعریف دانشگاه دینی
	دانشگاهی دینی است که توسط یک نهاد دینی پایه‌گذاری شده باشد.	دانشگاه دینی از حیث هیئت مؤسس و ذی نفعان:
<p>دانشگاهی شکل گرفته براساس مبانی اسلامی/ (اکبری جدی، رسالت: ۱۹ آذر ۸۴).</p> <p>پیاپی کردن احکام و قوانین اسلام و قرآن در جامعه اسلامی/ (میرزا محمدی و صحبت لو، دانشگاه اسلامی: سال یازدهم، شماره یک).</p> <p>دانشگاه اسلامی محل تولید نرم افزار و روش های اسلامی برای جامعه موحد/ (دهقانی، سیاست روز: ۱ بهمن ۸۴).</p> <p>دانشگاهی در جهت بومی کردن علم/ (رسایی، اعتماد ملی: ۱۶ مرداد ۸۴).</p> <p>دانشگاهی برای رفع احتیاجات ملت/ (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۳۴۰).</p> <p>تربیت متخصصینی برای ملت و نه برای شرق و غرب/ (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۳۵۹).</p> <p>پیوند داشتن با جامعه دینی (اسلامی)/ (دانشگاه و مسئله اسلامی شدن، [بی تا]).</p> <p>مشارکت افراد در پرتو معارف دینی (اسلامی) با احساس تعهد و مسئولیت نسبت به رشد و تعالی جامعه و تحقق اهداف و ارزش های دینی (اسلامی) در فعالیت های اجتماعی/ (سند دانشگاه اسلامی).</p>	دانشگاهی که هدفش پیاپی کردن احکام الهی و خدمت به جامعه دینی باشد.	دانشگاه دینی از حیث چشم اندازها، سیاست ها، اهداف و طرحها:

انطباق با معیارهای دانشگاه اسلامی	تعریف دانشگاه دینی	منظر تعریف دانشگاه دینی
<p>استقرار دانشگاه در نظام و جامعه دینی (اسلامی) (دانشگاه و مسئله اسلامی شدن).</p>	<p>هر دانشگاهی که در عنوان آن نام دین خاصی ذکر گردیده است.</p>	<p>دانشگاه دینی از حیث عنوان و یا حضور در یک جامعه دینی:</p>
<p>اسلامی بودن روابط، روش‌ها و سیستم در دانشگاه / (حسینی خامنه‌ای، بیانات در جمع طلاب: ۲۸ آذر ۶۹). وجود روش‌ها و متدولوژی تنظیم کننده رابطه میان علم و دین در رشته‌های گوناگون / (دژگام، دانشگاه اسلامی: شماره ۱۷، بهار ۸۲). اسلامی بودن اساس، روش و سیستم‌ها در دانشگاه / (میرزاحمدی و صحبت‌لو، دانشگاه اسلامی: سال یازدهم، شماره یک).</p>	<p>دانشگاهی که در همه روش‌های انجام کارش دین رسوخ کرده باشد.</p>	<p>دانشگاه دینی از لحاظ روش‌ها، روندها، فرایندها، سیستم‌ها و در کل تکنولوژی:</p>
<p>دارای آموزش‌های معرفت‌الهی و معنوی / (دانشگاه اسلامی، [بی تا]). دانشگاهی که در آن علم از درون مبانی فکری و اعتقادی خود مابجوشد و دست‌گدایی مابیه سمت دشمن دراز نباشد / (میرزاحمدی و صحبت‌لو، دانشگاه اسلامی: سال یازدهم، شماره یک).</p>	<p>هر دانشگاهی که در آن علوم دینی (رویکرد حداقلی و حداکثری) تدریس و مورد پژوهش قرار می‌گیرد.</p>	<p>دانشگاه دینی از حیث برنامه‌های آموزشی:</p>

انطباق با معیارهای دانشگاه اسلامی	تعریف دانشگاه دینی	منظر تعریف دانشگاه دینی
<p>پرهیز از جذب و انتصاب مدیران استعماری و صوری و بسیار کم حضور در حوزه گروه‌های آموزشی/ (بررسی شاخص‌های دانشگاه اسلامی).</p> <p>اسلامی بودن روش‌ها و روابط (نوایی، دانشگاه اسلامی: شماره ۱۸ و ۱۹).</p> <p>اسلامی بودن فضای ذهنی حاکم بر دانشگاه؛ یعنی دانشجویان، اساتید و کارکنان همگی اسلامی بر مبنای اندیشه اسلامی بیندیشند/ (حسینی خامنه‌ای، دانشگاه اسلامی: شماره ۱).</p> <p>اسلامی بودن روابط، روش‌ها و سیستم در دانشگاه/ (حسینی خامنه‌ای، بیانات در جمع طلاب: ۲۸ آذر ۶۹). تهذیب و تعهد در کنار تحصیل (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۴۱۳).</p> <p>عدم وابستگی فکری به غرب/ (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۳۶۰).</p> <p>حاکمیت بینش توحیدی بر تمام شئون دانشگاه و تفکر و اندیشه دانشگاهیان/ (سند دانشگاه اسلامی، [بی تا]).</p> <p>مشارکت افراد در پرتو معارف دینی (اسلامی) با احساس تعهد و مسئولیت نسبت به رشد و تعالی جامعه و تحقق اهداف و ارزش‌های دینی (اسلامی) در فعالیت‌های اجتماعی/ (سند دانشگاه اسلامی، [بی تا]).</p>	<p>هر دانشگاهی که منابع انسانی آن (دانشجو، استاد، کارکنان و مسئولین) معتقد به دین خاصی باشند: در نگرش‌ها، بینش‌ها و رفتارها.</p>	<p>دانشگاه دینی از حیث منابع انسانی:</p>

انطباق با معیارهای دانشگاه اسلامی	تعریف دانشگاه دینی	منظر تعریف دانشگاه دینی
<p>دانشگاهی در جهت بومی کردن علم/(رسایی، اعتماد ملی: ۱۶ مرداد ۸۴).</p> <p>خروجی دانشگاه یک خروجی اسلامی باشد/(نویسی، دانشگاه اسلامی: شماره ۱۸ و ۱۹).</p> <p>تولید علم دینی/(شاطری، [بی تا]).</p>	<p>هر دانشگاهی که محصولات آن (علمی، آموزشی، پژوهشی، فرهنگی و...) دینی باشد (دینی یا بومی باشد).</p>	<p>دانشگاه دینی از حیث محصولات:</p>
<p>دانشگاهی شکل گرفته براساس مبانی اسلامی/(اکبری جدی، رسالت: ۱۹ آذر ۸۴).</p> <p>ارزش‌های حاکم بر آن دانشگاه اسلامی می باشد(علم‌الهدی، دانشگاه اسلامی: شماره ۱۷).</p> <p>نمود اسلام در در همه ابعاد دانشگاه/(نویسی، دانشگاه اسلامی: شماره ۱۸ و ۱۹).</p> <p>معماری دانشگاه اسلامی می باشد/(در کنار سایر عوامل) (حسینی خامنه‌ای، دانشگاه اسلامی: شماره ۱).</p> <p>اسلامی بودن روش‌ها و روابط/(نویسی، دانشگاه اسلامی: شماره ۱۸ و ۱۹).</p> <p>اسلامی بودن فضای ذهنی حاکم بر دانشگاه(حسینی خامنه‌ای، دانشگاه اسلامی: شماره ۱).</p> <p>دانشگاهی مستقل و عدم وابستگی به غرب و شرق/(موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۲۵۱ تا ۲۵۲).</p> <p>پیوند داشتن با جامعه دینی (اسلامی)(دانشگاه و مسئله اسلامی شدن، [بی تا])</p> <p>حاکمیت بینش توحیدی بر تمام شئون دانشگاه و تفکر و اندیشه دانشگاهیان/(سند دانشگاه اسلامی، [بی تا]).</p> <p>محیطی سرشار از معنویت و مکارم اخلاق/(سند دانشگاه اسلامی، [بی تا]).</p>	<p>هر دانشگاهی که قوانین و مقررات حاکم بر آن (در فرهنگ / در نمادهای فیزیکی و ظواهر آن/ فرایندهای کاری و ارزش‌های کاری) منبعث از دین خاصی باشد و در سطوح نمادها، رفتارها و ارزشها تبلور دین خاصی در آن مشاهده می‌شود.</p>	<p>دانشگاه دینی از حیث فرهنگ حاکم بر دانشگاه:</p> <p>توسعه و ترویج دین در حوزه فرهنگ یعنی نزدیک کردن آیین رفتاری، بینشی و منشی دانشگاه‌ها، به الگوی فرهنگ اسلامی». (گفتگو با حجت الاسلام شاطری «شاطری دبیر شورای اسلامی شدن دانشگاه‌ها»)</p>

در این مقاله تلاش شد برخی برنامه‌های درسی نزدیک به هم شناسایی شوند. برای مثال دانشگاه مک فیلد (www.mihe.org.uk) در انگلستان در دانشکده علوم اداری خود رشته مدیریت امور مساجد را با سه گرایش مدیریت مالی مساجد و مدیریت اوقاف و مدیریت رفتار سازمانی تعریف نموده است. همچنین دانشگاه واشنگتن رشته مدیریت امور کلیساها را در سه گرایش امور راهبان، امور تامین مالی و تبلیغات تعریف نموده است.

۲. مدارس امام خطیب ترکیه

کشور ترکیه علی‌رغم تأکید بر لائیتسه در اداره کشور، هم‌چنان امور مذهبی را به صورت دولتی کنترل و هدایت می‌کند. یکی از بزرگ‌ترین وزارت خانه‌های این کشور، سازمان دیانت است که راهبری و مدیریت شئون مذهبی و امور مساجد را بر عهده دارد.

بر اساس آمار سازمان دیانت تعداد مساجد ترکیه نزدیک به ۷۵ هزار مسجد است که در حدود ۶۴ هزار مسجد دارای کادر و مابقی فاقد کادر هستند. تعداد پرسنل مساجد زیر نظر سازمان ۶۷ هزار نفر شامل ۵۷۳۴۲ نفر امام خطیب و ۹۸۴۹ نفر مؤذن - خادم هستند.

مدارس امام خطیب که زیر نظر این سازمان قرار دارد مسئولیت آموزش و تربیت نیرو برای امور مذهبی و مساجد را عهده دار است. همچنین این مجموعه در ۹ مرکز، آموزش سازمان امر تعلیم پرسنل شاغل در مناطق مختلف انجام می‌پذیرد. در مدت ۳ سال تعداد ۴۶۴۸ نفر در مراکز آموزشی مذکور آموزش دیده‌اند. علاوه بر این، دو مرکز آموزشی استانبول و قونیه به عنوان مراکز ویژه آموزشی تعیین شده‌اند. در مراکز مذکور از سال ۱۹۷۶ تاکنون تعداد ۵۳۱ نفر آموزش دینی به عنوان شغل دیده‌اند. در کلاس‌های مذکور، پرسنلی که از دانشکده‌های الهیات فارغ‌التحصیل شده‌اند مدت دو تا پنج سال به امریادگیری تخصصی دین مشغول می‌شوند و افراد موفق با عنوان مفتی و واعظ منصوب می‌شوند.

سازمان دیانت همچنین به برقراری کلاس‌های مربوط به اذان و خطابه اقدام نموده است. کلاس‌های مذکور با هدف آموزش اذان خوانی با صدای خوش و همچنین ایراد خطابه و سخنرانی به شیوه امام خطیب‌ها تشکیل می‌گردند. تاکنون حدود ۱۰۵۱۰ نفر مؤذن و ۵۶۷۸ نفر امام خطیب از کلاس‌های مذکور فارغ‌التحصیل شده‌اند.

در داخل کشور نیز فعالیت‌های مأجوری صورت گرفته است. سفیران هدایت- مرکز آموزش‌های تخصصی تبلیغ حوزه علمیه قم نمونه‌ای از این فعالیت‌هاست. این مرکز دارای اهداف زیر است:

الف) اهداف آموزشی:

- ۱- آشنایی با علوم مورد نیاز مبلغ، برای استفاده از منابع اسلامی؛
- ۲- تسلط بر فنون و مهارت‌های تبلیغی؛
- ۳- آشنایی با معارف اسلامی و مباحث مورد نیاز مخاطبان.

ب) اهداف تربیتی:

- ۱- نهادینه شدن اخلاق اسلامی و حسن سلوک اجتماعی؛
 - ۲- افزایش تقلید نسبت به احکام شرعی و دستورات دینی؛
 - ۳- رشد انگیزه دفاع از اسلام و نظام اسلامی.
- دروس آموزشی و برنامه‌های تربیتی، براساس اهداف مذکور تدوین شده که برخی از عناوین آنها عبارتند از:

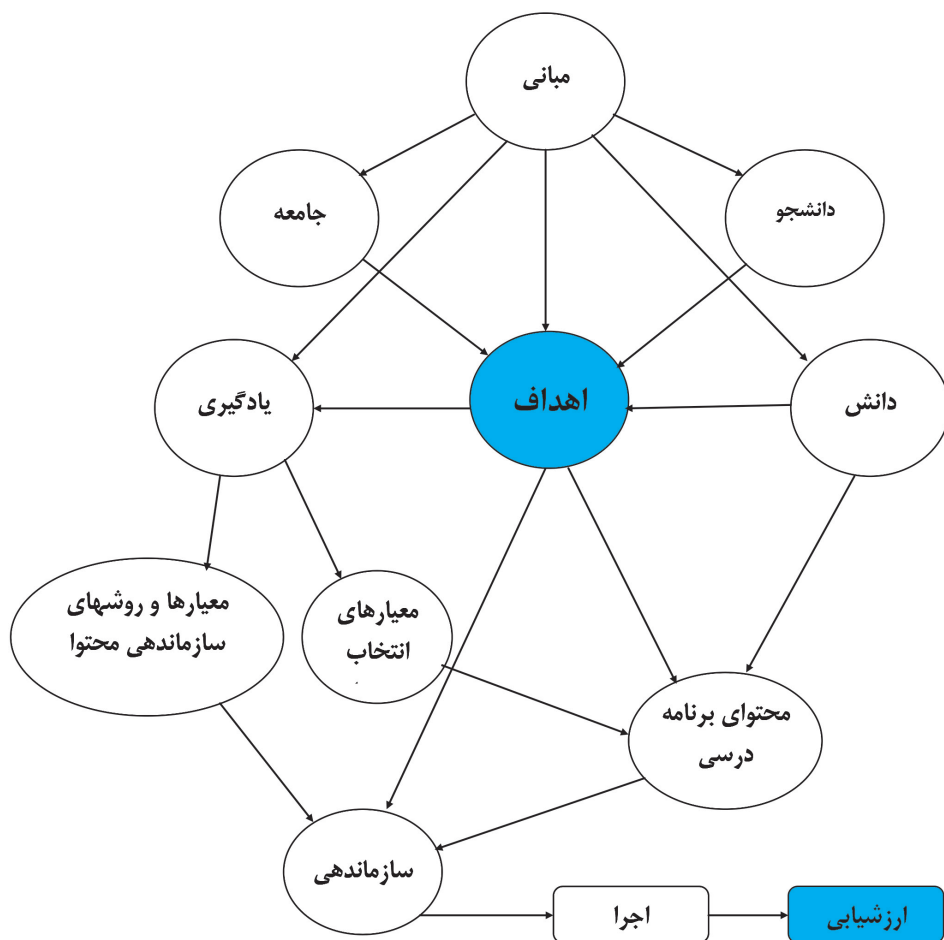
ادبیات، فقه، اصول، منطق، عقاید، تجوید، تفسیر قرآن، حدیث شناسی، روان شناسی، جامعه شناسی، تاریخ و سیره معصومین (ع) مدیریت، آداب معاشرت، مشاوره و راهنمایی، روش کلاس‌داری و شیوه‌های تبلیغی.

همچنین در برنامه درسی جدیدی که به وزارت علوم عرضه شده است دوره کارشناسی ارشد مدیریت امور فرهنگی با دو گرایش برنامه ریزی امور فرهنگی و مدیریت امور فرهنگی تا حدودی به موضوع مسجد نزدیک شده‌اند.

جمع بندی بحث اینکه دانشگاه‌های دینی پدیده جدیدی نیست از جامع الازهر که از قرن ۴ هجری تاکنون فعال بوده است و دانشگاه‌های نوظهور در عربستان و مالزی و رشته‌های مرتبط با مسجد در کشوری مثل انگلیس همه و همه نشان دهنده مسئولیت مضاعف سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان داخلی در این زمینه است. رشته‌های موجود داخلی نیز تخصصی مسجد نبوده (توجه عمومی به فرهنگ) و از جامعیت لازم برخوردار نیستند (توجه به بعد عبادی و تبلیغی و غفلت از سایر کارکردها) که ضرورت طراحی رشته را دو چندان می‌کنند.

شکل ۱ الگوی جامع برنامه درسی (خندان، ۱۳۸۶، ص ۳۳)

ب) ضرورت تأسیس رشته اداره امور مسجد

در بخش قبل نشان دادیم دغدغه مدیریت فرهنگ و به طور خاص مدیریت مساجد مقوله جدیدی نیست و در برخی مراکز علمی و دانشگاهی در قالب رشته‌های رسمی دانشگاهی مورد توجه است. آنچه سؤال برانگیز است این که چرا تاکنون به این موضوع به نحو درخور توجه نشده است؟

چند جواب برای این سؤال وجود دارد:

- **مدیریت مسجد پیچیده نیست.** برخی معتقدند مدیریت مسجد پیچیده نیست که بخواهیم برای آن رشته طراحی کنیم. در حالی که وقتی به کارکردهای مسجد در اسلام نگاه می‌کنیم انبوهی از وظایف متوجه مسجد است در حالی که هم اکنون به کارکرد حداقلی تنزل یافته است. ما در این مقاله تلاش می‌کنیم گستردگی موضوع را در عناوین دروس نشان دهیم.

- **تاکنون برای این موضوع رشته‌ای تعریف نشده است.** برخی منتظرند رشته‌ای در دنیا و خصوصاً در غرب تعریف شود تا بر آن اساس رشته‌ای نو در کشور رونویسی شود. این نگاه منفعلانه متأسفانه حتی در سطوح بالا و برخی برنامه‌ریزان علمی و فرهنگی کشور وجود دارد. ضمن تقبیح این نگاه باید گفت ما در بخش‌های قبلی نشان دادیم مسیحیت منحرف و برخی فرق تازه ساخته در این زمینه فعالیت کرده و رشته و دانشگاه راه انداخته‌اند که باید عبرت آموز باشند. آنچه یک رشته را رشته می‌کند مشابه سازی با آنچه موجود است نیست بلکه نیاز واقعی جامعه و اتقان در طراحی دوره است.

- **راه‌اندازی دوره هزینه بالایی دارد.** احتمالاً برخی مسئله هزینه زیاد تأسیس دانشگاه و مرکز حوزوی مختص این کار را مطرح کنند که در جواب باید گفت در مرحله اول لزومی به تشکیلات مفصلی نیست بلکه می‌توان این رشته را در کنار سایر رشته‌ها ارائه کرد و در گام‌های بعد با جذب منابع از محل موقوفات و خیرات، نسبت به تأسیس دانشگاه امام سجاد علیه السلام با مأموریت اقامه نماز در جامعه اسلامی اقدام نمود.

- **در صورت برگزاری دوره با کمبود متقاضی مواجه خواهیم شد.** در جواب باید گفت امروز نزدیک به دو میلیون دانشجوی علوم انسانی در کشور در حال تحصیل هستند که اگرچه در بدو ورود به دانشگاه از انگیزه بالایی برخوردارند اما به مرور برای بسیاری از ایشان آینده مبهم و ناامید کننده می‌شود (محتوای نامناسب دروس، فضای تحصیل و پژوهش، آینده شغلی و ...). در بین انبوه

ایشان قطعاً تعداد قابل توجهی وجود دارند که با گزینش صحیح توانایی ادامه تحصیل در این رشته را دارند. ضمن این که هم اکنون برخی از طلاب برای ادامه تحصیل وارد برخی رشته‌های دانشگاهی می‌شوند که برای ایشان تکرار مکررات و یا بی تفاوت نسبت به رسالت حوزوی ایشان است. هدایت بخشی از طلاب به این عرصه می‌تواند بخشی از نیازهای واقعی را پاسخگو باشد. ضمناً تأسیس رشته لزوماً به معنای گسترش بی محابای آن نیست بلکه به مرور زمان و با توجه به امکانات و کشش دانشجو نسبت به گسترش رشته اقدام نمود.

مباحث دینی قابل تبدیل شدن به واحد و کلاس درس نیست. شاید برخی بگویند در صورتی که مباحث دینی به واحد و کلاس درس تبدیل شوند از اخلاص در آن کاسته می‌شود. در جواب باید گفت اولاً دوگان مخلصان بی‌مدرک و بی‌اخلاصان با مدرک حداکثر در قواره یک ذو حدین جعلی است. آیا واقعاً برگزاری دوره‌های منظم و هدف دار که در پایان دوره گواهی و مدرک هم داده می‌شود از بی‌برنامگی و هدر دادن وقت طلبه و عدم آماده‌سازی وی برای خدمت در مهم‌ترین و استراتژیک‌ترین پایگاه اسلام خطرناک‌تر است؟ مسئله تشکیلات و کار سازمان یافته و منظم ضروری است؛ آنچه خطرناک است مدرک‌گرایی و غفلت از خطر مدرک‌گرایی است که بایستی در گزینش‌ها و برنامه‌تربیتی دوره آموزشی به آن توجه نمود.

ج) الگوهای برنامه‌ریزی درسی و طراحی رشته

پس از مرور مطالعات و اقدامات صورت گرفته و ضرورت تأسیس رشته تحصیلی در باره اداره امور مسجد لازم است مقدمتاً در باب الگوهای برنامه‌ریزی درسی^۱ صحبت شود تا بر آن اساس برنامه پیشنهادی ارائه شود. برنامه‌ریزی درسی از لحاظ مفهومی اشاره به فرآیندی دارد که حاصل یا نتیجه آن برنامه درسی است. (برنامه‌ریزی درسی، ۱۳۸۳)

اگر بخواهیم تجارب یادگیری دانشجویان را در دوره‌های تحصیلی متفاوت مدیریت کنیم تا به یک سلسله اهداف متناسب با نظام ارزشی و شرایط ملی برسند، نیاز به طرح و نقشه داریم. نام این نقشه از نظر علمی برنامه‌ریزی درسی است. (ملکی، ۱۳۸۷، ص ۶)

برنامه درسی به عنوان یک رشته مستقل، تا سال ۱۹۰۰ م، مرزهای خود را نمی‌شناخت. در واقع در این سال برنامه‌ریزی درسی به تدریج با تألیف کتاب‌های تخصصی رشد یافت؛ به خصوص

کتاب فرانکلین بوبیت که در ۱۹۱۸م به چاپ رسید. پس از آن، مسائل این حوزه، توجه بسیاری از صاحب‌بنظران و متخصصان آموزش را به خود معطوف ساخت. (پروند، ۱۳۷۴) دانش سازمان یافته حرفه‌ای نیز منجر به تکامل و تالیف نخستین دایره‌المعارف بین‌المللی برنامه درسی در ۱۹۹۱ شد و بدین طریق مطالعات برنامه درسی به عنوان یک رشته تخصصی از اوایل قرن بیستم میلادی شکل گرفت. (قورچیان و تن‌ساز، ۱۳۷۴)

ایش^۱ (۱۹۹۱) برنامه درسی را به پنج بعد یا جز اصلی تقسیم می‌کند:

۱. چارچوبی از مقدمات و مفروضات درباره فراگیرنده درس و جامعه.

۲. اهداف عمومی و اختصاصی.

۳. محتوا یا ماهیت موضوع، همراه با انتخاب قلمرو و نتیجه حاصل از آن.

۴. الگوهای انتقال؛ از جمله روش‌ها و محیط‌های یادگیری.

۵. ارزشیابی.

علاوه بر این تقسیم‌بندی، مهر محمدی (۱۳۸۱) عوامل و عناصر تشکیل‌دهنده برنامه درسی را که اغلب در مباحث مربوط به الگوهای برنامه‌ریزی درسی از آن‌ها یاد می‌شود شامل اهداف، محتوا، فعالیت‌های یادگیری فراگیران و بالاخره روش‌های ارزشیابی می‌داند. خندان در الگوی برنامه‌ریزی درسی رشته معارف اسلامی شکل شماره یک را پیشنهاد داده است. (خندان، ۱۳۸۶)

د) برنامه درسی پیشنهادی رشته مدیریت امور مساجد

با عنایت به الگوی برنامه درسی و همچنین با توجه به ساختار برنامه درسی مصوب در وزارت علوم برنامه پیشنهادی رشته مدیریت امور مساجد به صورت زیر پیشنهاد می شود.

۱- **عنوان رشته:** مدیریت امور مساجد

۲- **مقطع تحصیلی:** کارشناسی ارشد

با توجه به ویژگی های ورودی ها که یا از حوزه هستند و یا از دانشگاه.

۳- **طول دوره:** دو و نیم سال

۴- **سابقه دوره:** تأسیسی اصلاحی تصویبی

۵- **ضرورت راه اندازی دوره:**

۶- **سیاست های اتخاذ شده در تدوین برنامه درسی**

■ میان رشته ای بودن

■ دانشجوی و طلبه در کنار هم

۷- **اهداف کلی دوره:**

با عنایت به استعداد، توانایی و سطح مسئولیت پذیری دانشجوی و براساس آموزه های اسلامی و معارف ناب قرآن و اهل بیت (ع) و منویات ولی معظم فقیه و با تأکید بر مطالعات و پژوهش های میان رشته ای و فرارشته ای این دوره با هدف کلی اقامه نماز در جامعه اسلامی و نیل به مسجد طراز اسلامی در چهار مسیر برگزار می شود:

۱-۷. **تربیت امام جماعت** در تراز مسجد اسلامی در سطح ملی و بین المللی از بین طلاب علوم دینی با حداقل مدرک سطح ۲ در بدو ورود.

۲-۷. **تربیت معین امور مسجد** (جهت عضویت در هیئت امناء، مدیریت امور داخلی مسجد و ...) در تراز مسجد اسلامی از بین طلاب علوم دینی با حداقل مدرک سطح ۲ در بدو ورود و یا کارشناسی رشته های مرتبط مثل مدیریت، حقوق، الهیات، معماری، علوم اجتماعی، روان شناسی، مددکاری اجتماعی، مطالعات خانواده و زنان و ...

۳-۷. **تربیت محقق و صاحب نظر در مطالعات مسجد** از بین طلاب علوم دینی با حداقل مدرک سطح ۲ در بدو ورود و یا کارشناسی رشته های مرتبط مثل مدیریت، حقوق، الهیات، معماری، علوم اجتماعی، روان شناسی و ...

۷-۴. تربیت کارشناس و مدیر و مشاور در امر سیاست‌گذاری امور مساجد از بین طلاب علوم دینی با حداقل مدرک سطح ۲ در بدو ورود و یا کارشناسی رشته‌های مرتبط مثل مدیریت، حقوق، الهیات، معماری، علوم اجتماعی، روان‌شناسی و ...

۸- دسته بندی اهداف:

۸-۱. اهداف شناختی:

- دستیابی به عمق و مرزهای مطالعات حوزه مسجد و مدیریت اسلامی.
- درک و فهم نظریه‌ها و الگوهای مرسوم در مدیریت متعارف و اسلامی.
- کاربرد و استعمال نظریه‌ها در عمل و دستیابی به قابلیت واکنش مدبرانه به شرایط واقعی در باب مسجد.
- تجزیه و تحلیل و تفسیر مؤلفه‌ها و اصول مندرج در مدیریت و سازماندهی آنها بر اساس مبانی اسلامی.
- ایجاد ساختارهای جدید، مدل‌ها، رویکردها و ایده‌های نو در مدیریت مسجد بر اساس آموزه‌های اسلامی.
- ارزشیابی، اعتبارسنجی و بررسی مفید بودن ساختارها و الگوهای موجود مدیریت مسجد.

۸-۲. اهداف گرایشی:

- آمادگی برای تجربه و شوق برای اقدام عملی، مطالعه و پژوهش در عرصه مدیریت مسجد.
- درونی‌سازی ارزش‌های اسلامی و وصول به اتحاد علم و عالم حول حقیقت اسلام در عرصه مدیریت مسجد.

۸-۳. اهداف مهارتی:

- قابلیت در مشاهده دقیق و توانایی در به کارگیری دانش مدیریت بر اساس مبانی و اصول اسلامی در امور مسجد.
- کسب مهارت اداره و مدیریت در سطح مسجد و کلان، ملی، منطقه‌ای و جهانی بر اساس باورهای اسلامی.

جدول کلی دروس کارشناسی ارشد مدیریت امور مساجد

ردیف	عنوان	تعداد واحد	توضیحات
۱	دروس پیش نیاز	-	بر اساس تشخیص گروه آموزشی
۲	دروس اصلی	۱۴	مشترک بین طلاب و دانشجویان
۳	دروس انتخابی	۱۰	بر اساس توانایی و علاقه علمی دانشجویان دروس
۴	پروژه پایانی	۴	بر اساس دروس انتخابی
جمع		۲۸	

جداول تفصیلی عناوین دروس

دروس پیش نیاز

این دروس حسب توانایی فرد و صلاح دید گروه آموزشی ارائه می شود. دروس مذکور فاقد واحد بوده و فقط قبولی در آن شرط است.

ردیف	عنوان درس	ساعت	توضیح
۱	قرائت و تجوید	۲	تصحیح قرائت و تجوید پیشرفته
۲	زبان و ادبیات فارسی	۲	آشنایی با نگارش اداری، ادبیات مربوط به مسجد و عبادت
۳	مهارت های تحصیلی	۲	روش های مطالعه، فیش نویسی، نگارش علمی، هدف گذاری، نویسندگی
۴	آشنایی با احکام نماز و مسجد	۲	آشنایی با احکام نماز، مسجد و مسائل مبتلابه مطابق با فتاوی علمای معاصر
۵	آشنایی با نرم افزارهای رایانه	۲	در حد ICDL
جمع		۱۰	

دروس اصلی (مشترک)

ردیف	عنوان درس	واحد	ساعت	پیش نیاز
۱	اخلاق اسلامی در مسجد	۱	۱	
۲	مسجد و تمدن اسلامی	۲	۲	
۳	سمینار مطالعات تطبیقی معابد دینی	۲	۲	
۴	روش تحقیق کاربردی	۳	۳	
۵	مباحث ویژه فقهی	۲	۲	
۶	مکاتب و نظریه‌های مدیریت و سازمان	۲	۲	
۷	مدیریت امور فرهنگی	۲	۲	
جمع		۱۴	۱۴	

دروس اختیاری

ردیف	عنوان درس	واحد	ساعت	پیش نیاز
۱	فقه تخصصی	۲	۲	با تأکید بر فقه الصلاه و فقه الاداره
۲	فقه السیره صلاه و مسجد	۲	۲	بررسی روایی-تاریخی سیره پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام) در امور مسجد و نماز
۳	فنون سخنوری و تبلیغ پیشرفته	۲	۲	آشنایی با فنون سخنوری، شبوه‌های تبلیغ مؤثر، بررسی الگوهای موفق
۴	اصول و فنون سرپرستی در مساجد	۲	۲	مدیریت هیئت امناء، تشکل‌های وابسته به مسجد، قوانین و مقررات مربوطه
۵	مدیریت افراد و منابع انسانی در مسجد	۲	۲	مسائل نیروی انسانی، مدیریت نیروهای داوطلب، سازوکارهای جذب، انگیزش، نگهداشت و تنظیم سطح همکاری در سطح مسجد

ردیف	عنوان درس	واحد	ساعت	پیش نیاز
۶	اخلاق کاربردی اهل مسجد	۲	۲	اخلاق هنجاری در محیط مسجد، مدیریت رفتار فردی، بررسی موارد خاص و تقویت ملکه رفتار حسنه با اهالی مسجد و محل
۷	الخان و نعمات	۲	۲	آشنایی و تقویت نغمه‌های قرائت در تلاوت قران، ترتیل خوانی، قرائت نماز، اذان‌گویی، مکبری، مرثیه خوانی
۸	مدیریت زمان	۲	۲	آشنایی با مفاهیم مدیریت زمان، هدف گذاری، برنامه ریزی، اجرا، کنترل و خاتمه یک فعالیت
۹	مدیریت وقایع مسجد	۲	۲	شیوه مدیریت بهره‌ورانه ایام الله و مراسمات و مناسبت‌ها، اعتکاف، محرم، رمضان، دهه فجر و ...
۱۰	مدیریت دانش و اطلاعات مسجد و محله	۲	۲	مدیریت دانش و الگوهای مدیریت داده‌ها، تبدیل داده به اطلاعات، سازماندهی، کاربست و ارزیابی دانش درونی و ضمنی تولید شده در مسجد
۱۱	خلاقیت و نوآوری	۲	۲	فنون و روش‌های تقویت خلاقیت و نوآوری در مسجد و امور فرهنگی
۱۲	معماری مسجد و محله	۲	۲	تاریخ معماری مساجد، الگوهای معماری اسلامی در مساجد، مؤلفه‌های معماری طراز مسجد اسلامی، بررسی آثار معماری و مکان‌یابی بر تغییر رفتار محله

ردیف	عنوان درس	واحد	ساعت	پیش نیاز
۱۳	بهداشت و ایمنی برای مسجد	۲	۲	بررسی الگوهای ارتقا بهداشت محیط مسجد، نکات و فنون ارتقا سلامت، مکان یابی کفشداری، رانحه مطبوع و مباحث ایمنی شامل آتش سوزی و امنیت مسجد، سرقت و تروریسم
۱۴	مدیریت تجهیزات و نگهداشت اموال مسجد	۲	۲	مسائل مربوط به مدیریت تجهیزات، خرید، انبارداری، نگهداری، تعمیرات تجهیزات، مدیریت جامع نگهداری و تعمیرات
۱۵	سازمان های فرهنگی	۲	۲	آشنایی با سازمان های فرهنگی، وظایف سازمان های فرهنگی، نحوه ارتباط گیری
۱۶	مدیریت امور خیریه	۲	۲	برنامه ریزی، تأمین، سرمایه گذاری، نظارت در امور خیریه
۱۷	مدیریت وقف	۲	۲	هدایت نیت واقفان، شناسایی و تشویق واقفان، حفظ موقوفات از تعرض و تصرف نابجا، عمران موقوفات، بهره وری موقوفات
۱۸	محیط شناسی خرد و کلان	۲	۲	سازوکارهای شناخت محله، اقوام و قومیت ها، زبان، فرهنگ بومی
۱۹	بازاریابی اجتماعی	۲	۲	اصول بازاریابی، انواع بازاریابی، بازاریابی در اسلام، بازاریابی اجتماعی و فنون آن برای مسجد
۲۰	تحلیل سیاسی برای اهل مسجد	۲	۲	شبهه شناسی، فنون تحلیل سیاسی، کانال های دریافت اطلاعات صحیح، مخاطب سنجی و شیوه های ارائه

ردیف	عنوان درس	واحد	ساعت	پیش نیاز
۲۱	مدیریت آموزشی	۲	۲	مبانی فلسفی تعلیم و تربیت در اسلام، آموزش کودکان و بزرگسالان، برنامه ریزی آموزشی، اجرای برنامه های آموزشی، ارزیابی آموزش
۲۲	مدیریت مدارک و کتابخانه برای مسجد	۲	۲	آشنایی با اصول کتابداری، مدیریت منابع و مدارک، مسائل کتابخانه های مساجد، عضوگیری، نگهداری منابع، نرم افزارهای کتابخانه های کوچک، شیوه های ارتقاء سطح کتاب خوانی
۲۳	روش تحقیق کاربردی	۲	۲	آشنایی با روش های تحقیق متناسب با نیازهای مسجد، پیمایش، مورد کاوی، تاریخی تطبیقی

از بین عناوین ذکر شده در جدول بالا دانشجو حسب علاقه و توانایی حداقل ۱۰ واحد را انتخاب می نماید که مبنای دوره پژوهشی وی نیز می باشد.

البته بدیهی است در سال های اولیه راه اندازی دوره امکان ارائه همه عناوین وجود ندارد و به مرور سرفصل ها و طرح درس های جدید برای دروس مذکور نوشته و تکمیل می شوند. کاربرد پیشنهاد سرفصل درس در زیر ارائه شده است. لازم است در مرحله بعد برای هر یک از دروس کاربرد مذکور تکمیل شود.

کاربرگ پیشنهاد سرفصل درس:

نام درس:	
مقطع: تعداد ساعت: پیش نیاز:	شماره درس: تعداد واحد: نوع درس (اعمّ از نظری، عملی، نظری-عملی و...)
شرح درس: (بین ۳ تا ۵ خط)	
اهداف درس (در حیطه‌های دانشی، گرایشی، شناختی، مهارتی و مبتنی بر اهداف کلی و تفصیل و سه‌گانه رشته):	
سرفصل درس: (دقت شود که در طول نیم‌سال قابل تحقق باشد)	
منابع اصلی:	
منابع فرعی:	

جمع‌بندی و ارائه پیشنهاد های اجرایی و مطالعاتی

در دنیای کنونی بسیاری از پدیده‌ها در قالب سازمان ظهور و بروز می‌یابند و بدیهی است که نهادها و سازمان‌های مذکور نیازمند مدیریت و راهبری و سیاست‌گذاری هستند. نویسنده با این دغدغه که مسجد به عنوان مهم‌ترین سازمان اجتماعی در الگوی اسلامی نیازمند مدیریت کردن در سطح خرد و کلان است، مقاله پیش‌رو را نوشته است. در این مقاله کارکردهای مسجد احصاء نشده‌اند - همانند بسیاری از مقالات که تاکنون نوشته شده‌اند - بلکه با مفروض دانستن کارکردهای چندگانه مسجد، برنامه درسی رسمی رشته مدیریت امور مساجد را پیشنهاد داده است. البته طراحی این دوره به معنای غفلت از طراحی دوره‌های کوتاه مدت برای همه ائمه جماعات خدام و هیئت امناء نیست که می‌توان با برنامه‌ریزی دوره‌های موجود همچون سفیران هدایت و دوره‌های مرکز امور رسیدگی به مساجد را به آن منضم نمود و تکمیل کرد. این رشته را فعلاً بدون گرایش پیشنهاد دادیم ولی در آینده و پس از چند دوره اجرا و براساس اهداف دوره، حداقل پیشنهاد گرایش‌های زیر داده می‌شود:

۱. گرایش توانمندسازی ائمه جماعت،

۲. گرایش اداره داخلی مسجد،

۳. گرایش مطالعات مسجد،

۴. گرایش سیاست‌گذاری مساجد.

در مقام اجرا می‌توان از ظرفیت مراکز حوزوی و دانشگاه‌هایی همچون امام صادق علیه السلام، باقرالعلوم علیه السلام، امام حسین علیه السلام استفاده کرد، اگرچه در یک الگوی بلندپروازانه می‌توان دانشگاه بین‌المللی امام سجاد علیه السلام را پیشنهاد داد که برنامه تربیتی کلان و بلندمدت را در آن پی‌گیری نمود.

منابع:

۱. مرکز تخصصی آموزشی تبلیغ حوزه علمیه قم. www.tth.ir.
۲. سایت رایزن فرهنگی ایران در ترکیه. www.ankara.icro.ir.
۳. خاقانی زاده، مرتضی، فتحی و اجازگاه کورش، الگوهای برنامه درسی دانشگاهی، فصل نامه علمی-ترویجی راهبردهای آموزش، ۱۳۸۷.
۴. حمیدیا، بابک، واکاوی تطبیقی و تاریخی پدیده دانشگاه دینی در جهان معاصر و معرفی و تنظیم الگوهای کاربردی موجود در این عرصه (تجاریبی برای دستیابی به الگوی دانشگاه اسلامی)، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۹۳.
۵. برنامه ریزی درسی، دایره المعارف آموزش عالی، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، جلد اول، صفحه ۲۱۰، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۳.
۶. برنامه ریزی درسی و مدرسه، گفتگوی دکتر حسن ملک، ماهنامه رشد مدیریت مدرسه، شماره ۸، اسفند ۱۳۸۷.
۷. قورچیان، نادر علی و تن ساز، فروغ، سیمای روند تحولات برنامه درسی به عنوان یک رشته تخصصی از جهان باستان تا جهان امروز، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۴.
۸. خندان، اصغر، طراحی برنامه‌ی درسی گروه معارف اسلامی برای دوره کارشناسی ارشد پیوسته تمام رشته‌های دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، گروه معارف اسلامی دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۸۶.
۹. نصر، احمد رضا و اصغر سلطانی، ضرورت تاسیس، ساختار آموزشی و محتوای برنامه درسی دوره کارشناسی ارشد آموزش علوم، روان شناسی و علوم تربیتی، سال سی و هشتم، شماره ۴، صص ۱۸۹-۲۱۰، ۱۳۸۷.

نقش سازمان‌های فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز و مسجد

محسن موحدی^۱

چکیده:

تحقیق حاضر با هدف بررسی نقش سازمان‌های فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز و مسجد و به روش پیمایشی انجام شده است. تعامل مسجد و خانواده نقش مهمی در تربیت فرزندان یک خانواده دارد، در نتیجه همه سازمان‌های فرهنگی جامعه می‌توانند در تقویت این تعامل نقشی مهم داشته باشند. برخی یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که غنی‌سازی جلسات آموزش خانواده درباره اهمیت نماز جماعت و عملکرد مسجد از طریق به کارگیری متخصصین و کارشناسان، مهم‌ترین نقش آموزش و پرورش؛ انجام مطالعات و تحقیقات پیرامون عوامل مؤثر بر جذب خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد و استفاده از نتایج حاصل در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی، مهم‌ترین نقش وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ ساخت برنامه‌هایی در خصوص آشناسازی خانواده‌ها با تأثیر نماز جماعت و مسجد بر عملکرد اعضای خانواده بویژه جوانان و نوجوانان، مهم‌ترین نقش صدا و سیما، تبیین سیره پیامبر اعظم و ائمه اطهار علیهم السلام در اهمیت دادن به نماز جماعت و مسجد، مهم‌ترین نقش حوزه علمیه و ارائه اولویت‌های پژوهشی مطالعات راهبردی تعامل خانواده و مسجد، برای موضوعات پایان‌نامه‌های رشته‌های علوم انسانی بصورت فراخوان به دانشگاه‌ها مهم‌ترین نقش وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد است.

واژگان کلیدی:

فرهنگ، سازمان‌های فرهنگی، خانواده، نماز جماعت، مسجد.

نماز برتر از همه عبادات، جامع تمام کمالات، منعکس کننده کل واقعیات، منبع برکات و کلید قفل تمام مشکلات است. بر همین اساس است که مقام معظم رهبری به زیبایی هر چه تمام تر این فریضه الهی را توصیف می‌کنند: «هیچ وسیله‌ای مستحکم‌تر و دائمی‌تر از نماز برای ارتباط میان انسان با خدا نیست، مبتدی‌ترین انسان‌ها رابطه خود با خدا را بوسیله نماز آغاز می‌کنند. برجسته‌ترین اولیای خدا نیز، بهشت خلوت انس خود با محبوب را در نماز می‌جویند. کلمات و اذکار نماز، هریک خلاصه‌ای است که به بخشی از معارف دین اشاره می‌کند و بطور مکرر آن را به یاد نمازگزار می‌آورد. نمازی که با تدبیر در معانی و بدون غفلت گزارده شود، انسان را روز به روز با معارف الهی آشنا تر و به آن دلبسته‌تر می‌سازد.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۱، صص ۳۴-۳۳)

قرآن کریم نماز را عامل نهی‌کننده از فحشا و منکر معرفی می‌کند و پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله پنج بار نماز خواندن مؤمن در یک روز را به پنج بار شستشوی او از آلودگی‌ها در یک جوی آب پاک تشبیه می‌فرمایند. امروزه با شناخت بیشتر ابعاد شخصیت انسان، معلوم شده است که اعتقاد و التزام انسان به عقاید و فرائض دینی تا حد زیادی در نجات او از ناملایمات زندگی مؤثر است، این امر به ویژه وقتی اهمیت خاص می‌یابد که توجه داشته باشیم در عصر حاضر و با پیشرفت علم و تکنولوژی، مشکلات انسان امروزی، پیچیدگی‌های خاص خود یافته و انسان چاره‌ای جز پناه بردن به منبع لایزال الهی و روی آوردن به معنویات و کمک گرفتن از آن ندارد. (امینی، ۱۳۶۸، صص ۱۳-۱۲)

سازمان‌های فرهنگی در حکومت اسلامی باید بر مبنای انسان‌شناسی اسلامی، تأثیر عمده خود را بر گرایش خانواده‌ها به مسجد و نماز نمایان سازند. انسان‌شناسی اسلامی بر پایه آیات قرآن و روایات معصومین علیهم السلام همواره بر استعدادها و ظرفیت‌های او در عین عجز و ناتوانی‌اش تأکید دارد و رسیدن به اوج این ظرفیت‌ها جز درمان فسادپذیری انسان راه دیگری ندارد. ذکر بهترین راه درمان این آفت بزرگ است و نماز با همه خصوصیات منحصر به فردش رهنمون انسان به سوی ذکر است.

از سوی دیگر، بر مبنای یک احساس و سنت دیرین، مشخص‌ترین مسئولیت خانواده در برابر زیست و رفاه فرزندان در تأمین خوراک و پوشاک، مسکن، بهداشت و تربیت خلاصه شده است. غذا و پوشاک و مسکن در چارچوب تسهیلاتی که خانواده برای خود فراهم می‌کند تأمین می‌شود.

در این سه زمینه فرزندان خانواده‌ها از امکاناتی که نیازهای دیگر اعضای خانواده را تأمین می‌کند خود به خود بهره مند می‌شوند. بهداشت فرزندان خانواده در دو بعد مراقبت و پیشگیری و درمان، یکی با مسئولیت و کوشش خانواده و دیگری با مباشرت پزشک و سازمان‌های درمانی شکل می‌گیرد. یکی دیگر از موارد، تربیت است که گرچه گروه‌ها و عوامل اجتماعی زیادی بر تربیت (فرایند انتقال ارزش‌های دینی) تأثیر می‌گذارند، غالباً خانواده در این زمینه به منزله بانفوذترین عامل به شمار می‌رود. در خانواده است که کودک نخستین چشم‌انداز را از جهان پیرامون می‌آموزد و احساس وجود می‌کند. در خانواده است که کودک به آداب و رسوم ملی، مراسم دینی، وظایف فردی و حدود و اختیارات و مسئولیت‌ها پی می‌برد. (پارسا، ۱۳۶۸، ص ۴۳) با توجه به نقش سرنوشت‌ساز تربیت خانوادگی در رشد و تعالی فرزندان است که بحث حقوق کودکان در اسلام مطرح می‌شود. از جمله حقوق کودکان که بر عهده خانواده‌هاست تأمین سعادت دنیایی و آخرتی آنان است که این امر میسر نمی‌شود مگر از راه انتقال مفاهیم دینی. آیات و روایات فراوانی متذکر این معنی شده در عین حال در سیره عملی پیامبر و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) جلوه‌های فراوانی از این موارد را مشاهده می‌کنیم. (شاکری نیا، ۱۳۸۰، ص ۷۶)

الف) فرهنگ و مفهوم آن:

مطالعه تعاریف متعدد فرهنگ، نشان می‌دهد که وفاق همه جانبه‌ای در مورد تعریف و معنای این واژه وجود ندارد. البته در این که فرهنگ، امری است که به نوعی در شخصیت انسان مؤثر می‌افتد و افکار، احساسات و رفتار او را شکل می‌دهد، یا دست کم به نوعی او را متأثر می‌سازد، اختلافی وجود ندارد؛ اما در مصادیق آن و به تعبیر بهتر در عناصر آن، اختلاف نظر زیادی وجود دارد. برخی فرهنگ را مجموعه‌ای از امور مادی و غیرمادی می‌دانند؛ به گونه‌ای که حتی اموری مانند تمدن و صنعت، بناها و نیز میراث فرهنگی را نیز جزء آن می‌شمارند؛ اما برخی دیگر فرهنگ را منحصر در امور غیرمادی می‌دانند. همچنین برخی - با اذعان به این که فرهنگ دستاورد آدمی است - آن را امری جدا از انسان که در او مؤثر است، تعریف می‌کنند. برخی دیگر، فرهنگ را در ارتباط تنگاتنگ با آدمی و به عنوان خصیصه‌ای از خصائص او تعریف می‌کنند. به همین جهت می‌توان در مفهوم شناسی فرهنگ، آن را از رویای گوناگونی همچون توصیفی (بیان عناصر)، کارکردی (نوع و کیفیت عمل فرهنگ) و... طبقه‌بندی کرد. یک تعریف جامع از فرهنگ باید متضمن مهم‌ترین عناصر و

کارکردهای آن باشد که البته بسیار دشوار است و با اذعان به اشکال ها و ایرادهایی که ممکن است وجود داشته باشد، تعریف زیر برای فرهنگ ارائه می‌گردد:

«فرهنگ، مجموعه‌ای از هنجارها، قوانین و عادات، آداب و رسوم، عقاید و باورها و ارزش‌ها و الگوهای ارتباطی و نیز امور مادی ارزشمند و معقول یک جامعه است که افکار، احساسات و رفتار اعضای آن اجتماع را شکل می‌دهد و یا به نوعی تحت تأثیر قرار می‌دهد.» (افروغ، ۱۳۷۹، ص ۵۴)

به هر حال فرهنگ یک امر انسانی است و تنها مخاطب فرهنگ، انسان است. در میان حیوانات از فرهنگ نمی‌توان سخن گفت، حتی اگر تعبیر «فرهنگ حیوانی» نیز به کار می‌رود، نه به معنای آن است که حیوانات برخوردار از فرهنگ‌اند، بلکه به معنای آن است که انسان به سرحد حیوان تنزل یافته است. بنابراین گرچه تعبیر «حیوان فرهنگی» در مورد انسان به کار می‌رود، اما هیچ حیوان دیگری فرهنگی نیست. علاوه بر این، فرهنگ، خاص یک انسان نیست و هر جا سخن از فرهنگ به میان می‌آید، دست کم سخن از گروهی از انسان‌ها در میان است؛ انسان‌هایی که با انبوهی از فرهنگ‌های دور و نزدیک مواجه‌اند، و این هم‌جواری و مواجهه، با لحاظ نمودن روحیات و نیازهای او، فرهنگ او را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

بر همین اساس ویژگی‌های سازمان‌های فرهنگی را باید در جایگاه منحصر به فرد محصولات و فرآورده‌های فرهنگی و نقش حیاتی این محصولات در زندگی بشر و نیز ظرافت و دقت بالایی که به لحاظ پیچیدگی کار و حساسیت عمومی باید در این گونه فعالیت‌ها به خرج داد و نیز در اهمیت نقش سازمان‌های فرهنگی با کیان اقتصادی و نظامی جامعه و بالأخره در گستردگی روابط و ارتباطات انسانی در این حوزه کاری جستجو کرد. (اسدی، ۱۳۸۰، صص ۲۱-۲۰)

یکی از مهم‌ترین حوزه‌های کاری سازمان‌های فرهنگی، ترویج و کمک به تحقق تعامل مسجد و خانواده است. تعاملی که بخشی از تربیت دینی است و به پذیرش و نهادینه کردن مفهوم عبودیت خداوند و مهیا کردن زمینه‌های معنویت در جامعه، منجر می‌شود. اهمیت نقش سازمان‌های فرهنگی در تحقق این امر مهم، به انجام تحقیق حاضر انجامید.

ب) اهمیت سازمان‌های فرهنگی و مدیریت آنها:

دلایل فراوانی را می‌توان بر اهمیت سازمان‌های فرهنگی و مدیریت آنها، اقامه کرد که عمده آن به نقش و کارکردهای فرهنگ در جامعه باز می‌گردد. فرهنگ در حقیقت راه و رسم و شیوه

زندگی است و نقش آن برای یک جامعه، به مثابه روح برای جسم آدمی است. همچنان که سلامت روحی و روانی انسان نیازمند عنایت جدی و برنامه‌ریزی و به کارگیری فعالیت و اقدامات مناسب است، و هر گونه بی‌توجهی و غفلت از آن می‌تواند به حیات فردی انسان اختلال وارد آورد و آن را در معرض تهدید جدی قرار دهد، بی‌توجهی و عدم اهتمام لازم به مقوله فعالیت‌های فرهنگی نیز صدمات و لطمات جبران‌ناپذیری بر حیات یک ملت وارد آورده، آن را در معرض فرسودگی و نابودی قرار می‌دهد.

باید کوشید تا این عنصر حیات بخش به آسانی در اختیار همه اقشار مردم جامعه قرار گیرد و نباید به گونه‌ای رفتار شود که کالاهای فرهنگی، مانند کالاهای مصرفی و اقتصادی به سوداگری درافتند. همچنین با وجود نظریه همگانی بودن فرهنگ و لزوم مشارکت مؤثر مخاطبان، لزوم مدیریت قوی برای سامان‌مند و بهینه‌کردن این مشارکت احساس می‌شود. همچنین محافظت قوی و مؤثر از مرزهای فرهنگی و پاسداری از باورها و ارزش‌ها و سنن اسلامی و ملی در برابر تهاجم قوی فرهنگی بیگانگان، نیازمند مدیریت‌های موفق در همه سطوح فرهنگی است. همچنان که در اصل انجام فعالیت‌های فرهنگی و تربیتی مؤثر برای حفاظت از کیان فرهنگی و تضمین شکوفایی صحیح استعدادها و پیشگیری از انحرافات فرهنگی یک ضرورت است، باید توجه داشت که مهم‌تر از آن مدیریت فرهنگی صحیح در انجام این گونه فعالیت‌ها و برنامه‌ریزی‌ها است که اثربخشی این گونه فعالیت‌ها را تضمین کند. (بخش‌شده، ۱۳۸۱، صص ۷۲-۷۱)

گذشته از موارد یاد شده، محققان دلایل و موارد دیگری را نیز به عنوان اموری که ضرورت سازمان‌های فرهنگی و مدیریت آنها را اقتضا می‌کند، ذکر کرده‌اند؛ از جمله: بالابردن خلاقیت‌های فردی و ارتقای توسعه اجتماعی، تعدیل بی‌عدالتی اجتماعی در توزیع علم و دانش، ایجاد زیرساخت‌ها و روساخت‌های مناسب برای انجام فعالیت‌های فرهنگی، تمرکززدایی یا احتراز از تمرکزگرایی در انجام اقدامات یا فعالیت‌های فرهنگی تا حد ممکن، تضمین حقوق فرهنگی اقلیت‌ها و

با این وجود، متأسفانه نگرش غالب در برخی جوامع و نزد برخی افراد که نه از اهمیت فرهنگ آنچنان که باید و شاید مطلع‌اند و نه اهمیت و ضرورت مدیریت را دریافته‌اند، این است که مدیریت فرهنگی ضرورت ندارد؛ در حالی که اساساً موفقیت و پیروزی یک ملت در زمینه مادی یا معنوی جز به وجود مدیریت در هر یک از این حوزه‌ها امکان‌پذیر نیست. (بخش‌شده، ۱۳۸۱، ص ۷۴)

دیدگاه‌های مقام معظم رهبری درباره وظایف سازمان‌های فرهنگی و مدیریت آنها، بیشتر با بحث مهندسی فرهنگی گره خورده است که بیانگر تأکید ایشان بر فرآیند بودن این وظایف می‌باشد. ایشان معتقدند کنترل فرهنگ آن‌گونه که در سایر مدیریت‌ها اعمال می‌گردد نه ممکن و نه جایز می‌باشد اما در عین حال میزانی از کنترل در این عرصه نیز لازم است:

«یکی از مهم‌ترین تکالیف ما در درجه اول مهندسی فرهنگ کشور است؛ یعنی مشخص کنیم که فرهنگ ملی، فرهنگ عمومی و حرکت عظیم درون‌زا و صیروت بخش و کیفیت بخشی که اسمش فرهنگ است و در درون انسان‌ها و جامعه بوجود می‌آید، چگونه باید باشد؛ اشکالات و نواقص اش چیست و چگونه باید رفع شود؛ کندی‌ها و معارضاتش کجاست؟ مجموعه‌ای لازم است که اینها را تصویر کند و بعد مثل دست محافظی هوای این فرهنگ را داشته باشد. نمی‌گوییم به طور کامل کنترل کند؛ چون کنترل فرهنگ به صورت کامل نه ممکن است، نه جایز؛ اصلاً رشد فرهنگی با ابتکار و آزادی و میدان دادن به اراده‌هاست؛ در این تردیدی نیست؛ منتها هوای کار را باید داشت.» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳، ص ۱۳)

مقام معظم رهبری ضمن مخالفت با افراط و تفریط در مقوله وظایف سازمان‌های فرهنگی معتقدند حتی در آزادترین کشورها نیز میزانی از نظارت و کنترل در عرصه فرهنگ وجود دارد: «آنچه که در مقوله فرهنگ بر عهده حکومت است، عبارت است از نظارت هوشمندانه، متفکرانه، آگاهانه، مراقبت از هرزروی نیروها و هرزه‌روی علف هرزه‌ها، هدایت جامعه به سمت درست، کمک به رشد و ترقی فرهنگی افراد جامعه؛ باید به این همه مجموعه انسان و بخصوص جوان که در جامعه هستند، کمک کرد تا بتوانند راه صحیح و رشد خود را پیش ببرند. ما نه معتقد به ولنگاری و رها سازی هستیم، که به هرج و مرج خواهد انجامید، نه معتقد به سخت‌گیری شدید؛ اما معتقد به نظارت، مدیریت، دقت در برنامه‌ریزی و شناخت درست از واقعیات هستیم. نمی‌شود ما میدان را رها کنیم تا دیگران هر کاری که می‌خواهند، بکنند. امروز همان کسانی که ادعای آزادی می‌کنند و دم از لیبرال بودن می‌زنند، پیچیده‌ترین و دقیق‌ترین و ظریف‌ترین شیوه کنترل را بر روی فرهنگ کشورهای خودشان، بلکه سراسر دنیا، اعمال می‌کنند و سعی دارند که فرهنگ خود را به کشورهای دیگر منتقل و تزریق کنند.» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳، ص ۱۶)

ایشان در توضیح بیشتر نظرات خود در مورد بحث نظارت و کنترل در عرصه وظایف سازمان‌های فرهنگی و مقابله با دو دیدگاه افراط و تفریط می‌فرمایند:

«ما نمی‌خواهیم با نگاه افراطی به مقوله فرهنگ نگاه کنیم؛ بایستی نگاه معقول اسلامی را ملاک قرار داد و نوع برخورد با آن را بر طبق ضوابطی که معارف و الگوهای اسلامی به ما نشان می‌دهد، تنظیم کرد. برخورد افراطی، از دو سو امکان پذیر است و تصور می‌شود: یکی از این طرف که ما مقوله فرهنگ را مقوله‌یی غیرقابل اداره و غیرقابل مدیریت بدانیم؛ مقوله‌یی رها و خود رو که نباید سربه سرش گذاشت و وارد آن شد و با این منطق که با فرهنگ مردم نمی‌شود کاری کرد؛ نمی‌شود الگوهای فرهنگی را به مردم داد؛ نمی‌شود مردم را در زمینه مسائل فرهنگی پیش برد؛ مقوله فرهنگ عمومی مردم و رشد فرهنگی آنها را رها کرد، که متأسفانه این تفکر در جاهایی هست و عده‌یی طرفدار رها کردن و بی‌اعتنایی و بی‌نظارتی در امر فرهنگ هستند. این تفکر، تفکر درستی نیست و افراطی است. در مقابل آن، تفکر افراطی دیگری وجود دارد که آن سخت‌گیری خشن و نظارت کنترل آمیز بسیار دقیق - چه در زمینه فرهنگ عمومی، چه حتی در زمینه اخلاق شخصی؛ قالب‌ها را تحمیل کردن - است. این تفکر هم به همان اندازه غلط است. نه می‌شود فرهنگ را در جامعه رها کرد که هرچه پیش آمد، پیش بیاید، نه می‌شود آن طور سخت‌گیری‌های غلطی را که نه ممکن است و نه مفید، الگو قرار داد.» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳، ص ۱۶)

مقام معظم رهبری با ارائه تشبیه و ظایف سازمان‌های فرهنگی به وظایف یک باغبان، پرده از ترویج حساب شده بی‌بند و باری از سوی برخی افراد برمی‌دارند: «در مقوله‌ی فرهنگ، رفتار حکومت باید دلسوزانه و مثل رفتار باغبان باشد. باغبان به هنگام نهال می‌کارد، به هنگام آبیاری می‌کند، به هنگام هرس می‌کند، به هنگام سمپاشی می‌کند و به هنگام هم میوه چینی. باید فضای فرهنگی کشور را باغبانی کرد؛ یعنی مسئولانه و با دقت این مقوله را دنبال کرد. بعضی‌ها به عمد و کاملاً حساب شده بی‌بند و باری را ترویج می‌کنند. البته بنده نشانه‌های این کار را می‌دیدم و حدس می‌زدم که چه اتفاقی می‌خواهد بیفتد. بعد کارهایی که دستگاه‌های مسئول کردند و اطلاعاتی که به دست آوردند، روشن کرد که همان حدسی که می‌زدم، واقعیت دارد.» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳، ص ۲۳)

مقام معظم رهبری معتقدند وظایف سازمان‌های فرهنگی مانند سایر عرصه‌ها با تغییر سرو کار دارد و مقوله فرهنگ همیشه ثابت نخواهد بود: «البته فرهنگ ملی را می‌شود به مرور در طول زمان تغییر داد؛ یعنی مثل کوه‌های عالم که در طول قرن‌های متمادی جابه‌جانی شوند، جزو ثوابت نیست. فرهنگ یک ملت را می‌شود با عوامل تأثیرگذار به تدریج عوض کرد؛ یک ملت از

لحاظ فرهنگی عزیز را تبدیل کرد به یک ملت توسری خور و ضعیف؛ متقابلاً یک ملت تنبل را می‌شود تبدیل کرد به یک ملت زرنگ؛ این رنگ ثابت لایزالی و لایزولی نیست.» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳، ص ۳۲)

مقام معظم رهبری ادای وظایف سازمان‌های فرهنگی را یکی از حقوق مردم بر حکومت قلمداد می‌کنند و این کار را از وظایف مهم حکومت برمی‌شمردند: «در قبال هجمه‌یی که امروز وجود دارد، نمی‌شود بیکار نشست و نظارت را از دست داد؛ بایستی با دقت، مراقب رفتار و حرکت فرهنگی جامعه بود و برای آن برنامه‌ریزی کرد؛ این یکی از مهم‌ترین وظایف حکومت است و حق بزرگی است که مردم برگردن حکومت دارند؛ حق رشد فضیلت‌ها و پیشرفت در زمینه‌ی معنویات؛ این حق را باید حکومت ایفا کند. این مطلب مهمی است که باید برایش برنامه‌ریزی و فکر شود و راه‌های اثرگذاری بر روی فرهنگ عمومی مردم و رشد فضایل شناخته شود.» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳، ص ۵۰)

مقام معظم رهبری بی‌نشاطی و رکود و عدم پیشرفت را از آسیب‌های جدی وظایف سازمان‌های فرهنگی برمی‌شمردند: «نمی‌شود قبول کرد که ما یک مجموعه فرهنگی داریم که آن را به عنوان قرارگاه اصلی مسائل فرهنگی و کارزار فرهنگی قرار داده‌ایم - یک چنین کارزاری در همه‌ی ادوار و در همه‌ی کشورها اجتناب‌ناپذیر است - در عین حال، در این قرارگاه اصلی، بی‌نشاطی یا رکود یا عدم پیشرفت ملاحظه و مشاهده بشود؛ این را من اصلاً تصور نمی‌توانم بکنم.» (خامنه‌ای، ۱۳۷۳، ص ۶۴)

مقام معظم رهبری ادای وظایف سازمان‌های فرهنگی کشور را دارای دو قسمت مهم عقبه فکری و خط مقدم اجرائی می‌دانند و معتقدند همه دستگاه‌ها و نهادها در این عرصه دخالت دارند:

«این احتیاج دارد به دو چیز اساسی: اول، عقبه علمی و فکری؛ دوم، خط مقدم اجرایی. عقبه فکری اش همان جایی است که باید مطالعه و کارهای علمی بکند. عقبه فکری در مراکز دانشگاهی و حوزه‌ای است. خط مقدمتان هم عبارت است از دولت، مجلس و حتی مجمع تشخیص مصلحت که توضیح خواهیم داد مجمع تشخیص هم یکی از مراکزی است که خط مقدم شماست و می‌تواند سیاستگذاری کند. و دستگاه قضایی و دیگر دستگاه‌هایی که در کشور هستند؛ اینها بازوان اجرایی شما هستند. این بازوان اجرایی، فقط چهار وزارتخانه فرهنگی

نیستند - یعنی وزارت علوم و ارشاد و بهداشت و آموزش و پرورش - بلکه صنایع ما هم جزو خط مقدم شماسست. فرهنگ ما باید در تولید صنعتی ما اثر بگذارد: ما چه چیزی تولید کنیم؟ چگونه و برای چه تولید کنیم؟ صداوسیما هم جزو خطوط مقدم شماسست. دستگاه قضایی ما - اداره زندان، کیفیت زندان و این گونه مسائل - همه اش با فرهنگ ارتباط دارد و باید تحت تأثیر آن باشد. مجلس ما برای عملی شدن آنچه این جا به عنوان مهندسی انجام می گیرد، حتماً باید قانون بگذارند. مجمع تشخیص مصلحت هم در سیاستگذاری ها همین مهندسی کلان را در نظر داشته باشد.» (خامنه ای، ۱۳۸۵، ج ۲، صص ۱۳۳-۱۳۲)

ج) اصول مدیریت سازمان های فرهنگی برای ادای وظایف آنها:

وقتی سخن از اصول مدیریت سازمان های فرهنگی در میان است، مقصود قواعد و معیارهایی است که در فرآیند مدیریت این سازمان ها در جهت ادای وظایف بهتر آنها؛ باید مراعات شود و به هیچ وجه، امکان نادیده انگاشتن و تخطی از آنها وجود ندارد. این اصول، تضمین کننده نتیجه بخش بودن فرآیند مدیریت سازمان های فرهنگی است. البته اصول، اموری اکتشافی است که با توجه به مبادی و مبانی و بالحاظ اهداف باید استخراج گردد، که در این مختصر، مقام و امکان استخراج و تبیین همه آن اصول نیست. از این رو به ذکر برخی از اصول مهم بسنده می شود. اما پیش از بیان اصول مورد نظر، ارائه توضیح بیشتری از «اصل» ضرورت دارد. (لودین، ۱۳۸۰، ص ۲۹)

اصل، در لغت و اصطلاح معانی گوناگونی دارد که از جمله آنها می توان به: بن و اساس یک شیء، امر عینی و محصل در خارج (در مقابل امر اعتباری و ذهنی)، حقیقت یک شیء و... اشاره کرد. اما آنچه از کاربرد این واژه در این بحث مطمح نظر است، یک دستورالعمل، قاعده و معیار کلی است که ناظر به فرآیند مدیریت تربیتی و فرهنگی است که همواره باید حاکم بر همه اعمال، فعالیت ها و روش های فرهنگی باشد تا بتوان به ثمربخشی و نتیجه بخش بودن این فرآیند، دل خوش کرد. این اصول، خاص یک زمان نیست، بلکه در هر زمانی اعتبار دارد. همچنین این اصول تنها به یک جامعه و مکان خاص، اختصاص ندارد، بلکه هر کس در هر زمان و در هر مکان و با هر نوع ملیت و قومیتی که در کار مدیریت سازمان های فرهنگی باشد، باید این اصول را مراعات کند.

۱. زمان شناسی:

در مدیریت سازمان‌های فرهنگی، «زمان» از جهات گوناگونی حائز اهمیت است؛ یک جهت که جهت عام در هر نوع فعالیت و مدیریتی است، «ارزش زمان» است که در غالب فعالیت‌های مدیریتی ما، توجه چندانی به آن نمی‌شود؛ بلکه اساساً ارزش فرصت و زمان را هنگامی درک می‌کنیم که بدانیم در آن مقطع زمانی چه کارهایی را می‌توانستیم انجام دهیم و انجام ندادیم و به اصطلاح وقت کثی کرده ایم. از آن جا که ما برای زمان هزینه ای نمی‌پردازیم، از ارزش آن هم غافلیم. امروزه در دنیای مدرن، «زمان» یکی از مهم‌ترین سرمایه‌ها برای دولت‌ها، مدیریت‌ها و سازمان‌ها به حساب می‌آید و بهره‌گیری صحیح از زمان است که موفقیت یا شکست را رقم می‌زند. سازمان دهی صحیح زمان، بی‌تردید یکی از نخستین بندهای هر دستورالعمل برای موفقیت است. دشوارترین وظیفه در میان گروه‌ها، همیشه سازماندهی و مدیریت زمان و تنظیم وقت توسط افراد گروه بوده است.

جهت دیگر اهتمام به مسئله زمان که خاص مدیریت فرهنگی و تربیتی است، آن است که از یک منظر، همواره سه زمان ما را احاطه کرده است: گذشته، حال و آینده. مواجهه با هر یک از سه مقطع یاد شده، با دیگری متفاوت است. از آن جا که زمان، ظرفی برای فعالیت‌های آدمی است، مدیر فرهنگی باید نسبت به هر یک از سه زمان حال، گذشته و آینده، برنامه و ایده مشخصی داشته باشد. نظر به نوع آنچه آدمیان در این فرصت‌ها انجام می‌دهند، رویکرد ما به هر یک از زمان‌های یاد شده نیز متفاوت است.

گذشته هر جامعه ای سرشار از وقایع و حوادث شیرین یا تلخ است. چشم فرو بستن نسبت به این وقایع، در واقع، نادیده انگاشتن برخی موارث فرهنگی است. یک مدیر فرهنگی باید همواره فهرستی از وقایع گذشته را پیش روی خود داشته باشد؛ وقایعی که تأثیرات شگرفی بر حیات گذشته جامعه و فرهنگ آن داشته است. وقایع شیرین را باید زنده نگاه داشت تا نه تنها از خاطره‌ها محو نگردد، بلکه از میراث کهن پاسداری شده و مایه تقویت روحیه و آمادگی فرد برای حال و آینده باشد. وقایع و حوادث اسفناک و تلخ گذشته نیز باید در خاطره‌ها زنده بماند تا از آن عبرت گرفته شده، دیگر تکرار نگردد. اگر به گذشته این مرز و بوم بنگریم، روزهایی مانند بیست و دوم بهمن، دوازده فروردین، سوم خرداد و... داریم که هر یک با حادثه و واقعه ای خوش و دلنشین قرین است و منشأ اثرات و برکات فراوان در حیات این ملت بوده است. در نقطه مقابل

روزه‌هایی مانند ۲۸ مرداد، هفتم تیر و... نیز داریم که از روزهای تلخ برای ملت ما بوده است. در تاریخ اسلام نیز وقایع دلنشین و جذاب و یا تأسف انگیز و ملامت بار بسیار است. این وقایع در فرهنگ ما وجود دارد و نباید آن را از یاد برد.

پاسداشت ایام خاص گذشته از حیث دیگری نیز حائز اهمیت است و آن این که مبادا در مورد ماهیت و علل و عوامل آن و تحلیل‌هایی که در این خصوص وجود دارد، تحریفی صورت گیرد. علاوه بر این مشخص ساختن هر چه بیشتر و بهتر ایام گذشته، آشنایی با فرهنگ ملی را آسان‌تر می‌کند.

بعد دیگر زمان، حال است. منظور از زمان حال، وضعیت و فرصتی است که هم اکنون در اختیار ما است و البته همراه با تحولات و اوضاع و احوال ویژه‌ای است. شناخت این وضعیت، وظایفی را برای مدیر فرهنگی رقم می‌زند که متفاوت از اقتضائات زمان گذشته است. مهم‌ترین مسئله از این حیث، بهره‌گیری از لحظه‌های زمان موجود و استفاده از آن در مسیر اهداف فرهنگی و تربیتی است. همچنان که برای فرد «عمل شایسته» یک وظیفه است، برای مدیر فرهنگی نیز تدارک فعالیت‌ها و برنامه‌های مفید یک اصل اساسی به شمار می‌آید. فرهنگ در تار و پود زندگی در هم تنیده است؛ بنابراین باید کوشید تا زمان موجود نیز به گونه‌ای سامان یابد که از لحظه لحظه آن برای ترویج و تثبیت فرهنگ استفاده گردد.

«زمان آینده» سومین جنبه‌ زمان شناسی است. از این حیث، دوراندیشی و آینده نگری برای مدیر فرهنگی ضروری است. یک مدیر فرهنگی باید تحولات و اوضاع پیش روی را به خوبی پیش بینی نماید و آمادگی مواجهه و رویارویی منطقی و صحیح با آنها را داشته باشد. افزون بر این، زمان ظرف تحقق اهداف مدیریت فرهنگی است که البته باید با تنظیم زمان بندی اهداف در انتظار آن بود. (لودین، ۱۳۸۰، صص ۴۸-۴۴)

شناخت زمان حال و آینده از این حیث مهم است که استعداد و آمادگی را برای مدیریت سازمان‌های فرهنگی به ارمغان می‌آورد. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «آن کسی که زمان را می‌شناسد، از آمادگی و استعداد لازم برای بهره‌گیری و مواجهه با آن غافل نمی‌ماند.» (سمنانی، ۱۳۸۰، ص ۶۶) امام صادق علیه السلام نیز از جمله فواید زمان شناسی را این می‌داند که اشتباهات و شبه‌ها و لوابس فرد را فراموشی گیرد و راه خروج از آنها را تدارک می‌بیند: «آن کس که زمان خویش را می‌شناسد و به مقتضیات آن وقوف دارد، هدف هجوم اشتباهات و وقایع نمی‌شود».

در حقیقت ثمره مهم زمان شناسی «بصیرت» است که بر رفتارهای دیگر مدیر تأیید می‌گذارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از جمله ویژگی‌های انسان عاقل را بصیرت به زمان و احوال آن می‌داند. بصیرت به زمان، به معنای درک صحیح مقتضیات و موانع حال و آینده است. آن کس که به زمان بصیرت دارد و نیازها و ویژگی‌های ضروری زمان حال را می‌شناسد و بین نیازها و اقتضائات زودگذر و لحظه ای و نیازها و ضرورت‌های دائمی تفاوت می‌نهد، هرگز دچار جمود و تحجر نمی‌شود و می‌داند که چگونه باید با وضعیت‌ها و مسائل گوناگون مواجه شود.

فردی از اصحاب امام صادق علیه السلام که نوع لباس و پوشش آن حضرت را متفاوت با لباس پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و دیگر ائمه قبل از آن حضرت می‌دید، زبان به اعتراض گشود که به خدا قسم نه پیامبر گرامی اسلام و نه حضرت علی علیه السلام و نه هیچ یک از پدران تو، چنین لباسی نمی‌پوشیدند، حضرت در پاسخ می‌فرماید:

پیامبر صلی الله علیه و آله در زمان تنگدستی و فقر مسلمانان زندگی می‌کردند و مراعات آن تنگدستی‌ها را می‌نمودند؛ در حالی که دنیا بعد از آن درهای نعمت را گشود و شایسته ترین افراد برای استفاده از نعمات دنیا، نیکوکاران هستند. سپس این آیه را تلاوت نمود: «بگو چه کسی زینت‌های الهی را که خداوند برای بندگان خود آفریده و روزی‌های پاکیزه را حرام کرده است.» (اعراف / ۳۲) سپس فرمود: «ما شایسته ترین افرادی هستیم که از نعمت‌های الهی استفاده می‌کنیم.» (اسدی، ۱۳۸۰، صص ۷۷-۷۳)

۲. دین محوری:

منظور از این اصل، نقش محوری دین در فرهنگ است و مدیریت سازمان‌های فرهنگی باید با این ضابطه، فعالیت‌ها و برنامه‌های خود را تنظیم نماید. درست است که فرهنگ موجود در یک جامعه ممکن است با معیارها و ضوابط اسلامی همخوانی نداشته باشد، اما مدیریت سازمان‌های فرهنگی هیچ‌گاه به فرهنگ موجود در یک جامعه به عنوان مبدأ و مقصد نمی‌نگرد، بلکه سمت و سوی فعالیت‌ها و برنامه‌ها باید متوجه «فرهنگ ایده آل» باشد. در این صورت هر چند به یک باره با عناصر فرهنگی مغایر با ارزش‌ها و آرمان‌های موجود در یک اجتماع برخورد نمی‌شود، ولی کوشش بر آن است که در گذر زمان و با محوریت دین، جهت‌گیری دینی به فرهنگ و عناصر آن داده شود. امور فرهنگی اموری نیست که به یک باره و در مدت زمانی کوتاه بتوان آن را محو کرد

وزود. این امر مستلزم برنامه ریزی و زمان بندی و تدریج است. آنچه مهم است، این است که هم ارزشیابی عناصر فرهنگی و هم اتخاذ نوع مکانیزم‌ها و شیوه‌های مواجهه با آن، با معیارهای دینی انجام گیرد. آنچه در این میان مهم است، فهم صحیح از دین است. یک مدیر فرهنگی، باید قرائت صحیح و درستی از دین داشته باشد تا بتواند در نقد و تحلیل پدیده‌ها و عناصر فرهنگی به خوبی و درستی عمل نماید. از این رو، از جمله آموزش‌های لازم و ضروری برای مدیران فرهنگی، معارف دینی است، که البته باید همراه نوعی آموزش‌های کاربردی در نقد و تحلیل پدیده‌ها و عناصر فرهنگی از منظر دینی باشد. از منظر کلی باید انطباق و ارزیابی سیاست‌ها و برنامه‌های کلان فرهنگی که به مدیریت‌های فرهنگی زیر دست ابلاغ می‌شود، با معیارهای دینی، در سطح کلان حکومت انجام گیرد؛ زیرا بسیاری از خرده مدیریت‌های فرهنگی، توان و استعداد لازم را برای تحقق این مهم ندارند. به هر حال، اگر دین محوری، اصل و قاعده مدیریت فرهنگی قرار نگیرد، از یک سو سبب می‌شود که فرهنگ یک جامعه سمت و سوی زوال و ابتذال در پیش گیرد، و از سوی دیگر، این به نابودی یکی از مهم‌ترین بخش‌های فرهنگ که همان دین باشد، منجر خواهد شد. در نقطه مقابل، دین محوری همراه تفسیرها و قرائت‌های ناصواب از دین و تطبیق نادرست عناصر و پدیده‌های فرهنگی با دین نیز نتیجه‌ای جز آنچه گفته شد، نخواهد داشت. نمونه عینی این دو جریان را که ناشی از عدم توجه دقیق به مفاد اصل دین محوری است، می‌توان در گذشته و اکنون جوامع و به ویژه جوامع اسلامی ملاحظه کرد.

دین محوری، افزون بر کارکردهای یاد شده، آمادگی لازم را برای مدیران سازمان‌های فرهنگی در مواجهه منطقی با پدیده انتقال و تبادل فرهنگی فراهم می‌آورد. با این معیار، هیچ‌گاه مدیر فرهنگی به نفی یا اثبات فرهنگ‌های دیگر بر نمی‌خیزد، بلکه آنها را در این قالب، مورد ارزیابی قرار می‌دهد. از این رو، پشتکار و دقت عمل، نظم و انضباط، اهتمام به بهداشت و سلامت جسمی، رعایت قوانین راهنمایی و رانندگی، توجه به کیفیت کالا و... که امروزه در فرهنگ‌های دیگر قوت بیشتری نسبت به فرهنگ رایج در جامعه ما دارد، تأیید می‌شود و فرهنگی نشدن این گونه امور در جامعه اسلامی جای تأسف دارد. ولی از سوی دیگر، نمودها و مظاهر منفی موجود در فرهنگ‌های بیگانه، نظیر همجنس‌بازی، بی‌حیایی و عدم عفاف، لاابالی‌گری و... نیز مورد تأیید قرار نمی‌گیرد.

علامه محمد تقی جعفری در این باره معتقد است: «هر پدیده و فعالیت فرهنگی که با

ارزش‌های متعالی انسانی، مانند اخلاقیات و مذهب ناسازگار باشد، فرهنگ اسلامی آن را نمی‌پذیرد؛ زیرا هر پدیده و فعالیتی که به نام فرهنگ در جامعه بروز کند و مخالف حیثیت و شرافت و شخصیت کمال طلب انسانی باشد، اگرچه در جذاب‌ترین صورت عرضه شود، فرهنگ اسلامی با آن مخالفت نموده و از عرضه و ترویج آن جلوگیری می‌نماید.» (جعفری، ۱۳۷۳، صص ۱۱۸-۱۱۳)

۳. انسان‌مداری:

انسانی بودن از جمله ویژگی‌های فرهنگ است. مدیریت سازمان‌های فرهنگی و تربیتی نیز به همین اعتبار، مدیریت انسانی است؛ البته مدیریت‌های انسانی - در انسانی بودن خود یعنی در میزان و نوع ارتباط با انسان‌ها و امور انسانی - شدت و ضعف دارند. گسترده‌ترین، عمیق‌ترین و شدیدترین نوع مدیریت انسانی، مدیریت فرهنگی است؛ زیرا هم گستره آن محدود به یک قشر از انسان‌ها مثلاً نوجوانان و جوانان نمی‌شود، بلکه میان سالان و پیران از زن و مرد با هر قومیتی را پوشش می‌دهد، و هم به انسان بماهو انسان و بالحاظ همه جوانب و ابعاد آن توجه جدی دارد، نه این‌که وجه خود را تنها به یک بعد و ساحت انسانی محدود نماید. اصل انسان‌مداری در مدیریت فرهنگی ناظر به معنای یاد شده است. سر و کار مدیریت فرهنگی با عموم اقشار اجتماعی است و حتی اگر به ظاهر یک قشر خاص در معرض برنامه‌های مستقیم آن باشد، به طور غیرمستقیم و چه بسا اساسی‌تر، سایر اقشار نیز در دیدرس و دامنه برنامه‌ها و فعالیت‌های او قرار دارند. به همین جهت در مدیریت‌های فرهنگی مدارس و مساجد و فرهنگ‌سراها، اثر برنامه‌هایی که برای نوجوانان طراحی می‌شود، هیچ‌گاه به خود نوجوان محدود نمی‌شود، بلکه خانواده آنان را نیز متأثر می‌سازد؛ همچنان‌که برای تأثیرپذیری و شرکت فعال نوجوانان در این گونه فعالیت‌ها و برنامه‌ها، هماهنگی و همراهی خانواده‌ها نقش بسیار مؤثری ایفا می‌کند.

وجه دیگر انسان‌مداری در مدیریت سازمان‌های فرهنگی، شناخت ابعاد انسانی و ساحت‌های اوست. مدیرسازمان فرهنگی باید اطلاع درست و دقیق و کافی از ماهیت انسان و ابعاد و نیازهای انسانی او داشته باشد. برنامه‌های عبادی - به معنای اخص - برنامه‌های اجتماعی، برنامه‌های ورزشی، نقاشی و استفاده از زیبایی‌های طبیعت، برنامه‌های تفریحی و... همواره باید در دستور کار مدیران قرار گیرد. برنامه‌هایی که در جهت تقویت ابعاد جسمی، زیبایی‌طلبی و جمال‌خواهی و...

است؛ گاه نادیده انگاشته می‌شود و بیشتر بر برنامه‌های عبادی به معنای اخص تکیه می‌کنند و دقیقاً یکی از علل ناکارآمدی و افت تأثیر عملکرد مدیریت‌های فرهنگی و تربیتی ما همین مسئله است؛ در حالی که مقتضای روایات و متون اسلامی توجه جامع و همه‌جانبه به انسان حتی در برنامه‌های فردی است.

وجه دیگر انسان‌مداری در مدیریت سازمان‌های فرهنگی، شناخت مبانی و سازو کار تأثیرگذاری بر انسان و به اصطلاح دقیق هدایت انسان است. ضرورت شناخت مبانی و مبادی رفتارهای انسانی و کیفیت سمت و سودادن به فعالیت‌های انسانی، برخاسته از همین اصل انسان‌مداری است، تا کیفیت و چگونگی نحوه شکل‌گیری باورها، احساسات و عواطف و افعال و رفتارهای انسانی را ندانیم و از چند و چون آن آگاه نباشیم، هرگز در دستیابی به اهداف مدیریت فرهنگی موفق نخواهیم بود. دقیقاً از همین منظر است که ماهیت برخی از فعالیت‌ها و برنامه‌های تربیتی و فرهنگی بیشتر شباهت به مدیریت‌های صنعتی و بازرگانی دارد و از این جهت به شکست و ناکامی می‌انجامد.

در این جا، به لحاظ اهمیت این وجه از انسان‌مداری، یکی دو نمونه از متون اسلامی را بیان می‌داریم. نمونه اول، کاربرد رفق و مدارا و ملاحظت و ملایمت در فعالیت‌ها و روش‌های مدیریت سازمان‌های فرهنگی است. این امر آن قدر حائز اهمیت است که خداوند متعال در قرآن کریم، پیامبر خویش را فرمان می‌دهد که برای هدایت انسان‌ها باید از این اصل به حد کمال بهره‌جوید و در مقام تعلیل، به یک مبنای انسان‌شناختی اشاره می‌کند و آن این است که انسان‌ها، در مقابل درشتی و خشونت، سرسختی و لجاجت در پیش می‌گیرند. خداوند متعال می‌فرماید: «فبما رحمة من الله لنت لهم ولو كنت فظاً غليظ القلب لانفضوا من حولك». (آل عمران آیه ۱۵۹) به برکت رحمت الهی در برابر ایشان نرم و مهربان شدی و اگر خشن و سنگدل بودی از اطراف تو پراکنده می‌شدند. نمونه دوم توجه به مبادی رفتارهای انسانی این است که از نظر متون اسلامی با فرض ارضای نیازهای مادی و اولیه و جسمی انسان‌هاست که می‌توان انتظار رفتارهای متعالی برخاسته از میل و رضایت مخاطب را داشت و در چنین صورتی است که این گونه رفتارها تأثیرگذاری لازم خود را خواهند داشت. شاید وجه این که در متون اسلامی انجام فرایض به هنگام احساس گرسنگی، ادرار شدید و خستگی... (عدم وجود حالت جسمی و بدنی مناسب) منع شده است، همین نکته باشد. حال می‌توان دریافت که برنامه‌های فرهنگی برخی مدارس که مثلاً در اوج

سرمای زمستان، آن هم بدون همراه کردن جذابیت‌های لازم، صورت می‌گیرد، چه اندازه مفید و مؤثر است. همچنین است ناکامی مدیریت برخی از مساجد و هیئت‌های مذهبی که گاه جلسات مذهبی را طولانی کرده، همه را به زحمت می‌اندازد.

وجه دیگر انسان‌مداری در مدیریت سازمان‌های فرهنگی، توجه به ابعاد، ریشه‌ها و عوامل روابط و ارتباطات انسانی است. مدیریت فرهنگی جدا از آن که با انسان‌ها ارتباط دارد، شدیداً در جهت فرهنگی کردن روابط انسانی گام برمی‌دارد و این مستلزم شناخت دقیق و کافی از ماهیت روابط انسانی است. (سازمان امور اداری و استخدامی، ۱۳۶۹، صص ۹۱-۸۶)

۴. انعطاف و پویایی در عین پافشاری بر اصول:

محتوای فرهنگ را می‌توان به دو دسته ثابت و متغیر تقسیم کرد، که بخشی از این به تنوع و تکثر نیازهای آدمی و شیوه‌های گوناگون پاسخگویی به آنها باز می‌گردد و بخش دیگر، ناشی از همجواری یک فرهنگ با فرهنگ‌های دیگر و تعامل و تبادل و گاه تراحم با فرهنگ‌های دیگر است. از سوی دیگر فرهنگ اساساً وجه مشخصه و ممیزه یک جامعه از جامعه دیگر و عامل هویت دهنده به اعضای آن جامعه است. با لحاظ همین نکات است که وظایف مدیریت فرهنگی، بسیار دشوار می‌نماید؛ زیرا از سویی وظیفه حفظ فرهنگ و هویت فرهنگی یک اجتماع را بر عهده دارد و از سوی دیگر باید در جهت تکامل و پویایی آن بکوشد. انجام این مهم، از سویی نیازمند پای فشاری بر اصول و ثباتات فرهنگ، از سوی دیگر، انعطاف و پویایی در قبال عناصر متغیر فرهنگی است.

بدیهی است عکس این روند (انعطاف در مقابل ثباتات فرهنگی و جمود بر بخش متغیر فرهنگ) یا اتخاذ هر روند افراطی یا تفریطی دیگر (جمودورزی محض بر ثباتات و متغیرات، یا اساساً رویکردی انعطاف‌پذیر در همه موارد) نتیجه‌ای جز نابودی و اضمحلال فرهنگ، در پی نخواهد داشت. از این منظر شناخت دقیق ثباتات و متغیرات فرهنگی برای مدیران سازمان‌های فرهنگی، بسیار ضروری است. به همین جهت است که در متون اسلامی، نسبت به آداب و اخلاق دو رویکرد متفاوت را می‌توان ملاحظه کرد. منظور از اخلاق قواعد بایدها و نبایدهایی است که از منبع عقل یا وحی سرچشمه می‌گیرد و تضمین‌کننده سعادت انسان‌ها در دنیا و آخرت است و به هیچ وجه نباید ترک شود؛ در حالی که منظور از آداب، قواعد و سنت‌هایی است که به حکم

ضرورت‌های اجتماعی در یک جامعه پذیرفته می‌شود. مثلاً رعایت عفت و حیای یک قاعده اخلاقی است، همچنان که داشتن نظافت و تمیزی نیز یک قاعده اخلاقی است، اما نوع لباس یا مویا حتی شیوه‌های جزئی انتظام به امور، بر حسب ضرورت‌ها و نیازهای زمانی و مکانی هر جامعه متفاوت است. به همین جهت باید همواره بر نظافت ظاهر تأکید داشت، اما این که آیا موی سر بلند باشد یا کوتاه یا این که لباس پشمینه، بلند یا کوتاه باشد، امری است متغیر و همچنان که نمی‌توان از انسان عادی انتظار داشت که در فصل زمستان، همان لباس تابستانی خود را بپوشد و اگر چنین کرد مورد سؤال قرار می‌گیرد، در برخی از امور فرهنگی متغیر نیز باید مطابق رویه و مذاق اجتماعی حرکت کرد.

امام علی علیه السلام به فرزند خویش می‌فرماید: «فرزندم! هرگاه در میان قومی بودی آداب آنها را پاس دار». و در جای دیگر به عنوان یک قاعده در تربیت و فرهنگی کردن فرزندان می‌فرماید: «فرزندان خود را به رعایت آداب خویشان و ادار نکنید؛ زیرا آنها برای زمانی غیر از زمان شما آفریده شده‌اند».

تعبیر و ادار نکردن در کلام امام علی علیه السلام، بیانگر آن دسته از فعالیت‌ها است که فرهنگ را به حالت جمود و رسوب می‌کشاند و نتیجه آن، فرهنگ گریزی خواهد بود؛ به ویژه آن که عملکرد مدیریت فرهنگی به سبب این گونه حرکت‌های قسری زیر سؤال می‌رود و حتی در آن بخش از فعالیت‌های صائب خویش نیز، موفقیت را آن چنان که باید و شاید، در نمی‌یابد. در نقطه مقابل، توجه دادن مخاطبان به انعطاف‌های عقلایی اسلام و برخوردی پویا و انعطاف پذیر، از جمله عوامل جذب افراد به فرهنگ اسلامی و موفقیت مدیریت فرهنگی است. مدیریت فرهنگی از منظر اسلامی نه مدیریتی کاملاً سیال، تابع و پیرو است که هر آنچه را که مردم در یک زمان بپسندند، تجویز کند و نه آن گونه است که هیچ رویکردی به تنوعات و خواست‌ها و امیال انسانی نداشته و به اصطلاح جامد و ثابت باشد. (اسدی، ۱۳۸۰، صص ۱۳۱-۱۲۷)

۵. مشارکت دادن همه افراد جامعه:

از جمله اصول مهم مدیریت سازمان‌های فرهنگی استفاده مؤثر از آحاد اجتماع در برنامه‌های فرهنگی است. ماهیت برنامه‌ها و فعالیت‌های فرهنگی اقتضا می‌کند که از توان اجتماع برای پیشبرد اهداف فرهنگی استفاده شود. این امر از سویی ریشه در خود فرهنگ دارد؛ چه، فرهنگ

یک امر اجتماعی است و بدون دخالت خود اجتماع هیچ فعالیت فرهنگی، به مقصد و مقصود خود نمی‌رسد. به بیان دیگر فعالیت‌ها و برنامه‌های فرهنگی هیچ‌گاه به حالت یک سویه و از جانب تعداد محدودی از افراد - به ویژه در قالب متصدیان دولتی - به مقصود و هدف خویش نمی‌رسد. طراوت، جذابیت، پویایی و نشاط فعالیت‌های فرهنگی، اقتضای مشارکت مخاطبان، هم‌درام برنامه ریزی و هم‌در اجرای فعالیت‌ها را دارد. از سوی دیگر مشارکت اجتماعی، فعالیت‌های فرهنگی را از حالت کلیشه‌ای و خشک و بی‌روح خارج می‌سازد. افزون بر این، افراد و آحاد اجتماع، مهم‌ترین منبع و سرمایه لازم برای فعالیت‌های فرهنگی به شمار می‌روند. (الوانی، ۱۳۷۴، ص ۷۷)

وقتی به انبوه فعالیت‌های فرهنگی نظر می‌کنیم، لزوم توجه به مشارکت اجتماعی، بیشتر پدیدار می‌شود. البته مشارکت اجتماعی در قالب‌های گوناگونی امکان پذیر است؛ گاه این مشارکت در قالب کار گروه‌های سازمان یافته رسمی و غیر رسمی انجام می‌گیرد و گاه، در قالب حرکت جمعی و گاهی به شکل امکان دخالت هر یک از آحاد اجتماع بدون هرگونه سازماندهی گروهی یا جمعی آنها امکان پذیر است. البته آنچه بیشتر مطلوب است، مشارکت‌های گروهی و جمعی خود جوش و تنها با حمایت‌های دولتی است. قدرت و توان این گونه مشارکت‌ها هرگز قابل مقایسه با گونه‌های دیگر نیست. بدین لحاظ نقش مدیریت سازمان‌های فرهنگی، بیشتر در قالب فعالیت‌هایی بروز می‌کند که انگیزتگی و حمایت لازم را برای تشکیل جمعیت‌های سازمانی مستقل فراهم می‌آورد. پس «اصل امر به معروف و نهی از منکر» به عنوان یکی از اصول مسلم اسلامی، در مدیریت سازمان‌های فرهنگی باید شدیداً مد نظر قرار گیرد. این اصل همگان را به دخالت مؤثر در ترویج و تثبیت نیکی‌ها و پیرایش و زدودن زشتی‌ها از پیکر جامعه، ملزم می‌کند و مفاد آن مشارکت اجتماعی مؤثر آحاد اجتماع در فعالیت‌های فرهنگی است که با این دو هدف، همخوانی دارد. (سمنانی، ۱۳۸۰، صص ۸۰-۷۹)

استاد مطهری در برداشتی بسیار زیبا چنین عنوان می‌کند که :

«این وظیفه، جز در قالب گروهی به اهداف خود نمی‌رسد و درست است که هر کس می‌تواند، باید که امر به معروف و نهی از منکر نماید، اما هنگامی این فریضه شکل واقعی به خود می‌گیرد که به صورت گروهی - و نه فردی - انجام پذیرد.» (مطهری، ۱۳۸۰، ص ۱۶۶)

بدیهی است که لازمه پذیرش اصل مشارکت اجتماعی، آن است که وظایف زیر را برای مدیران

سازمان‌های فرهنگی به رسمیت بشناسیم: (افروغ، ۱۳۷۹، ص ۵۵)

- لحاظ جایگاه، نقش و میزان امکان مشارکت گروهی در برنامه ریزی و فعالیت‌های فرهنگی.
- تبلیغ و زمینه سازی فرهنگی - روانی لازم برای تحریک و ترغیب احاد اجتماع به این فعالیت‌ها.
- برداشتن موانع و محدودیت‌های مشارکت اجتماعی.
- هدایت و کنترل صحیح مشارکت‌های گروهی سازمان یافته و غیر سازمان یافته.
- تعیین نوع فعالیت‌هایی که می‌تواند در قالب مشارکت اجتماعی صورت گیرد.
- تشویق و پاداش مشارکت جویان در فعالیت‌ها.

۶. تقویت فرهنگ ملی:

از جمله مسائل مهم در مدیریت سازمان‌های فرهنگی، توجه و اهتمام به اقتضائات و ویژگی‌های قومی و ملی است. آیا اساساً - و به ویژه با رویکرد دینی - جایی برای ملیت‌گرایی و قومیت‌محوری وجود دارد؟ برخی اساساً طرح مسائل قومی و ملیتی را مغایر با آموزه‌های اسلامی می‌دانند و معتقدند که آنگاه که فرهنگ، متصف به «اسلامی» می‌شود، دیگر این گونه مسائل جایی ندارد؛ ولی اگر توجه داشته باشیم که فرهنگ، امری هویت‌ساز است و در زمینه‌های شفاهی، جهان‌شناختی فلسفی و ارزشی، ضرورت‌ها و اقتضائات خاص هر منطقه، پیشینه، دیرینه و وضعیت محیطی و جغرافیایی خاص خود، ریشه دارد، این پنداره باطل خواهد شد. به بیان دیگر موضوع، فرهنگ انسان مطلق نیست، بلکه انسان قرار گرفته در یک حیطه خاص با مؤلفه‌های اجتماعی، روان‌شناختی، زیستی و سیاسی، دینی و... خاص آن محیط است. این گونه امور چنان در شخصیت فرد نفوذ دارند که چشم‌پوشی از آنها و نادیده گرفتن آنها، نتیجه‌ای جز ناکامی در برنامه‌های تربیتی و فرهنگی ندارد. در حقیقت راه درست تربیت انسان‌ها، ورود از مجاری و ابواب اصلی است و فرهنگ ملی از جمله این مجاری است. وانگهی نمی‌توان از جنبه‌های مثبت و سازنده فرهنگ‌های ملی غافل بود. به بیان دیگر استفاده از استعدادها و پتانسیل‌های فرهنگی که از جمله آنها موارث فرهنگی یک جامعه است، در جریان تربیت و هدایت انسان‌ها ضروری است. از این رو، حفظ، تقویت و استفاده از جنبه‌های مثبت فرهنگی ملی، در واقع تسهیل‌کننده جریان تربیت است. (جعفری، ۱۳۷۳، صص ۱۱۹-۱۱۷)

۷. عقلانیت:

در جهان بینی توحیدی اسلام، عقل و وحی (دین) دو منبع هدایت بشرد و هر کس و هر گروه که خواستار سعادت دنیوی و اخروی است، باید بکوشد تا از هدایت‌ها و راهنمایی‌های این دو منبع بهره گیرد. تمسک به یکی از این دو به تنهایی جامعۀ بشری را به سر منزل مقصود رهنمون نمی‌شود و اساساً تمسک به یکی، بدون دیگری در واقع تمسک نکردن به هر دو است؛ زیرا کسی که دین محوری و عمل به آموزه‌های دینی را شعار خویش قرار می‌دهد، گریزی از تمسک به عقل و آموزه‌های عقل سلیم ندارد و هر آن کس که حقیقتاً شعار عقلانیت مداری را مطرح می‌کند، به خوبی درمی‌یابد که باید به آموزه‌های اصیل دینی تن در دهد. جای خوشبختی است که امروزه، عقلانیت مداری به عنوان یک اصل فراگیر در جهان و به ویژه در حوزه علوم انسانی در حال استقرار است؛ اما متأسفانه طراحان اصلی این شعار به تمامی مفاد و محتوای آن پایبند نیستند. (منصوری، ۱۳۸۲، صص ۴۳-۴۴)

پذیرش عقلانیت مداری در مدیریت سازمان‌های فرهنگی نیز نه صرفاً یک شعار، بلکه تن دادن به تمام لوازم آن است. برخی از لوازم عقلانیت مداری بدین قرارند: (افروغ، ۱۳۷۹، ص ۹۰)

- کنار گذاشتن تعصبات قومی، قبیله‌ای و فرقه‌ای و داشتن روحیه نقد پذیری
- در پیش گرفتن رویکردی اندیشمندانه و عاقلانه در مواجهه با پدیده‌ها و جریان‌ات فرهنگی داخلی و خارجی؛ از این منظر نه همه آنچه امروز در جوامع اسلامی دیده می‌شود قابل دفاع است و نه همه آنچه در فرهنگ غربی مطرح است، قابل رد و نقد
- در پیش گرفتن روش‌ها و شیوه‌های مدبرانه و حکیمانه در برنامه‌ریزی، اجرا و ارزشیابی فرهنگی.

۸. جذابیت بخشی:

در واقع جذابیت بخشی و کاستن از سختی‌ها و دشواری‌ها، عمل به آموزه‌های فرهنگی و دینی است؛ به گونه‌ای که مخاطبان، به آموزه‌های فرهنگی، اقبال نشان داده، به صورت آزادانه و از روی رغبت و میل آنها را بپذیرا می‌شوند. این امر به ویژه وقتی با آموزه‌های فرهنگ دینی سرو کار داریم، بسیار مهم و کارساز جلوه می‌کند؛ زیرا آموزه‌های دینی متضمن تکلیف است و در قالب حلال و حرام و وجوب و حرمت و استحباب و کراهت به نوعی فرد را به انجام کاری وامی دارد یا از

انجام کاری نهی می‌کنند. این امر اگر با مکانیزم‌های جذابیت بخشی همراه نباشد، چندان قرین به موفقیت نخواهد بود. ترسیم چهره و جلوه زشت اعمال حرام و در نقطه مقابل، ارائه تصویری زیبا و دلنشین از اعمال واجب، اکتفا نکردن به بیان حرام‌های خداوندی و توجه بیشتر به بیان جایگزین‌ها و حلال‌های خداوندی، ترسیم چهره اخروی نیکوکاران، تبیین دقیق پیامدهای شوم اعمال حرام و تشریح آثار بسیار مثبت و سازنده اعمال واجب و مستحب و دیگر روش‌هایی که در قرآن و کتب روایی آمده است، می‌تواند چهره زیبا و دلنشین آموزه‌های فرهنگی اسلام را به مخاطبان عرضه دارد. (لودین، ۱۳۸۰، صص ۱۱۲-۱۱۰)

افزون بر این، در نحوه و شکل ارائه آموزه‌ها و معارف دینی نیز باید جذابیت بخشی را مدنظر قرار داد؛ مثلاً ارائه قرآن به قالب‌های شکلی و صوری بسیار زیبا، قرائت قرآن و اذان توسط قاریان و مؤذنانی که صوت دلنشین دارند، تبلیغ معارف و احکام دین، توسط عالمانی که علاوه بر داشتن سیما و صدای خوش، عمل به آموزه‌های اسلامی را همواره مدنظر قرار می‌دهند و... از جمله راهکارهای این مهم می‌باشد. بدیهی است عدم رعایت این گونه جذابیت‌ها، فرهنگ‌پذیری آموزه‌های اسلامی را با مشکل مواجه می‌کند.

رعایت جذابیت بخشی در ارائه آموزه‌های فرهنگی و دینی در مدیریت سازمان‌های فرهنگی، علاوه بر موارد یاد شده به تسهیل و آسان جلوه دادن و آسان‌گیری در آموزه‌های دینی نیز مربوط می‌شود. مراد از تسهیل، سهل‌انگاری نیست، بلکه آسان‌گیری در عمل به آموزه‌های دینی است. متأسفانه گاه دینداری و فرهنگ دینی را آنچنان سخت و دشوار می‌نمایانند که هیچ‌گونه جذابیتی برای مخاطبان در بر ندارد. مثلاً اصرار و پافشاری بر عمل به مستحبات، می‌تواند جذابیت لازم را از آموزه‌های دینی بگیرد. (بخشنده، ۱۳۸۱، صص ۱۰۸-۱۰۶)

۹. تأکید بر جذب و پرهیز از دفع:

مدیریت سازمان‌های فرهنگی باید بکوشند تا هر چه بیشتر بر تعداد علاقه‌مندان و شیفتگان به فرهنگ اسلامی بیفزایند؛ حتی از منظری وسیع‌تر باید کوشید تا کلیه کسانی که به فرهنگ ادیان توحیدی، اعتقاد و باور دارند و وجه مشترکشان در این است که دین آسمانی و خدای واحد را می‌پرستند، در کنار هم و یار و همکار قرار داد و با هر بهانه که باعث تضاد و رویارویی آنها می‌شود، مقابله کرد. این موضوع در حوزه داخلی کشور ما از چند جهت، حساسیت بیشتری دارد:

یکی بحث اتحاد شیعه و سنی است که پس از انقلاب شدیداً بر آن تأکید می‌شود و امری بسیار حیاتی و ضروری است. از این نظر، مدیریت سازمان‌های فرهنگی باید با هر گونه فعالیتی که باعث رویارویی و دفع افراد از فرهنگ اسلامی می‌شود، پرهیز کنند.

نکته مهم تر، در حوزه فعالیت‌های سازمان‌های فرهنگی و تبلیغی غالب کشور است که باید بنا بر جذب افراد باشد، حتی اگر در کمترین درجه دینداری - از نظر ما - باشند. در روایات اسلامی به شدت بر این نکته تأکید شده است که مبادا هم دیگر را به بی دینی متهم کنید و باعث گریزان شدن دیگران از خود شوید. در روایات، ایمان به نردبانی تشبیه شده است که هر کس فراخور استعداد و تربیت خویش بر روی پله ای از آن ایستاده است و کسانی که در پله‌ها و مدارج بالاتری قرار دارند، نباید به کسانی که در پله‌ها و مدارج پایین تری هستند، نسبت بی دینی دهند که باعث رنجش خاطر و دفع آنها از دایره دینداران گردد.

حتی از منظری عمیق تر و با مطالعه روایات اسلامی، می‌توان دریافت که اصل جذب به عنوان یک اصل مهم فرهنگی در مواجهه با کسانی که اندیشه‌های التقاطی نیز دارند، مطرح است، و این امر آن قدر کارساز است که اگر مخاطبینی از این دست را به حوزه دینداران واقعی نکشاند، دست کم به پاکی و صداقت و شایستگی‌های مسلمانان و والایی اسلام اعتراف خواهند کرد. (سازمان امور اداری و استخدامی، ۱۳۶۹، صص ۸۶-۸۹)

د) اهمیت نماز در زندگی و تأثیر سازمان‌های فرهنگی در تعامل مسجد و خانواده:

موضوع نماز و مسجد که بخش مهمی از این تحقیق را به خود اختصاص داده است و در پی بررسی تعامل آن با خانواده و نقش سازمان‌های فرهنگی می‌باشیم، با توجه به نکات زیر اهمیت خاصی می‌یابد:

- نماز خواندن، انسان دارای ایمان به خدا را به اصل فطرتی که خدا در درون او قرار داده است و خمیرمایه او را با آن سرشته است، باز می‌گرداند و این امر یعنی بازگشت به تعادل، زیرا انسان از روزی که از اصل خویش جدا شد، از درد فراق می‌نالد، مگر این که از این جدائی و فراق رهائی یابد و با یاد و فکر روز وصل به خویش آرامش ببخشد. (دستی، ۱۳۷۸، ص ۴۴)

- هر قدر که انسان در دنیای پیشرفت فن آوری، غرق تظاهرات زندگی مادی و رفاه

ظاهری و ارضای خواسته‌های جسمانی خود گردیده و از اندیشه‌های اصیل و عمیق فطری خویش فاصله پیدا کرد، افقی مبهم تراز گذشته فراروی خود مشاهده نمود و خود را تنها تراز همیشه و جدا از واقعیات وجودی و معنوی خویش در وادی هولناک و بی پناهی، رها و سرگردان یافت. این احساس تنهائی، سردرگمی و سرگردانی از یک طرف و رو به رو شدن با پوچی‌های ناشی از دور بودن از فطرت و طبیعت اصیل انسانی، انسان‌ها را دچار انواع درهم ریختگی فکری و مسائل و مشکلات گوناگون روحی و رفتاری نموده است، به طوری که او مهم‌ترین و آشکارترین ویژگی زمان را حالت اضطراب و تنش عمومی ارائه می‌نماید. بدون شک نماز خواندن نیز به منزله یکی از مهم‌ترین جلوه‌های عبادت و فرائض مذهبی نقشی مهم در این زمینه ایفا می‌کند. انسان با نماز خواندن، با کسی آشنا و مانوس می‌شود که همواره و همه جا انیس و همراه اوست و هرگز احساس تنهائی نخواهد کرد. در واقع خداوند نماز را انیسی برای انسان قرارداد که اگر در قله کوهی تنها باشد، وحشتی نداشته باشد. (مظلومی، ۱۳۶۴، صص ۶۷-۶۶)

■ انسان بوسیله نماز خواندن، امکانات موجود خود را وسعت می‌دهد زیرا بدون نماز خواندن، انسان محدود و محصور در این جهان مادی و دنیائی است که امکاناتش محدود است، ولی با ایمان به خدا و به جای آوردن نماز، به منبع علم، حکمت، قدرت، عزت، لطف و رحمت بی انتهای او متصل می‌شود، بطوری که همه چیز را از او می‌طلبند و از هیچ‌کس و هیچ چیز ترس، نگرانی و اضطرابی ندارد.

■ یکی از مهم‌ترین نیازهای انسان، داشتن اراده قوی و متمرکز برای پیشرفت در یک موضوع و در مجموع برای پیشرفت در زندگی است. انسان بدلائل مختلفی از قبیل عدم شناخت کافی نسبت به امکانات و محدودیت‌های خود، عدم اعتماد به خود و اطرافیان؛ از اراده قوی و منسجم برخوردار نیست و دچار تزلزل و ناپایداری متناوب است. آنچه که می‌تواند انسان را از این وضعیت رهایی بخشد، درآویختن به ریسمانی محکم همچون ایمان به خدا و عبادت اوست و زیباترین جلوه عبادت خدا یعنی نماز در این میان نقشی مهم و حیاتی ایفا می‌کند. (مطهری، ۱۳۷۴، صص ۸۹-۸۸)

■ در حالت شک و تردید ماندن در مورد هر چیزی، اضطراب آفرین است زیرا در مفهوم شک، دودلی و تزلزل خوابیده و شک همان تردد درونی است. هم آرامش و راحتی در

یقین است و هم در برابرش اندوه و اضطراب در شک است، چون شک و یقین ضد هم هستند و اضطراب و آرامش هم ضد یکدیگر.

از این رو باید انسان از مرحله شک عبور کرده و به مرحله یقین رسد. یقین علمی است در درجه نهایت، به نحوی که هیچ گونه شک و تردیدی در آن راه ندارد. کسی که به یقین نائل می شود، هستی اشیاء و موجودات را به چشم دیگری می نگرد. گرچه دست یافتن به چنین حالتی ساده و راحت نیست ولی ایمان به خدا و عبادت او به ویژه فریضه نماز خواندن، تاحدزیادی در رفع شک و شبهه و ایجاد یقین مؤثر است، چرا که از این طریق انسان به اطمینان خاطر می رسد و خود را از دام شک و شبهه آزاد و رها می یابد. (باقری، ۱۳۷۹، ص ۱۸۴)

از سوی دیگر نهادهای فرهنگی جامعه و تأثیری که بر خانواده ها دارند، بسیار مهم و کلیدی است. پیوند نماز و مسجد با موضوع پرورش، بسیار ضروری است و پرداختن به بعد پرورش حتی در کشورهای پیشرفته نیز حائز اهمیت فراوان است. مقام معظم رهبری بر همین مبنا می فرمایند: «مهم ترین کاری که باید امروز در کنار قاعده سازی انجام بگیرد، این است که به مقوله پرورش - به هر شکلی - اهمیت داده شود؛ نه چون ما مسلمانیم، مسئله فقط این نیست. امروز در دنیای غرب از لحاظ دانش و فناوری پیشرفته، مسئله پرورش در بسیاری از کشورها جزو آن مبانی اصلی است؛ مسئول و مأمور پرورشی وجود دارد. به پرورش اهمیت می دهند. پرورش فقط دین دار شدن و عمق ایمان یافتن نیست که ما دنبالش هستیم. پرورش تأثیر خودش را در رفتارها، برخوردها، رشد شخصیت، تقویت اعتماد به نفس و جوشاندن چشمه استعداد نشان می دهد. بنابراین مسئله پرورشی، یک مسئله مهم است.» (خامنه ای، ۱۳۸۵، ج ۶، صص ۶۷-۶۶)

تأثیر سازمان های فرهنگی جامعه در گرایش خانواده ها به نماز و مسجد را می توان بویژه در تزکیه جوانان و نونهالان جستجو نمود که مقام معظم رهبری نیز به خوبی مورد تأکید قرار می دهند: «تزکیه خیلی والاست. تزکیه، یعنی تربیت. گنجینه های ملت - یعنی کودکان و نوجوانان و جوانان - در دست شماست؛ هیچ گنجی از این بالاتر نیست. اگر استعداد اینها در راه پرورش فکری و رشد علمی استفاده نشود؛ یا رشد علمی پیدا کنند، اما از لحاظ انسانی و اخلاقی و تربیتی انسان های منحرف و معوجی باریابند؛ انسانی بی اعتقاد و بی اعتنای به همه موازین اخلاقی باشند؛ نه به ملت، نه به کشور، نه به مردم، نه به اسلام و انقلاب، نه به خدمت گزاران و مسئولان کشور و نه به سرنوشت و تاریخشان هیچ اعتنایی نداشته باشند؛ اینها هر چه هم عالم باشند،

این علم ارزش منفی دارد؛ یعنی میزان علم هر چه بیشتر شد، ضربه و ضررش هم بیشتر خواهد بود. بنابراین باید برای تربیت دانش آموزان هم خیلی اهمیت قائل شد.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۸۹)

اهمیت سازمان‌های فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد تربیت جوانان بیدار و مؤمن تا آنجاست که مقام معظم رهبری نیز با درایت کامل به این مسئله اشاره دارند: «همه تلاش شما باید این باشد که جوان مسلمان و مؤمن و بیدار تربیت کنید. همّت شما عزیزان امور تربیتی در درجه اول این باشد که جوان را مؤمن، آگاه، روشن بین در مسائل دینی و پایبند به معارف و عمل اسلامی بار بیاورید. آینده کشور این گونه تأمین خواهد شد. و سوسه دشمنان برای ایجاد تشکیک در اعتقادات جوانان را، زمزمه خصمانه به حساب آورید و نگذارید در کارشان موفق شوند. سرگرم کردن جوانان به چیزهایی که جوانان دنیا پیش از جوانان ما به آنها سرگرم شدند و امروز تاوانش را پس می‌دهند، کمک به نسل جوان این کشور نیست. عده‌ای سعی می‌کنند جوان ایرانی را با بهانه‌های گوناگون، به سمت مسائل سرگرم کننده، موسیقی‌های مضر، سرگرمی‌های جنسی و از این قبیل سوق دهند. این همان لجن‌زاری است که جوان غربی را در خودش غرق می‌کند؛ این چیز تقلید کردنی‌ای نیست. در مقابل این بایستید.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۴۵)

از دیدگاه مقام معظم رهبری سازمان‌های فرهنگی جامعه در تعامل با خانواده‌ها و از جمله گرایش آنان به نماز جماعت و مسجد، باید تربیت نسل جوان را در محیطی همراه با سوق دادن آنان به اندیشیدن، تعقل، اخلاق اسلامی، حلم، اجتناب از شتابزدگی و عجله در امور، اجتناب از تندخویی و اعمال خشونت دنبال کند. ایشان می‌فرمایند: «از جمله چیزهایی که بخصوص در رابطه با جوانان، لازم است به آنها گفته شود و آنها به آن هدایت شوند، سوق دادن آنان به اندیشیدن، تعقل، اخلاق اسلامی، حلم، اجتناب از شتابزدگی و عجله در امور، اجتناب از تندخویی و اعمال خشونت است. در محیط اسلامی آن وقتی می‌شود حقایق را به اعماق دل‌ها نفوذ داد که زبان لین، رفتار اندیشمندانه و عاقلانه در میان باشد و حلم وجود داشته باشد. جوانان را جوانان پرداخته و ساخته امت اسلام و اخلاق اسلامی بار آورید. اینها لازم است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۹۰)

موضوع تعامل مسجد و خانواده ریشه در نقش و اهمیت خانواده در تربیت فرزندان دارد. تربیت دینی در محیط خانواده دارای دو شیوه اساسی کلامی و نمادین است که هر یک در تربیت

کودک نقش اساسی دارد. به طور خلاصه، به آن‌ها اشاره می‌شود: (سادات، ۱۳۶۸، صص ۹۰-۸۷)

۱. شیوه کلامی:

منظور از شیوه کلامی (دستوری - بیانی) امر و نهی‌های والدین و دیگر اعضای خانواده است که نسبت به بایدها و نبایدهای دینی کودک صورت می‌گیرد؛ یعنی: به آنچه پدر و مادر در مورد انجام احکام و کارهای دینی به کودک دستور می‌دهند «شیوه کلامی» تربیت گفته می‌شود. این نوع تربیت به نوبه خود، در رشد و شکوفایی حس دینی کودک تأثیر فراوان دارد؛ زیرا کودک در دوره کودکی وابستگی کامل به والدین دارد و باید مثبت به آن‌ها می‌نگرد و هر چه از آنان دریافت کند، می‌پذیرد. گفتارهای والدین، اعم از دستوری و غیر دستوری، حتی سخنان معمولی آن‌ها در شکل‌گیری رفتار و افکار کودک مؤثر است و چه بسیار سخنان نامناسب و احیاناً دروغ‌ها، سرزنش‌ها و تهدیدهایی که در محیط خانه جریان می‌یابد در روح کودک اثر منفی می‌گذارد. بر این اساس، پدر و مادر لازم است در گفتار و دستورات خود به کودک، دقت نمایند تا عامل بدآموزی فرزندان نشان نگردد.

۲. شیوه نمادین (عملی):

به آنچه کودک از اعمال و رفتار والدین و دیگر افراد خانواده یاد می‌گیرد بدون این که دعوتی از او شده باشد، «شیوه نمادین (عملی)» تربیت گفته می‌شود. این گونه یادگیری و تربیت به صورت پنهان صورت می‌گیرد و در شکل‌گیری شخصیت کودک بسیار مؤثر بوده و در عین حال، دارای دامنه گسترده‌ای است.

اساساً یکی از شیوه‌های تربیتی انبیاء، تربیت از راه عمل بوده و برای تربیت دینی مردم از آن استفاده می‌کرده‌اند؛ یعنی: پیش از آن که به مردم دستوری بدهند، خود به آن عمل می‌نمودند و برای مردم الگو قرار می‌گرفتند. بیش تر مردم و به ویژه کودکان، از رفتار ظاهری دیگران تقلید می‌کنند و یا پس از مشاهده رفتار آن‌ها دست کم، زمینه تربیت کلامی برایشان فراهم می‌شود. پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله نیز در موارد متعددی، مانند تعلیم نماز و حج، از این شیوه استفاده کردند و فرمودند: «نماز بگزارید، آن گونه که می‌بینید من نماز می‌گزارم».

استفاده از شیوه غیر کلامی و عملی در تربیت دینی کودک نیز بسیار مؤثر است و باید در این زمینه، از آن بهره گرفت. دوره کودکی دوره وابستگی و اعتماد کامل کودک به والدین است و میزان تأثیرپذیری او از پدر و مادر بسیار عمیق و پابرجاست. از این رو برای تربیت دینی کودک فرصت مناسبی است. بیشترین ارتباط کودک در این دوره با والدین است و ارتباط در تمامی ابعاد پنهان و آشکار و کلامی و غیر کلامی آن زمینه ساز رشد و تحوّل کودک در جنبه های روحی و بدنی است. تنها الگوی مورد اعتماد کودک در این دوره، پدر و مادر است و تا آن جا که بتواند، خود را بر اساس رفتارهای آنان منطبق می سازد. (عباسی، ۱۳۷۱، ص ۸۹)

چشمان ظریف و تیزبین کودک مانند دوربین حسّاس از تمام صحنه های زندگی خانواده و به خصوص حرکات و رفتار والدین و دیگر اعضای آن، فیلم برداری می کند. از لبخندها، زمزمه ها و نوازش های والدین درس خوش بینی، امیدواری، اعتماد و محبّت می آموزد و به عکس، از تندی ها، بد رفتاری ها و عصبانیت های آن ها درس تندى و بد اخلاقی می گیرد. معمولاً کودک سخن گفتن، آداب معاشرت، رعایت نظم یا بی نظمی، امانت داری یا خیانت، راست گویی یا دروغ گویی، خیر خواهی یا بد خواهی را در محیط خانه فرا می گیرد. اگر پدر و مادر به دستورات دینی اهمیت دهند، اهل عبادت، نماز، دعا، تلاوت قرآن و توجه به معنویات باشند، بدون شک، بر ابعاد روحی و دینی کودک تأثیر می گذارند. (عباسی، ۱۳۷۱، صص ۴۸-۴۷)

به همین دلیل، کودک سه یا چهار ساله هنگام مشاهده نماز والدین به نماز ترغیب می شود و مانند آنان به رکوع و سجده می رود. فرزندان کوچکی که همراه پدر و مادر به مساجد و حسینیه ها رفته در مجالس عزاداری امام حسین علیه السلام شرکت می نمایند و مانند پدر و مادر خود را به حالت گریه در می آورند، همه حاکی از تأثیر عملکرد والدین بر رفتار دینی فرزندان است. اظهار این گونه رفتارها از کودک ناشی از تأثیر عمیق رفتار والدین بر جسم و روح اوست که غالباً تبدیل به ملکه می شود و تا پایان عمر در او باقی می ماند. از میان اعضای خانواده، مادر نقش بیشتری در تربیت کودک دارد؛ چرا که او نخستین کسی است که رابطه ای مستقیم با کودک دارد، نیازهای او را تأمین می کند و به خواسته هایش پاسخ می گوید. از این رو، کودک از عواطف، احساسات، نگرش ها و اندیشه های مادر بیش تر متأثر می شود و بر این اساس، وظیفه مادر در قبال تربیت دینی کودک سنگین تر است. (کریمی، ۱۳۷۴، ص ۱۱۳)

تهذیب نفس و پرورش روانی افراد جامعه به ویژه نسل جوان، از اولین مأموریت های

سازمان‌های فرهنگی در حکومت اسلامی است که این امر با استفاده از ظرفیت‌های بالای نماز و مسجد، به خوبی قابل اجراست. مقام معظم رهبری با تکیه بر لزوم تهذیب نفس و پرورش روانی افراد جامعه و برشمردن ابعاد سه‌گانه نماز در این جهت می‌فرماید: «سه خصوصیت عمده در نماز هست که نقش برتر آن را در تهذیب نفس و پرورش روانی انسان‌ها پدید می‌آورد: نخست این که نماز، با شکلی که در اسلام برای آن معین گشته یعنی حرکات و اذکار مخصوص، بطور طبیعی نمازگزار را به دوری از گناه و آلودگی فرا می‌خواند، دوم آن که در او روح پرستش و خضوع در برابر حضرت باری تعالی را که محبوب حقیقی و فطری هر انسان است، زنده می‌کند و غبار فراموشی از این حقیقت درخشنده را که در ژرفای فطرت او نهاده شده است می‌سترد. سوم آن که به جان و دل نمازگزار، آن آرامش و اطمینانی را که شرط اصلی موفقیت در همه عرصه‌های زندگی است، هدیه می‌کند و تزلزل و اضطراب را که مانع بزرگی در راه اقدام مجدانه برای پرورش اخلاقی است، از او دور می‌سازد. هریک از سه خصوصیتی که گفته شد در خور آن است که با تدبر و ژرف نگری دیده و سنجیده شود و از این راه، بسیاری از معارف نماز آشکار خواهد شد.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۱، ص ۸۱)

خانواده، علاوه بر تربیت جسمی و علمی افراد بویژه جوانان و نونهالان، پرورش روح و آموزش ایجاد آرامش روانی را نیز بر عهده دارد که نماز و مسجد در ایفای این وظیفه، کمک‌های شایانی به خانواده‌ها می‌نماید و سازمان‌های فرهنگی با ایفای نقش مؤثر خود در این زمینه به بهترین وجه می‌توانند، در مرحله اول والدین و به تبع آنها نونهالان و جوانان را به نماز جماعت و مسجد سوق دهند. در این تحقیق به برخی از این نقش‌ها پرداخته می‌شود.

۱. نقش سازمان‌های فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد:

۱.۱. روش تحقیق:

با توجه به موضوع و هدف تحقیق و براساس موارد موجود در کتب روش تحقیق، روش این تحقیق پیمایشی می‌باشد. برای تجزیه و تحلیل آماری یافته‌های خام تحقیق از میانگین و آزمون تی استفاده گردید. این امر به دلیل تأیید یا رد فرضیه صفر در هر فرضیه و قدرت بالای این آزمون آماری در انجام چنین کاری صورت گرفته است. جامعه آماری پژوهش فرهنگیان شهرستان نجف آباد می‌باشند. اعضاء جامعه در این تحقیق طبق اطلاعات موجود در آموزش

و پرورش شهرستان نجف آباد، ۳۰۰۰ نفر می باشد. تعداد افراد نمونه براساس جدول مورگان برآورد شده اند که در نتیجه برای یک جامعه ۳۰۰۰ نفری حجم نمونه ۳۴۰ نفر خواهد شد. برای دستیابی به نظرات نمونه تحقیق و همچنین امکانات محدود محقق، بهترین روش برای جمع آوری این اطلاعات، استفاده از پرسش نامه محقق ساخته می باشد. برای پنج سؤال موجود که هر کدام پنج متغیر داشته اند، پرسش نامه ۲۵ سؤالی طراحی و بین اعضای نمونه توزیع گردید.

۲. سؤالات تحقیق:

- نقش فرهنگی وزارت آموزش و پرورش در گرایش خانواده ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟
- نقش فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در گرایش خانواده ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟
- نقش فرهنگی سازمان صدا و سیما در گرایش خانواده ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟
- نقش فرهنگی حوزه های علمیه در گرایش خانواده ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟
- نقش فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در گرایش خانواده ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟

۳. یافته‌های تحقیق:

سؤال یک: نقش فرهنگی وزارت آموزش و پرورش در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و

مسجد چیست؟

برای این سؤال متغیرهای برنامه ریزی برای حضور والدین در نماز جماعت مدارس، تبیین جایگاه نماز و مسجد در زندگی برای والدین به صورت حضوری و مکاتبه ای، مواجه نمودن والدین و دانش آموزان با خانواده‌های موفق در تعامل با مسجد، برگزاری ماهانه نقد و بررسی تأثیر تعامل خانواده و مسجد بر رفتار فردی و اجتماعی دانش آموزان، غنی سازی جلسات آموزش خانواده درباره اهمیت نماز جماعت و عملکرد مسجد از طریق به کارگیری متخصصین و کارشناسان؛ مطرح شده است.

جدول یک، نشان دهنده وضعیت پاسخ اعضای نمونه به متغیرهای مربوط می باشد:

جدول ۱: وضعیت پاسخگویی افراد نمونه به سؤال یک

متغیر	درصد
غنی سازی جلسات آموزش خانواده درباره اهمیت نماز جماعت و عملکرد مسجد از طریق به کارگیری متخصصین و کارشناسان	۹۰
تبیین جایگاه نماز و مسجد در زندگی برای والدین به صورت حضوری و مکاتبه ای	۸۶
برگزاری ماهانه نقد و بررسی تأثیر تعامل خانواده و مسجد بر رفتار فردی و اجتماعی دانش آموزان	۸۵
مواجه نمودن والدین و دانش آموزان با خانواده‌های موفق در تعامل با مسجد	۸۱
برنامه ریزی برای حضور والدین در نماز جماعت مدارس	۷۸

تحلیل آماری یافته‌های تحقیق نشان می دهد، غنی سازی جلسات آموزش خانواده درباره اهمیت نماز جماعت و عملکرد مسجد از طریق به کارگیری متخصصین و کارشناسان، مهم ترین نقش در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد از سوی آموزش و پرورش به حساب می آید و در مجموع ۸۴ درصد اعضای نمونه، نقش‌های فرهنگی آموزش و پرورش در این زمینه را مهم می دانند.

سؤال دو: نقش فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟

برای این سؤال متغیرهای بهره‌گیری از امکانات سمعی و بصری خصوصاً اینترنت، کتب و نشریات و برگزاری گردهمایی‌ها در داخل و خارج از کشور، ارسال رایگان کتب و نشریات مربوط به نماز جماعت و مسجد به مراکز فرهنگی، ایجاد و توسعه و حمایت از مؤسسات فرهنگی مؤثر در تعامل خانواده و مسجد، انجام مطالعات و تحقیقات پیرامون عوامل مؤثر بر جذب خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد و استفاده از نتایج حاصل در برنامه ریزی‌های فرهنگی، شناسایی و حمایت از مؤلفان و ناشرانی که به تألیف و چاپ کتاب در زمینه گسترش فرهنگ نماز جماعت و مسجد در بین خانواده‌ها، اشتغال دارند؛ مطرح شده است.

جدول دو، نشان دهنده وضعیت پاسخ اعضای نمونه به متغیرهای مربوط می باشد:

جدول ۲: وضعیت پاسخگویی افراد نمونه به سؤال دو

درصد	متغیر
۸۲	انجام مطالعات و تحقیقات پیرامون عوامل مؤثر بر جذب خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد و استفاده از نتایج حاصل در برنامه ریزی‌های فرهنگی
۸۱	بهره‌گیری از امکانات سمعی و بصری خصوصاً اینترنت، کتب و نشریات و برگزاری گردهمایی‌ها در داخل و خارج از کشور
۷۸	ایجاد، توسعه و حمایت از مؤسسات فرهنگی مؤثر در تعامل خانواده و مسجد
۷۷	ارسال رایگان کتب و نشریات مربوط به نماز جماعت و مسجد به مراکز فرهنگی
۷۲	شناسایی و حمایت از مؤلفان و ناشرانی که به تألیف و چاپ کتاب در زمینه گسترش فرهنگ نماز جماعت و مسجد در بین خانواده‌ها اشتغال دارند

تحلیل آماری یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، انجام مطالعات و تحقیقات پیرامون عوامل مؤثر بر جذب خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد و استفاده از نتایج حاصل در برنامه ریزی‌های فرهنگی مهم‌ترین نقش فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به حساب می‌آید و در مجموع ۷۸ درصد اعضای نمونه، نقش‌های فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در این زمینه را مهم و مؤثر می‌دانند.

سؤال سه: نقش فرهنگی سازمان صدا و سیما در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد

چیست؟

برای این سؤال متغیرهای تهیه و پخش فیلم‌های سینمایی، پویانمایی و... مناسب جهت مقاطع سنی مختلف در راستای ترویج نماز جماعت و مسجد، ساخت برنامه‌هایی که نتایج نماز جماعت و ارتباط با مسجد را به صورت ترویجی و باشیوه‌ای جذاب انعکاس دهد، ساخت برنامه‌هایی در خصوص آشنا سازی خانواده‌ها با تأثیر نماز جماعت و مسجد بر عملکرد اعضای خانواده بویژه جوانان و نوجوانان، برگزاری مسابقاتی در خصوص آشنائی با فواید نماز جماعت و مسجد، تصحیح نگرش برنامه‌های صدا و سیما از رویکرد مادی گرائی به معنویت و نماز جماعت؛ مطرح شده است.

جدول سه نشان دهنده وضعیت پاسخ اعضای نمونه به متغیرهای مربوط می باشد:

جدول ۳: وضعیت پاسخگویی افراد نمونه به سؤال سه

درصد	متغیر
۸۴	ساخت برنامه‌هایی در خصوص آشنا سازی خانواده‌ها با تأثیر نماز جماعت و مسجد بر عملکرد اعضای خانواده بویژه جوانان و نوجوانان
۸۲	تصحیح نگرش برنامه‌های صدا و سیما از رویکرد مادی گرائی به معنویت و نماز جماعت
۸۱	تهیه و پخش فیلم‌های سینمایی، پویانمایی و... مناسب جهت مقاطع سنی مختلف در راستای ترویج نماز جماعت و مسجد
۸۰	ساخت برنامه‌هایی که نتایج نماز جماعت و ارتباط با مسجد را به صورت ترویجی و باشیوه‌ای جذاب انعکاس دهد
۷۸	برگزاری مسابقاتی در خصوص آشنایی با فواید نماز جماعت و مسجد

تحلیل آماری یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، ساخت برنامه‌هایی در خصوص آشنا سازی خانواده‌ها با تأثیر نماز جماعت و مسجد بر عملکرد اعضای خانواده بویژه جوانان و نوجوانان، مهم ترین نقش فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد از سوی سازمان صدا و سیما به حساب می‌آید و در مجموع ۸۱ درصد اعضای نمونه، نقش‌های صدا و سیما در این زمینه را مهم و مؤثر می‌دانند.

سؤال چهار: نقش فرهنگی حوزه‌های علمیه در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟

برای این سؤال متغیرهای احیای مفاهیم قرآنی و تفسیر روشن آیات مربوط به نماز جماعت و مسجد، تفسیر و تشریح روشن و دقیق روایات و احادیث مربوط به نماز جماعت و مسجد، تبیین سیره پیامبر اعظم و ائمه اطهار^{علیهم‌السلام} در زمینه نماز جماعت و مسجد، گنجاندن معیارهای اسلامی و قرآنی نماز جماعت و مسجد در آموزش طلاب، استخراج راهکارهای گرایش به نماز جماعت و مسجد از مباحث اخلاق و رفتار اجتماعی و فردی در اسلام؛ مطرح شده است. جدول چهار نشان دهنده وضعیت پاسخ اعضای نمونه به متغیرهای مربوط می‌باشد:

جدول ۴: وضعیت پاسخگویی افراد نمونه به سؤال چهار

درصد	متغیر
۷۴	تبیین سیره پیامبر اعظم و ائمه اطهار ^{علیهم‌السلام} در زمینه نماز جماعت و مسجد
۷۲	احیای مفاهیم قرآنی و تفسیر روشن آیات مربوط به نماز جماعت و مسجد
۷۱	استخراج راهکارهای گرایش به نماز جماعت و مسجد از مباحث اخلاق اجتماعی و فردی در اسلام
۷۰	تفسیر و تشریح روشن و دقیق روایات و احادیث مربوط به نماز جماعت و مسجد
۶۸	گنجاندن معیارهای اسلامی و قرآنی نماز جماعت و مسجد در آموزش طلاب

تحلیل آماری یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، تبیین سیره پیامبر اعظم و ائمه اطهار^{علیهم‌السلام} در زمینه نماز جماعت و مسجد مهم‌ترین نقش فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد از سوی حوزه علمیه به حساب می‌آید و در مجموع ۷۱ درصد اعضای نمونه، نقش‌های حوزه علمیه در این زمینه را مؤثر می‌دانند.

سؤال پنج: نقش فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد چیست؟

برای این سؤال متغیرهای در نظر گرفتن مجموعه مباحثی از نماز جماعت و مسجد در

سرفصل‌های دروس دانشگاهی تمامی رشته‌ها به منظور آشنایی تخصصی جوانان با این موضوع، تهیه و ارائه اولویت‌های پژوهشی مطالعات راهبردی تعامل خانواده و مسجد برای موضوعات پایان‌نامه‌های رشته‌های علوم انسانی بصورت فراخوان به دانشگاه‌ها، شناسایی استعداد‌های درخشان در رشته‌های مختلف علمی و معرفی آنها به مراکز تحقیقاتی جهت بهره‌گیری از قابلیت آنها در مطالعات راهبردی تعامل خانواده و مسجد در کشور، برنامه ریزی برای جذب متخصصان و صاحب‌نظران ایرانی داخل و خارج از کشور جهت تبیین علمی گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد، هماهنگی برنامه‌های فرهنگی نماز جماعت و مسجد در دانشگاه‌ها و مراکز علمی-پژوهشی با نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها؛ مطرح شده است.

جدول پنج نشان دهنده وضعیت پاسخ اعضای نمونه به متغیرهای مربوط می‌باشد:

جدول ۵: وضعیت پاسخگویی افراد نمونه به سؤال پنج

درصد	متغیر
۷۸	تهیه و ارائه اولویت‌های پژوهشی مطالعات راهبردی تعامل خانواده و مسجد برای موضوعات پایان‌نامه‌های رشته‌های علوم انسانی بصورت فراخوان به دانشگاه‌ها
۷۶	در نظر گرفتن مجموعه مباحثی از تعامل خانواده و مسجد در سرفصل‌های دروس دانشگاهی تمامی رشته‌ها به منظور آشنایی تخصصی جوانان با این موضوع
۷۵	برنامه ریزی برای جذب متخصصان و صاحب‌نظران ایرانی داخل و خارج از کشور جهت تبیین علمی گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد
۷۴	شناسایی استعداد‌های درخشان در رشته‌های مختلف علمی و معرفی آنها به مراکز تحقیقاتی جهت بهره‌گیری از قابلیت آنها در مطالعات راهبردی تعامل خانواده و مسجد در کشور
۷۲	هماهنگی برنامه‌های فرهنگی نماز جماعت و مسجد در دانشگاه‌ها و مراکز علمی-پژوهشی با نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها

تحلیل آماری یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، تهیه و ارائه اولویت‌های پژوهشی مطالعات راهبردی تعامل خانواده و مسجد، برای موضوعات پایان‌نامه‌های رشته‌های علوم انسانی بصورت فراخوان به دانشگاه‌ها مهم‌ترین نقش فرهنگی در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و

مسجد از سوی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به حساب می‌آید و در مجموع ۷۵ درصد اعضای نمونه، نقش‌های این وزارتخانه در این زمینه را مهم و مؤثر می‌دانند.

(و) نتیجه‌گیری و پیشنهادات:

از بین نهادهای فرهنگی یاد شده در این تحقیق، ترتیب زیر نشان دهنده اهمیت آنها می‌باشد.

اولویت بندی نهادهای فرهنگی مؤثر در گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد

درصد	عنوان
۸۴	وزارت آموزش و پرورش
۸۱	صدا و سیما
۷۸	وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۷۵	وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
۷۱	حوزه علمیه

جدول بالا نشان می‌دهد نقش‌های فرهنگی مربوط به حیطه وظایف وزارت آموزش و پرورش مهم‌ترین نقش‌ها بوده است و پس از آن نقش‌های مربوط به حیطه وظایف صدا و سیما، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، وزارت علوم و تحقیقات و فناوری و حوزه علمیه در این رده بندی قرار می‌گیرند.

برای تحقق یافتن نقش‌های تربیتی مؤثر در گرایش خانواده‌ها به نماز و مسجد، پیشنهاد می‌گردد:

وزارت آموزش و پرورش:

آموزش و پرورش از جمله نهادهای بسیار مهم در زمینه ایجاد و نهادینه نمودن نقش‌های تربیتی نماز و مسجد در بین کودکان، نوجوانان و جوانان است. از آنجا که این نهاد مهم تربیت و آموزش نسل آینده را به عهده دارد شایسته است که به تربیت و آماده سازی این قشر عظیم در راستای فرهنگ اسلامی بپردازد. ناگفته نماند که آموزش و پرورش در چند سال اخیر فعالیت‌های زیادی را در زمینه گسترش موضوع نماز جماعت آغاز کرده است، اما این امر باید به صورت ریشه ای و گسترده تر ترویج شود و برنامه و راهکار ارائه شود. بدین منظور این نهاد مهم تربیتی و

فرهنگی می‌بایست؛ این مهم را با هدف راهبردی در برنامه‌هایش در نظر گرفته و پیاده کند. از جمله مواردی که می‌بایست به آن توجه کند بدین شرح است:

۱. آموزش خانواده

خانواده سهم اصلی و مهمی را در تربیت فرزندان به عهده دارد و با توجه به پیوند و ارتباط اولیا و مربیان، خانواده‌ها می‌توانند کمک بزرگی در عملیاتی کردن برنامه‌های آموزش و پرورش در زمینه گسترش نماز جماعت و ارتباط با مسجد داشته باشند.

■ تعلیم خانواده‌ها جهت تربیت فرزندان بر مدار نماز و مسجد. در همین راستا می‌توان به راهکارهای ذیل اشاره کرد:

■ برگزاری جلسات آشنایی با نماز و مفاهیم آن در مدارس؛
 ■ تشویق فرزندان با هدایای حاوی مطالب نماز جماعت مانند: کتاب، لوح فشرده و برچسب‌های تشویق و لوازم التحریر؛

■ ایجاد عادات خوب در فرزندان از جمله شرکت در نماز جماعت مدارس و مساجد.
 ■ آموزش فرزندان در مجامع فامیلی و دوستانه: مجامع و مجالس گفتگوهای فامیلی می‌تواند محملی مناسب برای آموزش ارزش‌های فرهنگی و اخلاقی چون نماز جماعت و... باشد. اقوام و خویشان می‌توانند به هر بهانه‌ای به دور از هر گونه حب و بعض دور هم جمع شده و به جای صحبت‌های لغو و یا غیبت از دیگر اعضای فامیل با برگزاری جلسات با نشاط گفتگو خصوصاً محافل فرهنگی و اخلاقی، این صفات نیکو را در فرزندان خود پرورش دهند. خانواده‌ها می‌توانند در محافل و مجالس میهمانی‌های شان مقرر کنند که مثلاً هفته‌ای یک بار به صورت دوره‌ای به دعوت هریک از فامیل و دوستان جلسات بررسی و ارزیابی نماز جماعت و آثار آن را برگزار نمایند. فایده این جلسات این است که علاوه بر دید و بازدید و انجام سنت پسندیده صلح و رحم، مجموعه مفیدی از مطالب اخلاقی و فرهنگی را هم خود و هم فرزندان‌شان می‌آموزند.

■ تهیه کتابخانه‌ای با کتاب‌هایی در خصوص نماز جماعت و مسجد با توجه به مقاطع سنی فرزندان به منظور بالا بردن فرهنگ کتاب خوانی.

صدا و سیما:

صدا و سیما از با اهمیت ترین نهادهای تربیتی کشور است به طوری که عضوی فعال از اعضای خانواده به شمار می آید و حضوری دائمی در خانه ها دارد. از طرفی «چشم و گوش حساس کشور است» (ماده ۱۵- قانون خط مشی کلی و اصول برنامه های صدا و سیما- مصوب ۱۳۶۱ مجلس شورای اسلامی) و پل ارتباطی میان دیگر ارگان ها و مسئولین کشور با مردم است. لذا به نظر می رسد مسئولیتی خطیر نسبت به دیگر نهادها به عهده داشته باشد و بتواند بار بیشتری از این مهم را به دوش کشد.

از آنجا که مسائل خبری و تهیه برنامه های تربیتی، آموزشی و تبلیغی از جمله وظایف صدا و سیما است، لذا باید در انعکاس اخبار و انتقال فرهنگ نماز جماعت و مسجد به موارد ذیل توجه کند:

۱. برنامه های اجتماعی

- ساخت برنامه های مستند مرتبط با آثار نماز جماعت و مسجد.
- تهیه و پخش فیلم های سینمایی، پویانمایی و... مناسب جهت مقاطع سنی مختلف در راستای ترویج فرهنگ نماز جماعت و مسجد.

۲. برنامه های آموزشی

از آنجا که هر آنچه در دوران کودکی فرا گرفته می شود در ذهن کودک همچون نقش بر سنگ است؛ می بایست در زمینه آشنایی خانواده ها از تأثیر فرهنگ نماز جماعت و مسجد برنامه هایی را تدارک دید:

- برنامه هایی در خصوص آشنایی تمامی اقشار جامعه با نماز جماعت و مسجد.
- فیلم های انیمیشن در خصوص معرفی آثار نماز جماعت و مسجد.
- برگزاری مسابقات مربوط به نماز جماعت و حضور در مسجد برای کودکان و نوجوانان
- تولید و پخش میان برنامه های متعدد، متنوع و جذاب مربوط به آثار نماز جماعت و حضور در مسجد جهت پخش در همه شبکه های رسانه ای.

۳. برنامه های تربیتی و اخلاقی

از جمله موانع گسترش فرهنگ نماز جماعت و مسجد، مرگ ارزش های اخلاقی و فرهنگی در

جامعه است. سازمان صدا و سیما می‌تواند نسبت به تهیه برنامه‌های ذیل اقدام نماید:

- ساخت برنامه‌هایی که نتایج نماز جماعت و مسجد را به صورت ترویجی و باشیوه‌ای جذاب انعکاس دهد.
- ساخت برنامه‌هایی که آثار دنیوی و اخروی نماز جماعت و حضور در مسجد را به نمایش بگذارد.
- جلوگیری از نمایش فیلم‌های مخالف فرهنگ اسلامی و نماز.
- برنامه‌هایی در خصوص بررسی آثار نماز جماعت و حضور در مسجد با استفاده از مفاهیم قرآن، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه و ادعیه و زیارات.

۴. برنامه‌های فرهنگی

نحوه عملکرد و تأثیر روزافزون فرهنگ بیگانه در زمان ما یکی از عوامل زمینه‌سازی بروز ناهنجاری‌ها و اعمال مخالف با ارزش‌های دینی و اسلامی است که این خود نمونه‌ای از موانع گسترش فرهنگ نماز جماعت و مسجد است. برخی از برنامه‌های پیشنهادی در این خصوص عبارتند از:

- ساخت برنامه‌هایی در خصوص آشنا سازی مخاطبان خصوصاً نسل جوان با فرهنگ غنی اسلامی در زمینه آثار نماز جماعت و حضور در مسجد.
- ساخت فیلم، تئاتر و مستندسازی در خصوص ارتباط تهاجم فرهنگی، نماز جماعت و مسجد.
- وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی:

از جمله اهداف وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی رشد فضایل اخلاقی، استقلال فرهنگی و مصونیت جامعه از نفوذ فرهنگ اجانب، اعتلای آگاهی‌های عمومی در زمینه‌های مختلف؛ از طرف دیگر رواج فرهنگ اسلامی در جامعه است. لذا این نهاد به عنوان سرخرگ حیاتی فرهنگ کشور می‌تواند کمک شایانی در تمهید شرایط گسترش نماز جماعت و حضور در مسجد نماید. برخی راهکارهایی که می‌تواند در این راستا طراحی و پیگیری شود از این قرارند:

۱. شناساندن آثار نماز جماعت و حضور در مسجد از طریق:

- بهره‌گیری از امکانات سمعی و بصری خصوصاً اینترنت، کتب و نشریات و برگزاری

گردهمایی‌ها در داخل و خارج از کشور.

■ ارسال رایگان کتب و نشریات مربوط به نماز جماعت و مسجد به مراکز فرهنگی.

۲. مطالعه و تحقیق در زمینه تبلیغات رسانه‌های جهانی و کشف روش‌های عملکرد آنان و اتخاذ شیوه مقابله با آنان در جهت پیشگیری از موانع گسترش نماز جماعت و حضور در مسجد. مصداق بارز این موانع تهاجم فرهنگی است. در همین راستا باید سیاست‌هایی از این دست اتخاذ شود:

■ جلوگیری از ترویج فرهنگ و اندیشه غربی، چرا که فرهنگ غربی، فرهنگی است با قدمتی کمتر از حدود یک سوم عمر فرهنگ اسلامی که به طور جدی تمامی ابعاد و عرصه‌های فرهنگ اسلامی را به هم‌آورد طلبیده و با استمداد از زر و زور و تزویر سلطه‌ای بسان کف روی آب بر جهان یافته است. نهادهای فرهنگی مسلمان باید با طی طریق در همان مسیر مقابله با فرهنگ غرب در تمامی عرصه‌ها همت گمارند.

■ نظارت بر ورود و خروج وسایل سمعی و بصری، آثار هنری، مطبوعات و نشریات و کلیه موارد تبلیغی و فرهنگی و تجاری.

۳. نظارت کامل بر فعالیت مطبوعات و نشریات کشور

جایگاه مطبوعات در جامعه به لحاظ اطلاع‌رسانی، جهت‌دهی و تنویر افکار عمومی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. وظیفه این نهاد نسبت به دیگر نهادها خصوصاً در ترویج اندیشه‌های غرب زده و تهاجم فرهنگی خطیر است. لذا می‌بایست در فعالیت‌های خود نهایت دقت را مبذول نماید. در این راستا وظیفه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چنین است:

■ تمرکز و بررسی اخبار و اطلاعات مربوط به نماز جماعت و مسجد جهت آسیب‌شناسی موضوعی و اتخاذ روش مقابله با آنان.

■ نظارت بر فعالیت مطبوعات کشور خصوصاً هفته‌نامه‌های اجتماعی برای جلوگیری از ترویج فرهنگ ابتذال و جریان‌های مخالف با فرهنگ نماز و مسجد.

۴. تهیه آمار دقیق از کتاب‌های چاپ شده در زمینه نماز و مسجد و دسته‌بندی موضوعی آنان جهت انتشار و ارائه به مؤسسات فرهنگی کشور.

۵. ایجاد و توسعه و حمایت از مؤسساتی که در زمینه فرهنگ نماز جماعت و حضور در مسجد فعالیت می‌کنند و تعیین وظایف و فعالیت‌های آنان.

۶. همکاری با مراکز اسلامی و فرهنگی سایر کشورها خصوصاً کشورهای اسلامی به منظور:

- اشاعه فرهنگ نماز جماعت و مسجد در سطح جهان اسلام.
- اتخاذ تدابیر مشترک در جهت مقابله با آسیب‌های مادی مخالف فرهنگ نماز و مسجد و نحوه مقابله با آنها.
- ۷. انعقاد قرارداد در زمینه مبادله دستاوردهای نماز جماعت و فعالیت مساجد و همکاری مشترک در انجام طرح‌های مربوط در حوزه‌های هنری، سینمایی، جهانگردی، خبری و مطبوعاتی.
- ۸. ایجاد شبکه جهانی با همکاری سازمان‌های منطقه‌ای اسلامی جهت ترویج فرهنگ نماز جماعت و مسجد.
- ۹. هر نوع بهره‌برداری از تأسیسات ایرانگردی و جهانگردی جهت ترویج نماز جماعت و مسجد.
- ارائه نشریات و کتاب‌های جذاب و کارشناسی شده در زمینه نماز جماعت و حضور در مسجد به صورت رایگان در اماکن دیدنی به مسافران.
- تهیه بروشورهایی در خصوص شناخت تأثیر نماز جماعت و حضور در مسجد و آثار چاپ شده در این مورد و توزیع آن در تمامی اماکن دیدنی جهت ارائه به مسافران.
- ۱۰. تقویت روح تحقیق و تتبع و ابتکار در زمینه‌های نماز و مسجد از طریق:
 - شناسایی محققان نخبه در زمینه نماز جماعت و مسجد و گرمی داشت شخصیت‌های محقق این حوزه جهت تشویق، حمایت و انتشار آثار مربوط به آنان.
 - حمایت از طرح‌های پژوهشی با موضوع نماز جماعت و مسجد.
 - در نظر گرفتن فضایی اختصاصی در تمام کتابخانه‌های عمومی کشور در حوزه نماز و مسجد.
- ۱۱. نظارت و پیگیری مستمر بر فعالیت‌های مخالف نماز جماعت و مسجد برای جلوگیری از تبلیغات سوء در جهت گرایش جوانان به این فعالیت‌ها.
- ۱۲. چاپ و انتشارات:
 - شناسایی و حمایت از مؤلفان و ناشرانی که به تألیف و چاپ کتاب در زمینه نماز و مسجد اشتغال دارند و اختصاص دادن تسهیلات ویژه‌ای به آنها در نمایشگاه بین‌المللی کتاب و دیگر عرصه‌ها.
 - اختصاص دادن غرفه‌ای به آثار مربوط به نماز و مسجد از ناشران مختلف.

■ حمایت از نویسندگان در زمینه نماز و مسجد جهت چاپ، خرید و توزیع آثار آنها.

۱۳. حمایت از مؤسسات، کانون‌ها و تولیدکنندگان آثار سمعی و بصری در زمینه نماز و مسجد.

۱۴. حمایت از همایش‌های ترویجی نماز جماعت و حضور در مسجد.

۱۵. تحقیق درباره اثرات و وسایل ارتباط جمعی و سنجش میزان تأثیر برنامه‌ها و آثار تولید شده

در خصوص نماز جماعت و مسجد در افکار عمومی با همکاری دستگاه‌های مربوط.

۱۶. انجام مطالعات و تحقیقات پیرامون فرهنگ عمومی در زمینه نماز جماعت و حضور در

مسجد و استفاده از نتایج حاصله در برنامه ریزی‌های فرهنگی در جهت بهبود کیفی و کمی امور

محول شده.

۱۷. تنظیم سیاست‌های کلی در خصوص مطالعات راهبردی نماز و مسجد، خصوصاً آسیب‌ها

و آفات و موانع گسترش این فرهنگ و ارائه آنها به نهادهای مختلف.

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری:

آموزش و پرورش که در مقطعی به آموزش و تربیت دینی کودکان و نوجوانان و نهادینه کردن

ارزش‌های اخلاقی و اسلامی اهتمام دارد، در مقطعی دیگر این سرمایه عظیم و جوان را به وزارت

علوم می‌سپارد تا در دانشگاه‌های کشور، دانش‌آموختگانی مسلمان، متعهد، متخلق، با هویت

و آماده به خدمت پرورش دهد. برخی از نقش‌های مربوط به گسترش نماز جماعت و حضور در

مسجد که می‌تواند در این نهاد پی‌گیری شوند عبارتند از:

۱. در نظر گرفتن مجموعه مباحثی از نماز و مسجد در سرفصل‌های دروس دانشگاهی تمامی

رشته‌ها به منظور آشنایی تخصصی جوانان.

۲. برگزاری همایش‌ها و سلسله نشست‌های تخصصی در خصوص نماز جماعت و مسجد در

دانشگاه‌های سراسر کشور.

۳. تهیه و ارائه اولویت‌های پژوهشی مطالعات راهبردی نماز و مسجد برای موضوعات پایان

نامه‌های رشته‌های علوم انسانی بصورت فراخوان به دانشگاه‌های سراسر کشور.

۴. برنامه ریزی برای شناسایی استعدادهای درخشان و معرفی آنها به مراکز تحقیقاتی جهت

بهره‌گیری از قابلیت و استعداد آنها در مطالعات راهبردی نماز و مسجد در کشور.

۵. برنامه ریزی برای استفاده از نتایج و دستاوردهای مطالعات علوم انسانی و پایان نامه‌های

دانشجویان جهت کاربرد در پیشگیری و مقابله با موانع گسترش فرهنگ نماز و مسجد.

۶. برنامه ریزی برای جذب متخصصان ایرانی داخل و خارج از کشور برای بررسی راه‌های علمی گرایش خانواده‌ها به نماز جماعت و مسجد.

۷. ایجاد فرصت و امکان برخورد سالم اندیشه‌ها و گسترده نمودن پژوهش در زمینه نماز جماعت و مسجد به منظور جلوگیری از تهاجم فرهنگی.

- حوزه علمیه:

روحانیت در نظام اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و در واقع یکی از عناصر اصلی مولد فرهنگ دینی است. حوزه‌های علمیه و روحانیان به عنوان پل ارتباطی دولت و مردم می‌توانند نقش تربیتی مهمی در گسترش فرهنگ نماز جماعت و مسجد ایفا نمایند خصوصاً پایگاه مرکز حوزه‌های علمیه که در شهر مقدس قم است می‌بایست تلاش بیشتری نماید.

۱. آموزش تخصصی طلبه‌ها جهت شناخت آثار نماز جماعت و حضور در مسجد و تبلیغ آن در جامعه.

۲. آموزش طلبه‌ها به عنوان تبیین گرمکتب اسلام و مرزبانی از احکام و قوانین دینی و تعمیق فرهنگ دینی جهت پیشگیری از عمل نکردن به احکام و دستورات قرآن در زمینه نماز و مسجد.

۳. آموزش طلبه‌ها همگام با تحولات روز و تجهیز به فناوری اطلاعات از طریق:

- آشنایی با اینترنت و زبان‌های خارجی.

- برگزاری کارگاه‌ها و نشست‌های تخصصی در خصوص تعیین راهبرد دقیق و هدفمند در راستای پیشگیری و مقابله با موانع گسترش فرهنگ نماز و مسجد.

۴. حفظ وحدت حوزه و دانشگاه با تعامل و بهره‌گیری از توانایی یکدیگر برای گسترش فرهنگ نماز جماعت و مسجد.

۵. تربیت خطیبان مخلص و صالح برای تفهیم اهمیت و آثار نماز جماعت در مساجد جهت:

- تبیین سیره پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السلام در زمینه نماز جماعت و اهمیت مسجد.

- احیای مفاهیم قرآنی و تفسیر روشن آیات مربوط به نماز جماعت و مسجد.

- تفسیر و تشریح روشن و دقیق روایات و احادیث مربوط به نماز جماعت و مسجد.

منابع و ماخذ:

۱. اسدی، علی، فرهنگ پذیری در آیینة روایات، پایان نامه کارشناسی ارشد مؤسسه امام خمینی (رضی)، ۱۳۸۰.
۲. افروغ، عماد، فرهنگ شناسی و حقوق فرهنگی، چاپ اول، تهران: موسسه فرهنگ و دانش، ۱۳۷۹.
۳. الوانی، سید مهدی، مدیریت عمومی، تهران: نشرنی، ۱۳۷۴.
۴. امینی، ابراهیم، آیین تربیت، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۹.
۵. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۷۹.
۶. بخشنده، فرهاد، اصول طراحی برنامه های فرهنگی، تهران: نشر تیراژه، ۱۳۸۱.
۷. پارسا، محمد، روان شناسی کودک و نوجوان، تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۶۸.
۸. جعفری، محمد تقی، فرهنگ پیرو فرهنگ پیشرو، تهران: انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۷۳.
۹. خامنه ای، سید علی، فرهنگ و تهاجم فرهنگی برگرفته از سخنان مقام معظم رهبری، تهران: سازمان مدارك فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳.
۱۰. خامنه ای، سید علی، مجموعه پیام های مقام معظم رهبری به اجلاس های سراسری نماز، تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۱.
۱۱. خامنه ای، سید علی، حدیث ولایت، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۵.
۱۲. دشتی، محمد، مسئولیت تربیت، قم: انتشارات نهج البلاغه، ۱۳۷۸.
۱۳. دلشاد تهرانی، مصطفی، دولت مهدی، سیرت مهدی، چاپ پنجم، تهران: دریا، ۱۳۸۲.
۱۴. سادات، محمد علی، اخلاق اسلامی. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۶۸.
۱۵. سازمان امور اداری و استخدامی کشور، اصول و مبانی مدیریت اسلامی، تهران، ۱۳۶۹.
۱۶. سمنانی، غلامرضا، تحلیلی از مدیریت اسلامی در پنج سال حکومت علی، قم: نشر بوستان، ۱۳۸۰.
۱۷. شاکری نیا، ایرج، دین، نیاز دیروز، امروز و فردای انسان، مقاله ارائه شده در همایش دین و دنیا از منظر امام علی (علیه السلام)، دانشگاه علوم پزشکی اصفهان، ۱۳۷۹.
۱۸. عباسی، مصطفی، نقش اسوه ها در تعلیم و تربیت، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱.
۱۹. کریمی، عبدالعظیم، تربیت دینی، تهران: انتشارات قدیانی، ۱۳۷۴.
۲۰. لودین، شهین، اصول مدیریت از دیدگاه قرآن و احادیث، مشهد: نشر و اسع، ۱۳۸۰.
۲۱. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۴.

۲۲. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، جلد سوم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۰.
۲۳. مظلومی، رجبعلی، گامی به سوی تربیت، تهران: نشر آفاق، ۱۳۶۴.
۲۴. منصوری لازيجانی، اسماعیل، مدیریت اسلامی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۲.

راهبردها و راهکارهای علمی و عملی جذب جوانان به مسجد

داریوش عشقی^۱

چکیده

جوانان به عنوان آینده سازان جامعه اسلامی از بزرگ ترین سرمایه های این کشور به شمار می روند و تلاش در جهت توسعه آگاهی های دینی آنان از اهمیت به سزایی برخوردار است. اگر میزان معرفت جوانان به آموزه های دینی و زلال معارف دین از رشد و نمو مطلوبی بهره مند باشد، شخصیت دینی آنان به گونه ای شایسته شکل خواهند گرفت و هنگام ورود به جامعه اسلامی تأثیر به سزایی در آن جامعه پدید خواهند آورد، اما اگر خدای ناکرده از تربیت لازم برخوردار نباشند زمینه اصلاح جامعه فراهم نخواهند شد. یکی از مکان هایی که می تواند شخصیت جوان را مطابق آموزه های دینی بارور سازد و روح خداجویی و عدالت خواهی را در اعماق وجود آنان ریشه دار سازد مسجد می باشد که کانون انسانی سازی است.

در تأثیرگذاری و قابلیت مسجد در ارتقاء و آموزش های دینی تردیدی وجود ندارد اما نکته ای که اینجا باید مورد توجه قرار گیرد حضور جوانان در مسجد است، که با وجود تبلیغات گسترده دشمنان اسلام و موانع موجود در مدیریت مساجد، امری سخت، اما اجرایی است. پس لازم است راهکارهای جذب جوانان و هدایت آنان به مساجد شناسایی شده و مورد اهتمام قرار گیرد تا رفته رفته زمینه های حضور فعال تر جوانان در مساجد فراهم شود. در این یادداشت تلاش گردیده تا به مهم ترین این راهکارها بپردازد.

برای این هدف ابتدا مقدمه ای در تبیین و توصیف موضوع آورده، سپس به شیوه ها و راهکارهای عملی جذب جوانان به مسجد از قبیل نوع طراحی مسجد، هیئت امنای مسجد، امام جماعت، برنامه های فرهنگی - هنری مسجد، خانواده، مدرسه و دیگر عوامل پیوند دهنده میان مسجد و جوانان (همراه با آسیب شناسی علل ایجاد فاصله بین مسجد و جوانان) پرداخته شده و در پایان مقاله بخش نتیجه گیری و منابع و مأخذ آورده شده است.

مساجد آنگاه خواهند توانست نقش تاریخی خود را در تربیت دینی، عبادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ایفا کنند که بتوانند مخاطبان خود، به خصوص نسل نوجوان و جوان را جذب

و حفظ نمایند. تقویت مساجد از نظر امکانات ظاهری مانند رسیدگی به ساختمان مسجد، تغییر در معماری مسجد، نظافت و امکانات گرمای و سرمازا، افزودن بر جاذبه‌های مسجد مانند برگزاری کلاس‌های هنری و علمی در رشته‌های گوناگون، برگزاری اردوهای سیاحتی و زیارتی، نمایش فیلم و اجرای تئاتر و مانند آن با رعایت موازین اسلامی، تأسیس مکان‌های ورزشی و دعوت از مربیان مجرب برای آموزش، دقت در انتخاب امام جماعت مسجد با ویژگی‌های خاص (خوش رفتاری با جوانان، برخورداری از تقوای کافی، توانایی علمی و...)، طولانی نشدن نمازهای جماعت، تشکیل و تقویت کتابخانه مناسب برای مسجد، برگزاری مسابقات کتابخوانی، قصه نویسی، بیان لطافت‌ها و ظرافت‌های نماز، بیان آثار معنوی نماز، تشویق و تحسین جوانان نمازگزار با اعطاء جایزه‌های متنوع و... از راهکارهای عملی برای جذب نوجوانان و جوانان به مسجد، نماز جماعت و شرکت در سایر برنامه‌های فرهنگی آن می‌باشند.

واژگان کلیدی:

تربیت جوانان، پرورش روحی و هنری، فرق برنامه‌های فرهنگی، امکانات ظاهری مساجد.

مسجد به عنوان اصلی ترین پایگاه اسلامی نقش مهمی در تربیت، آموزش و ایجاد نزدیکی بین اعضای خود (مسلمانان) دارد. پایگاهی که همواره در روایات از آن به بزرگی یاد شده است. یکی از رسالت های پیامبر اکرم ﷺ پس از دریافت وحی الهی و رسانیدن آن به مردم، ایجاد پایگاهی به نام مسجد بود تا مکانی برای عبادت و ذکر حق تعالی و تشکیل اجتماعات اسلامی و مردمی باشد. بعد از آن بود که مسلمین در صفوف وحدت بخش نماز جماعات که در مساجد برگزار می شد، روح تربیت و نشاط را در جامعه به وضوح مشاهده کردند. به طوری که اینک بعد از گذشت قرن های متمادی از پیدایش اسلام، مسجد نه تنها اعتبار و ارزش خود را حفظ کرده بلکه همواره در برهه های مختلف زمانی، نقش مهمی در تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی داشته است. در کشور ما مخصوصاً در دوران انقلاب و هشت سال دفاع مقدس، مسجد مکانی برای بسیج نیروهای مردمی، آموزش، سازماندهی و پشتیبانی نیروهای بسیجی و مردمی بوده در این میان حضور جوانان در کنار سایر قشرهای مردم دیده می شود. حضور آنان در نمازهای جماعت و تشکیل حلقه های کمک های مردمی، بسیج نیروهای اعزامی به جنگ، ایجاد کلاس های آموزشی و... نقش مؤثرتری در رونق مساجد داشته است، اما با گذشت زمان و سپری شدن آن روزهای سخت، نه تنها کارکرد مسجد در کشور تفاوت پیدا کرده، بلکه با کم رنگ شدن حضور جوانان در مساجد به علت های مختلف رونق روزهای گذشته را ندارد.

متأسفانه در سالهای بعد از جنگ تحمیلی به خاطر سهل انگاری، نبود برنامه ریزی صحیح و بی اعتنایی به این سنگر اسلامی، مسجد در گرایش و جذب جوانان ضعیف عمل کرده است. امروزه با تغییر نیازهای نسل جوان و تحول روحیات آنها، نقش بارز مسجد به عنوان کانون تربیت دینی جوانان به روشنی مشخص می گردد. جوانی که امروزه در قرن بیست و یکم به سر می برد، جوانی است که با بحران هویت دینی و فرهنگی روبرو است و با هجمه فرهنگی بیگانگان دست و پنجه نرم می کند، دشمن خاموش در پشت سرش سعی در القای مفاهیم و الگوهای شیطانی خود به جوانان دارد و این هشدار، «تهاجم فرهنگی» است. این زنگ خطری برای همه ماست تا از پیشرفت چنین ویروس خطرناکی جلوگیری کنیم. پس از اینجاست که مسجد می تواند به روح پرسشگر و کنجکاو جوان پاسخی درخور و متناسب با نیازهایش بدهد و الگوی شایسته ای از دین و فرهنگ ایرانی-اسلامی به او معرفی کند.

از جمله موانع جذب نوجوانان و جوانان به مسجد و گریز از مکانها و مراکز دینی که بارزترین دلایل بی‌علاقگی به امور مذهبی و گرایش به پوچی و انحراف در بین آنها نیز محسوب می‌شود، فقدان جهان بینی مطلوب و نداشتن بینش صحیح در این خصوص می‌باشد. اگر باورها در انسان منفی، سراب گونه و غلط باشد، طبیعی است که اعمال و کردار مبتنی بر آن باورها صحیح، متکامل و سعادت آفرین نخواهد بود. حرکات، سکنتات، کردار، کنشهای رفتاری و جلوه‌های عملی فرد، نمودی از باورهای درونی اوست، مثلاً کسی که خدا و معاد را باور داشته و در حقیقت انسانی وارسته و مؤمن است، ایمان و باورهای دینی و مذهبی اش حتی در ظاهر اعمال، رفتار، حرکات، سکنتات، نگاه و برخوردهای او اثر می‌گذارد. برای نمونه از پوشش نامناسب و حضور در مجامع یا از ورود به مواضع اتهام و موارد احتمال لغزش و گناه، می‌پرهیزد و خودداری می‌کند.

برای جذب جوانان به مساجد و نماز جماعت و شرکت در سایر برنامه‌های فرهنگی مساجد شیوه‌ها و عواملی وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

الف) مسجد

مسجد و ویژگی‌های آن می‌تواند عامل جذابی به منظور گرایش نوجوانان و جوانان به آن باشد. این ویژگی‌ها و خصوصیات عبارتند از:

۱. فضای مناسب و ظاهر خوب آن (احداث و زیباسازی مساجد و نمازخانه‌ها)

مسئولان ذیربط در عصر کنونی باید در احداث مساجد تا حد زیادی مداخله کنند، انتخاب محل احداث، نقشه مورد نظر، امکانات و فضای سبز آن و... باید حساب شده و از روی اصول باشد؛ احداث مسجد در کوچه و پس کوچه‌ها و با مساحت کم، بدون دیگر امکانات سوت و کور است و رغبتی در دل جوانان و ناآشنایان به مسجد ایجاد نخواهد کرد. مسجد و نمازخانه باید احساسات و خاطره‌های زیبا و به یادماندنی را برای همه به ویژه نوجوانان و جوانان تداعی کند. لذا باید تدابیری اتخاذ شود که نوجوانان و جوانان، مسجد را محل آرامش بخش، زیبا و دوست داشتنی بدانند تا با انگیزه و علاقمندی بیشتر به آن روی آورند. استفاده از ظرفیت‌های خاص معماری زیبای سنتی ایرانی-اسلامی در فضای درونی و بیرونی مساجد با توجه به روحیه زیبای نوجوانان می‌تواند احساسات و خاطرات خوشایند را در نوجوانان و جوانان زنده کند و این خود عاملی برای جذب جوانان به سوی مسجد می‌باشد. جوان زیبایی را می‌پسندد و با توجه به

فطرت پاک خود به سوی آن گرایش پیدا می‌کند. یکی از ضرورت‌ها، زیبایی مساجد و توجه به روح زیباشناختی در معماری آن است. این حس زیبا اگر در روح مسجد دیده شود، جوانان از آن استقبال می‌کنند.

گاهی دیده شده مسجدی که حتی شکل و بنای قدیمی دارد، اما به لحاظ موقعیت جغرافیایی مناسب است، مورد استقبال عموم، خصوصاً جوانان قرار گرفته است.

۲. نظافت و پاکیزگی مسجد

تمیزی و پاک بودن از جمله عواملی به شمار می‌رود که باعث گرویدن جوانان به مسجد و نماز می‌شود، لذا مسئولان مسجد باید در خصوص غبارروبی، نظافت منظم روزانه یا هفتگی، شستن فرش‌ها و عطرافشانی اقدام کنند. نظافت دستشویی، ایجاد امکانات بهداشتی نظیر صابون، مایع ضد عفونی کننده، آب گرم در زمستان‌ها و شستشوی مرتب و منظم محیط دستشویی‌ها و به کار بردن خوشبوکننده‌های مناسب از ضروریات مساجد است.

یکی از عوامل گریز جوانان و نوجوانان از محیط‌های نماز، بوی بدی است که به مرور زمان فرشها و موکت‌های محل نماز، به خود می‌گردد، که این امر به ظاهر ساده، اما مهم برای جوانان، باعث دوری جوانان از این محیط‌ها می‌گردد.

استفاده از پاشویه و یا ایجاد فرهنگ شستن پا، قبل از ورود به مسجد در کنار شستن منظم فرش‌های محل نماز، می‌تواند به از بین بردن این مانع کمک کند.

۳. وسایل صوتی، گرم‌زا و سرمازا

مسائل ناخوشایندی مثل نامناسب بودن صدای بلندگوها، سرد یا گرم بودن بیش از حد مسجد، تنظیم نامناسب نور در مسجد و دیگر عواملی از این قبیل، ذهنی منفی در اذهان افرادی که به مسجد می‌روند، باعث ایجاد سابقه شده و موجبات نارضایتی و گریز جوانان از مسجد است. رفع این مشکل مدیریت مدرانه هیئت امنای مسجد و افراد اداره کننده امورات و مناسبت‌های مسجد را می‌طلبد.

در واقع با یک برنامه ریزی منظم در روشن و خاموش کردن وسایل گرم‌زا و سرمازا می‌توان اثرات مخرب این دستگاه‌ها، در دوری جوانان از مسجد را کاهش داد.

این باور باید در مدیران مساجد ایجاد شود، که تهیه وسایل امروزی و کارآمد، حتی با هزینه زیاد، امری لازم و ضروری است. نماز خواندن و یا انجام فعالیت های دیگر مساجد، با لرزیدن از سرما و یا عرق ریختن از گرما به شکل صحیحی انجام نمی شود و می تواند باعث دوری نوجوانان و جوانان شود، زیرا تحمل کمتری نسبت به این موضوعات دارند.

ضمن اینکه ما شاهد هستیم در مساجدی که در مناطق سنی نشین احداث می شود، که غالباً در مناطق گرمسیر می باشد، برای جذب جوانان به مساجد خود، از بهترین وسایل خنک کننده استفاده می کنند، به گونه ای که جوان در خانه خود از چنین سیستم خنک کننده ای برخوردار نیست و این در مناطقی که گرمای شدید و آزاردهنده دارد، می تواند عامل جذب جوانان و نوجوانان به مساجد شود.

۴. تصمیم گیری متمرکز

مؤمنان و نمازگزاران و مسئولان مربوط می توانند به منظور تنظیم برنامه ها در امور مساجد و جلوگیری از پراکندگی و تعدد تصمیم گیری ها، با انتخاب تعدادی از افراد جوان و متعهد و حتی المقدور متخصص، همچنین ریش سفیدان با نظارت امام جماعت در قالب هیئت امناء، امور مساجد را با صلابت و برنامه ریزی منسجم اداره کنند.

جوانان و نوجوانان به دلیل اشتغال به تحصیل در مدرسه که خود از نظم و قانون خاصی تبعیت می کند، به این امر (نظم) عادت و دقت لازم را دارند، به همین دلیل، به هم ریخته گی برنامه ها و نا منظم بودن آنها می تواند انگیزه جوان را از آمدن به مسجد کم کند.

۵. ایجاد امکانات فرهنگی ورزشی

مسئولان و گردانندگان مساجد می توانند با تهیه و تخصیص امکانات فرهنگی از قبیل: کتابخانه، کامپیوتر، سالن مطالعه، تشکیل گروه های تواشیح، سرود، هم خوانی قرآن و تشکیل جلسات آموزش قرآن در دوره های گوناگون، کلاس های تقویتی رایگان و کلاس های آموزشی دیگر، باعث جذب جوانان به مساجد شوند.

جوانان سرشار از نیازهای متنوع و مختلف هستند و علاقه و کشش آنها به مکان های مختلف به سبب میزان برآورده شدن این نیازها در آن مکان خاص می باشد، با یک برنامه ریزی دقیق و

کمک از خود جوانان و نوجوانان برای کشف این نیازها، می‌توان با احتساب امکانات مسجد در رفع آن نیازها کوشش لازم صورت داد که این می‌تواند یکی از بهترین راه‌های جذب جوانان به مسجد باشد.

یکی از مساجد شلوغ و مملو از جوانان، مسجدی بود که بهترین و بزرگ‌ترین باشگاه کاراته محله با بهترین اساتید در زیر زمین آن مسجد تشکیل می‌شد.

۶. استفاده از افراد خوش صدا

استفاده از قاریان قرآن و مؤذن‌های مسن و افراد بدصدا در بعضی از اوقات در مساجد باعث دفع جوانان از مساجد می‌شود. مسئولان مسجد در جهت جذب نوجوانان و جوانان به مسجد باید از مؤذنان، قاریان و مداحان خوش صدا، جذاب و جوان استفاده نمایند.

برخی از اذان‌ها که از صدا و سیما پخش می‌شود، جذابیت لازم را داشته و انسان را به گوش دادن آن وامی‌دارد، این امر بر کسی پوشیده نیست که در صدر اسلام یکی از ویژگی‌های مبلغانی که رسول خدا ﷺ برای شهرهای مختلف اعزام می‌فرمودند داشتن صوت زیبا بوده است و چه تعداد افرادی که به واسطه صوت زیبایی قرآن جذب اسلام شده و دین اجدادی خود را به همین واسطه کنار گذاشتند.

در نتیجه قطعاً این مورد می‌تواند در جذب جوانان تأثیر خوبی داشته باشد، موردی که پیامبر اعظم اسلام هم از این روش برای جذب مردم به اسلام استفاده می‌فرمودند.

ب) هیئت امنای مسجد

پیشبرد امور مسجد و آبادانی آن، هم به لحاظ معنوی و هم به لحاظ مادی، اشتراک مساعی و همت والای اعضای هیئت امنارامی‌طلبید، آنان می‌توانند با همفکری و همدلی، از عهده این وظیفه شرعی و داوطلبانه به خوبی برآیند و ذخیره ای برای آخرت خود بردارند؛ خصوصیات ضروری که می‌باید این افراد داشته باشند، به شرح ذیل است:

۱. همکاری جدی

اعضای هیئت امنای مسجد می‌باید در ادای وظایف خود جدیت داشته باشند و مصمم حرکت کنند، در غیر این صورت اختلال در امور مسجد پیش می‌آید. به همین دلیل که کار برای

خدا انجام می‌شود، اگر فردی از اعضای هیئت امنا احساس کرد نمی‌تواند کار مثبتی انجام دهد، ولو اینکه سالیان زیادی در این جمع بوده است، باید استعفاء داده و جای خود را به کسانی که توانمندی بیشتری دارند بدهد. ضمن اینکه گاهی برای پیشبرد صحیح کار لازم است انسان از مواضع خود پایین آمده و همراه با جمع شود.

۲. تقسیم کار

به نظر می‌رسد که امور مسجد می‌باید به تناسب سن، تخصص، علاقه و دیگر عوامل شخصی اعضای هیئت امنا، تقسیم شود تا فشار کار بر دوش فرد یا افراد معینی نباشد؛ از طرف دیگر این اعضا می‌توانند از افراد غیر عضو که علاقه به کار دارند کمک بجویند تا در تسریع کار مؤثر باشند، مراعات مجموعه‌ی امور یاد شده باعث بروز حرکتی منسجم در امور مساجد می‌شود که برای افراد مرتبط با مسجد و خصوصاً جوانان دلیزیر خواهد بود.

۳. علاقه به کار

افرادی که در قالب عضو هیئت امنای مسجد به کار مشغول می‌شوند باید در برابر مسئولیت پذیرفته شده علاقه داشته باشند و از نیت غیر تقرب الی الله پرهیز کنند تا بتوانند بدون هیچ گونه دلسردی فعالیت کنند. در راه خدا سختی‌های زیادی ممکن است برای انسان پیش آید و گاهی انسان مجبور می‌شود کاری را انجام دهد که خلاف میل باطنی فرد است، اما مسئولین مساجد باید بدانند که وقتی قرار است برای خدا کار انجام شود باید مسائل جانبی و سختی‌های آن نیز پذیرفته شود.

۴. تأمین بودجه

پیشرفت و بهبود کیفیت فعالیت‌های مساجد تا حد زیادی بستگی به مسائل مالی دارد؛ اعضای گرداننده مساجد باید در این خصوص فکر اساسی کنند و مخارج متفاوت مسجد را در نظر بگیرند و به تناسب آن بودجه لازم را جذب کنند و از طرفی به مخارج معمولی مسجد از قبیل آب، برق و گاز اکتفا نکنند و هزینه جذب جوانان را نیز به صورت مسئله‌ای مهم در نظر گیرند و در ردیف هزینه‌های خود بگنجانند و از طرف دیگر به روش سنتی جمع‌آوری پول در مسجد

اکتفا نکنند، بلکه با کمک گرفتن از افراد متمکن و خیر، جمع آوری منظم ماهیانه وجوهات نقدی از منازل و عرضه قبض، در نظر گرفتن منابع درآمد از قبیل خرید مغازه و اجاره دادن آن، مشارکت‌های اقتصادی و غیره، مشکلات مالی مسجد را رفع کنند. ضمن اینکه باید دقت شود این موضوع زیاد درملاً نباشد تا چهره مسجد و هیئت امنا را منفی جلوه دهد و این از آن نکاتی است که باید مورد توجه قرار گیرد و ممکن است به شکل مخفی و آرام مانعی از حضور جوانان در مسجد شود.

۵. توجیه جوانان و نوجوانان

بیان حرمت و احترام مسجد می‌تواند جنبه معنوی آن را تقویت کند و این ذهنیت را که صرفاً مسجد به مجلس ختم و امثال آن منحصر است، محو کند، این جلسات به صورت رسمی و غیر رسمی و همچنین به شکل فردی یا جمعی می‌تواند در موقع مناسبی انجام شود. ضمن اینکه نداشتن سختگیری‌های بی مورد، خود در توجیه جوانان کمک خواهد کرد.

۶. اهتمام به مسئله نوجوانان و جوانان و احترام گذاشتن به عقیده و شخصیت آنان

توجه کردن به جوانان و سرمایه گذاری برای آنها نیز از امور مهمی است که مسئولان و گردانندگان مسجد باید به آن عنایت داشته باشند. گرداندن مسجد و اداره امور آن نباید به شکل سنتی باشد، یعنی به شکلی که گاهی اوقات مشاهده می‌شود. اکثر کودکان و نوجوانان را به دلیل شلوغ کردن، حرف زدن و غیره از مسجد بیرون می‌کنند، یا نسبت به آنان بد رفتاری می‌شود، باید توجه داشته باشیم که این نوع برخورد با آنها سابقه بدی در اذهانشان باقی می‌گذارد. این نکته بسیار دیده شده است که بابتی حرمتی به جوان و شخصیت او از مسجد رویگردان شده، نه تنها از حضور در مسجد امتناع می‌کند، بلکه به دلیل نوع رفتاری که با او شده است به اسلام نگاه بدبینانه پیدا می‌کند و این معضلی است که در سال‌های اخیر، بسیار مشاهده می‌شود. چون جوان موجودی است عاطفی و زودرنج که اگر با صداقت و احترام با او برخورد نشود، این دوره از حیات در عمق روح او نفوذ کرده و او را مجذوب می‌کند و می‌تواند به تحولی شگرف در روحیه و اعتقادات او بی انجامد. بسیاری از دست اندرکاران کانون‌های فرهنگی و مذهبی مساجد بدون توجه به روحیات و اقتضائات سنی جوانان به واکنش‌های تند و افراطی دست می‌زنند و

چه بسا بایک برخورد ناسنجیده و حتی آمرانه جوان را برای همیشه از مساجد دور می‌کنند.

۷. استفاده از تخصص‌های گوناگون

برای رفع مشکلات روزمره مساجد و تقلیل هزینه‌های آن می‌توان از افرادی که در شغل‌های گوناگون مهارت دارند، استفاده کرد و در مواقع لزوم از آن‌ها کمک گرفت. به کارگیری این تخصص‌ها هم در زمینه امور فنی و حرفه‌ای و اقتصادی و هم در امور فرهنگی و غیر مادی خواهد بود.

ج) امام جماعت

امام جماعت در هر مسجد عاملی مهم در پیشرفت و ترقی مسجد به شمار می‌رود و چنانچه دارای شرایط لازم باشد، تأثیری به سزا در تحولات مثبت در جوانان و در نتیجه گرایش آنان به مساجد خواهد داشت، این صفات از این قرار است:

۱. ثابت بودن

شناخت امام جماعت از مسجد، مؤمنان محل و نمازگزاران و... از جمله اموری است که در عملکرد وی نقشی مهم دارد، خصوصیات و اوضاع خاص هر محل و اهالی آن باعث می‌شود که وی تصمیم مقتضی اتخاذ کند و در راه اجرای آن گام بردارد که ثابت بودن امام جماعت در مسجد محل این مسئله را عملی می‌سازد.

۲. توانایی علمی

از عواملی که می‌تواند در جذابیت امام جماعت مؤثر باشد، توانایی و اندوخته‌های علمی اوست، چرا که ممکن است سؤالی از طرف جوانان در حیطه تخصصی او مطرح شود تا او با استفاده از معلومات خود در زمینه‌های مختلف از جمله جامعه‌شناسی و روان‌شناسی جوانان و غیره، پاسخ دهد. طبیعتاً قدرت علمی روحانی مسجد باعث اطمینان و اعتماد مردم، به خصوص جوانان می‌شود و آنان نیز همواره سعی می‌کنند در مواقع لزوم با او ارتباط برقرار سازند و با اطمینان خاطر و طیب نفس با وی معاشر باشند و از کمالات و معلومات او بهره‌مند شوند.

۳. نظم و انضباط

امام جماعت ضرورت دارد که در کلیه کارهای مربوط به مسجد نظم و انضباط را مراعات کند، به موقع به مسجد بیاید، نماز را اقامه کند و اوقات سخنرانی و ارشاد مردم را تنظیم و با توجه به حال حضار مطالب خود را بیان کند و از ذکر مطالب اضافی و اطاله کلام خودداری ورزد. ما در زمانی زندگی می‌کنیم که معروف به عصر فست فوتی است، به این معنا که زندگی با سرعت و خلاصه وار پیش می‌رود، و مردم حوصله و صبر گذشته را ندارند، به همین دلیل توجه به این نکته می‌تواند نقش مؤثری در جذب جوانان و نوجوانان به مسجد داشته باشد.

۴. برخورداری مسجد از امام جماعت خوش خلق

رسول گرامی اسلام ﷺ: با دیگران با گشاده رویی مواجه شود.^۱
امام باقر (علیه السلام) تبسم در برابر دیگران را حسنه دانسته اند.^۲

۱. کینه توزی

پیامبر اکرم ﷺ: خوش رویی کینه را می‌زداید.^۳

۲. پایان دادن به دشمنی

امام علی (علیه السلام): خوش رویی تو، آتش دشمنی را خاموش می‌کند.^۴

۳. ایجاد الفت و محبت

امام باقر (علیه السلام): خوش رویی و گشاده رویی آوردگاه محبت است.^۵

۴. قرب به خداوند

امام باقر (علیه السلام): خوش رویی آوردگاه نزدیکی به خدای عزوجل می‌باشد.^۶

۵. فرجام نیک

پیامبر اکرم ﷺ: عدم خوش رویی تو را از بهره دنیا و آخرت باز می‌دارد.^۷

۱. الکافی، ج ۲، ص ۱۰۳.

۲. الکافی، ج ۲، ص ۱۸۸.

۳. مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۱۰۴.

۴. الکافی، ج ۲، ص ۱۰۳.

۵. همان.

۶. الکافی، ج ۲، ص ۴۵۳.

۷. همان.

عامل دیگری که می‌تواند جوانان را به سوی مسجد جذب کرده و به ترویج فرهنگ نماز کمک کند، ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری امام جماعت مسجد است. خلق و خوی نیکوی امام جماعت مسجد و مهارت اجتماعی او در برقراری ارتباط با نمازگزاران فوق العاده مؤثر است. اگر رفتار مناسب و حاکی از احترام مشاهده نمایند، به نماز علاقمند می‌شوند. به فرموده پیامبر عزیز اسلام ﷺ امام جماعت زمانی می‌تواند امین مردم باشد و اعتماد مردم را به خود جلب کند و جوانان با آرامش در کنار او بنشینند و رازهای درونی خود را برایش بگشایند که نیاز زده و مداح سلاطین نباشد. که اگر چنین شد مردم برای حفظ دین خود، باید از او بگیرزند. **الْفُقَهَاءُ أُمَّتَاءُ الرَّسُولِ مَا لَمْ يَدْخُلُوا فِي الدُّنْيَا قَبْلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا دُخُوهُمْ فِي الدُّنْيَا قَالَ اتَّبِعْ السُّلْطَانَ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ فَأَخَذَرُوهُمْ عَلَىٰ دِينِكُمْ.** (کافی: ۱/۴۶)

شخص رسول گرامی اسلام یکی از ابزارهای موفقیتش در جذب مردم به اسلام اخلاق نیکوی ایشان بود، اخلاقی که دوست و دشمن از آن به نیکی یاد می‌کنند و این اخلاق و سعه صدر باعث شده بود دشمنان را به زانو در آورد.

وقولوللناس حسنا (سوره بقره / آیه ۸۳)

ولا تنازروا بالالقباب (سوره حجرات / آیه ۱۱)

ویل لكل همزة لمزة (سوره همزه / آیه ۱)

امام صادق علیه السلام فرمودند: یکی از مصادیق خوش اخلاقی، پاکیزه سخن گفتن است.^۱

۵. بیان ساده و شیوا

مطالبی که امام جماعت بیان می‌کند، باید حتی المقدور ساده و شیوا باشد و از تلفظ کلمات و جملات عجیب و غریب و نا مانوس بپرهیزد، چرا که عمده مخاطبان وی بی سواد، کم سواد و نا آشنا به کلمات تخصصی هستند، در غیر این صورت با توجه به روحیه جوانان و کم ظرفیت بودن آنان، خستگی و کسالت بر آنها عارض می‌شود.

داشتن بیان زیبا و قشنگ و آشنایی با فنون سخنرانی می‌تواند کمک بسزایی به امام جماعت در جذب جوانان به مسجد کند.

۶. ابتکار خلاقیت

برخی از امامان جماعت هنگام سخنرانی آموخته‌های علمی خود را همان گونه که فرا گرفته اند، بیان می‌کنند، در حالی که می‌توانند با ذکر مثال‌ها و حکایت‌های تاریخی، مطالب و کلمات قصار، شوخ طبعی و داستان‌های شیرین را با رعایت نکات روان‌شناسی جوانان به گونه‌ای زیبا و جذاب تر عرضه کنند.

استفاده از ابزار روز و تلاش در ارائه مطالب در قالب جدید می‌تواند کمک خوبی برای جذب باشد.

۷. احترام و تواضع

همیشه با احترام به دیگران و داشتن حالت تواضع در مقابل هموعان، نوعی ارادت قلبی دیگران را در حق خود جذب می‌کنیم، حال اگر تواضع و احترام از جانب روحانی و رهبر معنوی، آن هم با جوانان که دارای قلبی پاک و جویای محبت هستند، صورت گیرد، قطعاً موفقیت‌های چشمگیری به دست خواهد آمد. این روش از جمله طرق تبلیغ عملی است که در تاریخ صدر اسلام خصوصاً در وصف پیامبر گرانقدر اسلام ﷺ نقل شده است و نتایج بسیار خوبی هم در برداشته است. امامان معصوم علیهم‌السلام نیز در برخورد با دیگران و خطاب قرار دادن آنها کمال احترام را رعایت می‌کردند بگونه‌ای که علاقه خود برای مناظره با امام را از خود نشان می‌دادند.

۸. آراستگی ظاهری

روحانی و رهبر معنوی در اجتماع باید در قالب الگو و نمونه خوبی‌ها مطرح شود بنابراین امام جماعت باید به بهترین وجه ممکن لباس بپوشد، تمیز باشد، محاسن مرتب داشته باشد و از عطر خوشبو استفاده کند، مواظب نظافت دهان و دندان و احياناً بوی بد دهان خود باشد و در مجموع مسئله نظافت ظاهری را فراموش نکند. رسول گرامی اسلام در پشت درب منزل، کوزه آبی که دهانه بزرگی داشت قرار داده بودند و هنگام خروج از منزل چهره مبارک را درون آن دیده و موهای سرو محاسن را مرتب می‌کردند، ضمن اینکه بیشترین سفارش به خرید و استعمال عطر را ما از بیانات حضرتش سراغ داریم و همه اینها دلیل بر اهمیت نظافت و خوشبویی مبلغ دینی است.

۹. توانایی جسمی

در برگزاری نماز جماعت و سخنرانی‌ها لازم است مسائلی نظیر وقت دیگران و کهنلت سن حاضران مراعات شود حال اگر امام جماعت سن بالایی داشته باشد، طبیعتاً نماز طولانی می‌شود و ممکن است مأمومان خسته شوند. انرژی امام جماعت می‌تواند به مخاطبان انرژی دهد و کسالت و بیماری او نیز روح مسجد را درگیر خواهد کرد.

۱۰. درک موقعیت سنی نوجوانان و جوانان

موقعیت سنی جوانان و نیازها و روحیات آنان در این سنین باید مورد توجه قرار گیرد. لازم نیست همیشه از آنان بخواهیم در کلیه مراسم ادعیه و زیارات شرکت و گریه و زاری را پیشه کنند، زیرا نوجوانان و جوانان در کنار این مسائل معنوی، نیاز به تفریحات سالم و بانشاط، ورزش و آموختن دانش روز را دارند. تحرک و انرژی زیاد از خصوصیات این دوران است و جوانان به تنوع بیشتری نیازمندند.

مخاطب شناسی در عرصه تبلیغ حرف اول را می‌زند، یعنی امروزه تا مشخص نشود مخاطبی که قرار است مورد خطاب قرار گیرد، چه خصوصیات و علایقی دارد، کاری انجام نمی‌گیرد، مخاطب در هر سنی باید از چهار لحاظ مورد توجه امام جماعت قرار بگیرد: جنسیت؛ تحصیلات؛ مکان زندگی و فرهنگ آنجا؛ سن مخاطب.

امام جماعتی موفق عمل می‌کند که به این نکات توجه لازم را داشته باشد، این نکات کمک می‌کند نوع برخورد، محتوا و شیوه ارائه محتوا متناسب با مخاطب باشد، که این خود احتمال تأثیرگذاری را بالا می‌برد.

برخی از ویژگیهای دوران نوجوانی عبارتند از:

- دوره انتقال از کودکی؛
- خیال پردازی و رویا در بیداری؛
- سن جستجوی هویت؛
- افسردگی و هیجان؛
- دوره مسئله آفرینی؛
- دوستی‌های افراطی؛

- توجه به جنس مخالف؛
 - پرخاشگری؛
 - لجبازی؛
 - عیب جویی و سنت شکنی؛
 - رفتارهای متناقض و گرایش‌های متضاد؛
 - شروع اجتماعی شدن؛
 - ابتکار فوق‌العاده و ذهن فعال؛
 - بی‌باکی.
- برخی از ویژگی‌های سن جوانی عبارتند از:
- کسب استقلال کامل (مالی، فکری، گرایشی)؛
 - شکل دهی هویت؛
 - ایجاد و تحکیم موقعیت شغلی؛
 - انتخاب همسر و سازش با ازدواج؛
 - ایفای نقش پدر و مادری و پرورش فرزندان؛
- برخی از تفاوت‌های روان‌شناختی زن و مرد عبارتند از:
- خانم‌ها جزئی‌نگرند، آقایان کلی‌نگر؛
 - آقایان بیشتر اهل احتیاط و خانم‌ها اهل اعتماد هستند؛
 - خانم‌ها احساس مدارند و آقایان اندیشه محور؛
 - لزوم دقت در الفاظ در جمع بانوان و لزوم دقت در مفاهیم در جمع آقایان؛
 - آستانه تحمل خانم‌ها بالا و آقایان پایین است؛
 - در آقایان انگیزه‌سازی ابتدایی مهم است ولی در خانم‌ها انگیزه‌سازی میانی؛
 - در خانم‌ها اول تبشیر بعد انذار به عکس آقایان؛
 - اولویت خانم‌ها ماندگاری کلام است و اولویت آقایان رفتارسازی است.
- برخی از ویژگی‌های مشترک بین پسران و دختران عبارتند از:
- انرژی زیاد؛
 - آمادگی بالا برای شادی و خنده؛

- بی‌علاقگی ابتدایی نسبت به روحانی؛
- برخلاف تصور پذیرش بالا نسبت به قرآن و روایات دارند؛
- دوست مداری شدید؛
- نوگرایی شدید نسبت به مطالب؛
- علاقه به جنس مخالف.

ویژگی‌های دختران	ویژگی‌های پسران
اهمیت دهی نسبت به آینده	روزمرگی و شیطنت
احساس و عواطف فوق العاده	میل جنسی تحریک شده
گرایش به معنویت؛ به خصوص معنویت عاشقانه	گرایش به ورزش
میل به خودنمائی و محبوبیت	میل به خود برتربینی و قدرت

۱۱. دوستی بانوجوانان و جوانان

امام جماعت مسجد می‌تواند با کنار گذاشتن بعضی از محدودیت‌های کاذب یا غیر ضروری، بین خود و جوانان، آن‌ها را به خود نزدیک کند. به قدر معقول با آنان صحبت کند، احوال آن‌ها را در حالت عادی و غیرعادی جو یا شود و حتی المقدور در همنشینی‌ها و مجالست‌ها همراه آنان باشد. ضمن اینکه برگزاری اردوهای پر نشاط و همراه شدن امام جماعت با جوانان در این اردوها می‌تواند ارتباط خوبی بین امام جماعت و جوانان فراهم آورد.

۱۲. رویکرد جوان‌گرایی در انتخاب امام جماعت مسجد

معمولاً جوانان از همسن و سالان خود تأثیرپذیری بیشتری دارند تا بزرگترها و این به دلیل نزدیکی جهان احساسی و عاطفی آنهاست. در حال حاضر بیشتر ائمه جماعات مساجد افراد مستنی هستند که با دنیای پر از نشاط، هیجان و احساسی نوجوانان و جوانان بیگانه اند، هرچند افرادی هم وجود دارند که در جذب جوانان توانایی زیادی دارند. اما نیاز است که در میان امامان جماعت مساجد به جوان‌گرایی هم توجه داشته باشیم. جوانان امروزی چون نمی‌توانند با امام جماعت بزرگتر از نظر سنی، رابطه برقرار کنند و جواب پرسش‌های خود را از او بگیرند پس به ایجاد فاصله می‌اندیشند و از او می‌گریزند.

۱۳. «این پل راه نجات است و باید از آن بروی تا نجات یابی»

وقتی مبلغ به مخاطب خود می‌گوید امام خود از روی همان پلی که برای دیگران توصیف کرده عبور نکند، مخاطبین او شک می‌کنند که اگر این پل واقعاً پل محکمی است چرا خودت نمی‌روی؟ انبیاء و اولیاء کسانی بوده‌اند که ابتدا خود از روی پل رد می‌شدند، آن سوی پل که می‌رسیدند به مردم می‌گفتند: شما نیز بیاید. مبلغ صالح به مردم می‌گوید که بیاید و مبلغ دروغین به مردم می‌گوید: بروید این راه خیلی خوب است، راه نجات در آن است، به بهشت ختم می‌شود.

۱۴. نداشتن تعصب بی‌مورد

تعصب، جزمیت و تحمیل سلیق شخصی باعث سرخوردگی جوان از مذهب می‌گردد. مبلغ قبل از تبلیغ و قبل از آنکه مطلب مورد نظر خود را به ذهن مخاطب برساند، می‌بایست فضای ذهنی خود را از پیش‌دوری نسبت به مخاطب خویش پاک سازد و در این مرحله تصور شخصیت کافر یا منافق از طرف مقابل، تلقی ناصحیحی می‌باشد.

۱۵. معنویت و علمیت امام جماعت

کسی که در مقام تبلیغ کننده قرار می‌گیرد باید به نحوی عمل کند که مخاطب و یادگیرنده، منزلت و پایگاه علمی و معنوی او را به عنوان مرجع و منبع مورد اتکاء و اطمینان بپذیرد. بدون فراهم کردن چنین شرایطی و بدون توجه به میزان اقتدار معنوی، نه قدرت سیاسی و فیزیکی، امکان تأثیرگذاری بر مخاطب بسیار ضعیف و ناپایدار خواهد بود. امام جماعت خود باید عامل به دستورات معنوی دین و سرشار از معنویت باشد و این عاملی زیبا و کارآمد برای جذب جوانان به محیط مسجد خواهد بود.

۵) برنامه‌های فرهنگی مسجد

ذوق، سلیق و افکار قاطبه نوجوانان و جوانانی که معمولاً حضور فعالی در مسجد دارند، مورد توجه قرار نمی‌گیرد. با توجه به شرکت تعداد بیشماری از نوجوانان و جوانان در مساجد، لازم است، در اجرای برنامه‌ها، سلیقه‌های آنان مد نظر قرار گیرد. اما برنامه ریزی سنتی موجب شده است

تا نظرات و خواسته‌های این قشر نادیده انگاشته شود که این امر موجبات دلخوری و ناراحتی آنان را فراهم می‌سازد.

مسائل و مشکلاتی که در برنامه‌های فرهنگی، تبلیغی و دینی مساجد وجود دارند و باعث ایجاد فاصله بین جوانان و مسجد می‌شوند، عبارتند از:

۱. متنوع نبودن برنامه‌های مساجد و نیز روش‌های تبلیغ و ناآشنا بودن گردانندگان آن با شیوه‌های نوین جذب نوجوانان و جوانان به مسجد و در مقابل متنوع و جذاب بودن برنامه‌های مراکز و اماکن تفریحی اجتماعی نظیر: باشگاه‌های ورزشی، کلوب‌ها، کافی نت‌ها، ماهواره و... باید اذعان داشت که برنامه‌های بعضی از مساجد اغلب یکنواخت، کسالت‌آور و خسته کننده است.

۲. اعمال روش‌های خشک و مستبدانه در بعضی برنامه‌ها و آموزش‌های مذهبی و به کارگیری شیوه‌های غلط تعلیمی و درخواست اطاعت کورکورانه و بی قید و شرط که موجب بی‌علاقگی و دلسردی از دین و مراکز دینی به خصوص مساجد در میان نوجوانان و جوانان می‌شود.

۳. ملحوظ نداشتن شاخص‌های مذهبی، فرهنگی، بومی، نژادی، زبانی و نیز عدم به کارگیری اولویت‌های اصلی در برنامه‌های فرهنگی-تبلیغی موجب شده است تا تعدادی از برنامه‌ها و فعالیت‌های اجرایی برای نوجوانان و جوانان از نتایج مثبت و مطلوبی برخوردار نباشد.

۴. کمتر مشاهده می‌شود که در انجام برنامه‌های مذهبی و اسلامی از وجود اندیشمندان و صاحب نظران بزرگوار استفاده شود. استفاده از اساتید دانشگاهی و حوزوی مطلع، موجب اقبال نوجوانان و جوانان به مساجد خواهد شد.

۵. حاکم بودن افکار عام نگر، همراه با اجرای برنامه‌های عامه پسند و سنتی که اینگونه برنامه‌ها بیشتر مورد پسند بزرگسالان و سالخوردگان است.

۶. طولانی شدن برنامه‌های اجرایی مساجد، به ویژه سخنرانی و خطابه و عاظمه جماعات و مبلغین و نیز اقامه نماز و اجرای مراسم دعا و زیارت.

۷. خلاء برنامه ریزی منسجم، مرتب و منعطف در مساجد موجب شده است تا اغلب مساجد ما دچار برنامه‌های یکنواخت و کسل کننده شوند.

۸. حاکم نبودن روحیه جوان گرایی و تفکر جوانی و در نظر نگرفتن سلیق و نظرات جوانان، در برنامه ریزی فعالیت‌ها توسط مدیریت مساجد.

۱۰. منطبق نبودن برنامه‌های مساجد با نیازهای فکری و فرهنگی جوانان و متناسب نبودن با شرایط زمان و مسائل مبتلا به روز جامعه.
۱۱. فقدان تجهیزات، لوازم و ابزار مناسب نرم افزاری مدرن و روز در مساجد (رایانه، وسایل آموزشی و کمک آموزشی و...)
۱۲. فقدان برنامه‌های زمان بندی شده و تعریف شده کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت در مساجد.

پیشنهادات در رابطه با رفع کاستی‌ها و نواقصات مربوط به برنامه ریزی‌های فرهنگی مساجد:

۱. استفاده از جوانان و نوجوانان.
۲. در برنامه ریزی فرهنگی و دینی مساجد به نیازها، علایق و سلیق نوجوانان و جوانان توجه شود.
۳. انطباق محتوای برنامه‌های فرهنگی مساجد با نیازهای فکری جوانان، مقتضیات زمان، و مسائل مبتلا به روز جامعه.
۴. استفاده از تکنولوژی آموزشی روز در اجرای برنامه‌های آموزشی، فرهنگی، دینی و... مساجد.
۵. تشکیل بانک اطلاعات و مرکز اطلاع رسانی و گروه ویژه مطالعاتی و تحقیقاتی به منظور انجام پژوهش در مورد ارزیابی برنامه‌های فرهنگی مساجد.
۶. بهره‌گیری از وجود اساتید و صاحب نظران مشهور دانشگاهی و حوزوی در برنامه‌های فرهنگی و دینی مساجد.
۷. تنوع بخشیدن به محتوای برنامه‌های فرهنگی مساجد از نظر موضوع، روش و اجرا.
۸. استفاده از شیوه‌های نوین آموزشی در ارائه و انتقال مفاهیم و ارزش‌های دینی و مذهبی به نوجوانان و جوانان.
۹. «اصل آسان‌گیری» و «اصل اعتدال و میانه روی» در آموزش مسائل و مفاهیم دینی به نوجوانان و جوانان از سوی مربیان دینی و مبلغین رعایت گردد.
۱۰. پرهیز از اجرای برنامه‌های یکنواخت، تکراری و خسته کننده.
۱۱. تجهیز مساجد به امکانات، لوازم و ابزار فرهنگی روز دنیا از قبیل کتابخانه‌های تخصصی،

سالن مطالعه، کامپیوتر، وسایل آموزشی و...

۱۲. طرح کردن مسائل و مشکلات نوجوانان و جوانان محله و برنامه ریزی در راستای رفع و حل مشکلات آنان.

۱۳. عدم یکسوزی در اجرای برنامه‌های فرهنگی مساجد.

۱۴. داشتن مدیریت زمان در برنامه‌های فرهنگی و دینی مساجد به طوری که سعی شود برنامه‌های اجرایی مساجد (سخنرانی‌ها، کلاس‌های آموزشی، همایش‌ها، مراسم دعا و...) کوتاه و متناسب با ظرفیت‌های جسمی، روحی و روانی، ویژگی‌های سنی و ذهنی مخاطبین طراحی و اجرا گردد تا از خستگی، دل‌زدگی و در نتیجه گریز جوانان از برنامه‌های فرهنگی مساجد جلوگیری شود.

۱۵. برنامه‌های فرهنگی و دینی مساجد برای نوجوانان و جوانان جذاب، مفید بوده و هنر و مهارت را به آنان بیاموزد. «زیستن دینی»

۱۶. مشارکت دادن نوجوانان و جوانان در امر برنامه ریزی‌های فرهنگی و دینی و اجرای برنامه‌ها در جذب جوانان به مسجد مؤثر است.

۱۷. بسیاری از جوانان به این خاطر از مساجد دوری می‌کنند که آن را همیشه مکانی برای گریه، موعظه و عبادت می‌دانند در حالیکه اسلام نقش مسجد را علاوه بر عبادت، مکانی برای آموزش، تعلیم و تربیت و شادابی جامعه معرفی کرده است. اگر این روحیه شادابی و طراوت همراه با حفظ حریم‌های اسلام به مساجد برگردانده شود، مکانی برای گرایش جوانان خواهد بود. اجرای برنامه‌های فرهنگی، آموزشی و هنری و برگزاری اعیاد اسلامی مثل قربان، نیمه شعبان، فطر، غدیر، میلادیه‌های ائمه اطهار (ع) و... روح نشاط را به جامعه برمی‌گرداند.

۱۸. بررسی نیازهای روز جوانان و پاسخگویی به آنها در برنامه‌های مسجد.

۵) خانواده

یکی از عوامل مهم در راستای برداشتن فاصله میان مسجد و جوانان و ایجاد حلقه عاطفی بین آن دو خانواده است. این وظیفه پدر و مادر است که کودک را از همان ابتدای کودکی با مسجد و انجام فرایض دینی مثل نماز و روزه آشنا کنند که در دین اسلام سفارش زیادی به آن شده است. در روایات آمده است فرزندان خود را از کودکی به نماز و روزه عادت دهید تا تقید به فرایض در

بزرگسالی برای آنان دشوار نگردد.

اگر پدر و مادر فرزند خود را از کودکی به حضور در مسجد و خواندن نماز و عبادات عادت دهد، این سنت پسندیده رفته رفته در ذهن کودک نقش بسته و با آن مأنوس می‌گردد. مساجد نیز می‌توانند با برپایی برنامه‌های آموزشی و هنری اولین قدم را برای ایجاد این رابطه عاطفی بردارند.

در بحث خانواده نیز مانند مباحث مطرح شده اگر خانواده با برخی از مباحث روان‌شناسی رشد آشنا باشد متوجه می‌شود که با فرزندان خود در سنین مختلف، برخوردهای خاصی باید انجام گیرد و برای درگیر نمودن آنها با مسائل تربیتی و اخلاقی خصوصاً نماز، روش‌های مخصوص به کار گرفته شود. برای مثال، کودکان در سنین زیر چهار سال شدیداً از پدر و مادر تقلیدپذیرند، در این زمان بهترین راه تأثیرگذاری بر کودکان این است که پدر و مادر اعمال دینی را در حضور کودک انجام دهند، تا او این اعمال را دیده و سعی کند آن را انجام دهد، که در این صورت باید والدین امکانات لازم را در اختیار کودک قرار دهند و در همین زمینه و برای علاقه مند کردن کودکان به مسجد باید خود والدین مقید به نماز در مسجد باشند، تا این علاقه مندی در کودک ایجاد گردد. اما زمانی که خانواده علاقه خاصی برای حضور در مسجد نداشته باشند، مطمئناً کار برای جذب نوجوان و جوانی که در این خانواده رشد پیدا کرده سخت خواهد بود. بنابراین باید برای جذب جوانان و نوجوانان به مسجد از همان ابتدای زندگی و کودکی فرزندان، سعی در جذب خانواده‌ها خصوصاً خانواده‌های جوان به مسجد شود، تا با حضور خانواده‌های جوان در مسجد با همه روش‌های ذکر شده و آموزش آنها در چگونگی تربیت دینی فرزندان زمینه حضور نوجوانان و جوانان در آینده نزدیک در مساجد را فراهم سازیم. بنابراین این موضوع هم نقش بسیار مهمی دارد که خانواده‌ها هم مورد آموزش قرار گیرند، که این خود بایی جدید می‌طلبد که خانواده‌ها را چگونه به مسجد بیاوریم و با برنامه‌های کاربردی و جذاب، سعی در آموزش آنها در عرصه برخورد با همسر و چگونگی تربیت صحیح و دینی فرزندان داشته باشیم.

در بحث خانواده امام جماعت می‌تواند با درگیر نمودن خانواده‌ها در مباحث و همچنین آموزش خانواده‌ها در این رابطه، یک پل ارتباطی خوبی بین خانواده و مسجد ایجاد کند، تا به این واسطه جوانان و نوجوانان را جذب مسجد کنند.

امروزه، لازم است مدارس یک علاقه واقعی و باطنی برای حضور مستمر و ارتباط نزدیک دانش‌آموزان با مساجد در آنان ایجاد کنند. در این راستا، مدارس نباید فقط به ساختن نمازخانه‌ها اکتفا کنند. هرچند ساخت و توسعه نمازخانه‌ها اقدامی مثبت و ارزنده برای رسیدن به ارزش‌ها و مقدسات والای دینی است، اما هیچگاه جای مساجد و اثرات سازنده آن را نمی‌گیرد. لازم است همه تلاش دست اندرکاران تعلیم و تربیت بر این باشد که پیوندی واقعی بین خانه، مدرسه و جامعه (این مثلث تربیتی) ایجاد کنند. البته این پیوند باید مستمر باشد نه مقطعی. فرهنگ انس گرفتن با مسجد و در رأس آن نماز به عنوان یک حرکت ارادی، آگاهانه و مستمر باید از آغاز دوران کودکی در نظام تربیتی خانه، مدرسه و جامعه به عنوان یک اصل مهم تربیتی مد نظر قرار بگیرد. مدرسه محل آموزش و یادگیری است و غالباً دبیران موفق الگوی دانش‌آموزان قرار می‌گیرند، در این محیط آموزشی که دانش‌آموزان آمادگی دریافت آموزش‌های گوناگون را دارند، با برنامه ریزی و مخاطب‌شناسی دقیق می‌توان شرکت در مسجد و مکان‌های مذهبی را آموزش داد، در این مورد هم، پیوند خوب امام‌جماعت مسجد محل با مدرسه و حضور منظم ایشان در برنامه‌های فرهنگی، اردویی مدرسه، می‌تواند عامل خوبی برای جذب نوجوانان و جوانان به مسجد باشد.

آنچه تجربه نشان داده، حضور روحانیت در مدارس و داشتن ارتباط صمیمی و دوستانه با دانش‌آموزان توانسته در جذب جوانان به مسائل مذهبی نقش خوبی ایفا نماید، ضمن اینکه غالب افرادی که در دوره دبیرستان علاقه مند به تحصیل در حوزه علوم دینی می‌شوند، از شروع این فرایند با ارتباط دوستانه با یک روحانی در مدرسه یاد می‌کنند. بنابراین یکی از مهم‌ترین عوامل عملی جذب جوانان به مسجد و محیط‌های مذهبی، حضور روحانی پرنشاط، باسواد، جوان و خلاق در مدارس می‌باشد.

ز) سایر عوامل پیوند دهنده میان مسجد و جوانان

۱. ترجمه و توضیح دعاها و اذکار

به منظور رفع بعضی شبهات و ابهامات که از سوی نوجوانان و جوانان مطرح می‌شود مثل اینکه چرا یک سری عبارات را به زبان عربی می‌خوانیم در حالی که نمی‌دانیم مخاطب ما

کیست؟ حتی المقدور سعی کنیم به همراه دعاها، ترجمه آن‌ها را نیز به زبان ساده و روان بیان کنیم، تا ارتباط بین خواننده دعا و مخاطب او، یعنی خداوند را محکم تر کنیم.

۲. استفاده از هنر

بدون شک بیان قصه‌های لطیف و خاطرات زیبا و به یادماندنی درباره نماز و اهمیت آن در زندگی در به تصویر کشیدن نگرش و رفتار پیشوایان، رهبران و الگوهای «هنر نمایش» و استفاده بهینه از محبوب در ارتباط با نماز می‌تواند تأثیرات بسیار مؤثر در گرایش نوجوانان و جوانان به مسجد و توسعه فرهنگ نماز داشته باشد. «صدا و سیما» نقش اصلی را می‌تواند ایفا نماید و نکته ای که در تهیه، تولید، پخش و ارائه این گونه برنامه‌ها باید رعایت شود، توجه به ویژگی‌های سنی، ذهنی و شرایط فرهنگی-اجتماعی مخاطبان است.

۳. الگو و همانندسازی

در روند توسعه فرهنگ نماز و ایجاد پیوند بین مخاطب و مسجد، لازم است الگوهای والای نمازگزاران واقعی به افراد جامعه معرفی شوند تا نوجوانان و جوانان با بینش روشنی به الگوگیری از آنها بپردازند. (استفاده از روش الگویی) افرادی که علاقه به نماز ندارند و یا نمازگریز هستند نیز به خاطر وجود نداشتن الگوهای مناسب و عدم اهتمام والدین به این موضوع با افرادی نماز و نمازگریز همانندسازی نموده و آنها را الگوی شخصیتی خویش قرار داده‌اند، بنابراین والدین مربیان باید از نخستین دوران کودکی، هم خود به عنوان الگوی مناسب برای کودکان و نوجوانان بوده و هم افراد دیگری را که اهل نماز هستند به عنوان الگو معرفی نمایند و بالطبع نوجوانان و جوانان هرچه از الگوهای مناسب تر و والاتری بهره‌مند شوند، کمتر دچار آسیب نمازگریزی می‌شوند.

۴. به کارگیری روش محبت

از نیکوترین و اساسی‌ترین روش‌های تربیت دینی جامعه و عامل اساسی توسعه فرهنگ نماز است. با توجه به سرشت آدمی و تأثیرپذیری انسان از نرمی و دوستی، و انزجار فطرت آدمی از تندی و خشونت‌گرایی، نیکوترین راه و رسم تربیت مذهبی کودکان و نوجوانان و همچنان عامل

مؤثر در ترویج فرهنگ نماز آنان و ایجاد حلقه بین اقشار جوان و مسجد، به کارگیری روش محبت است.

۵. بیان ویژگیهای اخلاقی نمازگزاران

یکی دیگر از روشهای ترغیب نوجوانان و جوانان به نماز و تشویق آنان برای حضور در مساجد «ترسیم چهره ای زیبا و جذاب از نمازگزاران و بیان ویژگیهای اخلاقی و رفتاری انسانهای مسجدی» است تا دیگران با دیدن جلوههای رفتاری آنان در عرصههای مختلف به نماز و مسجد گرایش پیدا کنند.

۶. بیان اهمیت و موقعیت والای مسجد

اهمیت مسجد و تفاوت فعالیت های انجام شده در مساجد و مکان های دیگری می تواند عامل جذب خوبی باشد.

۷. بیان رموز نماز و آثار و فواید آن و آشنا کردن جوانان با فلسفه اعمال عبادی یکی

دیگر از روشهای جذب نوجوانان و جوانان به مسجد و ترویج فرهنگ نماز می باشد.

۸. انعکاس فعالیت ها

فعالیت های مسجد باید در بین مردم منعکس شود (از طریق صدا و سیما و...) تا از آن مطلع شوند این اطلاع و آگاهی از فعالیت های گوناگون باعث تشویق و دلگرمی مردم می شود و سامان و نظم امور مسجد را نمایان می سازد.

۹. مساجد گره گشای مشکلات جوانان

اگر مردم به ویژه نوجوانان و جوانان بدانند که برخی از مشکلاتشان در مسجد رفع می شود، طبیعتاً به مسجد روی می آورند، مثلاً اگر کلاس های رفع اشکال و تدریس خصوصی به شکل آسان در مسجد تشکیل شود، یا با تشکیل صندوق های قرض الحسنه بخشی از نیازهای مالی جوانان تأمین گردد، آنان با امید به آینده و با حس اینکه مأمنی برای حل مشکلات خود دارند به مسجد خوشبین شده و به آن روی می آورند.

۱۰. خادمین و هیئت امنای مساجد

اکثر خدام و اعضای هیئت امنای مساجد از افراد کهنسال، بازنشسته و بی سواد یا کم سواد هستند، و این گونه افراد روحیه برخورد با تمام طبقات اجتماع را ندارند و از آنجا که خستگی روحی و پیری در اعصاب و روان انسان تأثیر می‌گذارد، شایستگی لازم را برای اداره مساجد ندارند و باعث گریز نوجوانان و جوانان از مسجد می‌شوند. پس باید خدامان مسجد از افراد جوان، تحصیل کرده و آگاه باشند تا اشکالات یاد شده پیش نیاید. لازمه جذب این افراد نیز تأمین مسائل اقتصادی، امنیتی و رفاهی آنها است.

۱۱. متأسفانه برخورد بعضی از نمازگزاران با نوجوانان و جوانان در مسجد به گونه ای است که آن‌ها را از هر چه مسجد و مسجدی است، متنفر می‌سازد، چرا که طریقه برخورد با نوجوانان و جوانان را نمی‌دانند در حالی که با استفاده از شیوه‌هایی مثل مسئولیت دادن و مراعات شخصیت جوانان، می‌توان در جذب ایشان به مساجد مؤثر عمل نمود.

۱۲. بسته بودن مساجد در مواقع به غیر از برگزاری نماز جماعت و ایام خاص مثل ماه مبارک رمضان، ماه محرم و صفر... می‌تواند پیامدهای منفی داشته باشد. با هماهنگی ارگان‌ها و ادارات رسیدگی کننده به امورات مساجد، دستورالعملی برای مساجد تدوین و ارسال گردد تا مساجد به عنوان یک مکان عبادی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، سیاسی و... در طول روز باز بوده و پذیرای نوجوانان و جوانان و مسافرین باشد. این امر می‌تواند به تداوم و استمرار پیوند جوان و مسجد منتهی گردد.

۱۳. معمولاً در فرهنگ ما برای برگزاری مراسم عزاداری، سوگواری و ایام شهادت ائمه اطهار علیهم‌السلام بیشتر اهمیت داده می‌شود تا برگزاری جشن‌ها و مراسمات شاد و سرور به مناسبت میلادیه‌های بزرگواران دینی. با توجه به روحیه نشاط طلاب، هیجان و تحرک نوجوانان و جوانان اگر در مساجد برنامه‌های میلادیه‌ها در طول سال به صورت مرتب و منظم و باشکوه و عظمت برگزار گردد، این امر می‌تواند در گرایش نوجوانان و جوانان به مساجد مؤثر شود که متأسفانه تاکنون از این موضوع غفلت شده است.

۱۴. از نظر سخت افزاری مساجد تقریباً ما مشکل نداریم اما از لحاظ نرم افزاری مساجد مشکل اساسی داریم. معمولاً مساجد زیبا در کشور ما ساخته می‌شود اما متأسفانه غافل از اینکه برنامه ریزی فرهنگی برای مساجد نداریم. با توجه به کارکردهای فرهنگی، عبادی، سیاسی، اجتماعی،

علمی، دینی، آموزشی و... مساجد لزوم برنامه ریزی فرهنگی برای مساجد از سوی مسئولان فرهنگی و نهادهای ذیربط از ضرورت خاصی برخوردار است که این امر می‌تواند در گرایش جوانان به مساجد تأثیر بسزائی داشته باشد.

۱۵. از مساجد فعال در روز جهانی مساجد تقدیر شود و از آنها حمایت شود تا یک رقابتی بین مساجد فعال در جذب جوانان به مساجد ایجاد گردد. با تشکیل شوراهای محلی و واگذار کردن بعضی از موضوعاتی که قرار است مردم در آن خصوص با مساجد ارتباط برقرار کنند، به مساجد، ارتباط بین مردم به ویژه جوانان با مسجد تقویت می‌یابد.

۱۶. نظم

مسجد باید منظم باشد. معلوم باشد چه ساعتی در مسجد باز و چه ساعتی بسته می‌شود تا مردم سرگردان و بلا تکلیف نباشند و زمان باز و بسته بودن مسجد در تابلو اعلانات جلوی مسجد اطلاع‌رسانی گردد. در همه برنامه‌های مسجد باید نظم باشد.

۱۷. برنامه ریزی

مسجد برای هر سلیقه و جمعیتی باید برنامه مناسب داشته باشد. برای هر یک از کودکان، بزرگسالان، دانشجویان، جوانان و... باید برنامه خاصی داشت. برای آنها که اهل دعا هستند برنامه دعا، برای آنها که اهل کتاب هستند، کتابخانه و برای جوانان آنچه مناسب سلیقه جوانان است، برنامه ریزی شود.

۱۸. عدم مزاحمت

مسجد نباید برای همسایه‌هایش مزاحمت ایجاد کند. متأسفانه بعضی از مساجد به شکلی است که اگر کسی بخواهد خانه بخرد، خانه کنار مسجد را نمی‌خرد برای اینکه بلندگو را روی پشت بام گذاشته‌اند و تا ساعت ۱۲ شب برنامه از آن پخش می‌شود. مگر مستمعین روی پشت بام هستند که این کار لازم باشد؟ ما فقط موقع اذان می‌توانیم صدای اذان را با بلندگو به همه شهر برسانیم. بلند کردن صدای بلندگو برای برنامه‌های مختلف، عدم وجود پارکینگ برای مسجد، بد بودن وضعیت فاضلاب مسجد و... از عوامل ایجاد مزاحمت برای مردم است.

۱۹. خوش رفتاری

امام جماعت، هیئت امنا، خادم و همه باید با احترام با نوجوانان و جوانان برخورد کنند. اگر بچه ای به صف اول جماعت آمد اشکالی ندارد، اگر او را بگیرند و به صف دیگر پرت کنند، دیگر مسجد نمی آید. بچه ها را می شود با احترام جابجا کرد. متأسفانه خشونت در برخوردها و عدم رعایت آداب، باعث فرار بعضی از مردم از مساجد شده است.

امام علی علیه السلام ره آورد مسجد را برای مؤمنان چنین بیان می کند:

۱. به دست آوردن دوستانی خداشناس، پرهیزگار و اهل یقین که انسان را در طی مدارج کمال انسانی یاری کنند.

۲. بهره مند شدن از دانشی که موجب تقویت مبانی علمی و عملی توحید، اخلاق، مسائل مستحدثه و... شود.

۳. برخورداری از نشانه محکمی بر آیات الهی که الگوی آن در وجود امام جماعت و نمازگزاران تجلی یافته است.

۴. رحمتی از خداوند طلب کرده و در انتظار تحقق آن بوده است و به برکات تجمع مؤمنان در مسجد به آن دست می یابد.

۵. موعظه ای دلنشین و اثرگذار از عالم ربانی و انسان متقی شنیده و به موجب آن از ارتکاب عمل یا سخن زشتی دست شسته و به گناه گفتاری یا عملی آلوده نمی شود.

۶. پند و اندرز هدایت گری شنیده و یک درجه از نردبان هدایت بالاتر رفته و با حکمت و برهان جدیدی در علم توحید آشنا می شود.

۷. از ترس اینکه اعتبار و آبروی او در جمع مؤمنان نمازگزار کاستی نیابد و منزلت و شأن او کاسته نشود، گناهی را ترک می کند.

۸. حیا و آرم ناشی از اینکه ممکن است برخی نمازگزاران در کوچه و محله اعمال او را ببینند، موجب شده تا از عمل ناپسندی دست بشوید.

هر یک از این هشت اثر حضور در مسجد برای اصناف و طبقات مردم از زن و مرد، کارساز و راهگشا است و نقش عظیم و مأموریت وسیع مدیران را بیان می کند. این مهم زمانی به نتیجه مطلوب خواهد رسید که مسجد از جاذبه کافی برخوردار باشد و همه طبقات مردم به ویژه نسل جوان که از صفای قلب و معنویت بیشتری برخوردارند و به فرموده امام خمینی علیه السلام جوانان نزدیک ترند به ملکوت، (صحیفه نور: ۲۱/۴۵) حضور چشم گیری در آن داشته باشند.

منابع و ماخذ

۱. قرآن کریم.
۱. موظف رستمی، محمد علی، آیین مسجد (۳ جلد)، نشر گویه، تهران: چاپ اول، بهار ۱۳۸۲.
۲. قرائتی، تقی، آیین امامت مسجد، نشر مؤسسه مسجد، قم، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۳. موظف رستمی، محمد علی، تجارب مبلغین در خصوص جذب نوجوان و جوان به مسجد، انتشارات دارالمعارف، قم: چاپ اول بهار، ۱۳۸۷.
۴. به کوشش جمعی از کارشناسان، ترویج و توسعه فرهنگ نماز، انتشارات گنج معرفت، قم، چاپ اول، ۱۳۸۵.
۵. دکتر میرزایی مقدم، داود، مبلغان دینی و مخاطب شناسی، انتشارات دارالمعارف، قم: چاپ اول، بهار ۱۳۸۷.
۶. سایت فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان. www.tebyan.net
۷. سایت مرکزی پاسخگویی به سوالات دینی (وابسته به پژوهشگاه و علوم فرهنگ اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی). www.pasokhgoo.ir
۸. مشاهدات و گفتگوهای نویسنده مقاله از تعدادی مساجد و باگردانندگان آن.
۹. دژبانی، علی، مقاله.
۱۰. قرائتی، محسن، یکصد و چهارده نکته درباره نماز، ناشر، چاپ و نشر و طرح اقامه نماز، ۱۳۷۰.
۱۱. نماز نشانه حکومت صالحان مجموعه مقالات، مشهد، ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۰.
۱۲. قرائتی، محسن، پرتوی از اسرار نماز، چاپ ۷، ناشر، طرح اقامه نماز، ۱۳۷۲.
۱۳. نماز گنجینه ذکر و راز، تهران، موسسه فرهنگی قدر ولایت، ۱۳۷۲.
۱۴. رجالی، تهرانی، نماز در نهج البلاغه، قم انتشارات دارالصادقین، ۱۳۵۷.
۱۵. قائمی، علی، اقامه نماز در دوران کودکی و نوجوانی، انتشارات ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۵.
۱۶. نوبهار، رحیم، مسجد نمونه، چاپ دوم، تهران، ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۵.
۱۷. نماز راهی به سوی کامیابی مجموعه سخنرانی و میزگرد، ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۶.
۱۸. رفسنجانی، هاشمی، جایگاه نماز در حکومت، مجموعه سخنرانی و مقالات نماز راهی به سوی کامیابی، ناشر: ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۶.
۱۹. علیقلی، محمد مهدی، محراب عشق، قم، ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۶.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۱۰۷

۲۰. شیرازی، علی، راز و نیاز عارفانه، قم، نشر خرم، ۱۳۷۷.
۲۱. ابوالقاسمی، محمد جواد، امام و مأموم در جلوگاه حضور، تهران، نشر یاس کیود، ۱۳۷۸.
۲۲. رهبری، حسین، مسجد نهاد عبادت و ستاد ولایت، تهران سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
۲۳. مجموعه سخنرانی نماز، حکومت، تربیت، جلد دوم، ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۰.
۲۴. موسوی راد لاهیجی، نماز از دیدگاه قرآن و حدیث، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰.
۲۵. ولی ابرقویی، روح اله، قم، انتشارات رواق دانش ۱۳۸۵.
۲۶. قرائتی، محسن اولین سرمایه داران دنیا - مجله رشد مدیریت مدرسه، شماره ۷، دوره پنجم - صص ۷-۴، ۱۳۸۶.
۲۷. دلبری، سید محمد، آسیب‌های تعلیم و تربیت دینی از نگاه شهید بهشتی - مجله رشد آموزش معارف اسلامی، دوره ۲۰، شماره ۴ صص ۱۳-۴، ۱۳۸۷.
۲۸. جعفری، حسین علی، ۵۰۰ حدیث پیرامون نماز و مسجد، چاپ سوم - مؤسسه فرهنگی انتشاراتی ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۸. www.pasokhgoo.ir
۲۹. روش جذب جوانان به مساجد چیست، ۱۳۸۸. www.irib.ir
۳۰. جوانان و مسجد، ۱۳۸۸. www.ido.ir
۳۱. انصاری راد، علی اکبر، راهکارهای جذب جوانان به مساجد، ۱۳۸۸. www.andishegom.com
۳۲. شیوه‌ها و عوامل جذب جوانان به مساجد، ۱۳۸۸. www.taghribnews.ir
۳۳. جوان و جاذبه‌های مسجد، نقل از روزنامه ایران، ۱۳۸۸. www.sobheomid.ir

ایجاد شبکه‌های اجتماعی فرصتی برای استفاده از ظرفیت‌های مساجد

سید سجاد میرغزنفری^۱

چکیده

یکی از مسائل مهم در جوامع، هویت بخشی است. هویت‌ها اغلب در طول فرآیند گروهی حاصل می‌شوند و آنچه می‌تواند این فرآیند گروهی را شکل دهد، رسانه‌ها هستند. مسجد نیز یک رسانه جمعی است که برای رسیدن به کارکردهای خود و رساندن پیام خود، نیاز به ابزارهای متنوع و مناسبی دارد که یکی از آنها شبکه‌سازی است که یک نیاز ضروری است.

شبکه در بردارنده مجموعه‌ای از کنشگران یا گره‌ها همراه با مجموعه‌ای از پیوندها با گونه‌های خاص از رابطه (مثل دوستی) است که آنها را به هم وصل می‌کند. باید توجه داشت که شبکه‌های اجتماعی نه کاملاً منظم اند و نه کاملاً تصادفی، بلکه همراه با کمی تصادفی بودن، کاملاً منظم شده اند و با ایجاد شبکه، اتصال انفصال یافته‌ها ممکن می‌شود.

نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد بحث اعظمی از کارکردهای مساجد، توسط سایر سازمان‌ها در حال انجام است و با توجه به قدرت و انسجام آنها به نظر می‌رسد استفاده از کارکردهای مساجد و در بلندمدت سپردن کارکردهای مساجد به خودشان نیازمند همکاری تنگاتنگ مساجد با این سازمان‌ها و نهادها می‌باشد.

در زمینه شبکه‌سازی نیز پنج عنوان اصلی به منظور ایجاد شبکه‌ای منسجم بیان شد که سه عنوان آن (افراد مرتبط با یکدیگر، محتوای ارتباط و الگوی ارتباط) به تفصیل بیان شد و تبیین گشت و تبیین دو عنوان باقیمانده (ارتباط الگو با رفتار و ارتباط الگو با سایر عوامل اجتماعی) نیازمند پژوهشی مستقل و با تخصصی در حوزه جامعه‌شناسی می‌باشد.

کلیدواژه:

مسجد، هویت، رسانه جمعی، شبکه‌سازی.

مسجد، نخستین نهاد عبادی-سیاسی در جامعه اسلامی است. جایگاه علم و دانش، محل عبادت، جایگاه قضاوت، علما، مفسران و پایگاه تبلیغاتی اسلام است که قداست و حرمت والایی دارد.

فرق اساسی بین نهاد و سازمان آن است که نهادها در روند تحولات جامعه و کارکرد آن به وجود می‌آیند و فرد، مقام یا دولت در پیدایش آن دخالت ندارند، به عبارت دیگر نهادهای اجتماعی از پیش طرح‌ریزی شده نیستند در حالی که سازمان‌ها یا نظام‌های اداری و آموزشی را مسئولین، معتمدین، مدیران، سرمایه‌گذاران، دولت‌ها و ... طرح‌ریزی کرده و سازمان می‌دهند. (گلشن فومنی، ۱۳۷۹: ۱۱)

در میان کلام بزرگان نیز پرداختن به اهمیت این نهاد، موج می‌زند. رهبر کبیر انقلاب اسلامی، مساجد را سنگر خوانند و از مردم خواستند به حفظ این سنگرها بپردازند. همچنین ایشان پیرامون مدیریت مساجد نیز می‌فرمایند: «استقامت هر مسجدی و اهل هر مسجد به عهده امام مسجد است ... گوینده‌ها باید مستقیم باشند تا بتوانند مستقیم کنند. ائمه جماعات باید مستقیم باشند تا بتوانند مستقیم کنند دیگران را.» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۴۷۹: ۹)

مقام معظم رهبری نیز در سخنان خود مکرراً بر اهمیت مساجد تأکید فرموده‌اند. ایشان در سخنانی می‌فرمایند: «من بارها گفته‌ام که با همه این وسایل ارتباط جمعی که وجود دارد- البته روحانیت باید از همه این وسایل ارتباط جمعی استفاده کند؛ از اینترنت و تکنولوژی‌های جدید ارتباطاتی باید همه روحانیت برای دین استفاده کند؛ همچنانی که از رادیو و تلویزیون و بقیه چیزها استفاده می‌کند- در عین حال، مسجد، جلسه مذهبی، نشستن روبه‌روی مردم، دهان به دهان و نفس به نفس با مردم حرف زدن، یک نقش بی‌بدیل دارد و هیچ چیزی جای این را نمی‌گیرد و این هم مال شماست.» (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار علما، طلاب و اقشار مختلف مردم شهر مقدس قم به مناسبت سالروز ۱۹ دی ماه، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)

در سال‌های اخیر، حملات فرهنگی زیادی به نظام مقدس اسلامی شده است که حاصل آن هدف قرار دادن اسلام ناب محمدی ﷺ و در نتیجه تلاش برای جدا کردن مردم ایران از اسلام است. آنچه در این میان حائز اهمیت است، داشتن سنگری مناسب برای درامان ماندن از سیل

این تهاجمات مختلف است. بهترین سنگر به فرموده امام راحل علیه السلام مساجد است. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۴۸: ۱۲)

مساجد با داشتن قابلیت‌ها و کارکردهای مختلف می‌تواند به پایگاهی مناسب برای مقابله با جبهه دشمن و تربیت نیروهای خودی تبدیل شود. برای تبدیل این پایگاه به خط مقدم مستحکم مقابله با دشمن، برنامه ریزی، سازماندهی و بسیج نیروها جایگاه ویژه‌ای دارد. یکی از مسائل مهم در جوامع، هویت بخشی است. هویت‌ها اغلب در طول فرآیند گروهی حاصل می‌شوند و آنچه می‌تواند این فرآیند گروهی را شکل دهد، رسانه‌ها هستند. تعاریف متعددی از رسانه وجود دارد اما آنچه وجه مشترک اکثر آنهاست، ابزار ارتباطی بودن برای رساندن پیام است. حال اگر این پیام برای تعداد زیادی از افراد ارسال شود به آن رسانه جمعی گویند. با توجه به تعریف بیان شده می‌توان گفت مسجد نیز یک رسانه جمعی^۲ است. حال این رسانه جمعی برای رسیدن به کارکردهای خود و رساندن پیام خود، نیاز به ابزارهای متنوع و مناسبی دارد که یکی از آنها و حتی می‌توان گفت مهم‌ترین آنها شبکه سازی است زیرا مهم‌ترین کارکرد رسانه‌ها، کارکرد اجتماعی آنهاست و مهم‌ترین کارکرد اجتماعی نیز، بسیج توده‌ها و جذب افکار عمومی است. (بروگمن (میرزایی)، ۱۳۸۹: ۱۷)

در حالی که بسیاری از دولتمردان با دیده تردید و حتی تهدید مهلک به شبکه‌های اجتماعی می‌نگرند، در بسیاری از کشورهای دنیا، شبکه‌های اجتماعی نقش اصلاح‌کننده اجتماعی بر عهده دارند. (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۱: ۱۶) خوشبختانه مسئولین حوزه مسجد با نگاهی فرصت محور به این ابزار ارتباطی می‌نگرند و نیاز به شبکه سازی مساجد را حتی در سخنان ایشان نیز می‌توان یافت.^۳

نهادهای دولتی ایران به اهمیت و قدرت اثرگذاری شبکه‌های اجتماعی پی برده اند و بودجه

۱. Media.

۲. چهار عنصر رسانه که در مساجد نیز بروز و ظهور دارند عبارتند از: پیام، سازنده پیام، مخاطبان و قالب پیام و ابزار و شیوه ارائه آن (شجاعی زند، ۱۳۸۷: ۴).

۳. حجت الاسلام والمسلمین اکبری مدیر پایگاه حوزه نت، در گفت‌وگو با خبرگزاری بین‌المللی قرآن (ایکنا) بیان کرد: «هم‌اکنون در حال پیگیری شبکه اجتماعی مسجد هستیم. قرار است در این شبکه اجتماعی، کاربران با مسائلی مربوط به عبادت آشنا شوند و این رفتارها را تمرین، آموزش و یاد بگیرند. مشابه این موضوعات را می‌توان در شبکه‌های اجتماعی جستجو کرد... به نظرمی رسد هر آنچه که می‌توان در فضای حقیقی پیگیری کرد همان را می‌توان در فضای مجازی ادامه داد» (<http://iqna.ir/fa/News>) (۱۳۵۳۵۴۸). حجت الاسلام حمیدرضا ارباب سلیمانی دبیر ستاد عالی کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد کشور نیز در مصاحبه با خبرگزاری مهر، از «ایجاد یک شبکه هماهنگ بین مساجد» خبر داد.

<http://www.mehnews.com/detail/News> (۲۰۷۶۰۹).

ای نیز برای ایجاد شبکه‌های اجتماعی (مجازی) فارسی زبان اختصاص داده اند اما تنها ایجاد شبکه‌های اجتماعی به معنای موفقیت آن نیست. این مهم است که بدانیم علاوه بر مسائل تکنیکی و زیرساختی، درون یک شبکه اجتماعی چه می‌گذرد. (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۱: ۱۶)

شبکه سازی مساجد به معنای استفاده از ظرفیت‌های بالفعل و شناسایی و به کارگیری ظرفیت‌های بالقوه موجود در مساجد است. همانطور که در بیانیهٔ مأموریت مرکز رسیدگی به امور مساجد نیز آورده شده است، «این ویژگی‌ها بیانگر ضرورت وجود نظام اجتماعی است که بر شبکه‌هایی بنا می‌شود. در این شبکه‌ها باید امکان تصمیم سازی و تصمیم گیری در عرصه‌های مختلف اجتماعی به ویژه در عرصه فرهنگی وجود داشته باشد تا مساجد بتوانند کارکرد ارتباطی و رسانه ای خود را به خوبی انجام دهند».

با توجه به مطالب بیان شده، شبکه سازی مساجد، یک نیاز ضروری است. ما نیز در این تحقیق به دنبال تبیین نظری شبکه اجتماعی مساجد به عنوان ابزار ارتباطی میان نهادها، سازمان‌ها، مسئولین و افراد مرتبط با مساجد هستیم. اما آنچه نباید مغفول واقع شود، توجه به جایگاه ویژه مساجد و کارکردهای آن و همچنین اطلاع کامل از مباحث علمی و فنی مرتبط با شبکه سازی است. عدم توجه به این دو موضوع و صرفاً استفاده از فناوری موجود، می‌تواند ضررهای جبران ناپذیری را وارد کند که متأسفانه امروزه شاهد این آسیب‌های وارد شده از طریق شبکه‌های اجتماعی موجود (حقیقی و مجازی) هستیم. می‌توان گفت محقق در این پژوهش به دنبال یافتن پاسخ سؤالات ذیل می‌باشد:

- ۱. مساجد چه کارکردها و ظرفیت‌هایی دارند؟
- ۲. شبکه اجتماعی چیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟
- ۳. شبکه سازی چیست؟ ایجاد یک شبکه منسجم چه نیازمندی‌هایی دارد؟

ب) پیشینه موضوع

مبانی نظری

مسجد

تعریف مسجد

کلمه «مسجد» اسم مکانی است که از فعل «سجد» می‌باشد و به معنای مکانی است که

سجده در آن انجام می‌شود، مانند خانه‌ای که به خاطر سجده برای خدا ساخته می‌شود. (الویری، ۱۳۸۶: ۲) قرآن نیز برپایه عرف به مکانی که به اسم مسجد ساخته می‌شود این عنوان را اطلاق می‌کند، هرچند که از تمام اهداف عالی مسجد تهی بوده و حتی نماز خواندن در آن ممنوع و حتی تخریب آن لازم باشد، مانند مسجد ضرار که قرآن با همین عبارت (مسجد ضرار) از آن یاد می‌کند. (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۴۷)

ارکان مسجد

مساجد در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دارای ساختار ساده‌ای بودند و پیامبر صلی الله علیه و آله نیز مدیریت این نهاد را با کمک نمازگزاران برعهده داشتند. همچنین این نهاد در زمان پیغمبر دارای کارکردهای مختلفی از جمله عبادی، علمی-فرهنگی، سیاسی-حکومتی، قضاوت و داوری، پایگاه فرماندهی و بسیج نیروهای نظامی و اطلاع‌رسانی بود. (جوان آراسته، ۱۳۸۶: ۱۳۸-۱۳۹) که با گذشت زمان، کارکردهای مختلف دیگری برای مساجد در نظر گرفته شد و نهادها و سازمان‌های مختلفی در دل مساجد شکل گرفتند تا اینکه ساختار فعلی مساجد به وجود آمد و برخی از کارکردهای مساجد به نهادهای ایجاد شده محول شد که در ادامه به آنها پرداخته خواهد شد.

در یک تصویر کلی و به صورت ساختاری می‌توان گفت آنچه در این تحقیق با عنوان مسجد مورد بررسی قرار می‌گیرد، مساجد برساخته شده در جامعه ایران است. مساجد امروزی از نهاد مسجد (امام جماعت و هیئت‌امنا)، نهاد بسیج و کانون فرهنگی هنری مساجد تشکیل شده‌اند و با کنارهم قرار گرفتن این بخش‌های مختلف، مسجد ایجاد می‌شود. همچنین افراد مختلفی نیز در خود مساجد مشغول به فعالیت هستند که مهم‌ترین آنها نمازگزاران هستند و در کنار آنها نیز می‌توان به خادم، موذن و مربیان تربیتی اشاره نمود.

مطالعات موجود

در رابطه با مساجد و مبحث شبکه‌سازی، تحقیقاتی به صورت جداگانه صورت گرفته و در این میان کتب و یا مقالاتی نیز وجود دارند که مطالبی هرچند اندک، در ارتباط با موضوع مقاله بیان نموده‌اند. از میان این تحقیقات می‌توان به کتاب دکتر رسول عباسی با عنوان «الگوی مدیریت اثربخش مسجد» (۱۳۹۱)، کتاب دکتر فریبا شایگان با عنوان «تبیین جامعه‌شناختی مشارکت

مردم در مساجد (۱۳۸۹)، کتاب حجت الاسلام والمسلمین علی رضایی با عنوان «جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی» (۱۳۸۲)، کتاب واین بیکر که توسط دکتر سید مهدی الوانی و محمد رضا ربیعی ترجمه شده با عنوان «مدیریت و سرمایه اجتماعی» و کتاب یرون برگمن که توسط خلیل میرزایی ترجمه شده با عنوان «درآمدی بر شبکه‌های اجتماعی» اشاره کرد. همچنین مقالات ارزشمندی مانند مقاله دکتر عابدی جعفری و همکاران با عنوان «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی» (۱۳۸۴)، مقاله خانم لیلا شجاعی با عنوان «کارکردهای نوین مسجد در محله‌های شهر تهران» (۱۳۹۰)، مقاله آقای حسین نقی زاده با عنوان «بررسی کارکردهای مسجد» (۱۳۸۶)، مقاله آقای محمد مهدی فجری با عنوان «آشنایی با کارکردهای مسجد» (۱۳۸۸)، مقاله آقای محمد مهدی نجفی با عنوان «مساجد در افق چشم انداز ۲۰ ساله کشور» (۱۳۸۴)، مقاله دکتر محمد هادی همایون با عنوان «تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد؛ مطالعه موردی: علل پویایی و حیات مسجد صنعتگران مشهد» (۱۳۸۶)، مقاله محمد مصطفی حسینی با عنوان «مدیریت در شبکه‌های اجتماعی» و مقاله دکتر حمید ضیایی پرور با عنوان «جنگ نرم سایبری در فضای شبکه‌های اجتماعی» و پایان نامه آقای امیر حسین بنایی با عنوان «طراحی ساختار نظام مند مطلوب برای مساجد جمهوری اسلامی ایران با بهره‌گیری از الگوی سازمان یادگیرنده» (۱۳۹۰) و همچنین پایان نامه نویسنده با عنوان «طراحی مدل ارزیابی عملکرد نهادهای فرهنگی - مذهبی (مورد مطالعه: مسجد)» اشاره نمود.

در مورد ارتباط میان «شبکه‌سازی»^۱ و «مساجد» نیز هیچ پژوهشی صورت نگرفته و تنها می‌توان به سخنرانی‌ها و یا مصاحبه‌های انجام شده پیرامون این مطلب اشاره نمود.

اسناد بالا دستی

سند چشم انداز

سند چشم انداز ۲۰ ساله مساجد کشور، حاصل جلسه کمیسیون تخصصی مساجد و چشم انداز ۲۰ ساله در سومین همایش بین‌المللی گرامیداشت هفته مساجد می‌باشد. در این سند به بیان ویژگی‌های مطلوب مساجد پرداخته شده است. چند بند آن که ناظر به بعد شبکه سازی مساجد

می‌باشند عبارتند از:

- رشد یافته و دارای ساختاری متناسب و کارآمد در عرصه‌های مأموریت و توانمند در جذب و جلب اقبال مختلف مردم و مؤثر در عرصه نشر و گسترش اسلام ناب محمدی ﷺ.
- دارای حضور مؤثر در عرصه تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری‌های فرهنگی کشور.
- برخوردار از دانش پیشرفته کارشناسان و صاحب‌نظران عرصه‌های مرتبط با فعالیت‌ها و رسالت مساجد.
- توانمند در فراخوانی مؤثر مردمی و بسیج افکار عمومی در راستای اهداف انقلاب اسلامی ایران.
- برخوردار از توانایی‌های مطلوب، روزآمد و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین و کارآمد در راستای مأموریت، رسالت و انجام وظایف.
- برخوردار از ظرفیت‌های بالا در امور فرهنگی و مذهبی به عنوان محور محله و شهر.
- برخوردار از ظرفیت تعاون در حل معضلات اجتماعی و خدمت‌رسانی به اقشار مختلف.
- حاضر در متن زندگی مردم و مرتبط و مؤثر در کلیه امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... از طریق برقراری پیوند مستحکم و ارائه آموزه‌های دینی و در تعامل با مدرسه، دانشگاه و محیط پیرامون (نجفی، ۸۴: ۹۶-۹۹).

سخنان امام خمینی ره

مسجد مرکز انقلاب و تداوم آن

مسجد محلی است که از آن باید امور اداره بشود، این مساجد بود که این پیروزی را برای ملت مادرست کرد، این مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشند، این طور نباشد که خیال کنیم حالا دیگر ما پیروز شدیم، دیگر مسجد می‌خواهیم چه کنیم؟ پیروزی ما برای اداره مسجد است. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۳: ۱۵)

محوریت مسجد در جنبش‌ها و حرکت‌های اسلامی

مسجد در اسلام و در صدر اسلام همیشه مرکز جنبش و حرکت‌های اسلامی بوده... از مسجد تبلیغات اسلامی شروع می‌شده است، از مسجد حرکت قوای اسلامی برای سرکوبی کفار و وارد کردن آنها در [زیر] بیرق اسلام بوده است. شما که از اهالی مسجد و علمای مساجد هستید، باید پیروی از پیغمبر اسلام ﷺ و اصحاب آن سرور کنید و مساجد را برای تبلیغ اسلام و حرکت اسلامیت و قطع ایادی شرک و کفر و تأیید مستضعفین در مقابل مستکبرین قرار دهید. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۷: ۶۵)

باید تمام اسلحه‌هایی که در دست مردم است، جمع شوند. هرکس اسلحه‌ای پیدا کرد، باید به مسجد محله خود ببرد و به امام جماعت مسجد تحویل بدهد، و بعد این اسلحه‌ها از مساجد به کمیته آورده می‌شود. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۶: ۱۳۱)

نقش و اهمیت اجتماع در مسجد

مساجد باید مجتمع بشود از جوان‌ها، اگر ما بفهمیم که این اجتماعات چه فوایدی دارد و اگر بفهمیم که اجتماعاتی که اسلام برای ما دستور داده و فراهم کرده است، چه مسائل سیاسی را حل می‌کند، چه گرفتاری‌ها را حل می‌کند، این طوری حال نبودیم که مساجد مان مرکز بشود برای چند پیرزن و پیرمرد. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۳: ۳۲۵)

نماز را در جماعت بخوانید، اجتماع باید باشد. اجتماعات را حفظ کنید. مساجدتان را محکم نگه دارید. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۲: ۳۹۳-۳۹۴)

مسجد مرکز تبلیغ است، در صدر اسلام از همین مسجدها جیش‌ها، ارتش‌ها راه می‌افتاده، مرکز تبلیغ احکام سیاسی-اسلامی بوده، هر وقت یک گرفتاری را طرح می‌کردند صدای می‌کردند: الصلوه مع الجماعة اجتماع می‌کردند، این گرفتاری را طرح می‌کردند، صحبت‌ها را می‌کردند، مسجد مرکز اجتماع سیاسی است. اجتماعات خود را هر چه بیشتر در مساجد و محافل و فضاهای باز عمومی برپا نمایید. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۰: ۱۶-۱۷)

ترس دشمن از مسجد

اگر این مسجد و مرکز ستاد اسلام قوی باشد، ترس از فائتوم‌ها نداشته باشید. ترس از آمریکا و

شوروی و اینها نداشته باشید. آن روز باید ترس داشته باشید که شما پشت بکنید به اسلام، پشت کنید به مساجد. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۳: ۲۱)

این یک توطئه است که می‌خواهند مساجدها را کم‌کم خالی کنند. شما باید هوشیار باشید که مسجدهایتان و محراب‌هایتان و منبرهایتان را حفظ کنید و بیشتر از سابق... مسجدها را محکم نگه دارید و پرجمعیت کنید. (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱۳: ۱۹)

سخنان مقام معظم رهبری (دام‌ظله)

مسجد منشأ حرکت‌های اسلامی

مسجد، نه فقط در زمان ما و نه فقط در کشور عزیز اسلامی ما، بلکه در نقاط مختلف عالم و در طول تاریخ، منشأ آثار بزرگ و نهضت‌ها و حرکت‌های اسلامی بزرگی شده است. مثلاً قیام مردم کشورهای شمال آفریقا که مسلمان هستند... از مساجد شروع شد، که به پیروزی هم رسید و کشورها استقلال پیدا کردند. انقلاب در این کشورها هم، آن روزی رو به شکست رفت و دوباره ملت‌ها استقلال خودشان را از دست دادند که رابطه خود را با مساجد و با دین و ایمان مساجد قطع کردند.

در صدر اسلام هم، در زمان نبی مکرم اسلام ﷺ و همچنین در زمان حکومت با برکت امیرالمؤمنین (علیه السلام) مسجد مرکز همه تصمیم‌گیری‌های مهم و کارهای بزرگ بود. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار علما، طلاب و اقشار مختلف مردم شهر مقدس قم به مناسبت سالروز ۱۹ دی ماه، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)

مساجد کانون حرکت‌های انقلابی

در همه مراحل این تاریخ پرافتخار، مساجد همیشه پایگاه دین‌داری و حرکت مردم در جهت دین بوده است. شما خودتان یا دتان است که انقلاب از مساجد شروع شد؛ امروز هم در هنگامی که حرکت و بسیج مردم مطرح می‌شود - چه سیاسی و چه نظامی - باز مساجد کانونند؛ این برکت مساجد است. (امام خامنه‌ای، سخنرانی در دیدار با جمعی از روحانیون، ائمه جماعات و وعاظ نقاط مختلف کشور در آستانه ماه مبارک رمضان، ۱۳۷۰/۱۲/۱۴)

بسیج در مساجد

خودسازی باید بکنید. مساجد را رها نکنید. نیروی مقاومت بسیج، بهترین جایی که دارد، همین مساجد است. منتها مساجد را مسجد نگه دارید. با امام جماعت مسجد، با عبادت کنندگان مسجد و با مؤمنینی که در مسجدند، برادرانه صمیمی باشید... برای مسجد، جاذبه درست کنید تا بچه‌ها، جوانان و زن و مرد محله، مجذوب مسجدی شوند که شما در آن هستید و بیایند. مسجد، پایگاه بسیار مهمی است. (امام خامنه‌ای، پیام به اجلاس نماز، ۱۶/۰۶/۱۳۷۱)

کارکردهای مسجد

در دانشگاه‌ها و دیگر مراکز انسانی انبوه، مسجد می‌تواند جایگاه امن و صفا باشد، و امام جماعت، غمگساری و راهنمایی و همدلی را در کنار اقامه نماز، در آن مهبط رحمت و هدایت الهی به نمازگزاران هدیه کند. مجامع دانشجویی و دانش‌آموزی در آن صورت، جذاب‌ترین مرکز تجمع خود را مسجد دانشگاه و مدرسه خواهند یافت و پایگاه تقوا، پایگاه فعالیت جوانان خواهد شد. به مدیران آموزش و پرورش و علوم یادآوری می‌کنم که سهم مسجد سازی و مسجد پردازی باید در اعتبارات فعالیت‌های فوق برنامه، در ردیف اول و بیش از سهم دیگر بخش‌های این سرفصل باشد. (امام خامنه‌ای، بیانات در دیدار علما، طلاب و اقشار مختلف مردم شهر مقدس قم به مناسبت سالروز ۱۹ دی ماه، ۱۹/۱۰/۱۳۷۵)

میان مسجد و مراکز آموزشی در هر محل، همکاری و پیوند تعریف شده و شایسته‌ای برقرار گردد. چه نیکوست که دانش‌آموزان برجسته و ممتاز در هر محل، در مسجد و در برابر چشم مردم و از سوی امام جماعت، تشویق شوند. (امام خامنه‌ای، پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۱۸/۰۷/۱۳۸۹)

بیانیهٔ مأموریت مرکز رسیدگی به امور مساجد

طبق آنچه در بیانیهٔ مأموریت مرکز رسیدگی به امور مساجد آمده است یکی از مهم‌ترین وظایف این مرکز، شبکه‌سازی بیان شده است. در توضیح این وظیفه آمده است: «این ویژگی‌ها بیانگر ضرورت وجود نظام اجتماعی است که بر شبکه‌هایی بنا می‌شود. در این شبکه‌ها باید امکان تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در عرصه‌های مختلف اجتماعی به ویژه در عرصه فرهنگی وجود

داشته باشد تا مساجد بتوانند کارکرد ارتباطی و رسانه ای خود را به خوبی انجام دهند. مطابق با این ویژگی ها، وجود حلقه ها و شبکه ارتباطی بین مساجد، ایجاد و سازماندهی ساختارهای سلسله مراتبی از مرکز تا مساجد به منظور تقویت هم افزایی، ایجاد جبهه نورانی با محوریت این پایگاه ها، مواجهه سازمان یافته با فرصت ها و تهدیدهای محیطی و گفتمان سازی به عنوان یک ضرورت و موضوع راهبردی مطرح می باشد». (مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۲۰/۱۲/۱۳۹۲) در ادامه نیز در چهار محور و در قالب سیاست های اجرایی و اقدامات اساسی، راهکارهایی به منظور شبکه سازی بیان شده است که در نوشته دیگری باید به آنها پرداخته شود.

جایگاه مسجد

جایگاه مسجد در فعالیت های قبل از انقلاب

در این دوره فعالیت مساجد عبارتند از: جمع آوری نیروها و گفتمان های سیاسی، اجتماعی و تدارک یک انقلاب عظیم. عملکرد مساجد و موفقیت آن ها را در این دوره می توان مثبت ارزیابی کرد. در این دوره، مساجد با استفاده از اصول شبکه سازی، به خوبی به سازماندهی نیروهای انقلابی به منظور مبارزه با رژیم پهلوی پرداختند. این شبکه سازی به گونه ای بود که مردم برای متصل شدن و ارتباط گرفتن با یکدیگر، ناگزیر از حضور در مسجد بودند. محور قرار گرفتن مسجد به منظور انجام فعالیت ها و در مسجد نیز، محور قرار دادن امام جماعت، از نکات حائز اهمیت در این دوره است.

جایگاه مسجد در فعالیت های بعد از انقلاب

قبل از جنگ تحمیلی

در این دوره متأسفانه برای عملکرد مساجد بعد از انقلاب، درست اندیشیده نشده بود اما خود رانشان نداد زیرا در این دوره مسائل دیگری پیش آمد که عملکرد مساجد معطوف به آن شد. در این دوره با توجه به ظهور گروهک های منافقین و درگیری های مختلف در کشور و بروز مشکلات اقتصادی برای مردم، بیشتر فعالیت های مساجد، معطوف به کمک رسانی به مردم، انجام فعالیت های اقتصادی و شناسایی منافقین و یا اعزام نیرو به مناطق درگیر بود. در این دوره نیز عملکرد مساجد مثبت است. شبکه های فعال در این دوره همان شبکه های ایجاد شده در دوران قبل از انقلاب هستند.

بعد از جنگ تحمیلی

در این دوره فعالیت‌های مساجد معطوف به تجلیل از خانواده‌های شهدا و انجام کارهای پشتیبانی بوده و همچنان جای خالی تحقیق و بررسی در مورد عملکرد مساجد در نظام اسلامی وجود داشته است. در این دوره با اضافه شدن پایگاه‌های بسیج به مساجد، با توجه به اینکه مسئولین بسیج، رزمنده‌های جبهه‌های جنگ بودند غالباً به علت عدم تفکر بر کارکرد مساجد و با توجه به روحیه‌های نظامی فرماندهان، روح نظامی‌گری در مساجد رواج پیدا کرد و اغلب متفکران نیز جایی برای خود، در خارج از مساجد جستجو می‌کردند. این روند تا به امروز ادامه یافته است و همچنان این خلأ وجود دارد و به علت نبود جنگ‌های داخلی و خارجی و معطوف شدن بر روی وضعیت موجود، این مشکل خود را بیش از پیش نشان می‌دهد. در این دوره عملکرد مساجد متوسط است زیرا تنها پاسخگوی بخشی از نیازهای مردم است. (ابراهیمی، ۱۳۸۵: ۵) امروزه مساجد، تنها به عنوان جایگاهی برای انجام عبادات (که البته اصلی‌ترین کارکرد آن نیز می‌باشد) بدل شده است. البته با این تفاوت که تعریف فعلی از عبادات فقط به خواندن نماز در مساجد معطوف شده است حال آنکه مساجد دارای کارکردهای عظیم و چشمگیری هستند و باید در کنار کارکردهای عبادی، کارکردهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و... را نیز در نظر گرفت. آنچه مهم است در نظر گرفتن مساجد به عنوان یک رسانه عمومی با کارکردهای خاص و منحصر به فرد است.

در این عصر، شاهد این مطلب هستیم که غرب برای پر کردن خلأ به وجود آمده ناشی از جدایی نهاد دینی از نهادهای حکومتی، چه اهمیتی برای کلیسا قائل شده است و حتی کارکردهای تربیتی، اقتصادی و آموزشی آن در مقالات معتبری به چشم می‌خورد در حالی که تنها یک روز در هفته برای پرداختن به امور دینی و رفتن به کلیسا اختصاص دارد.

از تحقیقات انجام شده در این حوزه می‌توان به رساله دکترای آقای دونالد نودسن^۱، با عنوان بررسی تأثیر تحول آفرین بر رشد تعداد کلیساروندگان، مقاله آقای ویلیام باگس^۲ با عنوان بررسی رابطه ویژگی‌های فرهنگ سازمانی کلیسا و شاخص‌های اثربخشی سازمانی و همچنین مقاله آقای لازلو لوکاس^۳ با عنوان جامعه اطلاعاتی و کلیسا اشاره نمود.

۱. Donald Nodson.

۲. William Boggs.

۳. László Lukács.

نهادهای فرهنگی-مذهبی به دلیل نقش کلیدی که در شکل‌گیری فرهنگ جامعه دارند از اهمیت خاصی برخوردارند. در میان این نهادها به نظر می‌رسد مسجد با توجه به سوابق تاریخی موجود به عنوان کلیدی‌ترین نهاد باید مد نظر قرار گیرد.

شبکه اجتماعی^۱

تعریف شبکه اجتماعی

شبکه در بردارنده مجموعه‌ای از کنشگران^۲ یا گره‌ها^۳ همراه با مجموعه‌ای از پیوندها با گونه‌های خاص از رابطه (مثل دوستی) است که آنها را به هم وصل می‌کند. بافت پیوندها در شبکه، ساختاری خاص ایجاد می‌کند و گره‌ها موقعیت‌هایی را درون این ساختار، اشغال می‌کنند. (میرمحمد صادقی، ۱۳۹۱: ۱۸) اما در یک نگاره منفرد عبارتست از توده‌ای از کنشهای متقابل بین بسیاری از مردم که ممکن است در زمان‌ها و مکان‌های مختلف روی دهند. (بروگمن (میرزایی)، ۱۳۸۹: ۳۵)

گونه‌ای از این شبکه‌ها، اجتماعی هستند. شبکه‌های اجتماعی ساختاری اجتماعی‌اند که افراد و سازمان‌های انسانی، میان خود ایجاد کرده‌اند تا در موضوعات و مقوله‌های از پیش تعیین شده با یکدیگر تعامل کنند. ساده‌ترین شبکه اجتماعی را می‌توان خانواده، بستگان، قبیله، دوستان و همکاران دانست. (علی‌مرادی، ۱۳۸۹: ۶) می‌توان این‌گونه شبکه‌های اجتماعی را «شبکه‌های اجتماعی حقیقی» نامید.

نوع دیگری از شبکه‌های اجتماعی نیز وجود دارند که به آنها «شبکه اجتماعی مجازی» گفته می‌شود. در این شبکه‌ها، روابط اشخاص، بر پایه رایانه و اینترنت و به صورت برخط^۴ انجام می‌پذیرد. جامعه‌ای برخط که کاربران آن، مُجاز به اشتراک اطلاعات، تصاویر، فیلم‌ها، نرم افزارها و همچنین برقراری ارتباط با دیگران و کشف نشانی ارتباطی افراد جدید هستند.

۱. Social network.

۲. Actors.

۳. Nodes.

۴. Online.

سابقه کاربرد واژه شبکه اجتماعی

شاید ایجاد مفهوم شبکه اجتماعی همزمان با پیدایش بشر باشد، اما کاربرد و جعل این واژه در سال ۱۹۴۵ صورت گرفت. جی ای بارنز^۱ برای نخستین بار از اصطلاح «شبکه اجتماعی» برای بررسی پیوندهای اجتماعی در روستایی در نروژ استفاده کرد. او در این مطالعات به این نتیجه رسید که همه زندگی‌های اجتماعی ممکن است به منزله مجموعه‌ای از نقاط دیده شوند که برخی از آنها با خطوطی به هم متصل‌اند و یک شبکه کلی از روابط را می‌سازند. (علیمرادی، ۱۳۸۹: ۷)

شاید بتوان گفت ایجاد فضایی برای تعامل انسان‌ها به شکل برخط نیز برای نخستین بار در نظام‌های تابلوی اعلانات^۲، صورت گرفت. اولین بار در سال ۱۹۷۳ بود که نظام‌های تابلوی اعلانات، رایانه‌ای شدند و در شهر برکلی ایالت کالیفرنیا از پایه‌های سخت افزاری مستقر در شهر سانفرانسیسکو برای تبادل اطلاعات استفاده کردند. با عمومیت یافتن اینترنت در سال ۱۹۹۰ پایگاه‌های گوناگون راه‌اندازی شدند (اینترنت وارد عرصه زندگی عمومی مردم شد و پایگاه‌های تجاری، دانشگاهی-آموزشی، در سراسر وب رواج یافت) اما نخستین پایگاه شبکه اجتماعی در معنای مدرن آن در سال ۱۹۹۵ ایجاد شد (علیمرادی، ۱۳۸۹: ۱۰) و همچنان ایجاد چنین شبکه‌هایی تا به امروز ادامه دارد.

ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی

در این قسمت به منظور استفاده بهینه از ویژگی‌های شبکه‌های اجتماعی در راستای شبکه سازی، با استفاده از ماتریس SWOT به بررسی این ویژگی‌ها خواهیم پرداخت:

نقاط قوت:

- هویت: هویت در شبکه‌های اجتماعی به سمت واقعی تر شدن پیش می‌رود چون هیچ کس مایل نیست فرد ناشناس را به لیست دوستان خودش اضافه کند.
- به اشتراک گذاری و یادگیری: افراد علاقمند هستند هر چه سریعتر اطلاعات یا محتوایی را که تولید کرده‌اند به اشتراک بگذارند. این محتوا ممکن است خبر، فیلم،

۱. J. A. Barnes.

۲. Bulletin Board System (BBS).

عکس، مقاله، طنز، دیدگاه شخصی یا تجربیات آنها باشد.

■ بسیج‌کنندگی و سازماندهی: شبکه‌های اجتماعی قدرت بسیج‌کنندگی دارند یعنی می‌توانند افراد را در یک زمان و یا مکان در محیط واقعی گرد هم آورند یا در محیط مجازی به ایجاد کمپین بپردازند.

■ دوستی: تعمیق دوستی‌ها و دوستی با دوستان دوستان.

■ اعتماد: قابلیت اعتماد به شبکه‌های اجتماعی بیش از وب‌سایتهاست چون اطلاعات، فیلتر نشده و خام منتقل می‌شود. قدرت اعتماد به شاخص بودن یا مشهور بودن فرد تولید‌کننده اطلاعات بستگی دارد.

■ حلقه‌های مخاطبان: به جای مخاطبان انبوه، حلقه‌هایی کوچک و بزرگ از مخاطبان شکل می‌گیرد. این حلقه‌ها در جاهایی با یکدیگر همپوشانی دارد. تأثیر گذاری هر شبکه بر هر حلقه به تناسب تخصصی بودن یا گرایش خاص آن شبکه است.

■ قدرت‌کندوسازی: قابلیت لینک‌دهی، دنبال کردن و علایق مشترک یعنی کندوسازی.

■ استناد و تعمیم: فیلم، عکس، صدا و متون اصلی رسانه‌ها، قابلیت استناد و تعمیم را بالا برده است.

■ ادغام فناوری‌ها: شبکه‌های اجتماعی محصول ادغام فناوری‌های جدید هستند.

■ صحبت: شبکه‌ها قابلیت صحبت یا همان چت کردن^۱ را با خود به همراه دارند.

■ دنبال کردن و دنبال شدن: این کار برای افراد امری لذت‌بخش است.

■ بازنشر: در محیط شبکه‌ها خبرها پالایش و انتخاب شده و سپس بازنشر می‌شوند.

■ خرد جمعی: همه چیز را همگان دانند. گرایش عمومی را می‌شود از این فضاها سنجید. شبکه‌های اجتماعی بهترین فضای افکار سنجی هستند.

■ جهانی بودن (مترجم گوگل): حذف مرزهای زبانی مهمترین اتفاقی است که در فضای جدید وب اتفاق افتاده است.

■ سرگرمی: سرگرمی، طنز، خنده، شوخی و... از ویژگی‌های این شبکه‌هاست.

■ جستجو شدن: از طریق ترکیب موتورهای جستجو با بسیاری از شبکه‌ها شما می‌توانید در این فضاها همزمان جستجو کنید و جستجو شوید.

- اطلاع‌رسانی و خبررسانی: رسانه‌های شهروندی، خبرنگاران شهروند. از سونامی تا رخدادهای انتخاباتی تهران.
- رسانه نسل جوان: نو بودن، خلاق بودن و ابتکاری بودن باعث جذب جوان‌ها به این پدیده شده است.
- رسانه جایگزین: در مقابل رسانه‌های جریان اصلی، نقش رسانه‌های جایگزین را ایفا می‌کنند.
- ترکیب با موبایل: اغلب این فناوری‌ها یا نسخه موبایل دارند، یا با استفاده از موبایل قابل انتشار و دسترسی هستند. مستندات محتوایی این رسانه‌ها نیز توسط موبایل تولید می‌شود.
- شفاف شدن بیش از گذشته: درون خانه‌های شیشه‌ای زندگی می‌کنند از کوچکترین رخدادهای همدیگر مطلع می‌شوند.
- ابتکار و خلاقیت: نوآوری در ذات شبکه‌هاست. ارتباطات افقی، پیشنهادات خلاقه، طوفانهای مکرر فکری در این محیط‌ها اتفاق می‌افتد.
- ساختار دمکراتیک: مانند بالاترین، ویکی‌پدیا، گوگل زمین، وبلاگ‌ها، فروم‌ها و ... همه برابرنند.
- قدرت سرمایه اجتماعی: منابعی که از یا درون شبکه‌های کسب و کار یا فردی در دسترس است. این منابع شامل احساسات، اندیشه‌ها، راهنمایی‌ها، فرصت‌های کسب و کار، سرمایه‌های مالی، قدرت و نفوذ، پشتیبانی احساسی، خیرخواهی، اعتماد و همکاری می‌باشد.
- تحرک اجتماعی: جنبش‌های اجتماعی با تحرک یا تجمع گروه‌هایی از افراد متولد می‌شوند. این تحرک از یک سو به معنای جابجایی جمعیت است و از سوی دیگر به معنای سرعت یافتن ایده‌ها، ارتباطات و تماس‌ها است. در این شرایط افرادی که کمتر محتمل بود با همدیگر ارتباط داشته باشند یا پیوندی بین آن‌ها به وجود آید، فرصت آن را خواهند یافت تا یکدیگر را بیابند. تحرک جغرافیایی یا جابجایی جمعیت، امکان فراتر رفتن از محیط سنتی و قرار گرفتن در شرایط جدیدی را مهیا خواهد کرد که ظرفیت‌های افراد را افزایش خواهد داد.

- ارتباطات غیررسمی: خارج از نهادهای رسمی آموزشی، رسانه ای، حکومتی و سیاسی.
- دیده شدن: ارسال مطلبی که نام نویسنده بر آن درج شده است، موجب می شود تا این نام به همراه آن مقاله در دنیای وب به خوبی دیده شود.
- جزئی از وب بودن: ارسال مطلب و درج عنوان با نام ارسال کننده موجب ایجاد این حس می شود که آن ها اکنون جزئی از وب هستند.
- تولید کننده محتوا به جای مصرف کننده صرف: تولید کننده بودن حسی است که حتی در وب نیز به عیان دیده می شود؛ اما در دنیای وب که امر تولید بسیار پیرنگ تراست، کاربران تولید کننده اند و بدون دردسرهایی که در وب دارند، به تولید محتوا می پردازند.
- کمک گرفتن از نظرات دیگران برای بهبود آثار: بازخورد و نقد و بررسی دیگران بر تولید آثار بعدی و تنقیح اثر ارسالی می تواند تأثیرگذار باشد.
- استفاده از فضای موجود در پایگاه: کاربران می توانند فایلی را ارسال کنند و دیدن فایل را فقط به خودشان و یا برای دوستشان و یا گروهی محدود ممکن نمایند. ارسال فایل در این پایگاه های وب دویی، یعنی در اختیار داشتن منابع در هر کجا که دسترسی به اینترنت وجود دارد.
- انگیزه های شخصی و دینی: انگیزه هایی چون گسترش دین و فرهنگ مثبت یا منفی، گسترش علم و آموزش، انتقال تجربیات، تبلیغ فکرو اندیشه یا مذهب، از جمله مواردی است که کاربران را به این پایگاه ها می کشاند تا از این طریق، اندیشه و فکرشان را منتشر سازند.

نقاط ضعف:

- کاهش احساسات: به دلیل اینکه اغلب ارتباطات در این فضا، به صورت نوشتاری است، اغلب فاقد احساسی است که در فضای واقعی، از طریق قدم زدن، سخن گفتن و ... به دست می آید. افراد با وجود امکانات ارتباطی در فضای مجازی، دیگر اهمیتی به کیفیت روابط نمی دهند و این مسئله، به کاهش بیشتر احساسات منجر می شود.
- متن گرایی: علی رغم امکانات چند رسانه ای موجود در فضای مجازی، هنوز هم

قسمت عمده‌ای از ارتباطات در فضای مجازی را ارتباطات متنی در قالب ایمیل و چت تشکیل می‌دهد. ارتباطات متنی می‌تواند شکل جدیدی از هویت مجازی را شکل دهد.

- انعطاف پذیری هویتی: افراد در فضای مجازی، به دلیل نبود راهنماهای چهره‌ای، می‌توانند بازنمایی‌های متفاوتی از خود ارائه دهند.

- دریافت‌های جایگزین: در ارتباطات مجازی، شما می‌توانید دیوارها را بشکنید، به حوزه خصوصی دیگران وارد شوید و حرف‌هایی را که حاضر نیستند، در ارتباط چهره‌به‌چهره به شما بگویند، بشنوید.

- عدم توانایی شبکه‌های اجتماعی برای نهادسازی سیاسی در جریان اعتراضات و پس از آن.

- به میزان قابل توجهی، شانس کنترل سیاسی و مردم‌فریبی را بالا می‌برد، زیرا پیشرفت تکنولوژی، چنان از ارتقای بصیرت افراد پیشی می‌گیرد که افراد هنگام رویارویی با تکثیر سریع اطلاعات کاملاً بی‌دفاع می‌مانند.

- خارج شدن سیاست از فرآیند عقلانی.

- وارونه شدن برخی نظریه‌های مدرن در عرصه‌های سیاست و اجتماع.

- یکسان‌سازی فرهنگی.

- تقویت گرایش‌های گریز از مرکز (فروملی و فراملی) و اخلال در روند وحدت ملی.

- ایجاد اختلاف و شکاف میان ملت‌ها به دلیل ملی‌گرایی افراطی، ایدئولوژی‌های متضاد و در نهایت بروز شکاف فرهنگی.

- یکپارچگی افقی گروه‌ها و طبقات و تشدید دوقطبی.

- تضاد با ارزش‌ها، باورها.

- تضعیف پیوندهای سنتی از طریق تقویت و تبلیغ ارزش‌های غربی و کمک به استحاله فرهنگی.

- بهره‌برداری تبلیغاتی و انتشار اخبار غیرواقع‌تحریف شده.

- ایجاد نخبگان سیاسی و فرهنگی وابسته به جریان‌ات خود ساخته از طریق شبکه ارتباط.

فرصت‌ها:

- گسترش زبان فارسی؛
- ارتباطات بین نسلی میان ایرانیان و حوزه تمدنی فارسی زبان‌ها؛
- ترویج مبانی مذهب تشیع؛ (پیام جهانی اسلام و ایران)
- دفاع از حقوق بشر؛
- تغییر تصویر عمومی ایران نزد دنیا؛
- شناساندن فرهنگ و تمدن ایران به دنیا؛
- قدرت بسیج‌کنندگی رسانه‌های خرد سایبری؛ (وبلاگ‌ها)
- استفاده‌های آموزشی؛
- ایجاد شبکه‌های اجتماعی بومی (تبیان)؛
- جبهه‌سازی فرهنگی؛

تهدیدها:

- واگرایی اقوام ایرانی در فضای سایبر؛
- واگرایی ادیان و مذاهب و فرقه‌ها؛
- ترویج ملی‌گرایی افراطی؛
- ترویج سبک زندگی غربی؛
- ترغیب و گرایش به مظاهر فرهنگ بیگانه؛
- برقراری ارتباطات کنترل نشده؛
- انتقال هنجارهای نامتعارف؛
- ترویج ابتذال و خشونت؛
- نقض حریم خصوصی افراد و خانواده‌ها؛
- امکانات فناورانه برای جاسوسی مدرن؛
- تشویق به فرار مغزها، سرمایه‌ها و نیروی کار؛
- زمینه‌سازی برای افکار سازی و اعتماد سازی به رسانه‌های خارجی؛
- تضعیف مبانی دینی و اعتقادی ایرانیان؛

- واگرایی سیاسی و بی اعتماد کردن مردم به دولتمردان؛
- سایر تروریسم؛
- تضعیف مبانی خانواده؛ (ارتباط‌های غیرمتعارف میان جوانان)

شبکه‌سازی

مقدمه

افراد را می‌توان به عنوان اتم‌های شناور در بازارهایی که در آن‌ها کالا و خدمات را مبادله می‌نمایند، به حساب آورد. انسان‌ها تا حدودی ترجیح می‌دهند خودشان را به سایر افراد در گروه‌ها و اجتماع‌هایی نظیر خانواده‌ها، سکونتگاه‌ها، مذاهب، سازمان‌ها و گاهی نیز اجتماع‌های مجازی پیوند بزنند.

آنها بعنوان بخشی از جامعه گرایی خود، بیشتر آنچه را که از دیگران می‌دانند از طریق رسانه‌هایی که ممکن است این دیگران استفاده نمایند، یاد می‌گیرند. آنها قادرند به صورت جمعی از یکدیگر پشتیبانی نمایند. مردم به دلیل بهتر و بدتر شدن آنچه می‌دانند، آنچه دارند و آنچه انجام می‌دهند عمیقاً تحت تأثیر دیگران قرار دارند.

بدون مطالعه روابط اجتماعی، پدیده‌های اجتماعی نظیر اعمال مذهبی، خشونت جمعی، نوآوری‌های فنی، منابع جستجو و ذائقه‌ها در زمینه مد و موسیقی قابل درک نخواهند بود چون آن‌ها را نمی‌توان به سطح ویژگی‌های افراد تقلیل داد، درست همانگونه که نمی‌توان موسیقی را از طریق دریافت مجموعه‌ای از نت‌های منفرد احساس کرد.

این تکنولوژی‌ها آمده‌اند که تصویر جدیدی از جامعه بدهند که در آن تعریف مرزهای جامعه به روش سنتی دیگر امکانپذیر نیست. ما با جامعه‌ای روبرو هستیم که میلیون‌ها تار ارتباطی نامرئی تار و پود آنرا تنیده است و بزرگترین لذتش، لذت در ارتباط بودن با دیگران است و این لذت نباید از میان برود. (بیکن (الوانی و ربیعی)، ۱۳۸۲: ۱۰۵)

شبکه‌های اجتماعی را می‌توان همچون زیرمجموعه‌ای از جامعه در نظر گرفت که افراد در آن به زندگی‌ای موازی با زندگی بیرونی خود در جامعه واقعی می‌پردازند و با افراد دیگر ارتباط برقرار می‌کنند. افراد با حضور در شبکه‌های اجتماعی و استفاده از گونه‌های مختلف رسانه‌های اجتماعی، از مزایای حضور در این اجتماع مجازی نظیر حمایت اطرافیان، اطلاعات، عواطف و

احساسات برخوردار شده و اغلب جوانب زندگی واقعی خود را که نیازمند حضور فیزیکی افراد در کنار یکدیگر نیست در این اجتماعات مجازی دارا هستند.

در شبکه‌های اجتماعی فضایی ایجاد شده که کاربران به جبران محدودیت‌ها و موانع فضای واقعی زندگی می‌پردازند. در این شبکه‌های مجازی فرصتی ایجاد شده برای تعاملات، ارتباطات و انتقال پیام و سایر کارکردها که نسل جوان به خوبی از آن استفاده می‌کنند. می‌توان گفت که شبکه‌های اجتماعی، جماعت‌هایی در وضعیت مدرن و واسطه‌ای میان جامعه و دولت‌های مدرن هستند که وارد مسائل مربوط به امر عمومی می‌شوند.

نیازمندی‌های شبکه‌سازی

بهترین امکانی که در اختیار ما قرار دارد تا با استفاده از آن بتوانیم به شبکه‌سازی بپردازیم، استفاده از فضای مجازی و قابلیت‌های متعدد آن است. از آنجایی که فضای عمومی شهری برای گفتگو به ندرت وجود دارد، فضای مجازی به عرصه‌ای برای گفتگو تبدیل شده است و ویژگی اصلی آن، پویایی این فضا است که با توجه به ابزارهایی که در اختیار کاربران قرار می‌دهد سبب می‌شود تا افراد بهتر بتوانند گرایش‌های خود را نشان دهند.

برای اکثر مردم، ایجاد شبکه یک اتفاق است نه انتخاب زیرا شبکه‌سازی یک مهارت است که باید آن را به دست آورد. ایجاد شبکه یعنی پدید آوردن پیوند از طریق افرادی که ما می‌شناسیم و افرادی که آنان ما را می‌شناسند به روشی کاملاً سازماندهی شده و برای هدفی خاص در حالی که تعهد خود را نسبت به انجام وظیفه خویش رعایت می‌کنیم و در قبالش هیچ انتظاری نداریم. (یعنی بخشش، کمک و حمایت از دیگران بدون هیچ چشم‌داشتی) (بیکن (الوانی و ربیعی)، ۱۳۸۲: ۱۰۰) باید توجه داشت که شبکه‌های اجتماعی نه کاملاً منظم اند و نه کاملاً تصادفی، بلکه همراه با کمی تصادفی بودن، کاملاً منظم شده اند و با ایجاد شبکه، اتصال انفصال یافته‌ها ممکن می‌شود. (بروگمن (میرزایی)، ۱۳۸۹: ۴۰)

حال با توجه به مطالب بیان شده می‌توان گفت به منظور ایجاد یک شبکه منسجم نیازمند درک پاسخ سؤال‌های ذیل می‌باشیم:

۱. چه کسی با چه کسی ارتباط دارد (حقیقی یا حقوقی)؟

ارتباط موجود در شبکه اجتماعی مسجد را می‌توان به دو بخش حقیقی و حقوقی تقسیم نمود. ارتباط حقوقی به معنای ارتباط مساجد با یکدیگر می‌باشد که بیشتر ناظر به بعد زیرساخت

مسجد و ارتباط گیری میان آنها می باشد. اگر از این منظر به شبکه سازی مساجد نگاه کنیم (که متأسفانه در حال حاضر برخی سازمان ها این گونه به شبکه سازی مساجد نگریسته اند) راه اندازی پرتال مساجد نیاز ما را برآورده خواهد کرد اما نکته اینجاست که بخش حقیقی مسجد، بخش اساسی و کلیدی است که بدون در نظر گرفتن آن، مسجد دیگر هویتی ندارد. (مسجد بدون امام و مأوم، تنها یک نام است)

مردم تمایل دارند با کسانی که به خودشان شباهت دارند معاشرت می کنند. ارتباط مردم با یکدیگر به منظور دستیابی به منابع می باشد. آن ها برای اهداف جمعی با یکدیگر همکاری می کنند که این مسئله باعث پیدایش یک اجتماع (اجتماع مسجدی ها) می شود. نکته قابل تأمل در این قسمت تعیین وجه تشابه میان مردم است. در این قسمت هر تعریفی از مسجد و کارکردهای آن ارائه گردد، اجتماع را نیز همانگونه شکل می دهد.^۱

۲. محتوای ارتباط چیست ؟

در یک پاسخ کلی می توان گفت این کارکردهای موجود در مساجد است که محتوای ارتباط میان آنها و مردم را تعیین می کند. هر اندازه محتوای کامل تر، پربارتر، مفیدتر، به روزتر و ارزشمندتری باشد، می توان گفت شبکه منسجم تری تشکیل شده است.

در نگاه جزئی تر باید به این نکته اشاره کرد که افرادی که حول محور مسجد گرد هم می آیند قطعاً به دنبال کسب رضایت حضرت حق و عمل به دستورات الهی می باشند بنابراین محتوای موجود در ارتباط میان این افراد نیز قطعاً صبغه دینی و الهی دارد.^۲

یکی از وظایف مهم مرکز رسیدگی به امور مساجد و یا سایر سازمان ها که خود را مرتبط با امر مساجد می دانند تولید محتوا به منظور غنای بیشتر ارتباطات میان افراد در این شبکه می باشد. این کار از طریق شناخت صحیح پیام هایی است که باید به ذهن مردم منتقل شود، سپس تولید آنها و در نهایت مدیریت صحیح در توزیع و پخش محصولات محقق می شود. (خامنه ای، دیدار مدیران مراکز صدا و سیما، ۱۳۸۱/۱۱/۱۵) در صورت انجام صحیح این فعالیت، مدیریت افکار عمومی در اختیار مساجد قرار خواهد گرفت.

۱. برخی مشکلات موجود در مساجد ناظر به همین بخش است. به عنوان مثال سیاسی کاری ها و جناح و باند بازی ها که منجر به خروج برخی از مردم از مسجد و یافتن مشابهان خود در مکان های دیگر شده است.

۲. توجه به این مهم بسیار ضروری است چرا که آنچه شبکه مساجد را از سایر شبکه های موجود جدا می سازد، کسب رضایت الهی است حال آنکه در سایر شبکه ها اکثر این منظور سرگرمی و تفریح و یا صرفاً پرداختن به امور مادی و دنیوی جمع می شوند.

۳. الگوی شکل گیری

نخستین مطلب مهم، حضور روحانی شایسته در مساجد است. (خامنه‌ای، پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، ۲۰/۰۷/۱۳۸۹) شبکه سازی در مساجد، حول محور امام جماعت (امامی که دارای شروط لازم باشد) تعریف می شود. در واقع می توان گفت امام، در نقش رهبری برای پیروانش ظاهر می شود اما رابطه او با مومنین به قدری استوار می شود که به پیوند معنوی عمیق و رابطه عارفانه و عاشقانه تبدیل شود. اطاعت محکم و عمیق از رهبر نشانه چنین پیوندی است. ایمان و عشق و شناخت، نقش اساسی را در استحکام این پیوند دارد. (محمدی اشتهاردی، ۱۳۸۴: ۱۷۵)

ویژگی های اساسی (شروط لازم) امام جماعت عبارتند از:

- بلوغ؛
- عاقل بودن؛
- داشتن عدالت؛
- شیعه دوازده امامی؛
- حلال زاده؛
- قادر به ادای صحیح نماز؛
- دارای محبوبیت و مقبولیت. (فلاح زاده، ۱۳۸۳: ۴۸)

آنچه در این میان بسیار حائز اهمیت است، اعتمادی است که مأموم به امام دارد اما این اعتماد مبتنی بر عملکرد امام است. تا زمانی که امام دارای شروط مذکور باشد، این اعتماد پایرجاست اما به محض سلب شدن یکی از آنها، خود به خود این سمت از وی ساقط می شود. الگوی شبکه ای، الگوی فکری است و مربوط به زاویه دید است بنابراین، الگوی شکل گیری ارتباط میان امام و مأموم رامی توان در میان الگوهای شبکه ای جستجو نمود.

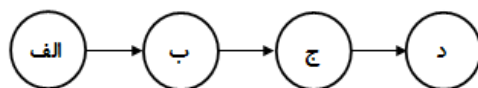
شبکه های ارتباطی از حیث شکل، ساختار و عملکرد بر دو نوعند:

۱. شبکه های غیر رسمی و سیستم هایی که بر اثر تعامل با افراد ایجاد می شوند. (رضائیان،

۱۳۸۲: ۴۸۰)

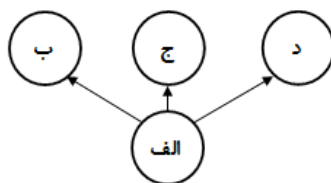
با توسعه روابط غیر رسمی در میان اعضای سازمان، شبکه های ارتباطی خاصی شکل می گیرند که سیستم های غیر رسمی نامیده می شوند. اینگونه سیستم ها به ۴ نوع کلی تقسیم میشوند:

■ شبکه رشته ای: عوامل انتقال اطلاعات در امتداد یک خط قرار می گیرند و هر یک از آنها به ترتیب، اطلاعات دریافتی از عامل ماقبل خود را به عامل مابعد خود انتقال می دهند. دقت انتقال اطلاعات در این شبکه ها بسیار کم است.

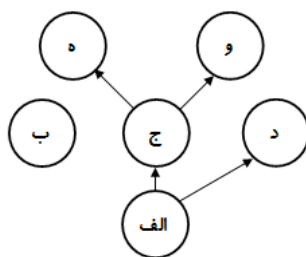
نگاره ۱- شبکه رشته ای

■ شبکه انشعابی: یکی از عوامل انتقال اطلاعات، اطلاعات را به دست می آورد و آنها را بین اعضا نشر می دهد. این شبکه ها به ویژه برای انتشار اطلاعات مفیدی که با کار افراد مرتبط نیستند به کار می روند.

نگاره ۲- شبکه انشعابی

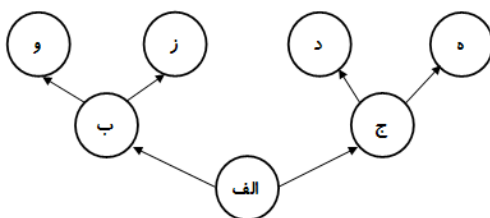
■ شبکه تصادفی: عوامل انتقال دهنده به طور تصادفی اطلاعات را دریافت می کنند و همین ترتیب منتشر می سازند. این شبکه ها هنگامی به کار می روند که اطلاعات، ناچیز و کم اهمیت باشند و مانعی در مسیر انتشار آنها موجود نباشد.

نگاره ۳- شبکه تصادفی

■ شبکه خوشه ای: هر عامل انتقال اطلاعات، عوامل دیگری را انتخاب می کند و

اطلاعات مورد نظر را به آنها می دهد. آن عوامل انتقال دهنده جدید نیز به همین منوال اطلاعات خود را منتقل می کنند. (رضائیان، ۱۳۸۲: ۴۸۲)

نگاره ۴- شبکه خوشه‌ای

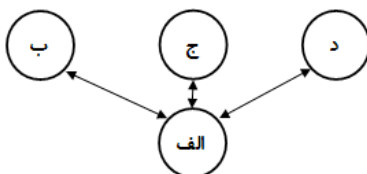
با توجه به اهمیت انتقال مطالب، شبکه‌های خوشه‌ای می‌توانند الگوی مناسبی به منظور شکل‌گیری شبکه‌های غیررسمی و تبادل اطلاعات میان افراد مسجدی باشد. خروجی مورد انتظار از این شبکه، نشر گسترده اطلاعات، همراه با دقت زیاد می‌باشد.

۲. شبکه‌های رسمی و سیستم‌هایی که در اثر فراگردهای رسمی به وجود می‌آیند. (رضائیان،

۱۳۸۲: ۴۸۰)

در سیستم‌های رسمی، فراگردهایی به کار گرفته می‌شوند که نحوه ارتباطات میان افراد را معین می‌کنند و به ۶ گونه کلی تقسیم می‌شوند:

- شبکه متمرکز: ارتباطات سریع‌تر و دقیق‌تر صورت می‌پذیرد، در حالیکه احتمالاً در شبکه غیرمتمرکز، روحیه افراد بهتر است. ساختار ارتباطی به صورت سریع و پایدار شکل می‌گیرد و جایگاه رهبری بارز و نمایان است و ارتباطات، ماهیت سلسله‌مراتبی دارد.

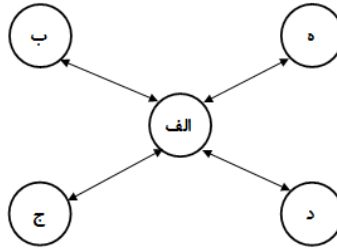

نگاره ۵- شبکه متمرکز

- شبکه ستاره‌ای: ساختار ارتباطی به گونه‌ای است که یک فرد با تمام افراد در ارتباط است و سایرین نمی‌توانند با یکدیگر ارتباط مستقیم برقرار کنند و این فرد، رابط بین

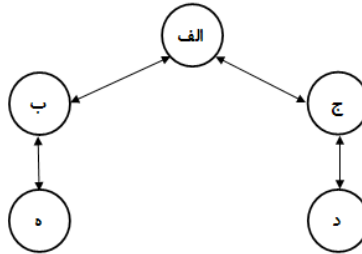

آن‌هاست. سرعت و دقت در برقراری ارتباطات خوب است. ساختار ارتباطی پایدار و متشکل است. جایگاه رهبر، مشخص و بارز است ولی روحیه افراد ضعیف است.

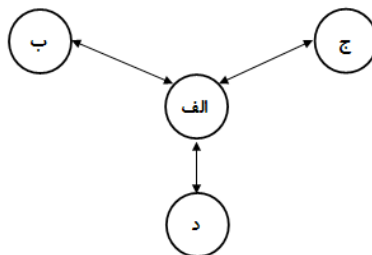
۶- شبکه ستاره‌ای

■ شبکه زنجیره‌ای: افراد به صورت زنجیره‌ای با یکدیگر در ارتباطند. در این حالت جایگاه رهبر، مشخص است، سرعت نسبتاً زیاد است، دقت خوب است. ساختار ارتباطی نسبتاً پایدار و در حال شکل‌گیری است ولی روحیه کارکنان ضعیف است.

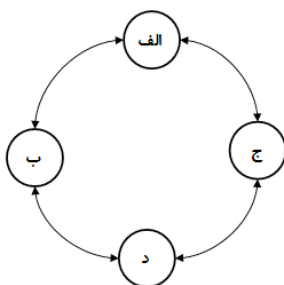
نگاره ۷- شبکه زنجیره‌ای

■ شبکه سه شاخه: طرحی شبیه به Y دارد. سرعت ارتباطات متوسط است، دقت نسبتاً خوب است، ساختار ارتباطی در حال شکل‌گیری است، جایگاه رهبر، نسبتاً مشخص است، سیستم نسبتاً متمرکز است و روحیه افراد ضعیف است.

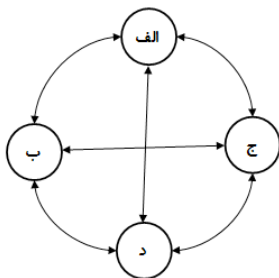
نگاره ۸- شبکه سه شاخه

■ شبکه دایره ای: هریک از افراد تنها با ۲ نفر دیگر در ارتباط است. در این حالت دقت و سرعت ارتباطات بسیار کم و جایگاه رهبر نامشخص و ساختار ارتباطی نسبتاً ناپایدار است اما افراد از روحیه خوبی برخوردارند.

نگاره ۹- شبکه دایره ای

■ شبکه همه جانبه: همه افراد می توانند با هم در ارتباط باشند. سرعت و دقت ارتباط نسبتاً خوب است، روحیه کارکنان عالی است ولی جایگاه رهبر مشخص نیست و هیچگونه ساختار ارتباطی برای آن تعریف نشده است. (رضائیان، ۱۳۸۲: ۴۸۴)

نگاره ۱۰- شبکه همه جانبه

در مورد ارتباطات رسمی درون مسجد، همانگونه که بیان شد، محور قرار گرفتن امام جماعت، نکته بسیار مهمی است که باید در نحوه شکل گیری شبکه نیز مد نظر قرار گیرد اما می توان این مطلب را از ۳ منظر مورد بررسی قرار داد:

■ شبکه ارتباطات رسمی درون مسجد: با توجه به جایگاه ویژه امام جماعت و اهمیت محور قرار گرفتن وی، شبکه ارتباطی متمرکز می تواند الگوی مناسبی برای ارتباطات رسمی درون مسجد باشد.

■ شبکه ارتباطی بین مساجد: به دلیل اهمیت سرعت انتقال اطلاعات و همچنین لزوم

استفاده از خلاقیت و ابتکار افراد در ارتباط میان مساجد، می‌توان الگوی شبکه همه جانبه را الگوی مناسبی دانست.

■ شبکه ارتباطی بین مرکز رسیدگی به امور مساجد و سایر سازمان‌ها و نهادهای مرتبط: نظر به اهمیت محور قرار گرفتن مساجد، الگوی ارتباطی ستاره‌ای، الگویی مناسب است که با توجه به آن تمام سازمان‌ها به منظور فعالیت در حوزه کارکردهای مساجد، ملزم به واسطه قرار دادن مرکز رسیدگی به امور مساجد می‌باشند.

۴. رابطه بین الگو و رفتار (مفهوم سازی عقاید در قالب گفتگو)

ساختار هر جامعه‌ای حول محور اسطوره‌های آن (علی‌الخصوص اسطوره‌های فرهنگی) می‌چرخد. عملاً افراد محوری، جامعه را اداره می‌کنند. آنان باعث گسترش عقاید و اطلاعات می‌شوند و قسمت‌های مختلف و منزوی جامعه را به هم وصل می‌کنند. محوریت، انواع مختلفی دارد که عبارتند از:

الف. **محوریت زمانی**: مردم را در طول زمان و نسلها با یکدیگر مرتبط می‌سازد به عنوان مثال:

ائمہ علیهم‌السلام

ب. **محوریت فرهنگی**: فرهنگ‌های مختلف را به یکدیگر مرتبط می‌سازد به عنوان مثال: امام خمینی رحمته‌الله‌علیه، مقام معظم رهبری رحمته‌الله‌علیه و ائمہ جماعات.

ج. **محوریت گونه‌ای**: موضوعات مختلف را به یکدیگر مرتبط می‌سازد به عنوان مثال: دکتر رحیم پورازغدی، آیت‌الله جوادی آملی رحمته‌الله‌علیه.

د. **محوریت جغرافیایی**: جوامع دورافتاده را به یکدیگر مرتبط می‌سازد.

۵. رابطه بین الگو و سایر عوامل اجتماعی

این مقوله از مقولات اجتماعی می‌باشد و تبیین کامل آن نیازمند پژوهشی مستقل است تا عوامل اجتماعی و ارتباط میان آنها با الگو به درستی بررسی و تبیین گردند.

ج) نتیجه‌گیری

هدف اصلی از انجام این تحقیق، تبیین نظری شبکه اجتماعی مساجد به عنوان ابزار ارتباطی میان نهادها، سازمان‌ها، مسئولین و افراد مرتبط با مساجد بود، به همین منظور ابتدا به بررسی

کارکردها و ظرفیت‌های موجود در مساجد پرداخته شد. در این میان سازمان‌ها و نهادهایی وجود داشتند که در طول سال‌های پس از انقلاب (به اقتضای زمان) ایجاد شدند که بخشی از کارکردهای مساجد را برعهده گرفتند و موجب کم‌رونق‌گشتن مساجد شدند. با توجه به هدف تحقیق، شناخت اجمالی این سازمان‌ها نیز در دستور کار قرار گرفت تا تمامی ظرفیت‌های موجود در سازمان‌های مرتبط با مساجد نیز تبیین گردند.^۱ در ادامه نیز مباحث مرتبط با شبکه اجتماعی و ویژگی‌های آن تبیین گشت تا در نهایت به شبکه‌سازی مساجد پرداخته شود.

نتایج حاصل از تحقیق نشان می‌دهد بحث اعظمی از کارکردهای مساجد، توسط سایر سازمان‌ها در حال انجام است و با توجه به قدرت و انسجام آنها به نظر می‌رسد استفاده از کارکردهای مساجد و در بلندمدت سپردن کارکردهای مساجد به خودشان نیازمند همکاری تنگاتنگ مساجد با این سازمان‌ها و نهادها می‌باشد.

در زمینه شبکه‌سازی نیز پنج عنوان اصلی به منظور ایجاد شبکه‌ای منسجم بیان شد که سه عنوان آن (افراد مرتبط با یکدیگر، محتوای ارتباط و الگوی ارتباط) به تفصیل بیان شد و تبیین گشت و تبیین دو عنوان باقیمانده (ارتباط الگو با رفتار و ارتباط الگو با سایر عوامل اجتماعی) نیازمند پژوهشی مستقل و با تخصصی در حوزه جامعه‌شناسی می‌باشد.

برای دستیابی به اهداف مدنظر، راهکارهای زیر می‌تواند راهگشا باشد:

- ایجاد زیرساخت‌های تکنولوژیک مناسب برای مساجد؛
- رتبه‌بندی مساجد به منظور الگوسازی و تغذیه مناسب شبکه؛
- ایجاد شورای سیاست‌گذاری با حضور رؤسای نهادها و سازمان‌های مرتبط با مساجد؛
- ادغام تشکیلات موازی؛
- تعیین استراتژی کلان و تعیین بودجه؛
- اهتمام دولت و تشویق مردم برای نوسازی مساجد؛
- وضع قوانین لازم برای پشتیبانی حقوقی؛
- اقدام لازم برای بازنشسته نمودن خادمان و ائمه جماعات؛

۱. در پژوهش حاضر به شناخت اجمالی این سازمان‌ها و نهادها بسنده شده، حال آنکه شناخت کامل آنها و تفکیک آنها به سازمان‌ها و نهادهای موازی، ستادی و صغی نیاز به پژوهشی مستقل دارد که به نظر می‌رسد در دستور کار مرکز رسیدگی به امور مساجد قرار گرفته است.

مجلس شورای
اسلامی

۱۳۷

- تأسیس دانشگاه مسجد برای آموزش نیروهای به روز و کارآمد؛
- برپایی و تداوم همایش ها؛
- احداث پژوهشکده ها؛
- تشکیل شورای عالی مهندسين مساجد؛
- طراحی سیستم ماهواره ای و استفاده مناسب از برنامه های آن؛
- تلاش برای حضور مسجد در متن زندگی مردم .

د) منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
۱. محمدی اشتهاردی، محمد، ولایت فقیه ستون خیمه انقلاب اسلامی، قم: نشر مظهر، ۱۳۸۴.
 ۲. الویری، محسن، مسجد؛ ارتباطات و توسعه پایدار، نامه صادق (۳۱)، ۲، ۱۳۸۶.
 ۳. افروز، غلامعلی روش های پرورش احساس مذهبی نماز در کودکان و نوجوانان، تهران: انتشارات کلینی، ۱۳۷۱.
 ۴. الویری، محسن، مسجد؛ ارتباطات و توسعه پایدار، نامه صادق (۳۱)، ۲، ۱۳۸۶.
 ۵. امانی، مهدی و همکاران، لغت نامه جمعیت شناسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
 ۶. بخاری، محمد ابن اسماعیل، صحیح بخاری، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۱.
 ۷. باقی، عماد الدین و همکاران، پرستشگاه در عهد سنت و تجدد، تهران: نشر سراسی، ۱۳۸۱.
 ۸. تویسرکانی راوری، فاطمه، عوامل و موانع جذب مردم به ویژه نوجوان و جوانان به مساجد، نشریه فروغ مسجد (۳)، ۴۶-۵۱، ۱۳۸۴.
 ۹. جوان آراسته، حسین، کارکرد مسجد در حکومت نبوی، حکومت اسلامی (۴۳)، ۱۳۸-۱۵۲، ۱۳۸۶.
 ۱۰. حرعاملی، وسایل الشیعه (ج ۳ و ۱۲). تهران: انتشارات المکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۱.
 ۱۱. خمینی، سید روح الله، صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی: (بیانات، پیام ها، مصاحبه ها، احکام، اجازات شرعی و نامه ها) (نمایه ها)، قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵.
 ۱۲. رحیمی، غفور، ارزیابی عملکرد سازمان، ماهنامه تدبیر ۱۷ (۱۷۳)، ۴۱-۴۴، ۱۳۸۵.
 ۱۳. رضایی، علی، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، قم: مؤسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۲.
 ۱۴. شایگان، فریبا، تبیین جامعه شناختی مشارکت مردم در مساجد. تهران: انتشارات جامعه شناسان، ۱۳۸۹.
 ۱۵. شجاعی، لیلا، کارکردهای نوین مسجد در محله های شهر تهران، ۱۳۹۰.
- www.iranurbanstudies.com
۱۶. شجاعی زند، علیرضا، افول معنا در رسانه ماهنامه پژوهشی اطلاعات حکمت و معرفت ۳ (۷)، ۲۲-۴۶، ۱۳۸۷.
 ۱۷. صدوق. من لا یحضره الفقیه (ج ۱)، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۳.
 ۱۸. طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۱). تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.

۱۹. عابدی جعفری، حسن، جعفری، محمد صابر، شبیری، نسیمه سادات، فخریان نجفی کاشانی، منا، شمس، راحیل و عرب، نگار. طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی، مجله دانشکده علوم انسانی ۱۴ (۶۰)، ۷۳-۱۲۶، ۱۳۸۴.
۲۰. عبدالحمید بن ابی الحدید معتزلی، شرح نهج البلاغه (ج ۱۱)، قم: انتشارات نیستان، ۱۳۸۸.
۲۱. فجرى، محمد مهدى جایگاه مسجد در نگاه امام خمینی. مجله مبلغان (۹۵)، ۱۰۳-۱۰۸، ۱۳۸۶.
۲۲. فجرى، محمد مهدى. آشنایی با کارکردهای مسجد. مجله مبلغان (۱۲۰)، ۶۸-۷۹.
۲۳. قائمی، علی. نماز در سیمای خانواده. تهران: انتشارات سازمان انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۸۱.
۲۴. قائمی، علی، جوان از دیدگاه نیازها، خواسته‌ها و مصالح. تهران: دفتر مشاور رئیس سازمان صدا و سیما در امور جوانان، ۱۳۷۹.
۲۵. قدمی، شهناز، راهبردها و راهکارهای جذب جوانان به مسجد. تهران: ستاد اقامه نماز، ۱۳۸۹.
۲۶. گلشن فومنی، محمد رسول، جامعه‌شناسی سازمان‌ها و توان سازمانی. تهران: دوران، ۱۳۷۹.
۲۷. گلی زواره، غلامرضا، مسجد کانون قیام‌های اسلامی از آغاز تا انقلاب اسلامی. مجله پاسدار اسلام (۳۰۲)، ۲۶، ۱۳۸۵.
۲۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار. لبنان: موسسه الوفاء بیروت، ۱۴۰۴.
۲۹. محمدی، محسن مسجد، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۳.
۳۰. مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروغ مسجد (۳)، قم: موسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۴.
۳۱. مرکز رسیدگی به امور مساجد. www.masjed.ir
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر. کاوشی در راه‌های عملی ایجاد جاذبه برای مساجد. فصل‌نامه مبلغان (۱۳)، ۴۷-۵۲، ۱۴۲۱.
۳۳. مولانا، حمید، گذر از نوگرایی (مترجم: شکرخواه، یونس). تهران: مرکز تحقیقات رسانه‌ها، ۱۳۷۱.
۳۴. موظف رستمی، محمد علی، آئین مسجد (ج ۱ و ۲)، تهران: انتشارات گویه، ۱۳۸۲.
۳۵. میرغضنفری، سید سجاد، طراحی مدل ارزیابی عملکرد نهادهای فرهنگی - مذهبی (مورد مطالعه: مسجد) (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲.
۳۶. نبوی، محمد حسن، فعالیت‌های اجتماعی مساجد. مجله مبلغان (۵۹)، ۳، ۱۳۸۳.
۳۷. نقی زاده، حسین. بررسی کارکردهای مسجد. مجله مبلغان (۹۶)، ۵۵-۶۷.
۳۸. بیکر، واین، مدیریت و سرمایه اجتماعی (الوانی، سید مهدی و ربیعی، محمد رضا). تهران: سازمان

مدیریت صنعتی، ۱۳۸۲.

۳۹. ویکی پدیا، fa.wikipedia.org

۴۰. علیمرادی، مصطفی، سیرتطور شبکه های اجتماعی؛ نگاهی به آغاز و انجام شبکه های اجتماعی،

نشریه اطلاع رسانی و کتابداری (۳۱)، ۶-۱۳، ۱۳۸۹.

۴۱. بروگمن، یرون، درآمدی بر شبکه های اجتماعی (مترجم: میرزایی، خلیل). تهران: جامعه شناسان،

۱۳۸۹.

نگاهی گذرا به سیمای مسجد طراز اسلامی

عسکری اسلام پورکریمی^۱

چکیده

این نوشتار، باروش توصیفی (Descriptive) و کتابخانه‌ای، به تبیین جایگاه و شاخصه‌های مسجد طراز اسلامی در صدر اسلام پرداخته است. در این راستا، بعد از بیان مفهوم واژه «طراز» و پارادایم‌های مسجد طراز نظام اسلامی، مهم‌ترین شاخصه‌های مسجد طراز اسلامی تحت عناوین: مسجد، کانون عبادت؛ مسجد، کانون فعالیت‌های سیاسی؛ مسجد، کانون فعالیت‌های اجتماعی؛ مسجد، کانون فعالیت‌های اقتصادی؛ مسجد، مرکز دادخواهی و قضاوت؛ مسجد، پایگاه نظامی؛ مسجد، کانون تربیت و آموزش، مورد بحث و بررسی قرار گرفت. در میان ویژگی‌ها و کارکردهای مسجد در صدر اسلام، کارکردهای تربیتی و آموزشی آن تبلور شایان توجهی داشته است؛ از این رو، در این نوشتار به طور مبسوط، کارکردهای آموزشی و تربیتی این مکان مقدس مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی:

مسجد طراز اسلامی، کارکرد عبادی، فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مسجد، فعالیت‌های اقتصادی مسجد، پایگاه نظامی، مرکز قضاوت، کانون تربیت و آموزش.

امروزه، جامعه اسلامی ما همانند دیگر جوامع، از ویژگی‌ها و کارکردهای حقیقی مسجد در صدر اسلام فاصله دارد که برای رسیدن به الگوی مسجد طراز اسلامی نیاز است این فاصله‌ها کم شود، زیرا مسجد طراز اسلامی عهده‌دار نقش‌های مهمی در زمینه عبادی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و نظامی و... است.

برای تبیین جایگاه و شاخصه‌های مسجد طراز اسلامی باید بازگشتی به صدر اسلام داشت و بررسی کرد که در آن زمان هدف از تشکیل بنای «مسجد» چه بوده و نیات و خواسته‌های پیامبر ﷺ در مورد مسجد چیست؛ زیرا مشخص کردن کارکرد مسجد در صدر اسلام می‌تواند بهترین الگو در تهیه و تدوین مسجد جامع طراز اسلامی باشد. با الگوبرداری از مساجد صدر اسلام می‌توان به مسجد طراز اسلامی در جامعه کنونی دست یافت.

مطالعه ویژگی‌ها و کارکردهای مسجد در صدر اسلام، سیمای مسجد طراز اسلامی را برای ما به خوبی روشن می‌کند؛ در میان ویژگی‌های و کارکردها مسجد در صدر اسلام، کارکرد تربیتی و آموزشی آن تبلور شایان توجهی داشته است؛ از آنجا که تزکیه و تعلیم دو بال پرواز در آسمان کمال انسانی است، مساجد در کنار انسان‌سازی و پرورش بُعد اخلاقی، همواره جایگاه و مهد علوم مختلف به ویژه علوم دینی بوده است. در این نوشتار، فراهایی از این ویژگی‌ها و کارکردهای مسجد در صدر اسلام، به ویژه کارکرد تربیتی و آموزشی آن را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الف) مفهوم «مسجد طراز اسلامی»

واژه «طراز» در اصل کلمه‌ای پارسی و «تراز» بوده و سپس معرّب شده است. به لباس ویژه‌ای که برای سلطان بافته می‌شود، طراز گفته شده است و از همانجا بر هر چیزی که خوب و عالی بوده، این واژه اطلاق گردیده است و در نهایت، به تقدیر مستوی؛ یعنی چیزی که در اندازه و قواره مورد پسند باشد، طراز می‌گویند.

ابن منظور در «لسان العرب» می‌نویسد: «و الطَّرِزُ مَا يُنْسَجُ مِنَ الثِّيَابِ لِلسُّلْطَانِ، فارسیاً أيضاً و الطَّرِزُ الطَّرِزُ جَيْدٌ كُلِّ شَيْءٍ وَ قِيلَ: هُوَ مُعَرَّبٌ وَ اصْلُهُ التَّقْدِيرُ الْمُسْتَوِي بِالْفَارْسِيَةِ»^۱.
از کتاب‌های لغت فارسی این‌گونه استفاده می‌شود که واژه «طراز» یا «تراز» به معنای قاعده،

قانون، روش، رتبه، قسم، نوع، هم‌شان، هم‌پایه و هم‌سطح است.^۱ مسجد طراز اسلامی عنوانی است که نخستین بار مقام معظم رهبری در پیامی که به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز (۱۸ مهرماه ۸۹) دادند، خواستار رسیدن به چنین مسجدی شدند. منظور از مسجد طراز اسلامی، رسیدن به مسجدی است بر اساس قاعده و روش صدر اسلام.

ب) پارادایم‌های مسجد طراز نظام اسلامی

اگرچه در خصوص تعریف و مختصات «مسجد طراز نظام اسلامی» غیر از چند پژوهش موردی محدود و یک کتاب کوچک مستقل که آن هم عصاره یک رساله دکترای بوده است، تحقیقات شایسته و بایسته‌ای صورت نگرفته است؛ اما از بررسی مجموع دیدگاه‌های منتشره در خصوص مسجد و انتظارات کارکردی آن می‌توان سه تلقی از مفهوم «مسجد طراز اسلامی» احصاء نمود:

۱. دیدگاه تاریخی، سنتی

عده‌ای مقصودشان از «مسجد طراز اسلامی» یا «مسجد طراز نظام اسلامی»، همانا مسجدی است که به طور کامل منطبق بر ویژگی‌ها و کارکردهای مسجد در صدر اسلام و به خصوص در زمان حکومت نبوی در مدینه الرسول ﷺ باشد.^۲ این تلقی اگر چه از لحاظ ابتناء بر روش و سیره پیامبر اکرم ﷺ بسیار صواب و قابل تقدیر است و حتی گاهی در ظاهر منطبق با فرمایشی از امام راحل رحمته‌الله است که فرمودند: «امیدوارم موفق به این امر بشوید و مساجدمان برگردد به حال مساجد صدر اول»^۳ اما نگرشی جامع و پویا نیست.

به عبارت دیگر، احیای تمام کارکردها و نقش‌های مسجد در عصر نبوی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، امری بسیار ضروری و شایسته است؛ اما چنانچه از فرمایش حضرت امام راحل رحمته‌الله و نظایر آن چنین برداشت شود که سقف و نهایت نقش آفرینی و کارکرد مسجد همان است که در صدر اسلام ظهور و بروز پیدا کرد و کسی حق ندارد کارکردی فراتر از آن را برای مساجد تعریف نماید، چنین برداشتی به طور قطعی ناصواب و عامل رکود و ایستایی خواهد بود.

نکته شایان توجه در اینجا این است که سخن حکیمانانه امام راحل رحمته‌الله که به طور قطعی نمی‌تواند به تنهایی و بدون توجه به سایر مبانی و دیدگاه‌های دیگر ایشان مورد استناد قطعی

۱- رک: کتابهای لغت: فرهنگ معین، لغتنامه دهخدا، ذیل واژه «طراز».

۲- ماهنامه مسجد، ۱۳۹۱، شماره ۱۶۲؛ ص ۱۳.

۳- صحیفه نور، ج ۱۷، ص ۴۱.

قرار گیرد، ناظر بر مقایسه دوران پیش و اوایل دوران پس از انقلاب با دوران صدر اسلام است. در واقع، امام راحل ره در مقام اعلام عدم رضایت از وضع موجود مساجد در ابتدای انقلاب و فاصله بسیار زیاد آن از جایگاه و کارکردها شایسته آن است و با ارجاع اذهان به اوضاع مساجد در صدر اسلام و عصر حکومت اسلامی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، قصد داشته اند این حقیقت را یادآوری و القاء کنند که باید کارگزاران نظام اسلامی تلاش کنند تا مساجد به عنوان کانون‌های اصلی شکل‌گیری انقلاب به تراز لایق خود برگردند.

از طرف دیگر، در زمان شخص امام راحل ره هم مساجد به پایگاه خدماتی تبدیل شده بودند که شاید هرگز در طول تاریخ سابقه نداشته است؛ نظیر تمرکز بسیج اقتصادی در مساجد، مراکز برگزاری انتخابات، محلّ اسکان مسافران نوروزی و....

۲. دیدگاه حدّ اقلی

گروهی از صاحب نظران و محققان بر این باورند که کارکردها و نقش‌های مسجد در عهد نبوی صلی الله علیه و آله، بر دوگونه بوده است:

الف) کارکردهایی که مربوط به مسجد، بما هو مسجد می‌شود، فارغ از اینکه حکومت و حاکمیت اسلامی باشد یا نه و صرف نظر از اینکه در حکومت اسلامی، حاکم پیامبر صلی الله علیه و آله یا امام معصوم علیه السلام یا ولی فقیه غیر معصوم باشد.

ب) کارکردهایی که ناشی از اختیارات انحصاری حاکم معصوم - اعمّ از پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام - است و به طور مستقیم به شئون و اختیارات ایشان بازمی‌گردد.

این گروه - که اغلب دارای مبانی اسلام‌شناختی غیرپویا و کم‌بهره از تأثیرات زمان و مکان هستند - در سایه دسته‌بندی مذکور، چنین نتیجه می‌گیرند که مهم‌ترین وظیفه مساجد، برپایی نماز جماعت، مجالس ذکر و دعا و موعظه و حداکثر - در بُعد اجتماعی - همکاری مؤمنان برای رفع نیازهای مادی و مالی نیازمندان محلّ و تسکین آلام آنهاست.

متأسفانه باید گفت این دیدگاه - دانسته و ندانسته - حاشیه‌ای از تئوری دشمن ساخته «سکولاریسم» و جدایی دین از دنیا و سیاست است که گاه آگاهانه از تربیون‌های روشنفکران دینی مطرح می‌شود و گاه ناآگاهانه بر زبان و قلم متدینین سنتی جاری می‌گردد.

۳. دیدگاه فقه پویا (حدّاکثری)

به هر حال، با تکیه بر دو مبنای اصولی و عمده در فقه شیعه، معتقدیم که کارکردهای مسجد در دوران نظام اسلامی، علاوه بر شمول کلیه کارکردهای مسجد در نظام اسلامی نبوی صلی الله علیه و آله، می‌تواند و باید بتواند - ضمن رعایت اصول و ارزش‌های بنیادین تفکر اسلامی - شامل کارکردها و نقش‌های نوینی متناسب با نیازها و مقتضیات جدید باشد.

ج) مهم‌ترین شاخصه‌های مسجد طراز اسلامی

۱. مسجد، کانون عبادت

از آیات شریف قرآن کریم این‌گونه استفاده می‌شود که یکی از اهداف آفرینش عالم و موجودات، «عبادت»^۱ و «تقرّب الی الله» است.^۲ عبادت در مورد انسان، دو معنای عامّ و خاصّ دارد؛ عبادت در معنای عامّ، هر رفتار و کرداری را شامل می‌شود که رضایت و خشنودی خداوند در آن باشد. عبادت در معنای خاصّ، راز و نیاز با خداوند، ذکر و یاد او و سخن گفتن با اوست و عباداتی چون دعا، ذکر، تلاوت قرآن و برپایی نماز را شامل می‌شود.

بی‌شک، در پیدایش توجّه قلبی به خداوند، عوامل فراوانی نقش دارند که از جمله آنها، «مکان عبادت» است. مسجد، با ویژگی‌های خاصّ خود، بهترین و مناسب‌ترین مکان برای حضور و شکرگزاری به درگاه الهی است.

در قرآن کریم، هر جا سخن از مسجد به میان آمده، به جنبه‌های عبادی آن به عنوان عنصر محوری و بنیادین در تعالی فرهنگ دینی جامعه اشاره شده و در آیات متعدّدی از قرآن کریم، مسجد، جایگاه عبادت و یاد خداوند شناخته شده است که در ادامه برخی از آنها به عنوان نمونه بیان می‌شود:

۱. «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا»^۳.

۲. «قُلْ أَمْرِي بِالْقِسْطِ وَ أَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ»^۴.

۱. ذاریات، آیه ۵۶.

۲. رعد، آیه ۱۵.

۳. و اینکه مساجد از آن خداست؛ پس، هیچ کس را با خدا نخوانید؛ حتی، آیه ۱۸.

۴. بگو: پروردگaram امر به عدالت کرده است و توجّه خویش را در هر مسجد (و به هنگام عبادت) به سوی او کنید و او را بخوانید، در حالی که دین (خود) را برای او خالص گردانید (و بدانید) همان‌گونه که در آغاز شما را آفرید، (بار دیگر در رستاخیز) بازمی‌گردید؛ اعراف، آیه ۲۹.

۳. «الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقِّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَ لَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمْتُمْ صَوَامِعَ وَبِيَعَ وَصَلَوَاتٍ وَ مَسَاجِدَ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَ لَيُنْصَرْنَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ»^۱.

۴. «فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ»؛ (این چراغ پرفروغ) در خانه‌هایی قرار دارد که خداوند اذن فرموده دیوارهای آن را بالا برند (تا از دستبرد شیاطین و هوس بازان در امان باشد)؛ خانه‌هایی که نام خدا در آنها برده می‌شود و صبح و شام در آنها تسبیح او می‌گویند»^۲.

«وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ؛ کیست ستم‌کارتر از آن کس که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری کرد»^۳. از جمله «أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ»، استفاده می‌شود که مساجد محلّ عبادت و پرستش الهی است.

علامه طباطبایی در تفسیر گران سنگ «المیزان» می‌فرماید: «به طور مسلم، معنای بیوت، همان مساجد است که جایگاهی ویژه برای ذکر نام خداست و به همین منظور بنا شده و حتی خانه‌های پیامبران و ائمه اطهار (علیهم‌السلام) نیز از مصادیق کلمه بیوت است»^۴.

راز این نام‌گذاری آن است که مردم در این مکان به سوی خداوند متعال تقرب می‌جویند و با عبادت خالصانه و جمعی، به سوی او ره می‌سپارند و از همین رو، قرآن کریم کعبه را که برترین خانه خدا بر روی زمین است، خانه‌ای برای مردم به شمار می‌آورد و می‌فرماید: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ»^۵.

به هر حال، همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، در این آیات وصفی که برای مسجد ذکر شده، آن است که در مساجد نام خداوند برده می‌شود و مردان خدا برای تسبیح و ستایش حق تعالی در صبح و شام بدان روی می‌آورند و این به روشنی بیانگر این حقیقت است که رسالت اولیه و اساسی این مکان مقدّس در اسلام، آن است که کانون عبادت و ذکر و تسبیح خداوند متعال باشد.

۱. همان‌ها که از خانه و شهر خود، به ناحق رانده شدند، جز این‌که می‌گفتند: پروردگار ما، خدای یکتاست و اگر خداوند، بعضی از مردم را به وسیله بعضی دیگر دفع نکند، دیرها و صومعه‌ها و معابد یهود و نصارا و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شود، ویران می‌گردد و خداوند، کسانی را که یاری او کنند (و از آیینش دفاع نمایند)، یاری می‌کند؛ خداوند قوی و شکست‌ناپذیر است؛ حج، آیه ۴۰.

۲. نور، آیه ۳۶.

۳. بقره، آیه ۱۱۴.

۴. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۱۲۶.

۵. نخستین خانه‌ای که برای مردم قرار داده شد، همان است که در سرزمین مکه است که پربرکت و مایه هدایت جهانیان است؛ آل عمران، آیه ۹۶.

آری؛ نام مسجد یادآور بندگی در برابر پروردگار متعال است. مسجد، جایگاه سجده است و سجده اوج عبادت و بندگی انسان برای خدا: «السُّجُودُ مُنْتَهَى الْعِبَادَةِ مِنْ بَنِي آدَمَ»^۱ پیامبرگرامی اسلام ﷺ از نخستین روزهایی که دعوت به اسلام را به صورت آشکارا مطرح ساختند، از کعبه و مسجد الحرام (اولین مسجد ساخته شده بر روی کره زمین) به عنوان پایگاه عبادی استفاده می‌کردند و در آن به قرائت قرآن و مناجات با خدا و اقامه نماز می‌پرداختند. شواهد تاریخی بیانگر آن است که مسلمانان را تشویق و ترغیب می‌نمودند تا به مسجد رفت آمد کنند و از برگزاری نمازهای پنج‌گانه در مساجد بدون عذر تخلف نورزند. پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «مَنْ صَلَّى الْخُمْسَ فِي جَمَاعَةٍ فَطُنُّوا بِهِ خَيْرًا؛ هرکس نمازهای پنج‌گانه خود را در مسجد به صورت جماعت اقامه کند، پس بر او گمان نیک ببرید»^۲. همچنین فرمودند: «الْجُلُوسُ فِي الْمَسْجِدِ إِتِّظَارًا لِلصَّلَاةِ عِبَادَةٌ؛ نشستن در مسجد به انتظار اقامه نماز، عبادت است»^۳.

از ابوذر غفاری نقل شده است که پیامبر به او چنین وصیت کردند: «يَا أَبَا ذَرٍّ إِنَّ اللَّهَ يَعْطِيكَ مَا دُمْتَ جَالِسًا فِي الْمَسْجِدِ بِكُلِّ نَفْسٍ تَنْفَسَتْ فِيهِ دَرَجَةٌ فِي الْجَنَّةِ وَتُصَلِّيَ عَلَيْكَ الْمَلَائِكَةُ وَيَكْتَبُ لَكَ بِكُلِّ نَفْسٍ تَنْفَسَتْ فِيهِ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَيَمْحَى عَنْكَ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ؛ ای اباذر، به درستی که خداوند به تو اعطا می‌کند، مادامی که در مسجد نشسته‌ای، به اندازه هر نفسی که می‌کشی، درجه‌ای در بهشت و ملائکه نیز بر تو درود می‌فرستند و برای تو به اندازه هر نفسی که می‌کشی، ده حسنه ثبت و ده گناه تورا پاک می‌کنند»^۴. این تأکیدات تا بدان حد هستند که خودداری از حضور در مساجد از روی بی‌اعتنایی، نوعی روی گردانی از سنت پیامبر و موجب عدم قبول عبادات به شمار می‌آید.^۵ در صدر اسلام، مسلمانان به برپایی نمازهای جماعت که مظهر بندگی، شکوه، حیات و وحدت امت اسلامی است. بیش از امروز اهمیت می‌دادند؛ اما باید گفت که در طول تاریخ ۱۴۰۰ ساله اسلام، کارکرد مسجد در بعد عبادی، هرگز افول نکرده است؛ اگرچه در زمینه‌های دیگر با فراز و نشیب بسیار همراه بوده است.

۱- بحار الانوار، ج ۸۲، ص ۱۶۴.

۲- وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۲۸۶.

۳- بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۳۸۰.

۴- وسائل الشیعة، ج ۴، ص ۱۱۷.

۵- تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۲۴، باب فضل الجماعة.

ویل دورانت، موزّخ مشهور غربی، در گزارشی از جوامع اسلامی، چنین می‌نویسد: «پیش از آفتاب و نیمه روز و نزدیک غروب، مؤذن بر گلدسته بالا می‌رود و به وسیله اذان، مسلمانان را به نماز می‌خواند. به راستی، این دعوت چه نیرومند و شریف است که مردم را پیش از طلوع آفتاب به بیداری دعوت می‌کند؛ چه خوب است که انسان به هنگام نیم‌روز از کار باز ایستد و چه بزرگ و باشکوه است که ضمیر انسان، در سکوت شب به جانب خداوند جلّ جلاله توجّه کند.»^۱

۲. مسجد، کانون فعالیت‌های سیاسی

یکی دیگر از کارکردهای مسجد در صدر اسلام، کارکرد سیاسی بود. به صراحت می‌توان ادّعا کرد که در کنار بعد عبادی مسجد، وسیع‌ترین و مهم‌ترین کارکرد مسجد، کارکرد سیاسی آن بوده است. از آغاز اسلام، این مکان مقدس با مسائل سیاسی آمیخته شد. زیرا شریعت اسلام دینی است که در آن رابطه‌ای مستقیم بین فعالیت‌های عبادی و سیاسی وجود دارد. این ارتباط به روش‌های متعدد قابل‌تصوّر و درک است که از آن جمله، می‌توان به خطبه‌های نماز جمعه و بیان مسائل حکومتی و سیاسی و مسائل مهم اجتماعی توسط خطیب جمعه اشاره کرد. مسجد، پایگاه و مرکز همه فعالیت‌های سیاسی جامعه اسلامی و در واقع، «دارالحکومه» آن بوده است. ملاقات رهبران و نمایندگان خارجی و تصمیم‌گیری‌های مهم در مساجد صورت می‌گرفت و حرکت‌های سیاسی، اجتماعی از مسجد رهبری و سازمان‌دهی می‌شد.^۲ پیامبر ﷺ پیش از هجرت به مدینه، با وجود فشار حاکم در مکه با برخی از گروه‌ها، در مسجد الحرام گفتگو می‌کرد. پس هجرت به مدینه نیز پیامبر در مسجد، با افراد و گروه‌های اعزامی از قبیله‌ها و طایفه‌های گوناگون گفتگوی سیاسی انجام می‌داد. در مسجد النبی مکانی به نام «اسطوانة الوفود» (ستون هئیت‌ها) برای این گفت‌وگوها در نظر گرفته شده بود.^۳ همچنین در زمان خلفای نخستین و امام علی (علیه السلام) ملاقات‌های عمومی در مسجد انجام می‌شد و حتی نمایندگان خارجی، در مسجد به حضور پذیرفته می‌شدند. مسجد، محلّ بیعت و اعلام برنامه‌های حکومتی نیز بود.

ابن ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه می‌نویسد: وقتی مردم هجوم آوردند تا با امام علی (علیه السلام) بیعت کنند، آن حضرت امتناع ورزید؛ ولی اصرار عموم در حدّی بود که حضرت چاره‌ای نداشت.

۱. تاریخ تمدن، ج ۴، ص ۲۷۳.

۲. رک: فروع الکافی، ج ۸، ص ۳۴۱؛ شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۱، ص ۹.

۳. رک: سیمای مسجد، ص ۲۰۷-۲۳۶.

در این مرحله که مشروعیت الهی با مقبولیت عمومی همراه گشته بود و حجت بر آن حضرت تمام شد، امام، حاکمیت را پذیرفت؛ ولی برای انجام بیعت فرمودند که اگر به ناچار قرار است با من بیعت کنید، پس در مسجد [با من بیعت کنید]؛ زیرا بیعت با من، نباید به طور مخفی و پنهان باشد، بلکه باید با خواست مسلمانان و در ملاء عام و محل اجتماع مسلمانان انجام بگیرد. پس، حضرت بلند شدند در حالی که مردم در اطرافش بودند، حرکت کردند تا داخل مسجد شدند؛ مردم از هر طرف بر سر حضرت ریختند و با ایشان بیعت کردند.^۱

روشن است که امروز بیعت به انتخابات، تغییر نام یافته است و کارکرد سیاسی، با پیروزی غرور آفرین انقلاب اسلامی، در مساجد احیا شده است؛ به گونه ای که همه انتخابات های گذشته (که در واقع، هر انتخاب یک بیعت جدید با نظام اسلامی است) در مجامع عمومی و مساجد صورت گرفته است.

مسجد، در صدر اسلام همواره مجلس مشورتی مسلمانان در رویدادها نیز بوده است. بر اساس دستور قرآن کریم،^۲ پیامبر اکرم ﷺ در امور مختلف با افراد دارای صلاحیت مشورت می کردند. مهم ترین این مشورت ها در حوزه نظامی، غزوات و تنظیم سیاست های دفاعی بود. یکی از مهم ترین مشورت ها، در جنگ احد بود که پیامبر گرامی ﷺ با اصحاب خود درباره نحوه اجرای جنگ مشورت کردند.^۳

در واقع، پررنگ ترین نقش مساجد در دوران انقلاب اسلامی، نقش سیاسی بوده است. با فراگیر شدن انقلاب اسلامی، مساجد جایگاهی مؤثرتر در این زمینه یافتند. سخنرانی های روحانیان و دانشگاهیان در مساجد مردم را بیش از پیش با ابعاد فساد، ظلم، تبعیض و بی عدالتی ساختار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور آشنا کرد. مساجد، در طرد رژیم طاغوت از سوی مردم، بسیار مؤثر بودند. پس از تبعید امام خمینی رضی الله عنه، در سال ۱۳۴۳، مبارزه فعال سیاسی فروکش کرد و مساجد رویکردی دیگر یافتند. امام خمینی رضی الله عنه، معمار انقلاب اسلامی ایران، در ارتباط با این نقش می فرماید: «مسجد در اسلام و در صدر اسلام، همیشه مرکز جنبش و حرکت های اسلامی بود و از مساجد تبلیغات اسلامی شروع می شده است و مسجد محل حرکت قوای اسلامی برای

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، ص ۹.

۲. آل عمران، آیه ۱۵۹.

۳. فروغ ابدیت، ج ۲، ص ۳۴، ۳۷.

سرکوب کفار و وارد کردن آنها در زیر بیرق اسلام بوده است»^۱. در واقع، سخنان امام خمینی ره تلاشی برای معطوف نمودن توجه به فرهنگ اصیل اسلامی و سامان دهی حرکت های اسلامی از مساجد است. مساجد که پایگاه های انقلاب بودند، به صورت سنگر های مستحکم برای مبارزه انقلابی ها درآمدند. بر این اساس، امام خمینی ره با ژرف نگری خاص خود می فرماید:

«مساجد و محافل دینیّه را که سنگر های اسلامی در مقابل شیاطین است، هر چه بیشتر گرم و مجهز نگه دارید»^۲. همچنین ایشان فرمودند: «مسجد، یک سنگر اسلامی است و محراب محلّ جنگ است و محلّ حرب است: [دشمنان]، این را می خواهند از دست شما بگیرند»^۳.

«در صدر اسلام، مساجد، محافل و نمازها جنبه سیاسی داشته است. از مسجد راه می انداختند لشکر را به جنگی که باید بکنند و به آن جایی که باید بفرستند: از مسجد مسائل سیاسی طرح ریزی می شد... مع الأسف، مساجد را ما کاری کردیم که بکلی از مصالح مسلمین دور شد و با دست ما، آن طرحهایی که برای ما ریخته بودند، پیاده شد»^۴.

«ارتش اسلام هر جا رفته است و سردار های اسلام هر جا پا گذاشتند، همان جایی که پا گذاشتند، اول مسجد درست کردند؛ وقتی به قاهره رسیدند، اوّل خط کشیدند برای مسجد و هر جا این طور بود، مسجد مطرح بود، معبد مطرح بود و ارتش اسلام برای آباد کردن مساجد، محراب، کوشش می کردند».

«اسلام مساجد را سنگر قرار داد، وسیله از باب این که از همین مساجد، از همین جمعیتها و جماعت... همه اموری که اسلام را به پیش می برد و قیام را به پیش می برد، مهیا باشد»^۵.

در پی این تأکید های رهبر کبیر انقلاب بر استفاده هر چه بیشتر از مساجد و بازگشت آنها به نقشی که در صدر اسلام داشتند، یاران و شاگردان امام، با افشاگری در مساجد، آتش مبارزات را روز به روز شدیدتر و رژیم منحوس پهلوی را نا کارآمدتر کردند. پایه های اصلی و اوّلیه انقلاب را شاگردان، نزدیکان و معتمدان امام بنا کردند. امام، ۴۰۰ نفر شاگرد مخصوص تربیت کرده بودند

۱. صحیفه نور، ج ۷، ص ۶۵.

۲. همان، ج ۲، ص ۴۸۵.

۳. همان، ج ۱۳، ص ۳۶۲.

۴. همان، ج ۱۸، ص ۲۷۶.

۵. همان، ج ۱۷، ص ۶۰.

که اثر آنها در همه جا دیده می‌شد. آیت‌الله امامی کاشانی در شرق تهران، آقای ایروانی در جنوب تهران، آیت‌الله غیوری در جنوب شرقی، آیت‌الله ملکی در مسجد همت شمیرانات، آیت‌الله شهید مطهری در مرکز تهران کانون توحید، امام جمارانی در شمال و مسجد شهید بزرگوار دکتر مفتاح به کار تبلیغی و سیاسی مشغول بودند؛ ایشان در شهرستان‌ها نیز شاگردانی داشتند.^۱

در محور سیاسی، مساجد و نهادهای دینی، به واسطه عملکردشان و عملکرد مبارزاتی‌شان علیه حکومت‌ها، مورد توجه خاص کارگزاران دولت بود؛ چرا که می‌دیدم مسئولان بلندمرتبه رژیم شاه، چه عکس‌العمل‌های تندی در مقابل مسجد و مسجدی‌ها ابراز می‌داشتند و اعمال می‌کردند. بی‌جهت نبود که سپهبد رزم‌آرا، مهره حلقه به‌گوش شاه، می‌گفت: مسجد را بر سر کاشانی و مجلس را بر سر مصدق خراب می‌کنیم؛ به این ترتیب، اهمیت و حساسیت سیاسی بودن مساجد را بهتر درک می‌کنیم.^۲

در دوران انقلاب هم به‌طور طبیعی و بر اساس سوابق تاریخی، مساجد ایران نقش خود را باز یافته و مرکز مبارزات ضد رژیم شاه بودند. حمله به مسجد گوهرشاد در زمان رضا شاه و کشتار مردم، به توپ بستن حرم امام رضا (علیه‌السلام) توسط روس‌ها و همچنین، حمله و به‌آتش کشیدن مسجد جامع کرمان و کشتار مردم، نشان‌دهنده اهمیت مسجد در مبارزات مزبور و استفاده از مسجد به عنوان سنگر مبارزه است. همچنین، این امر بیانگر عنادی است که قدرت سیاسی نسبت به این مکان مقدس داشته است.^۳

۳. مسجد، کانون فعالیتهای اجتماعی

مسجد، محل گردهمایی مسلمانان و تجلیگاه پرشکوه انسجام و یک‌پارچگی ملت مسلمان است. مسجد، حافظ سلامت دین و جامعه است و نمایش وحدت و همدلی نمازگزاران، بقای اسلام را تضمین می‌کند. حضور نمازگزاران در مسجد، امید دشمنان اسلام را به ناامیدی بدل می‌سازد. وحدت اجتماعی، عنصری اساسی برای سلامت و بقای اصل و اساس هر جامعه‌ای است. مسجد در تحکیم این عنصر اساسی، نقشی بس بزرگ ایفا می‌کند. افراد مختلف، زن و مرد، بزرگ

۱. شریف‌پور، رضا، مسجد و انقلاب اسلامی، ص ۸۸-۸۹.

۲. همان، ص ۸۵.

۳. محمدی، منوچهر، تحلیلی در انقلاب اسلامی، ص ۹۱.

و کوچک، صاحبان افکار و سلیقه‌های مختلف، همه در یک جا گرد هم می‌آیند. هم‌دل و هم‌سو و دوش به دوش یکدیگر می‌ایستند.

مسجد کانون اتحاد و همبستگی، انس و الفت مسلمانان با یکدیگر است. مسلمانی که به طور منظم و در زمان‌هایی ویژه، مانند نمازهای روزانه و نماز جمعه و با آدابی خاص، مانند با وضو و طهارت بودن، در اجتماعی عبادی شرکت می‌کند، خودآگاه یا ناخودآگاه در معرض تربیت دینی قرار می‌گیرد و آثار مهم اخلاقی و رفتاری و حس همبستگی اجتماعی در وجود او نمایان می‌شود. مارسل بوازار می‌گوید: «مسجد عامل نیرومندی در همبستگی و اتحاد مسلمانان جهان است و اهمیت اجتماعی و فرهنگی آن را از این بابت، نمی‌توان نادیده گرفت، به خصوص در روزگار معاصر، که مسلمانان شور و حرارت صدر اسلام را دوباره از خود نشان می‌دهند، مساجد به صورت مراکز تربیت روحانی و پایگاه جنبش امت مسلمان نسبت به ستمگران و سلطه جویان درآمده است. اندک اندک مساجد موقعیت سال‌های نخستین ظهور اسلام را به دست آورده‌اند. تأسیس کتابخانه‌ها و تالار اجتماعات در درون مساجد این حقیقت را آشکار می‌سازد که مساجد در اسلام بدان گونه که بعضی پنداشته‌اند، منحصراً برای ادای فریضه نماز نیست و یقیناً یکی از مراکز سیاسی و فرهنگی مهم اسلام است. اقامه نماز جمعه وسیله‌ای است برای گردهمایی مسلمانان در روز تعطیل و طرح مسائل مهم اجتماعی و بحث و گفتگو در باب کمبودهای رفاهی؛ نظیر بهداشت، مسکن، تصمیم‌گیری‌های سیاسی، مسائل حرفه‌ای و غیر آن. در حقیقت، برپایی نماز جمعه به کار گرفتن عبادت خداوند است در راه خدمت به امت. گردهمایی جمعه، به ویژه در سالهای اخیر، در ممالک آزاد شده توسط اسلام، تأثیر و کارایی بسیاری داشته است. در این سالها، علی‌رغم تفرقه و پراکندگی سیاسی مردم، گردهمایی مسلمانان ناخشنود از حکومت‌های ستمگر فاسد، در درون همین مساجد طرح قیام عمومی و مبارزه علیه ستمگران راریخته و تزلزلی در ارکان فرمان‌روایی دست‌نشانگان استعمار غرب پدید آورده است؛ کاری که احزاب و گروه‌های سیاسی مخالف در ممالک غرب از انجام آن هنوز ناتوانند»^۱.

برپایه چنین ترسیمی از مسجد است که خداوند متعال، پیامبر خویش را از نماز گزاردن و حتی حضور در مسجدی که وحدت جامعه اسلامی را دچار آسیب کند، نهی می‌نماید.^۲ آن حضرت نیز

۱- ویلفرد کنت ول اسمیت، اسلام در جهان امروز، ترجمه حسنعلی مهری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۶، ص ۱۰۱.

۲- توبه، آیه ۱۰۸.

نه تنها در چنین مسجدی حضور نیافتند، بلکه جمعی را فرمان دادند تا آن را به آتش کشند. حتی بنا بر نقلی، زمین آن مسجد به مزبله دان تبدیل شد.^۱

شواهدی نشان می‌دهد که پاره‌ای از مقررات نماز جماعت، همچون تأکید بر منظم بودن صفها و اتصال شانه‌های نمازگزاران، نهی از این که نمازگزار تنها در یک صف بایستد و یا موقع اذان، از مسجد خارج شود^۲ و ... بدین منظور تشریح شده تا هم وحدت و هماهنگی مسلمانان بیشتر شود و هم بهتر به نمایش گذاشته شود.

از این رو می‌توان گفت: مسجد هر قدر وحدت و یکپارچگی مسلمانان را پایدارتر کند و قشرهای بیشتری از جامعه را در برگیرد، به مسجد طراز اسلامی نزدیک‌تر است. حضور پیروان مذاهب گوناگون در یک مسجد نیز نشانگر آن است که اختلاف‌های عقیدتی و مذهبی نتوانسته صف واحد مسلمانان را دچار تفرقه و پراکندگی کند. پس مسجد طراز اسلامی در مناطقی که پیروان مذاهب گوناگون زندگی می‌کنند، مسجدی است که همگان با وجود اختلاف‌های مذهبی، دوش به دوش هم در آن نماز بگذارند.

از نظر امام صادق (ع) کسی که در صف اول نماز جماعت برادران اهل سنت حضور یابد و در صف اول بایستد، همچون کسی است که شمشیر خویش را از نیام برکشیده و آماده نبرد در راه خداست.^۳

از این سخن امام (ع) روشن است. در حقیقت نمایش وحدت و همدلی مسلمانان، همان آرمان رسول خداست و ارزش آن کمتر از جنگیدن با دشمنان دین خدا نیست. پس مسجد طراز اسلامی در زمینه وحدت اجتماعی، مسجدی است که اتحاد و یکپارچگی جامعه اسلامی را استوار نماید. نمازگزاران آن به راستی همدل و با صفا بوده، از کینه‌ها و کدورت‌ها به دور باشند و همدلی و اتحاد خود را به دشمنان آشکار و نهان جامعه اسلامی نشان دهند.

گفتگو پیرامون مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آنها، هنگامی به نتیجه نهایی می‌رسد که اقداماتی عملی را نیز در پی داشته باشد. مسجد، پایگاه عمومی مسلمانان و محل حضور قشرهای گوناگون است. از این رو جایگاه مناسبی برای تعاون اجتماعی مسلمانان و

۱- مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۱۱۰.

۲- وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۵۱۳، باب ۳۵ از ابواب احکام المساجد، روایات ۱ و ۳ و ج ۵، ص ۴۶۰ و ۴۷۱، باب ۵۸ و ۷۰ از ابواب صلاة الجماعة.

۳- همان، ج ۵، ص ۳۸۲، باب ۵ از ابواب صلاة الجماعة، روایت ۷.

مشارکت آنان در راستای رفع نارسایی‌های اجتماعی.

در صدر اسلام توجهی همه جانبه به تهیدستان و محرومان در مسجد به عمل می‌آمد که باید الگوی مساجد در این عصر قرار گیرد این توجّه عبارت بود از:

الف) **کمک مالی**: مسجد تنها محل خواندن نماز نبود، بلکه جایگاهی برای دادن صدقه و کمک به مستمندان نیز به شمار می‌آمد.

داستان معروف و تاریخی امام علی علیه السلام که در حال رکوع انگشتر خویش را به مستمندی بخشید، در مسجد به وقوع پیوست.

مسجد باید باعث برطرف کردن اندوه‌های دنیوی، افسردگی، و پناه‌گاه مسلمانان باشد.^۱ در روایت آمده که پیامبر صلی الله علیه و آله در مسجد با تهیدستان هم غذا می‌شد و با آنان افطار می‌کرد.^۲

امام رضا علیه السلام در گفتاری نورانی یکی از فواید و آثار سازنده نماز جماعت را، که معمولاً در مسجد برپا می‌شود، همیاری و تعاون مسلمانان بر «برو تقوا» بر شمرده است.^۳ این سخن امام علیه السلام باب علمی است که صدها باب علم دیگر از آن به روی انسان گشوده می‌شود. کارهایی مانند جمع‌آوری کمک برای نیازمندان، پرداخت وام، اعطای خدمات درمانی، اقدامات برای تسهیل ازدواج زوجهای جوان، برنامه‌ریزی برای عیادت و سرکشی از بیماران و اموری از این دست، همگی از مصادیق تعاون بر «برو تقوا» است. اهل مسجد باید فقرا را از میان خویش برچینند با این همه، مساجد امروز سنگینی این رسالت را کمتر بردوش خود حس می‌کنند در مساجد کمک به تهیدستان فراموش شده است یا حداقل به سمت و سوی نادرستی کشیده شده است. تهیدستانی که نقاب تعفّف برچهره زده‌اند و در حاله‌ای از شرم و نجابت، فقرا را بی‌نیازی جلوه می‌دهند، مستحقان واقعی کمک‌ها در مساجد هستند؛ اما ایستادن و سرافکندگی و ذلّت را روبه‌روی جمعیت تمرین کردن کاری ناشایست است که متأسفانه امروزه رواج پیدا کرده و با مرام اهل مسجد و حرمت خانه خدا سازگار نیست.

ب) **اسکان مستمندان**: اهل صفّه گروهی از مهاجرین و انصار بودند که از تهیدستی، منزل و سرپناه نداشتند پیامبر صلی الله علیه و آله اینان را در صفّه مسجد النبی صلی الله علیه و آله (سایبانی در آن مسجد) جای داد. همچنین در زمینه مسائل اجتماعی، مسجد در اوایل ظهور انقلاب، پایگاه ترغیب و تحریک

۱- وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۲۶۳.

۲- مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۸؛ بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۳۵۰.

۳- وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۳۷۲، باب ۱ از ابواب صلاة الجماعة، روایت ۹.

مردم برای همکاری و همیاری در زمینه‌های مختلف بود. در مسجد، بسیاری از مشکلات اجتماعی جامعه، با همکاری مردم، حل می‌شد. از کارهایی که فقط جنبه اجتماعی داشتند می‌توان به کمک‌های مردم در جریان زلزله طبس و کمک به خانواده‌هایی که سرپرست آنها در زندان یا بازداشت بودند، اشاره کرد.

مساجد و ائمه جماعات نه تنها اختلافات مالی مردم را حل و فصل می‌کردند، بلکه اختلافات خانوادگی و حتی قومی و محلی افراد را فیصله می‌دادند؛ چرا که متدینین و مؤمنان، مجاز نبودند که به دادگستری و محاکم قضایی مراجعه نمایند... در مورد طلاق نیز وضع به همین صورت بود؛ چون مراجع، شرط صحت طلاق را وجود دو شاهد عادل برای جاری کردن صیغه طلاق، می‌دانستند و دادگاه‌های زمان قبل از انقلاب، مصداق وجود این شرط نبودند؛ بنابراین، بسیاری از طلاق‌ها و صیغه آن در سر نماز جماعت و با شاهد گرفتن از متدینین انجام می‌شد.^۱

۴. مسجد، کانون فعالیتهای اقتصادی

از جمله فعالیت‌های مسجد در صدر اسلام، امور اقتصادی بود. بنابر شواهد تاریخی، اموال عمومی در مسجد گردآوری و از آنجا در بین مسلمانان توزیع می‌گردید؛ غنائم جنگی نیز پس از جنگ به مسجد انتقال می‌یافت و در آنجا بین رزمندگان تقسیم می‌شد. در صدر اسلام، هرگاه مالی از ناحیه‌ای به مدینه می‌رسید آن را به مسجد پیامبر ﷺ می‌آوردند و طبق نظر آن حضرت میان مردم تقسیم می‌شد. این دستورات و قوانین فراگیر اسلام در شکل‌گیری اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جوامع مؤثر بوده است، چنانکه تا قرن‌ها، بیشتر فعالیت‌های شهرهای اسلامی بر مدار یک مسجد با موقعیت مرکزی انجام می‌گرفت و مساجد به ویژه مسجد جامع، به شهرهای اسلامی چهره‌ای کاملاً خاص می‌بخشید، این نقش کانونی (مسجد جامع و بازار با محله‌هایش) همواره منشأ تحرک‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در اسلام و نیز روابط نزدیک دانشمندان با طبقه متوسط شهری بوده است.

در صحیح بخاری، نقل شده است: اموال فراوانی را از بحرین به حضور رسول خدا ﷺ آوردند، حضرت فرمود: «انثروه فی المسجد؛ آن را در مسجد توزیع کنید».^۲

۱. محمدی، منوچهر، تحلیلی در انقلاب اسلامی، ص ۷۴.

۲. صحیح بخاری، ج ۱، ص ۱۰۸، ج ۴ ص ۶۵.

شاید ساختن مجموعه‌ای متصل به مسجد به نام «خزانه» و محل نگهداری بیت المال در قرنهای بعد برگرفته از همین سیره نورانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله باشد. چنان که در کتابهای تاریخ اسلامی، فراوان اشاره شده است به جایی در مسجد به نام «قبة بیت المال» که خلفا ثروت نقدی عمومی را که از طریق زکات و مالیات اسلامی و غنائیم جنگی به دست می‌آمد، در آنجا جمع و حفظ می‌کردند.^۱

صاحب کتاب «الخطط» درباره مسجد جامعی که عمرو بن العاص در فسطاط مصر بنا کرد، می‌گوید: بیت المال مسلمانان در بالای فواره در مسجد جامع قرار داشت، که آن را «اسامة بن زید تنوخی»، متولی مصر در سال (۹۷۰ هـ.ق) بنا کرد. در آن زمان، امیر مصر «عبدالملک بن رفاعه الفهمی» بود.^۲

ابن رسته، از علمای قرن سوم هجری، بیت المال مذکور را در کتاب «الاعلاق النفسیه» توصیف کرده و گفته است: این مکان، شبیه قبه‌ای بود که دارای درهایی از آهن بود و در سمت جلوی منبر قرار داشت.^۳

همچنین مسجد جامع ابن طولون، که در سال (۲۶۳ هـ.ق) در قاهره ساخته شد، به دستور خود وی، پس از عشاء قفل و بسته می‌شد؛ زیرا بیت المال در آن قرار داشت.^۴ این مسئله، که خزانه دولت یا بیت المال در مسجد جامع شهر نگهداری می‌شد، نشانگر ارتباط محکم بین مذهب و سیاست بود. بیشتر صاحب نظران معتقدند که این رسم از زمان‌های اول حکومت خلفا شروع شد؛ آنها مسجد را محل امنی برای نگهداری ثروت ملی می‌دانستند.

رابطه بین مسجد و اقتصاد از منظر دیگری نیز مورد تأمل است. قرآن کریم به مسلمانان دستور می‌دهد: «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ...؛ هنگامی که نماز پایان یافت، در زمین پراکنده شوید و از فضل خدا بطلبید».^۵ مفسران در تفسیر این آیه شریفه می‌نویسند: «أى: إِذَا صَلَّيْتُمُ الْجُمُعَةَ وَفَرَعْتُمْ عَنْهَا تَفَرَّقُوا فِي الْأَرْضِ وَاطْلُبُوا الرِّزْقَ فِي الشِّرَاءِ وَالْبَيْعِ؛ پس از نماز جمعه، در

۱. رک: تقی‌الدین احمد المقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۴۹؛ الولی محمد طه، المساجد فی الاسلام، ص ۱۵۹؛ رازی فخرالدین، التفسیر الکبیر، ج ۱۶، ص ۹ و ۱۰، صحیح بخاری، ج ۱، ص ۱۰۸.

۲. تقی‌الدین احمد المقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۴۹.

۳. -الاعلاق النفسیه، ص ۱۱۶؛ طه الولی، المساجد فی الاسلام، ص ۱۵۹.

۴. -طه الولی، المساجد فی الاسلام، ص ۱۵۹.

۵. -جمعه، آیه ۱۰.

زمین پراکنده شوید و با خرید و فروش، طلب رزق کنید.^۱ در برخی از روایات نیز برای کسب رزق حلال، به همین آیه شریفه استشهاد شده است.^۲

در گذشته، در کنار مساجد شهر، مسجد بازار هم وجود داشت که بیشتر افراد شرکت کننده در آن، بازاری بودند. این مساجد، به غیر از مساجد محلات بود. در این مساجد، بیشتر بازاریان شرکت داشتند و بیشتر اخبار تخصصی حوزه تجارت و گزارشات مربوط به بازار و اوضاع اقتصادی، در این مساجد بیان می شد. برخی از کسبه و بازاریان، ساعتی را برای آموختن احکام معاملات و بیع و شراء اختصاص می دادند.^۳ بر این اساس، اکثر تجار و بازرگانان به محض اینکه وارد شهرها می شدند به مساجد بازار مراجعه می کردند. حضور این تجار و بازرگانان در مسجد بازار، نشان از ورود کالاهای جدیدی داشت که به محض فراغت از نماز، خریداران کالا وارد گفتگو و مذاکره برای خرید و فروش یا مبادله می شدند. اگر چه به طور مستقیم، خرید و فروش در داخل مسجد انجام نمی گرفت و هنگام حضور در مسجد، اصل همه کارها بر محور عبادت و نیایش بود، اما دید و بازدید و گفت و گو برای تبادل و خرید کالاها، بعد از انجام اعمال عبادی صورت می گرفت. نکته قابل توجه این که خدمات بین مساجد و بازرگانان متقابل بوده است. یعنی همچنان که مسجد در امر اقتصادی به کمک تجار و بازرگانان می شتافت، بازرگانان نیز نقش مهمی در گسترش اسلام و ساخت مساجد در مسیر حرکت کاروانهای تجاری و دیگر سرزمین های دور دست داشتند.

اگر کاروان های بازرگانان مسلمان در یک محل چند بار فرود می آمدند، در آنجا مسجدی می ساختند تا محل تجمع آنان باشد. چیزی نمی گذشت که مردم محل به این مسجد روی می آوردند و به اسلام می گرویدند. راه های بازرگانی، راه های اسلام در آسیا بود، چنانکه در آفریقا نیز راه آشنایی مردم با اسلام همین طور بود.

امروزه فعالیت های اقتصادی مساجد با مشارکت و همیاری مردم، بیشتر در قالب تشکیل صندوقهای قرض الحسنه و حمایت و دستگیری از محرومان جامعه در مشکلات صورت می گیرد. ارائه خدمات مالی اعم از حفظ سپرده های مردم و واگذاری وام بدون بهره از طریق شورای صندوق قرض الحسنه انجام می پذیرد. این سنت حسنه قرون متمادی است که بین مؤمنین نمازگزار مساجد انجام می شود.

۱- فقه القرآن، ج ۱، ص ۱۳۵.

۲- عدة الداعی، ص ۹۱-۹۲.

۳- بی آزار شیرازی، عبدالکریم، فصلنامه فرهنگ کوثر، ش ۱۶، مقاله: مسجد قلب جامعه اسلامی، ص ۳-۴.

با توجه به تأکیدات فراوان آیات و روایات درباره منع انجام معاملات ربوی، تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه از بهترین روش‌های اقتصادی برای رفع احتیاجات مالی و اقتصادی مردم است که خاستگاه اولیه تشکیل این نوع صندوق‌های خیریه و قرض‌الحسنه، مساجد بوده‌اند. انجام این عمل ارزشمند اقتصاد اسلامی، موجب توسعه اقتصادی و تأمین نیازهای مالی و اقتصادی مردم شهرها و محله‌ها می‌شود. این فعالیت مسجدی، انگیزه‌سازی برای روحیه خودیاری در مردم و انجام امور داوطلبانه اقتصادی در سطح جامعه را باعث خواهد شد. توجه به این سنت حسنه و آموزش تعالیم آن به نمازگزاران و حاضرین در مسجد، در دوران مقاوم‌سازی اقتصاد و گذشتن از دوران ریاضت‌های اقتصادی بسیار مهم است. این آموزه اقتصادی در درمان بسیاری از آفت‌ها و استثماریهای اقتصادی جوامع اسلام، مانند ربا بسیار مؤثر است؛ زیرا وقتی قرض‌الحسنه مورد توجه قرار نگیرد، ربا اقتصاد جوامع را فرامی‌گیرد. در صورتی که ربا در آموزه‌های اسلامی به شدت نکوهش شده است.^۱ بنابراین، قرض‌الحسنه و اشاعه و تبیین آن در کنار فعالیت‌های مسجدی، موجب می‌شود تا اقتصاد جامعه اسلامی از آسیب‌های متعدّد اقتصادی مانند ربا، استثمار مالی و ذخیره‌سازی و ناکارآمدی منابع اقتصادی و... مصون بماند. همچنین دیگر از فعالیت‌های اقتصادی مساجد، امور عام‌المنفعه با محوریت مسجد است. تشکیل برخی فروشگاه‌ها و تعاونی‌های مصرف محله نیز توسط هیئت امناء مساجد برای رفع نیازهای ضروری جمعیت، حوالی مسجد انجام می‌شود.

نوع دیگر کارهای اقتصادی که عمدتاً در مساجد صورت می‌گیرد و بیشتر جنبه خیرخواهانه و بشر دوستانه دارد، جمع‌آوری پول برای مستمندان و نیازمندان، خرید جهیزیه برای خانواده‌های کم‌درآمد و فقیر، پیدا کردن کار برای بیکاران و نیز جمع‌آوری کمک و اعانه برای ساخت کارگاه‌های تولیدی و مراکز کوچک اقتصادی که در امر کمک‌رسانی و با هدف خیرخواهانه و فی سبیل‌الله است. در ادوار گذشته که مساجد در مرکز شهر و بازار در کنار آن ایجاد می‌شد، اکثر مساجد دارای حجره‌ها و مغازه‌هایی بوده‌اند که درآمد حاصل از اجاره یا تجارت آنان برای مسجد هزینه می‌شد، این درآمدها بخشی از فعالیت‌های اقتصادی مسجد را تشکیل می‌داد که در راه کارهای عام‌المنفعه یا تعمیر، نگهداری و توسعه مساجد یا در امر کمک به ابن سبیل و فقیران و مستمندان هزینه می‌شد.

۱. رک: آل عمران، آیات ۱۲۵ و ۱۲۶؛ بقره، آیات ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹؛ من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۷۴؛ بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۱۱۵.

۵. مسجد، مرکز دادخواهی و قضاوت

به گواهی تاریخ، مسجد نخستین مکانی است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در آن به قضاوت و دادخواهی و حلّ و فصل اختلافات، منازعات و صدور احکام قضایی پرداختند، مکان دیگری جز مسجد برای قضاوت آن حضرت نقل نشده است.

یکی از دلایلی که پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله مسجد را جایگاه قضاوت قرار دادند، این بود که همه افراد از قوی و ضعیف، توانگر و بینوا و کوچک و بزرگ، شاهد اقامه عدل و اجرای احکام الهی باشند و به آن روی آورند که این موضوع، تهذیب نفوس را موجب خواهد شد.^۱ از سوی دیگر، چون در سرزمین‌های اسلامی، آیین دادرسی بر مبنای اصول و قواعد اسلامی بود، تشکیلات خاصّ و مکان ممتازی به جز مسجد برای قضاوت وجود نداشت. این روند در زمان خلفای راشدین هم ادامه داشت.

قضاوت، پس از نبیّ مکرّم صلی الله علیه و آله همچنان در مسجد انجام می‌شد و این امر، به قدری رایج بود که بعد از پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله این سیره در زمان خلفای راشدین ادامه داشت تا جایی که در مورد قضاوت امام علی علیه السلام چنین آمده است: «أَنَّهُ كَانَ يَفْعَلُ ذَلِكَ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ، وَ لَهُ بِهِ دَكَّةٌ مَعْرُوفَةٌ بِدَكَّةِ الْقَضَاءِ؛» در مسجد کوفه، محلی برای قضاوت امام علی علیه السلام بود که معروف به «دکّة القضاة» بوده است.^۲

در روایتی به نقل از امام علی علیه السلام چنین آمده است: «به آن حضرت گزارش رسید که شریح قاضی امر قضاوت را در خانه‌اش انجام می‌دهد، فرمود: «يَا شَرِيحُ! اجلس في المسجد، فانه أعدل بين الناس وانه وهنُّ بالقاضي أن يجلس في بيته؛» ای شریح، در مسجد قضاوت کن که این عمل برای اجرای عدالت بین مردم بهتر است. نشستن در خانه و قضاوت کردن موجب وهن قاضی است.»^۳

■ قرار دادن مسجد به عنوان محلّ قضاوت تا مدت‌ها ادامه داشت و بیشتر قاضیان در مسجد به داوری می‌پرداختند تا این که «ملک عادل نورالدین زنکی» محلی را در دمشق به قضاوت اختصاص داد و نام آن را «دارالعدل» نهاد. پس از این، ایوبیان در مصر این کار را تعقیب کردند و مکان‌هایی را به امر قضاوت اختصاص دادند.^۴

۱. عبدالوهاب حموده، ره‌آورد مسجد در فرهنگ اسلامی، ترجمه مهدی اسفندیاری، ص ۱۱۵.

۲. عوالی اللالی، ج ۲، ص ۳۴۴ باب القضاة.

۳. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۱۹۷ (چاپ قدیم)؛ دعائم الإسلام، ج ۲، ص ۵۳۴.

۴. محرّمی، غلامحسین، نقش مسجد در جامعه اسلامی (از آغاز تا عصر عباسیان)، ص ۱۵۷.

- با گسترش جمعیت مسلمانان و کثرت منازعات و اختلافات، سازمان‌هایی به امر قضا در جامعه اسلامی پرداختند. پس از برقراری جمهوری اسلامی ایران، قوه قضائیه، یکی از قوای سه‌گانه نظام حکومتی، این امر برعهده گرفت. امروزه، جلسات شوراهاى حلّ اختلاف با نظارت قوه قضائیه نیز در مسجد تشکیل می‌گردد. لازم به ذکر است که برخی از علما قایل به کراهت قضاوت در مسجد هستند.^۱
- مراد از قضاوت در مسجد، آن است که قاضی در این مکان مقدّس که بیت‌الله است، بنشیند و خصومت بین دو طرف دعوا را حلّ و فصل کند. به‌طور کلیّ دلایل، حکایت از آن دارد که اصل «قضاوت در مسجد»، به همین معنا، مورد اتفاق همه علما است. از این رو، هیچ فقیه‌ی به حرمت قضاوت در مسجد قائل نیست و البته قائل به وجوب هم نداریم. همه فقها، قضاوت در مسجد را جایز می‌دانند.
- افزون بر مطالب بیان شده، قضاوت در مسجد از نظر روانی هم برای طرفین دعوا و هم برای قاضی، آرامش بیشتری را به دنبال دارد؛ زیرا همگان به مقدّس بودن این مکان ایمان دارند و فضای مسجد خود به خود باعث می‌شود افرادی که در آنجا حضور پیدا می‌کنند، از مسائلی نظیر دروغ گفتن، شهادت به باطل و سوگند دروغ پرهیز کنند. این امر باعث می‌شود که قاضی بحق قضاوت کند.

۶. مسجد، پایگاه نظامی

به گواهی تاریخ، مسجد در صدر اسلام، محل برافراشته شدن پرچم سپاه اسلام و اعزام آنان به جبهه‌های نبرد بوده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، خطبه‌های آتشین خود را که برای اعزام مسلمانان به جهاد و مبارزه با کفر و شرک بود، در مساجد ایراد می‌کردند و حتی آمادگی‌های قبل از اعزام هم در مسجد شکل می‌گرفته است. در زمان خلفای راشدین و حتی امویان هم مسجد از این نظر فعال بود.

همواره مسجد، جایگاه گفتگو و مشورت در رویدادها بوده است و مهم‌ترین این مشورت‌ها در حوزه نظامی و غزوات و تنظیم سیاست‌های دفاعی انجام می‌شده است. شواهد گویایی نشان می‌دهد که مسلمانان حتی در خصوص مسائل نظامی نیز در مسجد به

مشورت می‌پردازند. مسجد، خانه‌آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آنهاست.

امام خمینی رحمته‌الله در گفتاری به این نقش مسجد تأکید کرده‌اند و فرموده‌اند: «این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بود. این‌طور نبوده است که در مسجد پیغمبر، همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سیاسی‌اش بیشتر بود. اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند»^۱.

بدون تردید، جامعه‌ای که در راه تحقق ارزشهای اسلامی گام برمی‌دارد، هیچ‌گاه از دستبرد و تجاوز دشمنان دین‌ایمن نمی‌ماند؛ این رهنمود قرآن است که: «وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّى يَزِدَّوَكُمْ عَنْ دِينِكُمْ؛ کافران همواره با شما می‌جنگند، تا آن‌گاه که شما را از دینتان برگردانند.»^۲ از سوی دیگر، در جهاد اسلامی رسیدن به پیروزی، همواره در گرو برخورداری از نیروهای رزمنده مؤمن، معتقد و مکتبی است. مسجد در این زمینه، نقشی حیاتی را ایفا می‌کند؛ زیرا در حقیقت رزمندگان مدافع اسلام، پرورش یافته مساجدند. این مسجد است که در فضای قدس و طهارت و شکوفائی علمی، فرهنگی و تربیتی خود، بذرایمان، آگاهی و روشن‌بینی را در جان و دل جوانان حقیق می‌پرورد. دست‌پرورده‌های مسجد، گاه چنان به بار می‌نشینند که حتی مرئیان خود را هم دچار شگفتی می‌کنند. آنان در نهایت، خارچشم دشمنان دین و مایه عزت و آبروی مسلمانان می‌شوند. خدای تعالی ستم‌ستیزی این‌گونه مسلمانان پارسا و جهادگرا چنین ترسیم می‌نماید: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا؛ محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پیامبر خداست و کسانی که با او هستند، بر کافران، سخت‌گیر [و] با همدیگر مهربان هستند. آنان را حال در رکوع و سجود می‌بینی. آنان فضل و خشنودی خدا را خواستارند. علامت [مشخصه] آنان بر اثر سجود، در چهره‌هایشان مشخص است. این صفت آنها در تورات و مثل آنها در انجیل است که چون کشته‌ای است که جوانه خود برآورد و آن را مایه دهد تا ستبر شود و بر ساقه‌های خود بایستد و دهقانان را به شگفت آورد تا از [انبوهی] آنان [خدا]

۱. صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۶۷.

۲. بقره، آیه ۲۱۷.

کافران را به خشم دراندازد. خدا به کسانی از آنان که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، آمرزش و پاداش بزرگی وعده داده است»^۱.

بنابراین، مسجد از یک سو، مهد و پرورش‌گاه نیروهای مدافع اسلام بوده است و از سوی دیگر، به هنگام بروز جنگ و پیدایش ناامنی در جامعه، مسجد بسان پایگاه و سنگری استوار برای رزمندگان اسلام در عصر رسول خدا ﷺ عمل می‌کرده است. چنان‌که واقدی در کتاب مغازی در شرح حوادث جنگ اُحد چنین می‌گوید: «بزرگان اوس و خزرج، مانند سعدبن عباد، سعدبن معاذ و اسیدبن حضیر همراه عده‌ای، در حالی که مسلح شدن بودند، شب جمعه رادر مسجد کنار خانه پیامبر اکرم ﷺ گذراندند. به دلیل اینکه از شیخون مشرکان بیم داشتند، شب جمعه از مدینه پاسداری کردند تا آنکه صبح شد»^۲.

علاوه بر این، در هر مسجدی، نقطه‌ای بنام محراب ساخته می‌شود. محراب از ماده‌ی حرب به معنای جنگ است و این موضوع به این مناسبت است که مسلمانان این نکته رادر مساجد در نظر داشته باشند که برای نیل به کمالات مورد نظر و تحقق ارزش‌های اسلامی و دفاع از کیان اسلام و حفظ جامعه اسلامی، از گزند دشمنان، گاهی راه دیگری جز جنگ با دشمنان داخلی و خارجی وجود ندارد.^۳ البته این بدین معنا نیست که اسلام جنگ طلب باشد؛ بلکه اسلام صلح و صفا و همزیستی مسالمت‌آمیز با بقیه مذاهب و ادیان رادر قدم اول پیشنهاد می‌کند. بنابراین، در قرآن کریم می‌خوانیم: «وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ؛ و اگر به صلح گراییدند، تو [نیز] بدان گرای و بر خدا توکل نما که او شنوای داناست»^۴.

مسئله جنگ و جهاد در اسلام، احکام و شرایط خاص خودش را دارد که در شرایط اضطراری به عنوان آخرین راه حل تشریح شده است. تبلیغات مسجد، مسئله جنگ رادر شرایطی که راه دیگری غیر از جنگ وجود نداشته باشد، به عنوان یک مسئله فراموش نشدنی در ذهن‌ها زنده نگه می‌دارد و همزمان، فرهنگ ایثار، فداکاری، جهاد و شهادت را که مایه عزت و سرافرازی مسلمانان است، شکوفایی می‌بخشد.

به خاطر رابطه تنگاتنگ مسجد با جبهه و جنگ است که مسجدیان از عبادت‌های

۱. فتح، آیه ۲۹.

۲. واقدی، المغازی، ص ۱۵۲.

۳. فتحی و آجارگاه کورش، تأملی بر کارکردهای مسجد (مسجد نقطه وصل)، ص ۲۷.

۴. انفال، آیه ۶۱.

عاشقانه‌اش و ارتباط با خدای تعالی بهره گرفته و با دعاهای خالصانه‌شان پشتوانه عظیم برای جبهه‌های نبرد را فراهم می‌آورده‌اند. آنان با دعاهای خود از یک طرف، باران عنایت‌ها و الطاف الهی را بر جبهه‌ها نازل می‌کردند و از طرفی، با این کار همراهی و همدلی خود را با رزمندگان اسلام نشان می‌دادند تا آنان با شور و دلگرمی به جهاد مقدّس خود ادامه دهند.^۱

در عصر حاضر نیز از آغاز اوج‌گیری انقلاب اسلامی ایران تا کنون، جلوه‌های پیروغی از نقش مسجد در این زمینه رخ نموده است. بنابراین می‌توان گفت: مسجدی که مهد و پرورش‌گاه نیروهای مدافع اسلام است و نیروهای بسیج مردمی در آن گرد هم می‌آیند، تا از امنیت و آسایش مردم پاسداری کنند، در واقع یکی از شاخصه‌های مسجد طراز اسلامی را داراست.

۷. مسجد، کانون تربیت و آموزش

۷-۱. کارکرد تربیتی مسجد

در صدر اسلام و در طول تاریخ با توجه به سفارش مؤکد قرآن کریم مبنی بر لزوم تقدم «تزکیه» بر «تعلیم»، کارکرد و قابلیت‌های تربیتی مسجد، در صدر امور قرار می‌گرفت.

تربیت، در لغت به معنای رشد و پاکیزه کردن است. در اصطلاح، تربیت عبارت است از تبدیل قوه‌ها به فعلیت و استخراج نیروها و استعداد‌های درونی انسان که سبب شکوفایی و پرورده ساختن است.^۲

تربیت، از ارکان حیات اجتماعی انسان است؛ از این رو، توجّه به ابعاد مختلف تربیتی، توجّه به شخصیت والای انسان است. نکته دارای اهمیت در اصول تربیتی این است که «محیط زیست»، یکی از عوامل تأثیرگذار است و می‌تواند کفه ترازوی تربیت را به نفع خود سنگین نماید. بنابراین، «مساجد» یکی از محورهای تربیتی قابل توجّه هستند و از آنجایی که امور تربیتی، بیشتر باروان انسان سر و کار دارند، حضور در جمع تربیت شده‌ای که در مراسم‌های مسجد شرکت می‌کنند، می‌تواند راه آسانی برای کسب آداب و اخلاق مقبول جامعه اسلامی باشد.^۳ بنابراین مسجد علاوه بر آثار عبادی با گستره فعالیت‌ها و مفاهیم حاشیه‌ای، در امور تربیتی نیز نقش مهمی ایفا می‌کند. «مسجد»، به عنوان یک مکان تربیتی، دارای دو جلوه فردی و جمعی است؛ یعنی اینکه دو

۱. نوبهار، رحیم، مسجد نمونه، ص ۷۵.

۲. محمد مهدی پورعلی فرد، نکته‌هایی درباره روش تربیت دینی نسل جوان و نوجوان، ج، انتشارات شاکر، ص ۱۹.

۳. حسینی سید حمید، آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد، مجموعه مقالات فروغ مسجد، ج ۵، ص ۲۰۲.

نوع رفتار می‌تواند در آن جلوه‌گر شود که در امر تعلیم و تربیت و جهت‌دهی رفتارهای فردی و جمعی افراد بسیار مؤثر است. هنگامی که انسان‌ها به صورت جمعی به برگزاری مناسک و انجام فرایض می‌پردازند، رفتارهای جمعی ظاهر می‌شوند و هنگامی که به صورت غیرجمعی و به شکل فردی در مسجد حضور پیدا می‌کنند، خود به خود به محاسبه و بررسی رفتارهای شخصی و فردی می‌پردازند.^۱ گرچه می‌توان گفت که عبادت در هر مکانی، نیاز روحی انسان را به طور نسبی تأمین می‌کند؛ ولی مسجد و عبادتگاه، جایگاه بهتری برای این امر است و نیاز انسان را کامل‌تر تأمین می‌کند. بنابراین، انسان بنا به فطرت خویش، معبد و مسجد را دوست دارد و تاریخ هم نشان می‌دهد که معبد همواره، همراه و همزاد انسان بوده است.^۲

در دنیایی که هدف و فلسفه زندگی گم شده است و پذیرش حیات پوچ و بی‌هوده، زمینه‌ساز پیامدهای نامطلوبی شده است (که به صورت‌های گوناگون در زمینه‌های فردی و اجتماعی بروز می‌کند)، فقط دین و تربیت دینی است که عامل هدایت انسان در مسیر زندگی محسوب می‌شود. افراد بسیاری از شکاف بین نسل‌ها، دین‌گریزی جوانان، بحران هویت دینی و... سخن می‌گویند؛ اما بیان این سخنان و حساسیت‌ها و ایجاد ناامیدی کافی نیست و باید بیشتر از گذشته و جدی‌تر به تربیت دینی درست اقدام نمود. باید فضاهای مساعد برای پرورش حس دینی اقشار مختلف جامعه، به ویژه جوانان را مورد تحلیل قرار داد تا زمینه مطلوب تربیت دینی فراهم شود. یکی از این فضاها، مسجد است. تربیت دینی، فقط با کمک مدرسه صورت نمی‌گیرد؛ در هر جامعه، نهادها و مؤسسه‌های مختلف دینی نیز متولّی چنین امر خطیری هستند که از آن جمله می‌توان به مؤسسه‌ها و کانون‌های مذهبی و مسجد نیز اشاره کرد. نقش مسجد، میان محافل دینی برجسته است؛ زیرا در چنین مکانی، صحنه‌های حقیقی دین‌آشکار می‌شود و وابستگی و گرایش انسان‌ها به مرزهای عقیدتی تذکر داده می‌شود.^۳

آثار تربیتی، اخلاقی و رفتاری مسجد عبارت‌اند از: ایجاد آرامش، پرهیز از گناه، بعد تربیتی ارتباط با دوست خوب، پرورش روح جمع‌گرایی، پرورش روح تعهد، پرورش روح تواضع و فروتنی. در این بخش، به اختصار، به تشریح هر کدام می‌پردازیم:

۱. مؤلف رستمی، محمدعلی، آیین مسجد (کارکردهای مسجد)، ص ۱۰۷.

۲. نوبهار، رحیم، مسجد نمونه، ص ۱۵ و ۷۱.

۳. جعفری نژاد، نقش مسجد، در تربیت دینی نسل جوان، ماهنامه مسجد، ش ۸۶.

۷-۱-۱. ایجاد آرامش روح

سلامت روح، آرامش خاطر و زندگی فارغ از نگرانی و گرفتاری از نیازهای اساسی بشر هستند. روان‌شناسان برای تأمین بهداشت روانی افراد تلاش می‌کنند که باورها، عواطف و رفتارهای نادرستی را بشناسند که باعث بیماری‌ها و ناراحتی‌ها می‌گردد. آنها در پی تغییر این عامل‌ها و یافتن قاعده‌هایی برای زیست بهتر هستند. یکی از بهترین راه‌ها برای این مقصود عمل به فرمان خالق روح انسان است؛ زیرا او نیازهای انسان و قوانین حاکم بر جهان را بهتر از هر کس دیگری می‌داند. بسیاری از روان‌شناسان به این نتیجه رسیده‌اند که تنها روزه امید برای رهایی از ناراحتی‌ها، ایمان به خدا و اعتقاد به قدرت مافوق انسان است.^۱ معبد درادیان و به ویژه مسجد در اسلام، بهترین مکان برای حفظ ایمان، اعتقاد به خدا و ارتباط با مبدأ قدرتمند و مافوق انسانی است.

مسجد، نماد رابطه انسان با خداست و حضور در آن نشانه‌ای از ایمان به خداوند است. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «وقتی مردی در رفت و آمد به مسجد مداومت دارد، گواهی دهید که او فردی مؤمن است».^۲

به یقین افراد با ایمان روحی مطمئن‌تر، اعصابی آرام‌تر و قلبی سالم‌تر دارند؛ زیرا انسان مؤمن همواره مورد لطف الهی قرار می‌گیرد و خداوند آرامش بر آنان نازل می‌کند قرآن کریم می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ؛ او کسی است که آرامش را در دل‌های مؤمنان نازل کرد تا ایمانی بر ایمان‌شان بیفزاید».^۳

استاد مطهری می‌نویسد: «آمار نشان می‌دهد که همه بیماران روانی یا بیشتر آنان در میان طبقه‌ای هستند که از ایمان به خدا و اعتقاد خالص به مبدأ متعال بی‌بهره‌اند. منشأ این بیماری‌های روانی احساس محرومیت‌ها و مصونیت‌های اجتماعی است. ایمان، حکم‌داری و پیش‌گیری را دارد. با وجود ایمان، محرومیت‌ها انسان را از پا در نمی‌آورد و تعادل او را محفوظ می‌دارد».^۴

فضای مسجد، فضایی نورانی و الهی است و بر همین اساس، بر روح انسان تأثیر می‌گذارد.

۱. صناعی صفدر، آرامش روانی و مذاهب، ص ۶.

۲. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۲، ح ۳۷۸۶: «قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَتَعَاذُ الْمَسَاجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ لِأَنَّ اللَّهَ يَقُولُ إِنَّمَا يَغْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ».

۳. فتح، آیه ۴.

۴. مطهری، مرتضی، بیست گفتار، ص ۲۲۸.

پیامبر اسلام ﷺ می‌فرماید: «مَنْ كَانَتْ الْمَسَاجِدُ بَيْتَهُ ضَمِنَ اللَّهُ لَهُ بِالرُّوحِ وَالرَّاحَةِ؛ هر کس که مساجد را خانه خودش قرار دهد، خداوند آرامش روحی و روانی را برای او ضمانت می‌کند».^۱

معصومان علیهم‌السلام در سخنان خویش، مسجد را پناهگاه مؤمن دانسته‌اند. پناهگاهی که انسان را از دغدغه و اضطراب نجات می‌دهد و به آرامش و سکون می‌رساند. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «مَا جَلَسَ قَوْمٌ فِي مَجْلِسٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ تَعَالَى يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَيَتَدَارَسُونَهُ بَيْنَهُمْ إِلَّا نَزَلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ وَعَشِيَّتْهُمْ الرَّحْمَةُ وَحَفَّتْهُمْ الْمَلَائِكَةُ وَذَكَرَهُمُ اللَّهُ فِيمَنْ عِنْدَهُ؛ قومی [با یکدیگر] در مسجدی از مساجد خداوند متعال برای تلاوت و آموختن قرآن نشینند؛ مگر آن که آرامش برایشان نازل و رحمت الهی شامل حال آنها شود و خداوند از آنها در میان کسانی که نزد او هستند، یاد می‌کند».^۲

مسجد، «افسردگی» را که یک بیماری روحی است، برطرف می‌کند و شادمانی و نشاط را جایگزین آن می‌سازد. امام صادق علیه‌السلام به مسلمانان سفارش می‌کنند که هنگام رویارویی با مشکلات و اندوه‌های دنیوی، به نماز و مسجد پناه ببرند.^۳

نقل است که شیخ رئیس ابوعلی سینا برای ابو سعید ابوالخیر نوشت: چه لزومی دارد، مردم همه در مسجد اجتماع کنند، با اینکه خداوند از رگ گردن به انسان نزدیکتر است. «تَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ؛ ما از رگ گردن هم به او نزدیک‌تریم».^۴ هر جا که باشی اگر رابطه‌ات با خدا برقرار باشد، نتیجه خواهی گرفت. وی در پاسخ نوشت: اگر چند چراغ در یک جا روشن باشد، اگر یکی از آنها خاموش شد، چراغ‌های دیگر روشن است، ولی اگر همان چراغ‌ها هر کدام در یک اتاق باشد، اگر یکی از آنها خاموش شد، آن اتاق در تاریکی فرو خواهد رفت. انسانها نیز این‌گونه‌اند؛ تربیت سیاسی که در مسجدا ارائه می‌شود، به دلیل ماهیت مذهبی آن می‌تواند نسلی را پدید آورد که پشتوانه جامعه دینی باشند و در برابر حوادث سیاسی هوشیاری لازم را داشته باشند. بعضی گناهکارند، اگر تنها باشند، شاید موفق به کسب فیوضات الهی نشوند، ولی اگر در جمع باشند، شاید خداوند به برکت افراد دیگر، آنها را هم مشمول برکات خود سازد.^۵

استاد مطهری رحمته‌الله‌علیه می‌گوید: «اگر بشر خیال کند که با رسیدن به ثروت و رفاه به مقام آسایش

۱. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۳.

۲. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۳، ج ۳۷۸۸.

۳. طبرسی (رضی‌الدین)، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، ص ۷۱۲.

۴. ق. آیه ۱۵.

۵. مطهری، مرتضی، داستانها و پندها، ج ۹، ص ۵۸.

می‌رسد و از اضطراب و ناراحتی و شکایت بیرون می‌آید، اشتباه کرده است. فقط با یاد خداست که دل‌ها آرامش پیدا می‌کند. بسیاری از مکتب‌ها، تکیه بر دور ماندن انسان از اصل خود دارند. مکتب‌های دیگری هستند که تکیه انسان، روی درد انسان است برای خلق خدا، نه درد انسان برای خدا. دیگری می‌گوید: انسان و سوّمی می‌گوید: خدا و انسان؛ در حالی که خدا و انسان از یکدیگر جدا نیست تا خدا نباشد، انسان هم نیست، تا آن درد، خدایی را که در انسان است نشناسد و تا انسان به سوی خدا نرود، درد انسانی او هم به جایی درمان نخواهد شد. انسانیت، درد خداست؛ درد انسان از درد خدا [داشتن] است». بنابراین، چون مسجد محلّ ذکر خدا، قرائت قرآن و نماز است، بهترین مکان نیز برای آرامش دل خواهد بود.

در اینکه مسجد، چگونه آرامش روح می‌آورد و روان انسان را سیراب می‌کند، راهکارهایی وجود دارد:

- راهکارهای معرفتی

منظور از معرفت، شناخت خود، خدا و نیز جهانی است که در آن زندگی می‌کنیم. شناخت صحیح و ارزشیابی دقیق انسان از رویدادهای زندگی، می‌تواند نقشی بسیار مهمّ در سلامت روحی داشته باشد. دنیا، همیشه همراه با گرفتاری‌هاست؛ اما این مشکلات به طور مستقیم انسان را ناراحت نمی‌کنند؛ بلکه طرز تفکر و نحوه برخورد فرد با مشکل است که اهمیت دارد و می‌تواند زندگی فرد را از مشکل‌رها سازد. برای مثال، اگر فرد بیمار از خوردن برخی غذاها پرهیز کند یا داروهای تلخ و تند را بخورد، بهبود می‌یابد و چه بسا به جای ناراحت شدن از تلخی دارو، خوشحال هم باشد که بیماری را از خود دور کرده است.

این همان شناختی است که می‌تواند راه صحیح زندگی را به انسان بیاموزد و نیز با تغییر شناخت، از شناخت مادّی به سوی اعتقاد به خداوند و شناختن این که جهان، فعل خداوند و ناشی از اراده اوست، می‌توان بهداشت روانی افراد را تأمین کرد. رابطه و انس فرد با مسجد، در بسیاری از مؤلّفه‌های معرفتی، مانند ایمان و اعتقاد صحیح، کسب دانش و غیره می‌تواند نقشی اساسی و تقویّت‌کننده ایفا کند.

- راهکارهای عاطفی

منظور از راهکارهای عاطفی، مؤلفه‌هایی است که احساسات فرد را نشان می‌دهد؛ مانند ترس، وحشت، شادی، غم و رضایت.^۱ گرایش‌های عاطفی افراد نیز همواره بر نگرش‌های شناختی آنها مبتنی است. برای مثال، افراد با ایمان در آرامش روحی و روانی به سر می‌برند و همواره نوعی رضایت در آنان به چشم می‌خورد. ارتباط با مسجد هم، می‌تواند نقشی مستقیم و اساسی در شادی، نشاط و امیدواری افراد داشته باشد.

- راهکارهای رفتاری

منظور، رفتار و اعمالی است که افراد بر اساس نگرش‌های شناختی و عاطفی انجام می‌دهند؛ مثل بسیاری از وظایفی مانند: استعانت از نماز و صبر، استفاده از روزی‌های پاک و حلال که خداوند برای افراد مؤمن مقرر می‌فرماید.^۲ با توجه به عقاید انسان و احساسات صحیح عاطفی، ارتباط با مسجد در این‌گونه موارد تأثیری مثبت دارد. کسب روزی پاک با وجود ارتباط با مسجد و آموزه‌هایی که در این باره وجود دارد، با کسب روزی از شیوه‌های دیگر متفاوت خواهد بود. همچنین، حضور زنان در مسجد با لباسی خاص، نقشی مهم در شخصیت آنان دارد. به همین ترتیب، آراستگی مردان و لباس‌های نظیف و زیبا پوشیدن و استعمال بوی خوش و نیز روابط اجتماعی مناسب با افراد مسجدی، می‌تواند شخصیت رفتاری انسان را زیباتر کند.

۲-۱-۷. پرهیز از گناه

بر اساس حدیثی متواتر از امام علی (علیه السلام) مسجد، در جایگاه اصیل خویش، روح پرهیز از گناه و دوری از سرکشی را در دل و جان مؤمنان می‌دمد و آنان را به زیور «حیای اسلامی» آراسته می‌کند و جامه «خشیت از خدا» را به آنان می‌پوشاند. هنگامی که مؤمن وارد مسجد می‌شود، فضایی آکنده از قدس و طهارت او را در برمی‌گیرد. خانه‌ای ساده و به دور از پیرایه‌های مادی که مملوّ از جاذبه‌های معنوی و الهی است. پس، فرد مؤمن هنگامی که در این مکان مقدّس قرار می‌گیرد،

۱. آذربایجانی، مسعود و دیگران، روان‌شناختی اجتماعی بانگرش به منابع اسلامی، ص ۱۳۷.

۲. همان، ص ۱۴۱.

سعی می‌کند به گناه آلوده نشود و تمام اعضاء و جوارح خود را از گناه دور نگه دارد و این عمل، نوعی تمرین در انجام کارهای خیر و دوری از بدی‌ها است. پس، می‌توان گفت حضور در مسجد، تمرین توجّه به خدا و آزمون ترک دنیا است.

طبق روایتی که از امام علی علیه السلام نقل شد، تأثیرات رفتاری که حضور در مسجد برجای می‌گذارد، می‌تواند جامعه دینی را از فساد و گناه پاک کرده و مسلمانان را به سمت یک جامعه سالم هدایت کند: «أَوْ كَلِمَةً تَزُدُّهُ عَنْ رَدَىٰ أَوْ يَتْرُكُ ذَنْبًا خَشِيئَةً أَوْ حَيَاءً؛ یا کلماتی می‌شنود که او را از فساد و گناه باز می‌دارد. و یا به خاطر ترس [از خدا] یا حیا و آبرو، گناهی را ترک می‌کند».^۱ بر این اساس، یکی از کارکردهای مسجد، نقش بازدارندگی آن در ارتکاب جرایم و گناهان است. علمای تربیتی نیز معتقدند که اجرای مناسک دینی، نوعی تمرین برای خویشتن‌داری و تحمّل قیود است و می‌تواند مقاومت در برابر جاذبه‌های نفسانی را افزایش دهد و موانع زندگی اخلاقی را کم کند.^۲ آثار سازنده و تربیتی حضور در مسجد، رفته‌رفته به دیگر اعمال و احوال مؤمن نیز سرایت می‌کند. حضرت علی علیه السلام در روایتی فرمودند: خداوند - تبارک و تعالی - به حضرت عیسی بن مریم علیه السلام وحی فرمود که به جماعت [و یا اشراف] بنی اسرائیل بگو که جز با قلب‌هایی پاکیزه و چشمان خاشع و دست‌های پاکیزه، به خانه من وارد نشوند».^۳

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که نقش مسجد، نقشی تکمیلی و ایجاد‌ی در حیطه شکل‌گیری و تقویت رفتارهای مطلوب است و نه فقط این که تثبیت‌کننده رفتارهایی باشد که در مسجد رخ می‌دهند.

۱-۷-۳. ارتباط با دوست خوب

از مهم‌ترین روابط اجتماعی انسان، روابط دوستی است. هیچ فردی در زندگی اجتماعی از دوستان خوب بی‌نیاز نیست. دوست خوب، یاور انسان در مسیر راه سعادت و غم‌خواری دلسوز در هنگام بروز مشکل‌ها و سختی‌ها است. داشتن دوستان مناسب باعث سلامت روحی و هویت اجتماعی مناسب انسان می‌شود؛ به خصوص در دوره نوجوانی و جوانی، افراد به شدت تحت تأثیر محیط و دوستان خود هستند. یکی از مکان‌هایی که روایات آن را کانون یافتن دوست

۱. وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۴۸۰.

۲. حسینی، سید حمید، آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد، مجموعه مقالات فروغ مسجد، ج ۵، ص ۲۰۲.

۳. ابن طاووس، علی بن موسی، ادب حضور (ترجمه فلاح السائل)، ج ۱، ص ۸۰.

خوب و صمیمی می‌دانند، «مسجد» است. از این روی یکی از نقش‌های تربیتی مسجد، این است که دلدادگان خود را با انسان‌های صالح و برگزیده پیوند می‌دهد. از نظر علمای تربیتی، دوست خوب در سعادت انسان نقش مهمی دارد؛ مسجد، بستری مناسب است تا میان صالحان و مؤمنان جامعه، آشنایی و پیوند ایجاد شود و شرایط تربیت و پرورش روحی و اخلاقی انسان فراهم آید. مسجد پایگاهی دینی و فرهنگی است که نمازگزاران مؤمن در آن رفت و آمد می‌کنند و دوستی با این افراد، در بینش انسان مؤثر است. با ایجاد پیوند و آشنایی میان مؤمنان، نخبگان و صالحان جامعه، بستری مناسب برای پرورش و تربیت روحی انسان فراهم می‌آید.

در روایتی از امام علی علیه السلام برای حضور در مسجد هشت اثر نقل شده است:

«مَنِ اخْتَلَفَ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِحْدَى الثَّمَانِ؛ أَخَا مُسْتَفَادٍ فِي اللَّهِ، أَوْ عِلْمًا مُسْتَطَرَفًا أَوْ آيَةً مُحْكَمَةً أَوْ يَسْمَعُ كَلِمَةً تَدُلُّ عَلَى هُدًى، أَوْ رَحْمَةً مُنْتَظَرَةً، أَوْ كَلِمَةً تُرَدُّ عَنْ رَدِي، أَوْ يَتَرَكَ ذَنْبًا خَشِيَةً أَوْ حَيَاءً؛ كَسَى كَسَى كَسَى بِه مَسْجِدِ رَفْتِ وَ أَمْدِ مِي كَنْد، يَكِي از مَنَافِعِ هَشْتِ گانِه نَصيبِ او مِي شُود: بَرادَرِي مَفيدِ و بَارزِشِ دَر رَاهِ خُدا، يَ اَعْلَمِ و دَانِشِ نُو، يَ اَدَلِيلِ و بَرهانِ مَحْکَمِ [بَرايِ تَثْبِيتِ عَقايدِ]، يَ اَكَلِماتِي كِه مَوجِبِ هَدايتِ شُود [مِي شَنُود]، يَ اَرَحْمَتِ مَورِدِ اِنْتِظارِي [شامِلِ حالِ او مِي شُود]، يَ اَمَوعِظِي كِه او رَازِ فسادِ و گِناهِ بَازِ دَارد، [مِي شَنُود]، يَ اَبِه خَاطِرِ تَرَسِ يَ اَحيا و اَبَرويِ خُودِ گِناهِ رَ اَتَرَکِ مِي كَنْد.»^۱

امام علی علیه السلام اولین اثر ارتباط با مسجد را یافتن دوستان و برادران دینی مطرح می‌فرمایند. دوستی‌ای که بر محور دین و بندگی خدای متعال شکل گیرد، پایدار خواهد بود و به دور از هرگونه دغل و انحراف است. این دوستی ایمانی، در شکل دادن به هویت اجتماعی نوجوان و جوان، قابلیت زیادی دارد و هویت اجتماعی با محوریت ملاک‌های دینی و الهی را در فرد ایجاد می‌کند. کسی که با خوبان معاشرت داشته باشد، حتی اگر به این درجه از تکامل هم نرسیده باشد که به سبب ترس از خداوند به طرف گناه نرود، دست کم به دلیل شرم از برادران دینی خود، راه انحراف را در پیش نمی‌گیرد.

در این مکان مقدس مؤمنان فرصت می‌یابند با جمعی آشنا شوند که از نظر دین و عبودیت با آنان هم‌رنگ هستند و توان ایجاد گروه‌های اجتماعی هماهنگ را دارند. بنابراین آنان می‌توانند از بین اهل مسجد برادران یا خواهران مناسبی، از حیث دینی، برای خود بیابند که طبعاً آثار آن در ابعاد اجتماعی بروز خواهد کرد.

امام صادق علیه السلام فرمود: «لَا يَرْجِعُ صَاحِبُ الْمَسْجِدِ بِأَقْلٍ مِنْ إِحْدَى ثَلَاثِ خِصَالٍ...: وَإِنَّمَا أَحْ يَسْتَفِيدُهُ فِي اللَّهِ؛ اهل مسجد به کمتر از یکی از سه چیز از مسجد بر نمی‌گردد که یکی از آنها دوستی است که از او در مسیر خدا استفاده می‌کند».

۴-۱-۷. پرورش روحیه تواضع و فروتنی

در نظام تربیتی اسلام، تواضع و فروتنی یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های اخلاقی است که در سایه غلبه بر هوای نفس و تکبر، ایجاد می‌شود. مسجد با شیوه‌های گوناگون سبب تقویت فروتنی می‌شود؛ زیرا مسجد تنها به گروه ویژه‌ای از مسلمانان با سطح دانش و ثروت و جایگاه اجتماعی بالا تعلق ندارد، بلکه همه قشرهای جامعه اسلامی می‌توانند برای اجرای مراسم دینی خود، در خانه خدا حاضر شوند. حضور همه طبقه‌های اجتماعی در مسجد و ارتباط آنان با یکدیگر به ایجاد و روحیه فروتنی در انسان کمک می‌کند. در مسجد، ثروتمندان با فقیران، عالمان بابتی سوادان و جوانان با پیرها در ارتباطند. بی‌شک، کسی که در جریان روابط اجتماعی با افراد گوناگون ارتباط داشته باشد و از نشست و برخاست با قشرهای متوسط و ضعیف خودداری نمی‌کند، معمولاً از رفتارهای متکبرانه به دور می‌ماند.^۱ از سوی دیگر از نظر مقررات دینی در مسجد، همه افراد در یک سطح هستند و کسی حق ندارد نسبت به دیگران تکبر ورزد. آداب و مقررات مسجد برای همه یکسان است و کسی امتیازی بر دیگران ندارد و همه باید آداب مسجد را رعایت کنند. در نماز جماعت همه به یک شکل و در یک قالب کلی نماز می‌گذارند و کسی نمی‌تواند با تکبر و غرور خود را از دیگران برتر بداند و خارج از این چارچوب رفتار کند. افزون بر اینکه نماز در مسجد سبب افزایش تقوا می‌شود و تقوا نیز در ایجاد فروتنی نقش مهمی دارد. بنابراین، با توجه به جنبه‌های آموزشی و عبادی مسجد، باید گفت مسجد به عنوان مهم‌ترین پایگاه دینی با ایجاد و گسترش مفاهیم و تعالیم دینی در ایجاد فروتنی نقش مؤثری دارد.

۵-۱-۷. پرورش روحیه جمع‌گرایی

اثر سازنده تربیتی دیگر مسجد، پرورش روح جمع‌گرایی در مسلمانان است. مسجد با ایجاد آشنایی و پیوند میان مؤمنان با نخبگان و صالحان جامعه، بستری مناسب برای پرورش و تربیت

۱. البته در برخی موارد افراد مسجد چنین نیستند. این امر به معنای نبود چنین کارکردی برای مسجد نیست؛ بلکه حاکی از نقاط ضعف آن مسجد و فاصله آن از مسجد طراز اسلامی می‌باشد.

روحي - اجتماعي وي فراهمي مي‌کند. «انزواطلبي» و «جمع‌گريزي»، بيماري روحي شناخته مي‌شود؛ در حالي که «اجتماعي بودن» و «جمع‌گرايي» در حد معقول و مطلوب آن، نشان سلامت روح و روان انسان به شمار مي‌آيد. بر اين اساس، مسجد با فراخواني پيوسته مسلمانان به اجتماعات، روح جمع‌گرايي، انعطاف و نظم‌پذيري را در آنان تقويت مي‌کند.

۶-۱-۷. پرورش روح تعهد

مسجد، به طور معمول جاياگهي براي طرح مشکلات، دغدغه‌ها و نارسايي‌هاي اجتماعي است. بنابراین، حضور فرد در چنين مکاني تقويت روح تعهد و درمندی را دروي موجب مي‌شود و در مقابل نوعي مبارزه با روح بي‌تعهدی و بي‌تفاوتی محسوب مي‌شود. اگر در ميان افراد جامعه‌اي، به ويژه نسل جوان، روح بي‌تعهدی حاکم شود، آسيب‌هاي اساسي بر پيکر اجتماع وارد خواهد شد.^۱

۲-۷. کارکرد آموزشي مسجد

قرآن کریم مي‌فرمايد: «...قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ...؛ بگوای رسول، آيا آنان که اهل دانش هستند با مردم نادان یکسان هستند؟»^۲

اين آيه شعار بلند دين اسلام، در اصالت بخشيدن به علم و ارزش‌گذاري صريح براي دانايي است. همين يك شعار حماسي، کافي است تا امثلي را به حرکت در آورد و آنان را در مسير علم‌آموزي تا مرحله جانبازي پيش ببرد.

در نظام تربيتي اسلام، براي کسب آگاهي و شناخت هر فرد، به عنوان مقدمه ايمان شخصي و اجتماعي و به اندازه عقل او واجب است. بر همين اساس، تحصيل علم در ميان مسلمان، وجود عيني پيدا کرد و اين موضوع، غير از رشته‌هاي تخصصي بود که گاهي وجود کفايي و گاهي وجود عيني داشت.

علاوه بر آيات قرآن کریم، سيره پيامبر ﷺ عامل مهم ديگري در رويکرد علمي و آموزش جامعه اسلامي محسوب مي‌شود. پيامبر اسلام ﷺ رسالت خود را با خواندن و قلم آغاز کرده بود؛ آن هم در

۱. نوبهار، رحيم، مسجد نمونه، ص ۲۴.

۲. زمزم، آيه ۹.

محیطی که سابقه‌ای از علم و دانش به معنای رایج آن روز جهان در آنجا وجود نداشت.^۱ دینی که بر امر به خواندن و آموزش و مبارزه با جهل و نادانی شود طبیعی است که در این باره، ابزارها و وسایلی را به خدمت بگیرد؛ از جمله این ابزارها، استفاده از فضای مسجد در اوقات غیر عبادی است.

پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهد که مسجد نخستین مرکز تعلیم و تربیت مسلمانان بوده است. از این رو، نقش آموزشی و فرهنگی مسجد پس از جنبه‌های عبادی آن، سرآمد دیگر ابعاد است. به طور اساسی، پی‌ریزی مسجد در صدر اسلام، پی‌ریزی بزرگ‌ترین مدرسه اسلامی بود. مسلمانان تا چند قرن پیش، با پدیده‌ای به نام مدرسه - به معنای غربی و امروزی آن - روبه‌رو نبودند. پیش از پیدایش مدرسه - که تاریخ پیدایش آن به دو قرن نمی‌رسد - مسجد، یگانه مرکز مهم آموزشی و فرهنگی در کشورهای اسلامی بوده است. تا جایی که روزگاری این مسئله در میان فقیهان مطرح بوده که آیا تأسیس مدرسه جایز است یا نه؟!^۲

در صدر اسلام، مسجد افزون بر محل برگزاری مراسم عبادی، محل دانش‌آموزی نیز به شمار می‌آمد. پیامبر ﷺ و یارانش در مسجد الحرام گردهم می‌آمدند و احکام الهی سخن می‌گفتند. پس از هجرت پیامبر اسلام ﷺ به مدینه و بنا نمودن مسجد النبی، فصلی نوین در آموزش و فعالیت‌های فرهنگی مسلمانان آغاز شد. تعلیم و تربیت و آموزش احکام دین در مسجد صورت می‌گرفت و پیامبر ﷺ بیشتر اوقات پس از نماز صبح و عشا به سخنرانی و گفتگوهای علمی می‌پرداخت. این جلسه‌ها با حضور مردان و زنان مسلمان برپا می‌شد^۳ که این از آشکارترین جلوه‌های آموزشی مسجد در مدینه بود. تفسیر قرآن و سخن گفتن درباره معانی آن، بخش درخور توجهی از سخنرانی‌های پیامبر ﷺ را تشکیل می‌داد.^۴ افزون بر جلسه‌های سخنرانی پیامبر، کلاس‌های آموزشی گوناگونی نیز در مسجد تشکیل می‌شد.^۵

در پرتو این گفتگوها و مناظرات، حقایق وحی و آیات الهی روشن می‌گردید و به شبهات پاسخ داده می‌شد و پرده جهل و تردید فرو می‌ریخت.

۱. برومند اعلم عباس، درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، ص ۷۴ و ۷۵.

۲. وسائل الشیعة، ج ۶، ص ۱۲، باب ۳ از ابواب ما تحب فیہ الزکاة و ما تستحب فیہ، ص ۲۱۷.

۳. صحیح بخاری، ج ۱، کتاب العلم، باب ۷۵، ش ۹۶.

۴. التراتیب الاداریة، ج ۲، ص ۲۲۲.

۵. همان، ج ۲، ص ۲۳۳.

«مسجد مدینه»، از یک سو، به صورت یک مرکز آموزشی، فرهنگی و پایگاهی برای مبارزه با جهل و از سویی دیگر به مکانی برای اشاعه فرهنگ و ادب و دیگر معارف اسلامی تبدیل شد. «حلقه‌های علمی» با جنب و جوش خاصی در مسجد بزرگ مدینه به صورت رسمی تشکیل می‌شد. پیامبر اسلام ﷺ اصحاب را در قول و عمل، به پیوستن و شرکت فعال در این حلقه‌ها تشویق می‌کردند و می‌فرمودند: «به سوی باغ‌های بهشت بشتابید». پرسیدند ای پیامبر خدا! منظور شما از این سخن چیست؟ فرمودند: «حلقه‌های ذکر»^۱.

فعالیتهای آموزشی در زمان رسول اکرم ﷺ منحصر به مسجدالتی نبود؛ بلکه جلسات بحث و بررسی مسائل علمی در مساجد دیگری نیز انجام می‌شد که البته مسلمانان در سطحی محدودتر به کار آموزش و تلاش‌های علمی مشغول بودند.

بدین ترتیب، مسجد به عنوان نخستین پایگاه علمی، رسالت خود را در جامعه نوساخته اسلامی برای ترویج و اشاعه دانش و گسترش فرهنگ اسلامی آغاز کرد و همچنان مسیر رشد و ترقی علمی را پیمود؛ به طوری که در عصر خلفا نیز مساجد نزد عموم به عنوان کانون اصلی آموزش قرآن کریم، مسائل دینی، احکام و فقه اسلامی بود. این آموزش‌ها، نه فقط در مرکز حکومت (شهر مدینه)، بلکه در شهرهای دیگر، مانند مکه و سایر نقاط شبه جزیره و در تمام سرزمین‌های پیوسته به حوزه قلمرو اسلامی انجام می‌گرفت.

در عصر خلافت امام علی علیه السلام با انتقال مرکز خلافت از مدینه به کوفه، مسجد جامع بزرگ این شهر به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز علمی آن روزگار، نقش خاصی را در شکوفایی نهضت علمی و ارتقاء فرهنگ و تمدن اسلامی ایفا می‌نمود.

اختصاص روند آموزشی و علمی در مسجد، به صدر اسلام منحصر نیست؛ بلکه در دوره‌های بعد از آن نیز اندیشمندان، متخصصان و دانش‌پژوهان علوم و معارف اسلامی، جلسات خود را در مسجد برپا می‌کردند. ائمه بزرگوار شیعه و بزرگان تابعین، اصحاب پیامبر و نیز شاگردان تربیت‌یافتگان مکتب اهل بیت علیهم السلام رسالت تعلیم و تربیت و حل و فصل مسائل مهم علمی و دین را در مساجد بزرگ بلاد اسلامی عهده‌دار بودند. به خصوص، در عصر امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام که نهضت و حرکت فرهنگی بزرگی توسط این دو رهبران معصوم علیهم السلام آغاز شده بود، مساجد به رشد و شکوفایی قابل توجهی دست یافت. حتی برخی از آنها به دانشگاه‌های بزرگ اسلامی در

۱. رک به: نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، ص ۹۳.

زمینه‌های علوم مختلف، نظیر فقه، حدیث، تفسیر و دیگر علوم اسلامی تبدیل شدند و پیدایش نهضت‌های علمی و عقلانی در تاریخ اسلام را موجب گردیدند.^۱ چنان که «در عصر امام صادق علیه السلام مسجد به دانشگاه بزرگی بدل گردید که قریب به چهار هزار دانشجو در آن آموزش می‌دیدند و طیف وسیعی از علوم مختلف در آن تدریس می‌شد که تا آن زمان بی سابقه بوده است».^۲

۱-۲-۷. مرکزیت علمی مسجدالنبی صلی الله علیه و آله

با دقت در سیره نورانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌بینیم که آن حضرت به ابعاد آموزشی مسجد اهتمام ویژه‌ای داشتند. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «كُلُّ جُلُوسٍ فِي الْمَسْجِدِ لِعَوْلَا ثَلَاثَةٌ: قِرَاءَةٌ مُصَلٍّ أَوْ ذَا كِرْلَلَةٍ تَعَالَى أَوْ مُسَاتِلٌ عَنْ عِلْمٍ؛ هرگونه توفقی در مسجد لغو و بیهوده است، مگر برای سه دسته: کسی که پس از نماز به تلاوت قرآن می‌پردازد، آن که سرگرم ذکر و یاد خداست و کسی که به مباحثات علمی اشتغال داشته باشد».^۳

براساس روایت، تشکیل جلسه‌های علمی در مسجد، نسبت به جلسه‌های دعا، جایگاه والاتری دارد^۴ و پاداش آن، ثواب عمره کامل یا حج کامل^۵ و جهاد در راه خداست^۶ که رحمت خدا آنان را فرامی‌گیرد.^۷ در این میان، طرح مباحث دینی در مسجد، فضیلت بیشتری دارد. در منابع روایی اسلام احادیث و روایات وارده در خصوص مرکزیت مسجد برای تعلیم و تعلم در عصر نبوی صلی الله علیه و آله در مسجد آن حضرت تصویر روشنی را ارائه می‌نمایند که ذیلاً به چند نمونه اشاره می‌شود:

علامه مجلسی در کتاب «بحار الانوار» این روایت را بیان کرده است: «خَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فَإِذَا فِي الْمَسْجِدِ مَجْلِسَانِ مَجْلِسٌ يَتَفَقَّهُونَ وَ مَجْلِسٌ يَدْعُونَ اللَّهَ وَيَسْأَلُونَهُ فَقَالَ كِلَا الْمَجْلِسَيْنِ إِلَيَّ خَيْرٌ أَمَّا هَؤُلَاءِ فَيَدْعُونَ اللَّهَ وَ أَمَّا هَؤُلَاءِ فَيَتَعَلَّمُونَ وَ يُفَقِّهُونَ الْجَاهِلِ هَؤُلَاءِ أَفْضَلُ بِالْتَّعْلِيمِ أُرْسِلْتُ ثُمَّ قَعَدَ مَعَهُمْ؛ رسول

۱. فراهتی عباسعلی، نگاهی به تاریخ آموزش در مساجد، رسانه دانشگاه، ص ۷۷.

۲. حاج سیدجوادی، فریبرز، «مسجد- مدرسه‌های قزوین»، مجموعه مقالات همایش معماری (معماری مسجد، گذشته، حال، آینده)، ج اول، ص ۸۴.

۳. بحار الانوار، ج ۷۷، ص ۸۶؛ وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۸۶.

۴. منیة المرید، ص ۲۶.

۵. همان.

۶. محمد بن عبدالله زرکشی، اعلام المساجد باحکام المساجد، ص ۳۲۸.

۷. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۳، روایت ۲۰، از ابواب احکام المساجد.

خدا ﷺ به مسجد وارد شدند؛ در مسجد دو جلسه جداگانه برپا بود. گروهی در حال یاد دادن و فراگرفتن دانش بودند. جمعی نیز به دعا و راز و نیاز با خداوند مشغول بودند. پیامبر اعظم ﷺ فرمودند: هر دو گروه به سوی یک هدف گام برمی دارند؛ دسته‌ای خدا را می‌خوانند و گروهی نیز آموزش می‌بینند و نادانان را تعلیم می‌دهند؛ ولی این گروه، کار برتری انجام می‌دهند. من نیز به منظور آموزش به مردم مبعوث شده‌ام؛ از این رو، پیامبر اعظم ﷺ در میان گروهی که سرگرم آموزش بودند، نشستند.^۱

حضرت رسول اکرم ﷺ ضمن تشویق عملی برای برگزاری جلسات درس و آموزش در مسجد، در حدیثی فرمودند: «مَنْ عَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يَرِيْدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيُعَلِّمَهُ كَانَ لَهُ أَجْرُ مُعْتَمِرٍ تَامَ الْعُمْرَةَ وَمَنْ رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يَرِيْدُ إِلَّا لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيُعَلِّمَهُ فَلَهُ أَجْرُ حَاجٍ تَامَ الْحَجَّةِ؛ پاداش کسی که صبحگاهان به قصد یاد دادن یا فراگرفتن چیز مطلوبی به مسجد می‌آید، همچون پاداش شخصی است که یک عمره کامل را انجام داده باشد و پاداش کسی که شبانگاهان به قصد یاد گرفتن و یاد دادن کار خیری به مسجد می‌آید، مانند پاداش فردی است که یک حج کامل به جای آورده باشد».^۲ از این حدیث روشن می‌شود که لازم نیست گفت‌وگوی علمی که در مسجد انجام می‌گیرد، به طور حتم، دانش‌های دینی باشد؛ هر دانش سودمندی را می‌توان در مسجد مورد بحث و بررسی قرار داد.

«مکحول» از «عبدالرحمن بن غنم» روایت می‌کند که از ده نفر از اصحاب پیامبر اکرم ﷺ شنیدم که می‌گفتند:

«إِنَّا كُنَّا نُدْرِسُ الْعِلْمَ فِي مَسْجِدِ قُبَا إِذَا خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ: تَعَلَّمُوا مَا شِئْتُمْ أَنْ تَعْلَمُوا فَلَنْ يَأْجُرَكُمْ اللَّهُ حَتَّى تَعْمَلُوا؛ ما در مسجد مدینه مشغول مباحثه و فراگیری علم بودیم که ناگاه پیامبر ﷺ وارد مسجد شد، و فرمود: از علوم آنچه را که می‌خواهید یاد بگیرید، اما بدانید که در قبال این یادگیری مشمول اجر و پاداش الهی نخواید بود، مگر این که بدان عمل نمایید».^۳

از صفوان بن عسال نقل شده که گفت: به حضور پیامبر ﷺ رسیدم در حالی که آن حضرت به پشتی بُرد سرخ رنگ خویش تکیه زده بود. گفتم: یا رسول الله، من برای کسب علم به مسجد آمده‌ام، حضرت فرمودند: «مَرْحَبًا بِطَالِبِ الْعِلْمِ، إِنَّ طَالِبَ الْعِلْمِ تَحْفَهُ الْمَلَائِكَةُ بِأَجْنِحَتِهَا، ثُمَّ يَرْكَبُ بَعْضُهُمْ

۱. بحار الانوار، ج ۱ ص ۲۰۷، ج ۳، باب ۴.

۲. بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۸۵، ج ۱۰۵.

۳. محجة البيضاء، ج ۱، ص ۱۳۴.

بَعْضًا حَتَّىٰ يَبْلُغُوا السَّمَاءَ الدُّنْيَا مِنْ مَحَبَّتِهِمْ لِمَا يَطْلُبُ؛ آفرین باد بر طالب علم، همانا انبوه فرشتگان با بالهایشان گرداگرد شخص دانشجو را فرامی گیرند تا جایی که آسمان دنیا را از علاقه مندی و محبت خودشان نسبت به دانشجو و آنچه دانشجو در تحصیل آن است پر می سازند.^۱

همچنین از «ابی القمراء» نقل شده است: «كُنَّا فِي مَسْجِدِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ حَلَقًا نَتَحَدَّثُ إِذْ خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنْ بَعْضِ حُجْرِهِ فَنظَرَ إِلَى الْحَلَقِ ثُمَّ، جَلَسَ إِلَى أَصْحَابِ الْقُرْآنِ فَقَالَ: هَذَا الْمَجْلِسُ أُمِرْتُ؛ ما در مسجد رسول الله به صورت حلقه‌هایی نشسته بودیم و سخن می گفتیم که رسول خدا ﷺ وارد مسجد شد و پس از نگاهی که به این حلقه‌ها کرد، در گروه قاریان قرآن نشست و گفت من به حضور در این مجالس مأمور شده‌ام»^۲.

صاحب دلی به مدرسه آمد ز خانقاه
بشکست عهد صحبت اهل طریق را
گفتم میان عالم و عابد چه فرق بود؟
تا اختیار کردی از آن این فریق را

گفت آن گلیم خویش برون می برد ز موج

وین سعی می کند که رهاند غریق را (گلستان سعدی)

پیامبر اکرم ﷺ با چنین ایده بلند و رسالت‌مندانه‌ای است که در هر فرصتی تشکیل حلقه‌های درسی را مسجد گوشزد می فرمود و اهمیت تحصیل علم را تبیین می فرمودند.

آن حضرت در حدیثی می فرمایند: «مَا جَالَسَ قَوْمٌ فِي بَيْتٍ مِنْ بَيْوتِ اللَّهِ يَدْرُسُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَ يَتَغَاطُونَهُ بَيْنَهُمْ إِلَّا كَانُوا أَضْيَافَ اللَّهِ تَعَالَى وَ أَضَلَّتْ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ بِأَجْنَحَتِهَا مَا دَامُوا فِيهِ حَتَّىٰ يَخُوضُوا؛ هیچ گروهی در خانه‌ای از خانه‌های خدا برای آموزش کتاب خدا و آمیزش با آن اجتماع نکردند، مگر این که به مهمانی خداوند تعالی درآمدند و تا زمانی که غرق در مباحثات علمی هستند ملائکه آنان را مورد حمایت و حفاظت قرار می دهند»^۳.

آن حضرت در سخنی دیگر فرمودند: «مَنْ دَخَلَ مَسْجِدَنَا هَذَا، لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيَعَلِّمَهُ، كَانَ كَأَنَّجَاهِدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...؛ هرکسی برای تعلیم یا تعلّم وارد مسجد شود، همچون مجاهد در راه

۱- همان، ص ۲۳.

۲- الاستیعاب، ج ۴، ص ۱۶۳.

۳- مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۲۲۷، (چاپ قدیم).

خداست».^۱

به طور کلی علاقه ای که پیامبر ﷺ به فراگیری علم در توده مردم مسلمان آن روز ایجاد کرده بود آن را وامی داشت که هرگاه پیامبر ﷺ در مسجد حضور پیدا می کردند، آن حضرت را چون نگینی در میان گرفته و از فرایض و سنن اسلامی سؤال نمایند.

۲-۲-۷. مشهورترین مساجد آموزشی (مساجد دانشگاهی)

- مسجد نبوی در مدینه

همچنان که گفته شد، «مسجد النبی»، که همزمان با هجرت رسول خدا ﷺ به مدینه بنیاد گردید، در واقع از مشهورترین و کهن ترین دانشگاه های عمومی اسلامی و پایگاه اساسی ترین تعلیمات در تاریخ آموزش اسلامی بوده است. پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ، بزرگان صحابه و سپس تابعان در این مسجد به تدریس و تعلیم می پرداختند. تعلیم مبانی فقه مالکی به دست بنیانگذار آن، امام مالک، در این مسجد آغاز شد. با آن همه اعتبار و عظمتی که برای این مسجد فراهم گردید، تدریس و بحث در زمینه مسائل دینی و علمی، حتی در زمان پیامبر ﷺ نیز منحصر و محدود به این مسجد نبود و در خود مدینه مساجد دیگری، اگرچه کوچک تر و محدودتر از مسجد بزرگ نبوی، فعالیت آموزشی داشتند.^۲

بنا به گفته سهیلی، در شهر مدینه علاوه بر مسجد النبی ﷺ، نه مسجد دیگر بود که در همه آنها با اذان بلال، اقامه نماز می شد. همچنین به گفته «بکیر بن عبدالله بن الاشجع» که داود و دارقطنی به ترتیب، در مراسیل و سنن خود آن را روایت کرده اند، از جمله آن نه مسجد، مسجد «راتج»، مسجد «بنی عبدالاشهل»، مسجد «بنی عمرو بن مندول» و مسجد «جهینه و اسلم» بود.^۳ تا روزگار خلیفه دوم، که مرزهای اسلامی از حدود جزیره العرب فراتر نرفته بود، مسجد النبی ﷺ در مدینه و مسجد الحرام در مکه و گاهی نیز خانه اصحاب در آن دیار، مراکز فعال تعلیمات اسلام بود. در اواخر دهه دوم، با افزایش چشمگیر دامنه فتوحات مسلمانان، مرزهای اسلام از سوی شرق و غرب گسترش یافت و جمع کثیری به آیین اسلام گراییدند که در زبان و نژاد، با اعراب مسلمان مغایرت داشتند. از این زمان، آموزش زبان عربی برای درک معانی آیات قرآن و تعالیم اسلام در

۱- همان، ج ۱، ص ۱۶۶، ح ۳۱۰.

۲. عبدالرحیم غنیمه، دانشگاه های بزرگ اسلامی، ص ۵۸-۶۲.

۳. ابن فضل الله العمری، مسالک الابصار، ج ۱، ص ۱۳۱.

سرزمین‌های فتح شده آغاز گردید و آن دسته از اصحاب پیامبر ﷺ و تابعان ایشان، که دعوت به اسلام و تعلیم مبانی دین را بر حضور در صحنه‌های پیکار ترجیح می‌دادند، در مساجد نوبنیاد به آموزش پرداختند. این مساجد ابتدا در شهرهای کوفه، بصره، حیره و مدائن بنیاد گردید و به دستور خلیفه دوم برخی از صحابه رسول خدا ﷺ مأمور اقامه نماز و آموزش قرآن و مسائل دین شدند.^۱

فاصله زمانی آغاز سده دوم تا پایان سده سوم هجری را می‌توان از درخشان‌ترین دوره‌های تعلیمات مسجدی یا به عبارت دیگر، عصر فعالیت آموزشی دانشگاه‌های عمومی دانست؛ زیرا دستاوردهای مسلمانان در مسائل گوناگون علمی و فکری در این دوره از تاریخ اسلام و نیز آن قسمت از پیشرفت‌های اقتصادی، اجتماعی، عمرانی، که پس از استیلای عباسیان به وجود آمد، تأثیر قابل ملاحظه‌ای در ایجاد هوشیاری و جنبش علمی در مساجد گردید. توجه دقیق به اجتماعات و تشکیل جلسات علمی در مساجد بزرگ و مشهور آن زمان و مجامع ممتاز و مناسبی که با شرکت متفکران و دست‌اندرکاران مسائل تعلیماتی در آن مراکز به وجود آمد، همه دلایل کافی و آشکاری بر میزان پویایی و باروری فکری و علمی قابل ملاحظه در آن دوره از تاریخ اسلام است.^۲

- مسجد الحرام در مکه

این مسجد از مسجد النبی ﷺ در مدینه کهن تر است. اما تنها پس از فتح مکه در سال هشتم هجری، در زمینه اهداف و اغراض اسلامی مورد استفاده قرار گرفت. تمامی دوران امویان و نیمه اول عصر خلافت عباسان از درخشان‌ترین مراحل تعلیماتی این دانشگاه بزرگ ملی بوده است. رازی به نقل از حمیدی گفته است: بنا بر مشهور، مجالس حلقه فتوا در مسجد الحرام به ترتیب به «عبدالله بن عباس» و پس از وی به «عطاء بن ابی رباح» و سپس به «ابن جریر» ابو خالد، بعد به «مسلم بن خالد زنجی»، آن‌گاه به «سعید بن سالم قداح» و پس از او به «محمد بن ادريس شافعی» اختصاص داشت.^۳

۱. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۷۱ و ۷۸.

۲. عبدالرحیم غنیمه، دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ص ۵۸-۶۲.

۳. مناقب الامام الشافعی، ص ۲۰.

- مسجد جامع بصره

این مسجد که به «مسجد الامام علی (علیه السلام)» شهرت دارد، نخستین مسجد ساخته شده در عراق است. امام علی (علیه السلام) پس از واقعه جمل در این مسجد نماز گزارد و در باره آن پیش‌گویی نمود^۱ که صدها سال بعد به وقوع پیوست و جزو غیب‌گویی‌های آن حضرت شمرده می‌شود. امروزه از این مسجد، تنها قسمتی از گلدسته و باروی آن باقی مانده است.

این مسجد در سال ۴۱ هـ.ق. به دست زیاد بن ابیه، عامل معاویه بن ابی سفیان بر بصره، تجدید بنا یافت. نهضت معتزله، که در جریانات فکری و سیاسی عصر اول عباسی تأثیر بزرگ و قابل ملاحظه‌ای داشت، نخست در جامع بصره پدیدار گشت.^۲

- مسجد جامع کوفه

این مسجد در سال ۱۷ هـ.ق. بنا نهاده شد. انتقال امام علی (علیه السلام) به کوفه و انتخاب این محل به عنوان مرکز حکومت اسلامی از سوی آن حضرت، در شکوفایی و جنبش علمی این مسجد تأثیر چشمگیری داشت.

مسجد جامع کوفه، پیوسته مسیر رشد و ترقی را پیمود تا در آغاز دولت عباسی، از مراکز مهم حل و عقد علوم و معارف اسلامی گردید و با جامع بصره به رقابت برخاست و مسائل و مبادلات علمی و ادبی بین این مرکز دینی و ادبی اسلامی در بارور ساختن علوم عربی به مقدار زیادی مؤثر افتاد.

علامه مرحوم استاد زکی (پاشا) دو دانشگاه بزرگ بصره و کوفه را از نظر روابط علمی و ادبی و رقابت‌های فی‌مابین و آثار متبادلی که با یکدیگر داشته‌اند با دو دانشگاه بزرگ انگلیسی - یعنی: آکسفورد و کمبریج - همانند دانسته است.^۳

- مسجد جامع فسطاط (جامع عمرو)

این مسجد بزرگ در سال ۲۱ هـ.ق. به وسیله عمرو بن العاص (م. ۴۲ ق) بنیاد گردید و از همان روزهای نخست، برای مسائل آموزشی مورد استفاده قرار گرفت و در طول حیات خود، مورد توجه

۱. حضرت فرمود: سیل عظیمی این مسجد را غرق خواهد کرد که صدها سال بعد از این، سیل به وقوع پیوست.

۲. عبدالرحیم غنیمه، دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ص ۷۱.

۳. همان، ص ۶۵.

و عنایت دولت‌های طولونی و اخشیدی و فاطمی بود. روش آموزشی معمول در این مسجد غالباً مبتنی بر مذهب شافعی بوده است.^۱

مساجد دانشگاهی یا دانشگاه‌های عمومی و آزاد را تقریباً در همه سرزمین‌های اسلامی می‌توان یافت. معروفترین آنها عبارت‌اند از: جامع دمشق در شام (اواخر قرن اول)، جامع زیتونیه در تونس، (اوایل قرن دوم)، جامع منصور در بغداد (نیمه اول قرن دوم)، جامع اعظم قریه در اندلس (نیمه دوم قرن دوم)، جامع قزوین در فاس مراکش (نیمه اول قرن سوم)، جامع الازهر در مصر (نیمه دوم قرن چهارم).

۷-۲-۳. مساجد دانشگاهی در ایران

نمونه این مساجد دانشگاهی در ایران اسلامی فراوان به چشم می‌خورد و ایرانیان در استفاده آموزشی از این مساجد، اگرچه فضل تقدم را از آن خود نساختند، اما بسیار سریع دست به کار شدند. در قرن اول هجری، مسجد آدینه سیستان ساخته شد و حسن بصری در آن به آموزش پرداخت.^۲ در اواخر همان قرن، مسجد جامع بخارا پای گرفت و حلقه‌های درس در آن تشکیل شد. در قرن‌های بعد، نمونه این مساجد در نیشابور، همدان، کرمان، یزد، قزوین، شیراز، اصفهان و حتی بخش‌ها و شهرهای درجه دوم، چون: بردسیر کرمان تأسیس شد و مورد استفاده عالمان و متعلمان قرار گرفت.^۳

صاحب عباد می‌نویسد: یکی از مراکز معتبر علمی - اسلامی در مرکز ایران، شهر تاریخی اصفهان است که چهره‌های درخشان تاریخی و ادبی و شخصیت‌های بارز علمی، همچون: حمزه اصفهانی، ابن واضح یعقوبی، ابوالفرج اصفهانی، حافظ ابونعیم اصفهانی، راغب اصفهانی و وجود مساجد کهن و مراکز متعدد علمی نام این شهر را از همان سده‌های نخستین اسلام در تاریخ فرهنگ تمدن اسلامی به عنوان «دارالعلم شرق» شهرت داده است.^۴

همچنین دیگر از مساجد دانشگاهی ایران، نیشابور است که یکی از مراکز مهم سیاسی و علمی خراسان بود، از این‌گونه مساجد بزرگ که در آموزش و پرورش از آنها استفاده می‌شد، فراوان

۱- مبارک، علی باشا، الخطط التوفیقیة الجدیدیه، ج ۴، ص ۸۲۷.

۲- محمد باقر حجتی، اسلام و تعلیم و تربیت، ص ۲۸ به نقل از: ادموند کلیفورد باسورث، تاریخ سیستان.

۳- محمد باقر حجتی، اسلام و تعلیم و تربیت، ص ۲۸.

۴- عبدالرحیم غنیمه، دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ص ۷۰.

داشت؛ مانند مسجد «جامع منیعی» و مسجد «مطرزی» و مسجد «قدیم»^۱.
در بردسیر کرمان، مسجد بزرگی به نام «جامع تورانشاهی» وجود داشت و در آن کتابخانه‌ای
دارای پنج هزار جلد کتاب بنا شده بود. در یزد، علاءالدوله کالنجار، از امرای دوره سلجوقی،
مسجدی داشت که به «جامع قدیم» یا مسجد «قدیم جمعه» مشهور شده و تا دیرگاه - یعنی:
حدود قرن نهم - مورد استفاده اهل علم بود.^۲

استفاده از مساجد به عنوان دانشگاه و تشکیل کلاس‌های درسی در زمینه‌های فقه، اصول،
تفسیر و کلام اکنون در حوزه‌های علمیه بزرگ و کوچک رایج است و علاوه بر جنبه‌های علمی،
جنبه‌های تربیتی و اخلاقی در آنها مد نظر استادان و طلاب است. این سنت در بسیاری کشورهای
اسلامی همچنان باقی است و می‌توان به «مسجد الحرام» در مکه مکرمه و «مسجد النبی» در
مدینه الرسول و «مسجد گوهرشاد» در مشهد مقدس و «مسجد اعظم» قم در جوار حرم حضرت
معصومه علیها السلام که مهم‌ترین مرکز دروس عالی حوزه علمیه قم به شمار می‌آید، اشاره کرد.^۳

۴-۲-۷. تنوع آموزش و آموزشگران در مساجد

در مسجد مسائل گوناگونی به مسلمانان آموزش داده می‌شد. مباحث اعتقادی و آموزش
مبانی ایمان به خداوند، در شمار اولین مسائلی بود که به مسلمانان و به‌ویژه آنان که تازه به
دین مبین اسلام گرویده بودند، آموزش داده می‌شد. ابوذر می‌گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله ایمان را قبل
از آموزش قرآن به ما می‌آموخت. حضرت رسول صلی الله علیه و آله در کنار آموزش مباحث دینی، مسلمانان را با
مسائل تاریخی نیز آشنا می‌کردند. راوی می‌گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله گاهی شب‌ها تا دیر وقت پیرامون
تاریخ بنی اسرائیل برای ما سخن می‌گفت.^۴

عامه مردم که به تعلیم و آموزش فرزندان خود رغبتی داشتند آنان را به مسجدها می‌فرستادند؛
و در آنجا حلقه‌های درس قرآن و حدیث فراهم می‌شد. بنابراین، قدیمی‌ترین آموزگاران اسلام،
قاریان بودند. تدریس در حلقه، با مراسم ساده و نیز با نشان دادن تقوا و فضیلت کامل آغاز می‌شد.
معلم، همیشه کار خود را با تمجید و تکریم خدا و با درخواست یاری و هدایت مردم آغاز می‌کرد و

۱- محمد سلیمان الراوندی، راحة الصدور، ص ۱۸۰؛ یا قوت الحموی، معجم الابداء، ص ۴۱۵.

۲- تاریخ جدید یزد، ص ۶۷.

۳- رک: سیماي مسجد، ج ۲، فصل ششم.

۴- همان، ص ۱۰۵.

سپس به درس خود می پرداخت. در مراحل آغازین به علت نبودن کتاب، با توجه به اهمیت متن تدریس شده، معلم مجبور بود همه متن یا قسمتی از آن را برای دانش آموزان املاء کند. علاوه بر املاء، معلم توصیه می کرد که دانش آموزان تمام یا قسمتی از مطالب بیان شده را حفظ کنند. در واقع، یکی از اصولی که برای قبولی و تأیید دانش آموزان ضروری بود؛ اصل حفظ کردن مطالب و بیان نمودن آنها بدون مراجعه به متن بود و کیفیت و طرز بیان نیز بر قبولی تأثیر داشت.^۱

«گرچه همه موضوعاتی که برای مسلمانان آشنا بود، در مسجد تدریس نمی شد، اما موضوعات درسی، بسیار متنوع بود. در اکثر حلقه های درسی، علاوه بر تدریس مهارت های اساسی خواندن و نوشتن، تبخّر یافتن در اصول دین نیز موضوعی اساسی بود. این امر از طریق تحصیل دروسی چون قرائت و تفسیر قرآن، حدیث، توحید و فقه حاصل می شد. بر آموزش ادب و زبان نیز تأکید می شد. علاوه بر شعر و ادبیات، دروس مربوط به جنبه های مختلف زبان عربی بسیاری از طالبان علم را به خود جلب می کرد و این دروس عبارت بود از لغت، نحو، صرف، بلاغت، انشا و خط.»^۲

علاوه بر علوم مذکور، مطالب علمی و مسائل اجتماعی نیز در آن تدریس می شد و موضوعاتی، مانند تاریخ، جغرافی، اقتصاد و حتی علوم سیاسی در آنجا بحث می شد. علم فلسفه، موضوعی بود که بیشتر مورد توجه و انتخاب بسیاری از دانش آموزان بود. در بین موضوعات مهم درسی، می توان منطق، اخلاق، منطق مناظره و تصوّف را نام برد. جلسات درس هایی، مانند شیمی، فیزیک، ریاضیات، جبر و هندسه نیز دایر بود. اگرچه علوم علمی و تجربی یا در دانشکده های مخصوص یا در منازل معلّمان به صورت خصوصی تدریس می شد؛ ولی مدارک تاریخی در دست است که آموزش این گونه موضوعات علمی در بعضی از مساجد بزرگ نیز دایر بود. جلسات علم طبّ در جامع الازهر و در جامع ابن طولون مصر دایر بود. در «قرّوبین» مراکش طب تدریس می شد. در جامع الازهر و جامع ابن طولون کلاس هایی در علم نجوم و مهندسی برگزار می شد. به گفته «خولی» در مسجد بغداد طب، داروشناسی، مهندسی، نجوم و موضوعات دیگری تدریس می شد. طلاب سوری، ایرانی و هندی برای یادگیری این علوم به آنجا می رفتند.^۳

استاد و مدرّس کلاس هایی که در مسجد تشکیل می شد، تنها حضرت رسول ﷺ نبود؛ حضرت علی (علیه السلام) نیز گاهی به فرمان پیامبر خدا ﷺ بر منبر آن حضرت و در حالی که یک پله پایین تر

۱. نظام آموزشی مسجد، نشریه ایران، ش ۳۱، ص ۱.

۲. فیلیپ خلیل، حتی، تاریخ عرب، ص ۳۲۷.

۳. همان، ص ۵۲-۵۳.

از جای پیامبر اسلام ﷺ می نشست، برای مردم سخن می گفت. گروه های مختلف با اساتید معین در گوشه و کنار مسجد، کلاس های آموزشی برگزار می کردند و علوم و فنون مختلف آموزش داده می شد. آنس می گوید: اصحاب پیامبر ﷺ پس از نماز صبح به گروه های مختلف تقسیم می شدند؛ برخی به تلاوت قرآن می پرداختند و گروهی واجبات و مستحبات را فرامی گرفتند. به عنوان مثال، عبدالله بن رواحه در مسجد جلسات مربوط به توحید و معاد (مسائل اعتقادی) را اداره می کرد. او در غیاب حضرت رسول ﷺ نیز مسائل فقهی و اعتقادی را به مسلمانان آموزش می داد.^۱ خلیفه دوم در سال ۱۷ هـ.ق. (۶۳۸ م) گروهی از قاریان را به نواحی مختلف فرستاد تا روزهای جمعه در مسجدها مردم را تعلیم دهند.^۲

نکته درخور توجه این که موقعی که دانشجوی تحصیلات خود را با موفقیت به پایان می رساند، به او گواهینامه ای داده می شد که «اجازه» نام داشت. گواهینامه را مسجد تأیید نمی کرد، بلکه خود استاد آن را صادر می کرد. در گواهینامه قید می شد که دانشجو علم مورد نظر را مطالعه کرده و آموخته است و می تواند یافته های علمی خود را به دیگران نیز انتقال دهد. این گواهینامه ها که به خط خود استاد نوشته می شد به دانشجو اجازه تدریس می داد. در گواهینامه نام استاد، مهر و امضای او و محل و تاریخ نگارش گواهینامه قید می شد. در مواردی، استاد نام و امضای خود را در صفحه سفید اول یا آخر کتابی می نوشت که خود آن را یاد داده بود؛ بنابراین معمولاً هر فارغ التحصیل گواهینامه ای از طرف استادش داشت.

۲-۵. ضرورت حفاظت از محتوای آموزشی مساجد

مساجد، آن گونه که در صدر اسلام و دوران رسالت پیامبر اکرم ﷺ مورد استفاده بوده است همچنان باید پا برجا نگهداری شود. بنابراین اگر با گسترش مراکز علمی، دینی، فرهنگی و مؤسسات مختلف، موجبات تخلیه مساجد از محتوای آموزشی آن فراهم شود و برنامه های آن صرفاً در نماز و مراسم عبادی و نیایشی خلاصه گردد، در آن صورت از مسجد طراز اسلامی، فرسنگ ها فاصله گرفته ایم. در حالی که نماز همواره در قالب علم، روح معنویت کسب می کند و معراج مؤمن نمازگزار با دو بال ایمان و معرفت مصداق عملی می یابد. از این روست که با وجود

۱. سیمای مسجد، ص ۱۰۵ و ۱۰۷.

۲. فیلیپ خلیل، حتی، تاریخ عرب، ص ۳۲۷.

توسعه نهایی علوم، مراکز و مؤسسات علمی در عصر دولت کریمه حضرت مهدی علیه السلام، برنامه‌های آموزشی مساجد به هیچ وجه تعطیل نمی‌گردد، بلکه بر رونق آن نیز افزوده خواهد شد. چنان امام علی علیه السلام در سخنان گهربارش در تعریف عصر مهدویت و جهان بعد از ظهور چنین می‌فرماید: «كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى شِيعَتِنَا بِمَسْجِدِ الْكُوفَةِ، قَدْ ضَرَبُوا الْفَسَاطِيطَ يُعَلِّمُونَ النَّاسَ الْقُرْآنَ كَمَا أَنْزَلَ؛ گویا شیعیان ما اهل بیت علیهم السلام را می‌بینم که در مسجد کوفه گرد آمده‌اند و خیمه‌هایی برافراشته‌اند و در آنها قرآن را آن چنان که نازل شده است، به مردم آموزش می‌دهند»^۱.

همچنین آن حضرت در روایتی دیگر می‌فرماید: «كَأَنِّي بِالْعَجَمِ فَسَاطِيطُهُمْ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ يُعَلِّمُونَ النَّاسَ الْقُرْآنَ كَمَا أَنْزَلَ؛ گویی ایرانیان را با چشم خود می‌بینم که در مسجد کوفه خیمه زده قرآن را آن گونه که نازل شده، به مردمان آموزش می‌دهند»^۲.

۶-۲-۷. نکاتی درباره آثار آموزشی مسجد

۱. جنبه‌های آموزشی مسجد، رسالت اساسی این نهاد در تمامی دوره‌ها و مکانهاست. مسجد با ویژگی‌هایی که دارد، برای همیشه آموزشگاه مبانی دینی و معارف اسلامی است. از این رو مسجدی که نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی، آموزشی ایفا نکند، در حقیقت در اجرای بخش مهمی از رسالت خویش باز مانده و از مسجد طراز اسلامی فاصله گرفته است. بر پایه همین ارزیابی است که امام علی علیه السلام مسجدی را که در آن خبری از هدایت، تبلیغ و ترویج دین نباشد، مسجد خراب برشمرده است.^۳

۲. بی‌تردید شکوفایی علمی مسجد و طرح دانشهای گوناگون در آن، کمالی برای مسجد به شمار می‌آید، ولی پرداختن به این امور، نباید سبب شود تا رسالت اولیه مسجدی که پرداختن به دانشهای دینی است، فراموش شود.

از نگاه امام علی علیه السلام یکی از رسالت‌های مهم و اساسی مسجد آن است که به معنای حقیقی کلمه، کانون هدایت مسلمانان باشد.^۴

۳. در میان مباحث و علوم دینی، پرداختن به علوم قرآنی در مسجد، اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا

۱- غیبت نعمانی، ص ۳۱۸؛ بحار الأنوار، ج ۵۲، ص ۳۶۶.

۲- همان.

۳- نهج البلاغه صبحی صالح، ص ۵۴۰، حکمت شماره ۳۶۹.

۴- من لایحضره الفقیه، ج ۱، باب فضل المساجد و حرمت‌ها، ص ۲۳۷، ح ۷۱۳.

قرآن و مسجد، پیوند ویژه‌ای با یکدیگر دارند. پیامبر ﷺ در این باره می‌فرماید:
 «إِنَّمَا نُصِبَتِ الْمَسَاجِدُ لِلْقُرْآنِ؛ مساجد را برای (خواندن و فهمیدن) قرآن بنا کرده‌اند»^۱.
 همچنین فرمودند: «مَنْ أَحَبَّ الْقُرْآنَ فَلْيُحِبِّ الْمَسَاجِدَ؛ دوستدار قرآن، مسجد را نیز باید دوست
 داشته باشد»^۲.

شواهد تاریخی بیانگر آن است که در مسجد النبی جلسه‌های قرائت و تفسیر قرآن رونق
 ویژه‌ای داشته است. عبادة بن صامت، از سوی پیامبر ﷺ مأمور بود تا قرآن را به مردم آموزش
 دهد.^۳ جلسه‌ای مربوط به قرآن و علوم قرآنی حتی شب‌ها تا دیر هنگام نیز در مسجد النبی برپا
 بود.^۴

۴. مطالعه تاریخی مساجد از آغاز تا کنون نشان می‌دهد که مسجد و کتابخانه، همواره در کنار
 هم بوده‌اند.

از همان آغاز که قرآن به صورت مکتوب درآمد، مسلمانان قرآن‌های نوشته را به مسجد هدیه
 و یا وقف می‌کردند. با افزایش شمار کتاب‌ها، کتابخانه‌های مساجد نیز، رشد چشم‌گیری یافت.
 این کتابخانه‌ها نقشی بزرگ در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی داشته‌اند. در شرایط کنونی،
 نمی‌توان مسجدی را که بدون کتابخانه باشد، مسجد نمونه‌ای نامید. از این رو، لازم است در
 زمینه تأسیس و تجهیز کتابخانه مساجد، گام‌های مهمی برداشته شود. برای رسیدن به این مهم
 باید به چگونگی ساختمان و بنای مسجد بسیار توجه کرد.

۵. روایاتی که مسجد زن را، خانه او دانسته^۵ بر آن نیست که زنان را از آمد و شد به مسجد
 بازدارد، بلکه همان‌گونه که بسیاری از فقیهان گفته‌اند، مقصود این روایات، تأکید بر لزوم رعایت
 حجاب و پاکدامنی است. از این رو اگر زنان بتوانند حجاب اسلامی و شئون زن مسلمان و عفاف و
 پاکدامنی را رعایت کنند، می‌توانند با حضور در مساجد از فضائل و آثار معنوی این مکان مقدس
 بهره‌برند و فضیلت نماز خواندن در مسجد برای آنان، همچون مردان است.

امام خمینی رحمته‌الله در این باره فرموده است: «اگر [زنان] بتوانند کاملاً خود را از نامحرم حفظ کنند،

۱. وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۴۹۳، باب ۱۴ از ابواب احکام المساجد، روایت ۱.

۲. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۵۵، باب یک از ابواب احکام المساجد، روایت ۲.

۳. التراتیب الاداریة، عبدالحی الکتانی، ج ۱، ص ۴۸.

۴. همان، ص ۴۷۷-۴۷۸؛ محمد بن عمرو اقدی، مغازی، ص ۲۵۵.

۵. وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۲۳۷؛ بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۳۷۱؛ من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۷۴، ج ۱۰۸۸.

بهتر است در مسجد نماز بخوانند.^۱ همچنین حضرت آیت ا... مکارم شیرازی می‌فرماید: «برای زنها بهتر آن است که نماز را در خانه بخوانند، ولی اگر خود را از نامحرم به خوبی حفظ کنند، بهتر است در مسجد بخوانند.»^۲ چنان که در تاریخ صدر اسلام آموزش و یادگیری در مسجد النبی، امری همگانی بود و به گروه و یا قوم خاص و یا مردان اختصاص نداشت. به همین دلیل، زنان نیز در مسجد النبی و دیگر مساجد حضور می‌یافتند و سؤال‌هایشان را مطرح و پاسخ دریافت می‌کردند.^۳

نتیجه‌گیری

از مطالب یادشده به روشنی درمی‌یابیم که مساجد، در طول تاریخ اسلام، کارکردهای متنوع و متعددی داشته و همواره تأثیرگذار و سازنده بوده‌اند، اما این کارکردها، طی سال‌های اخیر کمتر مورد توجه قرار گرفته و شرایطی ایجاد شده که بیشتر مساجد تنها حکم اماکنی برای عبادت و اقامه نماز پیدا کنند.

اکنون جوامع اسلامی همانند دیگر جوامع از ویژگی‌ها و کارکردهای حقیقی مسجد در صدر اسلام بسیار فاصله دارد؛ برای رسیدن به الگوی مسجد طراز اسلامی نیاز به کم کردن این فاصله‌ها داریم، مسجد طراز اسلامی عهده‌دار نقش‌های مهمی در زمینه عبادی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، نظامی، تربیتی، آموزش و... است. برای تبیین جایگاه و شاخصه‌های مسجد طراز اسلامی باید بازگشتی به صدر اسلام داشت و بررسی کرد که در آن زمان هدف از تشکیل بنای «مسجد» چه بوده و نیات و خواسته‌های پیامبر ﷺ در مورد مسجد چیست؛ زیرا مشخص کردن کارکرد مسجد در صدر اسلام می‌تواند بهترین الگو در تهیه و تدوین مسجد جامع طراز اسلامی باشد. از جمله کارکردهای شاخص و اثرگذار مسجد، کارکرد تربیتی و آموزشی بوده است. از روزهای نخست ساخت مسجد، مسئله آموزش با مسجد ارتباطی تنگاتنگ داشت؛ زیرا آموزه‌های وحیانی در مسجد آموزش داده می‌شد. حفظ و درک آیات قرآن آغاز آموزش بود و پس از آن مطالعه و یادگیری سخنان گران‌بهای پیامبر ﷺ. بر این اساس، تبدیل مسجد به اولین مدرسه مسلمانان رویدادی اتفاقی نبود؛ بلکه پیامبر ﷺ می‌خواست مسجد به مرکز مهم آموزش

۱. امام خمینی (ره)، رساله توضیح المسائل، مسئله ۸۹۳.

۲. آیت ا... مکارم شیرازی، رساله توضیح المسائل، مسئله ۸۱۷.

۳. تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ص ۴۸؛ تاریخ آموزش در اسلام، ص ۸۹.

در جامعه اسلامی تبدیل شود. بنابراین، مسجد نخستین مکانی بود که مسلمانان در آن با خداوند نیایش و راز و نیاز می‌کردند؛ ولی از همان نخستین سال‌های ظهور اسلام، در این مکان مقدس، مسائل علمی و آموزشی نیز مطرح می‌شد. از زمان رسول خدا ﷺ، تشکیل حلقه‌های درس در مسجد امری طبیعی بوده است. در تاریخ اسلام، مساجد و جوامع علمی بسیاری تأسیس شد که برخی از آنها به دلیل قوت آموزشی شهرت بسیار یافتند. با وجود اینکه پس از ظهور مدارس و دارالعلم‌ها بیشتر مساجد نقش آموزشی و تعلیمی خود را از دست دادند؛ اما برخی از آنها این وظیفه خطیر را همچنان حفظ کردند.

به هر حال، مبالغه نیست اگر گفته شود که مسجد در گذشته، همان نقشی را داشت که دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کنونی دارند. اساطین علما، که مسلمانان به آنها مباحثات می‌کنند، حیات علمی خود را در رواق‌های مساجد سپری می‌کردند و آن‌گاه که بهره کافی کسب می‌نمودند، حلقات درس تشکیل می‌دادند و به تعلیم می‌پرداختند. از این رو می‌توان گفت که مساجد مسلمانان در هیچ روزی از حلقه درس علما و طلاب خالی نبوده، حتی امروزه نیز در این زمینه، مساجد همچون ستارگان فروزانی می‌درخشند و همه ساله هزاران استاد از این مساجد و مؤسسات وابسته به آنها خارج می‌شوند و به نشر اسلام و علوم اسلامی می‌پردازند.

از آنجا که تزکیه و تعلیم دو بال پرواز در آسمان کمال انسانی است، مساجد در کنار انسان‌سازی و پرورش بُعد اخلاقی، همواره جایگاه و مهد علوم مختلف به ویژه علوم دینی بوده است. ترغیب و تشویق رهبران دینی به گسترش تعلیم و تعلم در مساجد، از یک سو دلیلی بر اهتمام اسلام به مسئله علم‌آموزی و از سوی دیگر عاملی برای توجه دادن به مسجد به عنوان نه فقط یک پایگاه عبادی بلکه به عنوان مرکزی علمی، فرهنگی و آموزشی است. نکته پایانی این که، بدون شک با احیای کارکرد مسجد در صدر اسلام و الگو قرار دادن آن می‌توان به مسجد جامع طراز اسلامی دست یافت. به یقین در شرایط کنونی «توسعه» و «جهانی شدن» و عصر انفجار اطلاعات، دیگر نمی‌توان در مساجد فقط به تلاوت آیات کریمه و نقل روایات معصومین علیهم‌السلام توصیه‌ای اخلاقی و احیاناً مشکلات مسجد و یا اهالی محله، بسنده کرد و بهره‌وری مساجد را به این حد محدود، متوقف ساخت. بلکه مساجد باید بتوانند با رویکرد و رهیافت جدید و الگوگیری از کارکرد آغازین آن کاملاً هدفمند نمازگزاران را هدایت کند. زیرا، مسجد ابزارها و موقعیتی را در اختیار دارد که به کمک آن می‌تواند به آموزش و افزایش شناخت دینی نمازگزاران بپردازد. مسجد مکانی است

مجلس شورای اسلامی
جمهوری اسلامی ایران

۱۸۹

که مسلمانان برای برپایی فرائض الهی و مجالس مذهبی در آن حاضر می‌شوند و این فرصت مناسبی است تا معارف و احکام دین نشر پیدا کند.

منابع و مآخذ تحقیق

- قرآن کریم.
۱. دورانت، ویل، تاریخ تمدن، تهران، آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱ ش.
 ۲. معین، محمد، فرهنگ لغت معین، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۸ ش.
 ۳. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
 ۴. عباسی، رسول، مسجد طراز اسلامی، تهران، ستاد عالی هماهنگی و نظارت عالی بر کانون های فرهنگی و هنری مساجد، ۱۳۹۰ ش.
 ۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، تهران، دارالکتب الإسلامية، چاپ سوم، ۱۴۱۲ ق.
 ۶. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامية، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
 ۷. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ هـ.ش.
 ۸. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، من لایحضره الفقیه، متوفای ۳۸۲ ق، چاپ قدیم، بی تا، بی نا، سال ۱۴۰۴ ق.
 ۹. المقریزی، تقی الدین احمد، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار (الخطط المقریزیه)، مكتبة الاحیاء العلوم، لبنان، بی تا، ۱۴۱۸ ق / ۱۳۷۷ ش.
 ۱۰. موسوی خمینی، سید روح الله، صحیفه نور، تهران، مؤسسه حفظ و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۲ ش.
 ۱۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن بن علی، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
 ۱۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، انتشارات دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق.
 ۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
 ۱۴. ابن ابی الحدید معتزلی، عبد الحمید بن هبة الله، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، مترجم: مهدوی دامغانی، محمود، تهران، نشرنی، ۱۳۷۵ ش.
 ۱۵. محرمی، غلامحسین، نقش مسجد در جامعه اسلامی (از آغاز تا عصر عباسیان)، قم، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی یمین، چاپ اول، ۱۳۶۹ ش.
 ۱۶. ابن ابی جمهور احسائی، ابوجعفر بن علی بن ابراهیم، عوالی اللالی، قم، انتشارات سید الشهداء علیهم السلام،

۱۴۰۵ ق.

۱۷. طبرسی (رضی‌الذین)، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، مترجم سیدابراهیم میرباقری، تهران، انتشارات فراهانی، چاپ دوم، ۱۳۷۵ ش.
۱۸. حموده، عبدالوهاب، ره‌آورد مسجد در فرهنگ اسلامی، ترجمه مهدی اسفندیاری، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، تهران، رسانش، چاپ اول، تابستان ۱۳۸۴ ش.
۱۹. بخاری، ابو عبدالله بخاری، صحیح بخاری، (م ۲۵۶ ق)، طبع مصر، سال ۱۳۳۰ ق.
۲۰. طه، الولی، المسجد فی الاسلام، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۴۰۹ ق.
۲۱. فخرالدین رازی، التفسیر الکبیر، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۱۶، ۱۴۱۱ ق.
۲۲. فلیپ خلیل، حثی، تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، نشر آگاه، چاپ دوم، ۱۳۶۶ ش.
۲۳. نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، انتشارات اعتماد، قم، ۱۳۷۲ ش.
۲۴. مسجد نمونه، بی‌جا، ستاد اقامه نماز، چاپ سوم، بهار ۱۳۶۶ ش.
۲۵. سبحانی، جعفر، فروغ ابدیت، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰ ش.
۲۶. شبلی احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه ساکت محمدحسین، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۳ ش، پیوست ۲ (نقدی بر کتاب تاریخ آموزش در اسلام) از مصطفی جواد.
۲۷. شریف پور، رضا، مسجد و انقلاب اسلامی، تهران، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش.
۲۸. محمدی، منوچهر، تحلیلی در انقلاب اسلامی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۲۹. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت، مؤسسه آل‌البتیت، ۱۴۰۸ ق / (چاپ قدیم).
۳۰. المحقق الحلّی، شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام، تهران، انتشارات استقلال، ۱۴۰۹ ق.
۳۱. متقی‌الهندی، کنز العمال، تحقیق الشیخ بکری حیاتی، الشیخ صفوة الصفا، بیروت، مؤسسه الرسالة، بی‌تا.
۳۲. غنیمه، عبدالرحیم، دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسای، تهران، نشر دانشگاه تهران، ۱۳۷۲
۳۳. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، القاهرة، شركة طبع الكتب العربیه، ۱۳۱۹ ق.
۳۴. ابو عبدالله محمد بن عمر رازی، مناقب الامام الشافعی.

۳۵. حجتی، محمدباقر، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۷ ش.
۳۶. ادموند کلیفورد باسورث، تاریخ سیستان، ترجمه حسن اندیشه، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۰ ش.
۳۷. الراوندی، محمد سلیمان، راحة الصدور، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴ ش.
۳۸. الحموی، یاقوت، معجم الادباء، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۳۹. کاتب یزدی، احمد بن حسین، تاریخ جدید یزد، محقق: افشار، ایرج، تهران، مؤسسه انتشاراتی امیرکبیر، ۱۳۸۳ ش.
۴۰. صبحی صالح، نهج البلاغه، مرکز البحوث الاسلامیة، ایران، ۱۳۵۹ ش، افست از چاپ بیروت، ۱۳۸۷ ق.
۴۱. کتانی، عبدالحی سید محمد (متوفی ۱۳۸۲ ق)، نظام الحكومة النبویة المسمی التراتیب الاداریة، بیروت، دار الاحیاء التراث العربی، ۱۳۴۶. ۱۳۴۹ ق.
۴۲. واقدی، محمد بن عمر، المغازی، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ش.
۴۳. سباعی مگی، محمد، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکویی، تهران، انتشارات سازمان مدارک انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳ ش.
۴۴. محمد عباسپور و محمد جواد مهدوی، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳ ش.
۴۵. سید جواد، فریبرز، «مسجد - مدرسه های قزوین»، مجموعه مقالات همایش معماری (معماری مسجد؛ گذشته، حال، آینده)، تهران، انتشارات دانشگاه هنر، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش.
۴۶. مسعود آذربایجانی و دیگران، روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی، قم، انتشارات مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۸۲ هـ. ش.
۴۷. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، قم، نشر جامعه مدرسین، ۱۳۸۰ ش.
۴۸. نعمانی، محمد بن ابراهیم، کتاب الغیبة، مترجم غفاری، محمد، تهران، نشر صدوق، ۱۳۷۶ ش.
۴۹. مطهری، مرتضی، بیست گفتار، قم، انتشارات صدرا، ۱۳۷۵ هـ. ش.
۵۰. مطهری، مرتضی، داستان‌ها و پندها، قم، انتشارات صدرا.
۵۱. مطهری، مرتضی، انسان کامل، قم، انتشارات صدرا.

۵۲. ویلفرد کنت ول اسمیت، اسلام در جهان امروز، ترجمه حسنعلی مهری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۶ ش.
۵۳. ابن رسته، الاعلاق النفسیه، ترجمه و تعلیق دکتر حسین قره چانلو، تهران، انتشارات مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۶۵ ش.
۵۴. راوندی، قطب الدین، فقه القرآن، قم، مکتبه المرعشی النجفی، ۱۴۰۵ ق.
۵۵. ابن فهد حلّی، عدة الداعی، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۰۷ ق.
۵۶. تمیمی مغربی نعمان بن محمد، دعائم الاسلام، مصر، دارالمعارف، ۱۳۸۵ ق.
۵۷. پورعلی فرد، محمد مهدی، نکته هایی درباره روش تربیت دینی نسل جوان و نوجوان، قم، انتشارات شاکر، ۱۳۸۰ ش.
۵۸. حسینی، سید حمید، آثار، برکات و کارکردهای فردی و اجتماعی مسجد، مجموعه مقالات فروع مسجد، ج ۵، قم، مؤسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۷ ش.
۵۹. موظف رستمی، محمدعلی، آیین مسجد (کارکردهای مسجد)، تهران، گویه، چاپ اول، ۱۳۸۲ ش.
۶۰. ابن طاووس، علی بن موسی، ادب حضور (ترجمه فلاح السائل)، قم، انتشارات انصاری، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش.
۶۱. برومند اعلم، عباس، درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، تهران، ستاد اقامه نماز، چاپ دوم، بهار ۱۳۸۴ ش.
۶۲. فراهتی، عباس، نگاهی به تاریخ آموزش در مساجد، رسانه دانشگاه، ۱۳۸۳ و ۱۳۸۴ ش.
۶۳. عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، منیه المرید فی آداب المرید و المستفید، تحقیق: رضا مختاری، انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۸ ش.
۶۴. زرکشی، محمد بن عبدالله، اعلام الساجد بأحكام المساجد، مصر، قاهره، ۱۳۸۴ ق.
۶۵. فیض کاشانی، ملا محسن، محبّة البیضاء، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۶۶. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، محقق: بجاوی، علی محمد، بیروت، دارالجمیل.
۶۷. مبارک، علی باشا، الخطط التوفیقیة الجدیدة، مصر، قاهره، ۱۹۸۰-۱۹۸۳ م.
۶۸. امام خمینی رَحْمَتُهُ، رساله توضیح المسائل.
۶۹. آیت...۱. مکارم شیرازی، رساله توضیح المسائل.

۷۰. محمد زمان تبریزی، فرائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد، تصحیح و تحقیق: رسول جعفریان، تهران، احیای کتاب و دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۳ ش.
۷۱. ابن فضل الله العمری، شهاب الدین حمد بن یحیی، مسالك الابصار فی ممالک الامصار، محقق: شاذلی، احمد عبدالقادر، المجمع الثقافی، ابوظبی، چاپ اول، ۱۴۲۳ ق.
۷۲. فراهتی، عباسعلی، مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی، از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی، تهران، ستاد عالی کانون های فرهنگی هنری مسجد، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ش.
۷۳. بی آزار شیرازی، عبدالکریم، مقاله: مسجد قلب جامعه اسلامی، فصلنامه فرهنگ کوثر، شماره ۱۶، ۱۳۷۷ ش، ص ۸۶.
۷۴. فتحی و آجارگاه کورش، تأملی بر کارکردهای مسجد (مسجد نقطه وصل).
۷۵. نشریه ایران، نظام آموزشی مسجد، ش ۳۱.
۷۶. جعفری نژاد، نقش مسجد، در تربیت دینی نسل جوان، ماهنامه مسجد، ش ۸۶.
۷۷. ماهنامه مسجد، ۱۳۹۱، شماره ۱۶۲.

آسیب‌شناسی وجود رقیب برای مسجد

(ارائه راهکارهایی برای نیل به مسجد طراز انقلاب)

حسین اسلام‌پورا

چکیده

این نوشتار، با روش توصیفی (Descriptive) و کتابخانه‌ای، به آسیب‌شناسی وجود رقیب برای مسجد پرداخته است. بدین منظور، پس از بیان اهمیت و جایگاه مسجد در صدر اسلام و عصر ظهور، واژگان کلیدی و مکان‌ها و نهادهای رقیب مسجد تعریف شد و سپس، فلسفه و تاریخچه پیدایش و گسترش آنها تشریح شد که این رقیبان عبارت‌اند از: حسینیه، زینبیه و فاطمیه، تکیه، مهدیه، عزاخانه‌های موقت، مسجد جامع، روضه خوانی در منازل، فرهنگ سرای یا خانه‌های فرهنگ، مسجد و تعداد آن، رسانه‌های جمعی و مسجد مجازی. علاوه بر تعریف هر یک از رقیبان مسجد، برخی از آسیب‌های اختصاصی اثرگذار آنها بر رونق مسجد و منزلت معنوی، اعتقادی، اجتماعی، آموزشی و فرهنگی مسجد بیان گردیده و راه‌حل برون‌رفت از این آسیب‌ها مطرح شد. در ادامه، فهرست برخی از آسیب‌های کلی و عمومی رقیبان مسجد، با نگاه کاربردی مطرح گردید. براساس نتایج این تحقیق، مدیریت وضعیت حاضر و بهبود رونق مساجد، تنها با سبک مدیریت ارگانیک (organic management) امکان‌پذیر بوده و مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور باید با اعمال مدیریت متمرکز (management centralized) به طور مستقیم یا غیرمستقیم دارای شاخص‌ترین نقش اثرگذار در این مورد باشد.

کلیدواژه‌ها:

آسیب‌شناسی، مسجد، مسجد مجازی، رقیب، رقابت، حسینیه، عزاخانه موقت، زینبیه، فاطمیه، تکیه، مهدیه، مسجد جامع، روضه خوانی در منازل، فرهنگ سرای (خانه‌های فرهنگ)، رسانه‌ها.

الف: کلیات

۱. پیشینه تحقیق

در خصوص عملکردهای اعتقادی و مذهبی مساجد، مقالات متعددی نگاشته شده است و اندیشمندان عرصه پژوهش‌های مسجدی، به بیان ویژگی‌های مسجد طراز اسلامی و انقلابی پرداختند. این تحقیقات، بسیار متعدّد هستند و بیان آنها در این مقال نمی‌گنجد. محققان و پژوهشگران، در قالب مجموعه مقالات فروغ مساجد که توسط مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور انتشار یافته و در حال تجدید چاپ است، به همه کارکردهای متنوع مساجد پرداخته‌اند. برخی به کارکردهای عبادی و گروهی به کارکردهای فرهنگی و اجتماعی و بعضی به کارکردهای قانون‌گرائی، آموزشی، سیاسی، نظامی و... اشاره کرده‌اند. محققان این مقوله‌ها با معیار قرار دادن مساجد صدر اسلام و اوایل انقلاب به قلم‌فرسائی پرداختند که بیان چکیده یا پیشینه تحقیق این پژوهش‌ها، خود، تحقیقی جامع‌رأمی‌طلبد. با بررسی تحقیقات انجام شده، مشخص می‌شود که پژوهشی به طور خاص به مسئله رقیبان مسجد و آسیب‌شناسی این مقوله اشاره نکرده است. نظر به این‌که خلاء پژوهشی، نگارنده به‌تتبع و تحقیق در راستای این موضوع اقدام نموده است.

۲. مقدمه

مسجد، از دیرباز در زندگی مسلمانان نقش محوری داشته است و زیربنای شکل‌گیری تمدن اسلامی محسوب می‌شود. مسجد، در نظام سیاسی اجتماعی مسلمانان، فقط کارکرد عبادی و مذهبی نداشته است، بلکه کارکردهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و... نیز داشته است. با ظهور اسلام، ساختن مسجد با اندک امکاناتی مورد عنایت مسلمانان بود تا مسلمانان بتوانند با داشتن مسجد در کنار نمازیشان، از برکات آن بیشترین بهره را ببرند. به دلیل اینکه مسجد متعلق به شخص یا گروه یا حزب خاصی نبود، هر مسلمانی با آرامش خاطر می‌توانست در آن حضور یابد و با مسلمانان دیگر ارتباط برقرار کند.

مسلمانان به ساختن مسجد گرچه کوچک، چنان تشویق شده‌اند که در هر گوشه و محله‌ای با رغبت و امکانات بسیار کم و دست‌خالی به این کار اقدام می‌کردند و خالصانه در مساجد حضور می‌یافتند. پیامبر گرامی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «مَنْ بَنَى مَسْجِدًا أَوْ لَوْ كَمَفْخَصٍ قَطَاةٍ بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ؛ هر که مسجدی، هر چند به اندازه لانه یک پرنده، بنا کند، خداوند برای او در بهشت خانه‌ای

می‌سازد.»^۱ آن حضرت همچنین در ترغیب مسلمانان به حضور در مسجد می‌فرماید: «مَنْ مَشَى إِلَى مَسْجِدٍ مِنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ فَلَهُ بِكُلِّ خُطْوَةٍ خَطَاَهَا حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى مَنْزِلِهِ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَحُجِي عَنْهُ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ وَرُفِعَ لَهُ عَشْرُ دَرَجَاتٍ؛ کسی که برای رفتن به مسجد گام برمی‌دارد، برای هر یک قدمش، خداوند ده پاداش به او می‌دهد و ده گناه را از پرونده‌اش پاک و ده درجه به مقامش می‌افزاید.»^۲

در ایران، همزمان با ورود اسلام، مسجدها شکل گرفتند و پس از آن، یکی از نهادهای تأثیرگذار در زندگی مردم بودند. در شکل‌گیری نهضت‌های سیاسی-اجتماعی ایرانیان در دوره‌های مختلف نیز، مسجدها نقش بسیار مهمی ایفا کردند؛ مانند: قیام سربداران، نهضت مشروطه، قیام گوهرشاد و انقلاب اسلامی. مسجدها، هرچند که در جایگاه یک نهاد سنتی بودند و قدمت ۱۴۰۰ سال داشتند؛ اما با ارائه کارکردهای متناسب با نیاز روز جامعه، توانستند گوی سبقت را از نهادهای مدرن و وارداتی پربایند و همچون ستون فقرات و سازمان انقلاب ایفای نقش کنند. در دوران جنگ تحمیلی هم، اهمیت مساجد، بسیار چشم‌گیر بوده است. می‌توان گفت که همه شهدای انقلاب و جنگ تحمیلی از جوانان و افراد مسجدی بودند. با توجه به ویژگی‌های ارزشمند مسجد طراز اسلامی و انقلابی، امروز برخی نهادها به رقابت با مسجد پرداخته و در برخی موارد، رونق آن را تضعیف نمودند. این نوشتار با نگاهی توصیفی به آسیب‌شناسی وجود رقیب برای مساجد پرداخته است.

۳. بیان مسئله

مسجد از مهم‌ترین نهادهای فرهنگی، اجتماعی و مذهبی است. اگر نگاهی به عملکرد مسجد در صدر اسلام بیندازیم، درمی‌یابیم که پیامبر اسلام ﷺ مسجد را محور بسیاری از کارهای تبلیغی، فرهنگی، آموزشی، قضایی و... قرار داده بود. آن حضرت، به مسجد، تنها به عنوان پدیده جغرافیایی و مکانی نمی‌نگریست، بلکه اندیشه‌ای بسیار فراتر و بالاتر از دیدگاهی صرفاً مکانی به آن داشت. در اوایل انقلاب و دفاع مقدس نیز مساجد نقش خود را به خوبی ایفا کرده‌اند. در گذشته مراکز فرهنگی و آموزشی، مثل کتابخانه، مدرسه، مکتب‌خانه، دانشگاه و... ابتدا در مسجد شکل گرفته و سامان‌دهی می‌شد. به محض اینکه مسجد بنا به دلایلی همچون افزایش جمعیت و بیشتر شدن متقاضیان، گنجایش این امور را نداشت، در کنار مسجد به طور مستقل برخی مراکز

۱. علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۵، ص ۴۶.

۲. حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۳، ابواب احکام المساجد، باب ۴، ح ۳.

فرهنگی و آموزشی ایجاد شده‌اند. در واقع، مساجد عامل اصلی و پیشتاز در تأسیس و راه‌اندازی مراکز فرهنگی و آموزشی جدید بوده است و تمامی این مراکز مکمل و از اجزاء و عناصر وابسته به مسجد محسوب می‌شدند. این در حالی است که امروز، توسط نهادها و دستگاه‌های اجرایی مراکز متعددی در قالب پایگاه‌های فرهنگی و دینی در سطح کشور راه‌اندازی شده و توجه بسیاری از نوجوانان و جوانان و میانسالان را به خود جلب نموده است. در برخی موارد، این مراکز و نهادها، موجب خالی شدن مساجد از عموم مردم و غیرفعال شدن آنها گردیده است. نمونه بارز آنها، برخی تکایا، مهدیه‌ها، حسینیه‌ها، عزاخانه‌های موقت احداثی، فرهنگ سراها و مانند آن هستند. این مراکز به جای اینکه در دل مساجد و تحت نظارت معنوی و اعتقادی آن ساخته شوند، در داخل این اماکن تعبیه و استقرار یافته است. علاوه بر آن، وجود برخی نهادها و سازمان‌های دینی، با موازی‌کاری و هم‌پوشانی اهداف سازمانی، مشکلات را افزون نموده است و با تداخل برنامه‌های غیرهماهنگ و تشابه فعالیت‌ها، موجبات دل‌زدگی مردم و مخاطبان مسجد را موجب شده است. به نظر می‌رسد که این رقبا به کمک امکانات و اعتبارات و نیروهای انسانی آموزش دیده، به راحتی جای مساجد را گرفته‌اند و به عنوان رقیب برای مساجد مطرح هستند. اکنون این سؤال مطرح است که این رقیبان چه آسیب‌هایی برای مساجد طراز اسلامی و انقلابی ایجاد می‌کنند و راهکار مدیریت کردن وضعیت موجود چگونه است؟

۴. اهمیت و ضرورت مسئله

در قرآن کریم به عمران، آباد کردن و بهسازی و توسعه و گسترش مسجد از همه نظر و در همه جوانب، سفارش شده است؛ آنجا که می‌فرماید: «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ؛ مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند؛ پس امید است که اینان از راه‌افتگان باشند.» این آیه شریف، ضمن برشماری شرایط و ویژگی‌های متولیان و مسئولان مسجد، بر اهمیت آباد کردن مساجد نیز اشاره دارد. از طرف دیگر، قرآن کریم هر گونه ایجاد مانع و رقیب در برابر مسجد را مورد نکوهش قرار داده و این کار را بزرگ‌ترین ظلم برشمرده است؛ آنجا که می‌فرماید: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ

۱. توبه، آیه ۱۸؛ این آیه پس از آیه ۱۷ توبه که به عدم صلاحیت مشرکان در آباد ساختن مساجد اشاره دارد، صفات آبادگران مساجد را تبیین می‌کند.

أَنَّ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا؛ و کیست بیدادگرت (ظالم‌تر) از آن کس که نگذارد در مساجد خدا، نام وی برده شود و درویرانی آنها بکوشد؟^۱ در ادامه برخی از مصادیق آبادکردن مسجد و بعضی از مصادیق خراب کردن مسجد بر اساس تفاسیر مختلف بیان می‌شود تا اهمیت و ضرورت پژوهش، از منظر آموزه‌های قرآنی تبیین شود.

۱-۴. مصادیق آباد کردن مسجد

آیه ۱۷ سوره توبه، به آباد کردن مساجد اشاره دارد. در این آیه، از کلمه «یعمروا» استفاده شده است. این کلمه از «عمارة» برگرفته شده که ضد خرابی است؛ وقتی گفته می‌شود «عمر الارض»، یعنی اینکه زمین را آباد کرده و در زمین بنائی بالا برده باشد و «عمر البیت» وقتی گفته می‌شود که نقاط مشرف بر خرابی خانه را اصلاح کرده باشد. «تعمیر» هم از همین ماده و همچنین «عمر» نیز به همین معناست؛ چون عمر عبارتست از تعمیر بدن به وسیله روح. اگر زیارت خانه خدا را «عمره» می‌گویند، باز به خاطر همین است که زیارت مردم، مایه آبادانی بیت الله الحرام است.^۲ تعمیر به مفهوم آبادسازی ساختمان‌های آسیب دیده، زیارت و دیدار دوستان نیز است.^۳

تعمیر صوری و ظاهری مسجد، ساختن آن مطابق اصولی است که دین دستور داده و تعمیر باطنی آن با نام و یاد حقّ تعلیم و تعلّم و مباحثه علمی و عبادت و مانند آن است.^۴ تعمیر مسجد، شامل مرمت، نظافت و فرش کردن، روشنایی، تدریس و تبلیغ می‌شود.^۵ برخی از مفسران، رفت و آمد و حضور در مسجد، رونق بخشیدن به مساجد، انجام عبادت و فرمان برداری از خدا در مسجد، آبادسازی و تعمیر خرابی مساجد، محروم ساختن مشرکان از حضور در مسجد، آماده سازی مساجد برای خداپرستی، مبارزه با شرک و بت پرستی، شایسته کرداری و درست اندیشی و تقوای پیشه کردن را از مصادیق تعمیر مساجد ذکر نموده‌اند.^۶ روش و نحوه نگهداری مسجد و اقبال به عبادت خداوند و دوری از اشتغال به امور دنیوی از مصادیق دیگر تعمیر است.^۷ عده‌ای مصادیق تعمیر

۱. بقره، آیه ۱۱۴.

۲. طباطبائی علامه سید محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۹، ص ۲۶۵-۲۶۶.

۳. کرمانی فریدنی علی، شرح و اژه‌های قرآنی در ترجمه تفسیر مجمع البیان، ص ۵۱۷.

۴. جوادی آملی عبدالله، تفسیر تسنیم، ج ۶، ص ۲۳۷.

۵. قرائتی محسن، تفسیر نور، ج ۳، ص ۳۹۳.

۶. طبرسی ابوعلی الفضل بن الحسن، ترجمه تفسیر مجمع البیان، ج ۵، ص ۵۲۱-۵۲۲.

۷. اراکی محمد، فرهنگ آیات فقهی قرآن کریم، ص ۳۵۸-۳۵۹.

مسجد را بنا کردن، پاک کردن و چراغ روشن کردن، عبادت کردن، درس و علم گفتن و حرف دنیا نزدن ذکر نمودند.^۱ برخی تفاسیر، عمارت را شامل مصادیقی مانند تزئین و انجام و ادامه عبادت و ذکر و درس علوم شیعه و صیانت مسجد از آنچه بنای مسجد به خاطر آن بنا نشده (مانند سخن گفتن از دنیا) مطرح کردند.^۲

۲-۴. مصادیق خراب کردن مسجد

بر اساس آیه ۱۱۴ بقره، خراب کردن مسجد شامل از بین بردن اصل بنا و فرش و سایر اسباب مسجد می شود که بالملازمه وجوب نگهداری و عمارت مساجد را فراهم می سازد.^۳ کلمه «منع» به مفهوم خودداری از انجام کار و گاهی به مفهوم جلوگیری از انجام کار به وسیله دیگران است که در این آیه مفهوم دوّم مورد نظر است.^۴

عبارت ارزشمند «سعی فی خرابها» عامّ است و شامل هر مانعی می شود.^۵ خراب، مصدر ریشه «خرب» و به معنی ویران کردن و ضدّ آبادانی و ضدّ ساختن و مخالف تعمیر است.^۶ جلوگیری از ورود به مسجد و منع ذکر نام پروردگار و کوشش در تخریب آن، تنها به این نیست که با بیل و کلنگ ساختمان آن را ویران سازند، بلکه هر عملی که نتیجه آن تخریب مساجد و از رونق افتادن آن باشد، مشمول همین حکم است.^۷

بی توجّهی برخی به مسجد، آلوده کردن مسجد، هرگونه تبلیغ سوء علیه مسجد، ساختن مسجد در کنار مسجدی دیگر و هرگونه تبلیغ شر در مسجد مصداق منع یا خراب کردن مسجد است. در مطالب فوق، انواع مصادیق تعمیر و تخریب مساجد مطرح گردید و بیان مباحث بیشتر در این مقال نمی گنجد.^۸ از مقایسه تطبیقی بین دو آیه فوق و با استفاده روش تفسیری قرآن با قرآن، می توان گفت که افراد فاقد ویژگی های مدنظر در آیه ۱۸ توبه، خود به نوعی از ویران کنندگان

۱. الشریف لاهیجی بهاء الدین محمد بن علی، تفسیر لاهیجی، ج ۲، ص ۲۳۸.

۲. کاشانی مآلفتح الله، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، ج ۲، ص ۸۴۷.

۳. اراکی محمد، فرهنگ آیات فقهی قرآن کریم، ص ۳۵۸-۳۵۹.

۴. کرمانی فریدنی علی، شرح و اژه های قرآنی در ترجمه تفسیر مجمع البیان، ص ۲۴۹.

۵. فیض کاشانی، ترجمه تفسیر شریف صافی، ج ۱، ص ۲۵۰.

۶. برای مطالعه بیشتر رک: خسروی حسینی سیّد غلامرضا، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن راغب اصفهانی (متوفی ۵۰۲)، ج ۱، ص ۶۳۶.

۷. مکارم شیرازی ناصرو جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۴۱۱.

۸. برای مطالعه بیشتر رک: جوادی آملی عبدالله، تنسیم، ج ۶، ص ۲۲۵-۲۵۴.

مساجد محسوب می‌شوند. به عبارت دیگر، نداشتن ایمان به خدا، عدم اعتقاد به روز بازپسین، عدم حضور در مسجد و اقامه نماز، عدم پرداخت زکات، ترسیدن از غیر خدا و... ویژگی‌هایی است که در صورت وجود در مبلغان فرهنگی و افراد مسئول و متولیان مساجد، خود مصادیق «سعی فی خرابها» خواهند بود.

در دو آیه فوق به دو واژه یا ریشه متضاد هم (عمر، خراب) در رابطه با مسجد اشاره شد. «يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ» و «سعی فی خرابها» دو عملکرد متفاوت و خلاف جهت هم و در تضاد هم هستند (البته روایات متعددی وجود دارند که به این دو مقوله مربوط می‌شوند و ذکر آنها از حوصله بحث خارج است).^۲ در قرآن، بارها به مشتقات ریشه «عمر» به مفهوم آباد ساختن^۳ اشاره شده است. در این شبکه معانی، تعبیر دیگری چون عمر دادن، قابل سکونت نمودن، حج عمره گزاردن هم استفاده شده است؛ ولی مشتقات خراب فقط دو بار آمده است.^۴ به نظر می‌رسد که این تفاوت آماری در واژگان مذکور بیانگر این مطلب است که ساختن و آباد کردن مکانی مانند مسجد، تلاش و زحمت بسیاری را می‌طلبد، ولی ویران ساختن آن و از رونق انداختن مساجد سهل تر از آباد ساختن آنها به نظر می‌آید.

ظلم فرهنگی (تخریب مساجد در همه ابعاد)، بزرگ‌ترین ظلم‌هاست. خرابی مسجد تنها با بییل و کلنگ نیست، بلکه هر برنامه‌ای که از رونق مسجد بکاهد، تلاش در خرابی آن است. مساجدی مورد قبول هستند که در آنها یاد خدا زنده شود و مطالب خدا پسند و احکام خدا بازگو شود. دشمنان اسلام از در و دیوار مسجد نمی‌ترسد، بلکه از زنده شدن نام خدا و بیداری مسلمانان است.^۵ بر این اساس، هر اقدامی که مسجد را به جایگاه حقیقی و طراز انقلابی - اسلامی آن نزدیک کند، بی‌شک از مصادیق «عمران» و هر عملی که در جهت تضعیف مساجد صورت پذیرد، مصادیق «ظلم بزرگ» در مورد مقام مساجد است.

امروز، برخی از مساجد به دلیل عملکرد رقبای مسجد و واقعاً غیرفعال شدند. این مراکز با توجه

۱. برای مطالعه بیشتر رک: خسروی حسینی سید غلامرضا، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن راغب اصفهانی (متوفی ۵۰۲ ه.ق)، ج ۱، ص ۸۷۵-۸۷۳.

۲. برای مطالعه روایات مربوط به عمارت و خراب کردن مسجد رک: ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۶۹؛ محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۸۶ و ۳۸۵؛ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۵۵۶ و ۴۸۴؛ علامه مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۳، ص ۲۸۲ و...

۳. توبه، آیات ۱۷ و ۱۸ و ۱۹؛ روم، آیه ۹؛ طور، آیه ۴.

۴. حشر، آیه ۲؛ بقره، آیه ۱۱۴.

۵. قرآنتی محسن، تفسیر نور، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۶.

به امکانات و اعتبارات و نیروهای انسانی آموزش دیده‌ای که دارند، به راحتی جای مساجد را گرفته‌اند. در برابر فعالیت‌های این مراکز، بیشتر مساجد به دلیل نداشتن نمازگزار، امام جماعت راتب ندارد. برخی به حالت نیمه‌فعال و حتی تعطیلی درآمدند. رقبای مسجد در حقیقت با مجوزهای رسمی چند نهاد دولتی و سازمان دینی تأسیس می‌شوند که به صورت پراکنده و مختلف از هم و بدون هیچ‌گونه هماهنگی با یکدیگر، در امر نظارت و مدیریت و برنامه‌ریزی امور مسجد فعال هستند. تداخل برنامه‌های غیرهماهنگ و غیرهم‌راستا، تشابه فعالیت‌ها و دل‌زدگی مردم و مخاطبان مسجد را موجب شده است. در این خصوص جوانان و نوجوانان بیشتر از سایر گروه‌های سنی آسیب‌پذیر هستند؛ چون این امر باعث بدبین شدن برخی افراد، به ویژه جوانان و نوجوانان شده است. بنابراین، بسیار ضروری است که آسیب‌های وجود رقیب برای مسجد مورد مطالعه قرار گیرد و با برشماری این آسیب‌ها، توسط متولیان امر و مهندسان فرهنگی، راه‌چاره‌ای اندیشیده شود.

۵. سوالات تحقیق

۱-۵. سؤال اصلی

رقبای مسجد چه آسیبهایی برای مساجد طراز انقلابی - اسلامی دارند؟

۲-۵. سوالات فرعی

رقبای مسجد کدام‌اند و چگونه به وجود آمده و توسعه یافتند؟

آسیبهایی که رقبای مسجد برای مسجد و آموزه‌های مسجدی دارند، چیست؟

سبک مدیریت بر نهادهای رقیب مسجد کدام است و چگونه باید اعمال شود؟

۶. روش تحقیق

این تحقیق از نوع کتابخانه‌ای و توصیفی است. نگارنده با وسعت نظر و نگرشی کل‌گرا و با مراجعه به کتب و مقالات و منابع مختلف مرتبط با موضوع، مباحث را مطرح می‌نماید و از منظر روایی و قرآنی و با تأکید بر کاربردی بودن، مباحث را تبیین می‌کند. نگارنده، به عنوان یکی از فعالان دارای سوابق اجرایی در امور فرهنگی مسجد و اشاعه فرهنگ نماز، از تجربیات و مطالعات

خود در زمینه وجود رقبا برای مسجد، بهره خواهد جست.

۷. تعاریف مفهومی کلیدواژه‌های تحقیق

۷-۱. مفهوم رقابت و رقیب

رقیب یعنی نگهبان، پاسبان، مراقب، مواظب و در فارسی به مفهوم رقابت‌کننده و آنکه می‌خواهد از کسی پیشی گیرد و آنکه با کسی رقابت می‌کند آمده است و جمع آن رقیبان است.^۱ در قرآن به واژه رقیب و مشتقات آن به مفهوم «نگهبان و مراقب» اشاره شده است.^۲ قرآن می‌فرماید: «مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ؛ آدمی، هیچ سخنی را به لفظ در نمی‌آورد، مگر اینکه مراقبی آماده نذاو، آن را ضبط می‌کند».^۳ با توجه به این آیه شریف می‌توان گفت که رقیب همان فرشته نگهبان است که اعمال انسان‌ها را ثبت می‌کند.

در این تحقیق، منظور از رقیب مسجد همان مراکزی هستند که به عنوان مراقب (رونق و توسعه) و رقابت‌کننده با مسجد هستند و برخی از فعالیت‌های مسجدی در آنها انجام می‌شود. این مراکز در برخی مواقع و شرایط، به دلیل اینکه موجب عدم حضور مسلمانان در مسجد می‌گردند، به عنوان رقیب مسجد شناخته می‌شوند و رونق و توسعه و تعالی مساجد را به خطر می‌اندازند. یکی از مجاری خسارت‌های وارده بر کشور ما، موازی‌کاری‌ها و تداخل در مأموریت‌ها و اهداف دستگاه‌های مختلف اجرایی است. به طوری که برخی از دستگاه‌ها در عمل، از وظایف و اهداف اصلی خود منحرف شده و اعتبارات و امکانات خود را به برنامه‌های خارج از وظایف قانونی مصرف می‌نمایند. بنابراین، تعریف دقیق و روشن وظایف افراد و مراکز و سازمان‌ها، مانع از موازی‌کاری‌های فرهنگی در رابطه با مدیریت امور مساجد می‌گردد و رونق مساجد بهبود می‌یابد.

۷-۲. آسیب‌شناسی

آسیب‌شناسی (pathology) بر تشابهی مبتنی است که دانشمندان بین بیماری عضوی و انحرافات اجتماعی قائل می‌شوند. این واژه از ریشه یونانی (path=patho) به معنی رنج، محنت

۱. دهخدا علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۸، ص ۱۲۲۰۲-۱۲۲۰۳؛ همچنین ببینید، معین محمد، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۱۶۶۸.

۲. نساء، آیه ۱؛ مائده، آیه ۱۱۷؛ احزاب، آیه ۵۲؛ دخان، آیه ۵۹؛ قمر، آیه ۲۷.

۳. ق، آیه ۱۸.

و غضب و (logy) به معنای دانش و شناخت، ترکیب یافته است. برای این اساس، آسیب‌شناسی، به معنای ناخوشی‌شناسی، مرض‌شناسی و علم تشخیص امراض و مطالعه عوارض و علائم غیرعادی به کار می‌رود.^۲

هدف از مطالعات آسیب‌شناسانه در حوزه‌های علوم مختلف تکمیل و یا تأمین فرآیندهای سه‌گانه شناسایی، تشخیص، پیشگیری یا درمان است که برآیند این فرآیند، پیشنهاد راه‌کارهای مناسب برای دفع یا رفع آفات و آسیب‌هاست.^۳ به عبارت دیگر، آسیب‌شناسی فرآیندی است که با شناخت آسیب شروع و با بیان علت و پیامد آسیب‌ها ادامه می‌یابد و سرانجام، با ارائه راهکار پایان می‌یابد. در این نوشتار، مسائل و مشکلاتی که رقیبان مسجد در راستای رونق و محوریت مسجد ایجاد می‌کنند، به عنوان آسیب و انحراف از مسجد طراز اسلامی مطرح و تشریح می‌شوند.

۷-۳. مسجد و جایگاه آن در صدر اسلام

نخستین مسجد در نظام آفرینش، کعبه و مسجد الحرام بوده است.^۴ پیامبر گرامی اسلام ﷺ، از نخستین روزهایی که دعوت به دین اسلام را به صورت آشکار شروع کرد، از مسجد الحرام همچون پایگاهی اساسی بهره گرفت.^۵ شواهد تاریخی، گواه این است که پیامبر اسلام ﷺ، علاوه بر حضور در مسجد و اقامه عبادت در آن، دیگر مسلمانان را نیز ترغیب و تشویق می‌کرد تا به مسجد رفت و آمد کنند. پیامبر عظیم‌الشان ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام بر اقامه نماز، به ویژه نماز جماعت، در مسجد بسیار تأکید می‌کردند و برای آن فضایل بسیاری نقل فرموده‌اند. از سوی دیگر، قرآن کریم هر کسی را که به نقش بنیادین مسجد، یعنی «عبادت و پرستش» آسیب برساند، ظالم می‌داند و می‌فرماید: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَتَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا؛ کیست ستمکارتر از آن کسی که از بردن نام خدا در مساجد او، جلوگیری کرده و سعی در ویرانی آن می‌نماید،»^۶

۱. برای مطالعه بیشتر، رک: آ.اس. هورنای، فرهنگ پیشرفته آکسفورد، ص ۹۲۸.

۲. رک: کاشانی‌زاده امیرمسلّم، کرم‌الهی نعمت‌الله، تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران، نشریه معرفت فرهنگی اجتماعی، ش ۳، ص ۳۱-۴۸.

۳. رضایی علی‌رضا، آسیب‌شناسی فرهنگی، تبیین مفهومی، نظری و راهبردی، مهندسی فرهنگی، سال دوم، ۱۷-۱۸، ص ۷۴-۸۱.

۴. آل‌عمران، آیه ۹۶.

۵. سبحانی تبریزی جعفر، فروغ ابدیت، ۴۳۸-۴۵۷.

۶. رک: کلینی محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۳، ص ۲۷۳، باب فضل الصلاة فی الجماعة.

۷. بقره، آیه ۱۱۴.

۴-۷. جایگاه مسجد در عصر انتظار

در انتظار بودن برای ظهور امام زمان عجل الله فرجه از بهترین عبادت هاست و کسی که منتظر امام زمان باشد، اجرو مزدش همانند اجرو مزد کسی است که همیشه در حالت صیام، مشغول نماز باشد؛ یعنی روزها روزه و شبها مشغول عبادت باشد. امام صادق علیه السلام می فرماید: «اعْلَمُوا أَنَّ الْمُتَنَتِّظِرَ هَذَا الْأَمْرَ لَهُ مِثْلُ أَجْرِ الصَّائِمِ الْقَائِمِ؛ آگاه باشید که همانا پاداش منتظر این امر (فرج امام زمان عجل الله فرجه)، مانند پاداش روزه دار شب زنده دار است.»^۱ بهترین محل عبادت مسجد است؛ پس در مسجد نیز باید منتظر امام زمان عجل الله فرجه باشیم تا نوعی عبادت را انجام داده باشیم. اولین نیروهایی که وجود مقدس امام زمان عجل الله فرجه را یاری و به ایشان لبیک می گویند، نیروهای مخلص و مؤمنان هستند. طبق روایات اسلامی، بعد از اینکه حضرت بقیه الله عجل الله فرجه در بین رکن و مقام می ایستد و به فریاد بلند صدامی زند؛ ای جماعت نقبا و ای خاصان و آنان که خداوند شما را پیش از ظهور برای من ذخیره کرده است، از صمیم دل و اطاعت کامل نزد من آید. همه صدای مبارک او را می شنوند و دعوتش را اجابت کرده، رو به مکه می آورند و...^۲ افراد مخلص، تربیت یافته مسجد و مؤمنان مسجدی مصداق این گونه افراد هستند؛ چرا که رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرماید: «إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ الْمَسَاجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ؛ هنگامی که دیدید مردی بر رفت و آمد به مسجد مداومت می کند، وی را مؤمن بدانید» و قرآن کریم نیز می فرماید: «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ؛ تنها آنان که ایمان به خداوند دارند، مساجد خدا را آباد می کنند.»^۳ بنابراین، بهره گیری بهینه از مساجد، زمینه ساز ظهور مهدی موعود عجل الله فرجه است.

۵-۷. بحث واژگانی و اصطلاحی مسجد

مسجد در اصل اسم مکان از فعل «سَجَدَ، يَسْجُدُ» و در زبان فارسی به معنای محل و جایگاه عبادت به کار رفته است. راغب اصفهانی می نویسد: «الْمَسْجِدُ مَوْضِعُ الصَّلَاةِ اعْتِبَارًا بِالسُّجُودِ؛ یعنی مسجد، جایگاه نماز است و به اعتبار اینکه در آن سجده وجود دارد»^۴ و سجده، شریف ترین رکن نماز و مظهر تام بندگی و کرنش عبد، در برابر پروردگار متعال است «السُّجُودُ مُنْتَهَى الْعِبَادَةِ مِنْ بَنِي

۱. کلینی محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، ص ۲۲۲، ح ۴.

۲. علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۳، ص ۱۹۰؛ محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۲، باب ۳، روایت ۱۸.

۳. توبه، آیه ۱۸.

۴. راغب اصفهانی حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، صص ۳۹۶-۳۹۷.

آدم». از این رو، اسم آن را مسجد گذاشته‌اند.^۲ صاحب جواهر می‌نویسد: «و المراد بالمسجد شرعاً المكان الموقوف على كافة المسلمين للصلاة؛ مسجد در اصطلاح شرعی، مکانی است که برای برپایی نماز عموم مسلمانان وقف شده باشد.»^۳

۸-۵. مفهوم مسجد در آیات قرآن

هر چند مسجد از ماده «سجد» برگرفته شده که ۹۵ بار مشتقات این ریشه در قرآن آمده است، اما خود واژه مسجد به صورت مفرد و جمع، ۲۸ بار در قرآن آمده است. برخی از این موارد، این واژه به مسجد الاحرام منستب شده و گاهی به مسجد الاقصی و مسجد ضرار اطلاق شده است. در بعضی موارد هم مسجد به معنای معبد و محلّ عبادت، یعنی به صورت کلی اطلاق شده است و برخی از دستورات یا احکام الهی و بعضی هشدارها و... به همراه واژه مسجد (در حالت جمع یا مفرد) مطرح شده است؛ مانند: رو به سوی قبله نمودن، دوری از مسجد ضرار به عنوان منشأ تفرقه بین مسلمانان، مسجد محلّ ذکر خداوند، مسجد محلّی برای گرامی داشت مقام اصحاب کهف، حفاظت الهی در برابر انهدام احتمالی مساجد، شرایط و ویژگی‌های آبادکنندگان و محافظان مساجد و برخی از احکام مربوط به مسجد الحرام و... با بررسی آیات مربوط به مسجد و دقت در تفاسیر مشخص می‌شود که در قرآن دو آیه به تعریف اساسی مسجد دلالت دارد که با جمع بستن مسجد در قالب لفظ مساجد آن را تعریف نموده است. قرآن می‌فرماید: «مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ»؛^۴ همچنین در جایی دیگر می‌فرماید: «مَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا»؛^۵ بنابراین، بر اساس آیات شریف قرآن، می‌توان گفت که مسجد به صورت کلی مکان‌هایی هستند که نام خدا (به هر صورت ممکن) در آنها بسیار برده می‌شود.

ب) رقبای مسجد

در مطالب گذشته مباحث اولیه و کلیات تحقیق مطرح شد. در ادامه، رقبای مسجد به همراه بحث واژگانی و نحوه پیدایش و توسعه آنها بیان خواهد شد و سپس، آسیب‌های هر رقیب و

۱. علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۸۲، ص ۱۶۴.

۲. رک: مرکز رسیدگی به امور مساجد، فرهنگ مسجد، ص ۲۱۹.

۳. نجفی محمد حسن، جواهر الکلام، ج ۱۴، ص ۶۱.

۴. بقره، آیه ۱۱۴.

۵. حج، آیه ۴۰.

راه حل پیشنهادی خاص همان آسیب ذکر می شود.

۱-۱. تکیه، قدیمی ترین رقیب مسجد

در فرهنگ لغات، تکیه به معنای محلّ آسایش، طاق، قبه، حسینیه ای که در آن روضه می خوانند، جای تعزیه خوانی، جای روضه خوانی بوده و جمع آن، تکایا است. همچنین، به مفهوم پشت دادن به چیزی، جایی وسیع برای انجام مراسم عزاو روضه خوانی و اسمی قدیمی برای جای نگه داری مستمندان است.^۱ تکیه، محلّ برگزاری مراسم روضه خوانی و سوگواری و جای زندگی درویشان و زاهدان است.^۲ تکیه بستن به معنی درست کردن یا ساختن تکیه به صورت برپا کردن چادرهائی است که در کوچه یا محله مرسوم بود.^۳

۱-۲. تاریخچه به وجود آمدن تکیه در ایران و رقابت تدریجی آن با مسجد

تکیه در جهان اسلام در ابتدای حکومت عثمانی مطرح گردید و شبیه «رباط»، «دویر» و «لنگر» بود و اقامتگاه صوفیان بود و برخی افراد مانند ابن سبیل و نیازمندان در آن سکونت داشته و از آنان پذیرائی می شد^۴ و در آن زمان به مفهوم زاویه، آستانه، درگاه و... بود. پس از مدتی تکیه جایگاه عبادت و اقامت درویشان گردید. تکیه ها در آغاز در ایران کارکرد دیگری داشتند و در دوره صفویان برای نخستین بار، تکیه ها کارکرد عزاداری برای امام حسین علیه السلام پیدا کردند. سلسله صوفیان به دلیل تبار صوفیانه ای که داشتند، در تکیه ها به عبادات و آیین های صوفیانه می پرداختند. در آن زمان تکیه نقش آرامگاه دراویش و صوفیان و نقش خانقاهی داشت. تکیه در آن زمان مکانی بود که صوفیان در آن پیرامون شیخ، گرد آمده و مراسم ذکر و نیایش و آداب صوفیانه را انجام می دادند. پس از مدتی، برخی مشکلات اصناف و مسائل اقتصادی و مشاعره و مناظره در تکایا انجام می شد. کم کم به خاطر علاقه و الفتی که صوفیان به اهل بیت علیهم السلام داشتند، کارکرد تکیه ها دگرگون و به مکانی برای سوگواری اهل بیت علیهم السلام به ویژه در ماه محرم تبدیل شد. توجه به مقوله

۱. دهخدا علی اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۵، ص ۶۹۲۰.

۲. معین محمد، فرهنگ معین، ج ۱، ص ۱۱۲۸؛ همچنین ببینید: عمید حسن، فرهنگ فارسی عمید، ص ۳۴۶.

۳. انوری حسن، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۳، ص ۱۸۶۱.

۴. همان، ص ۱۸۶۲.

۵. حدّاد عادل غلامعلی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۸، ص ۶۰، با تلخیص و تغییر الفاظ.

عزاداری و فعالیت‌های مذهبی در تکایا بیشتر در اواخر دوره صفویان و اوایل زندیان شدت گرفت.^۱

۲-۲. مهم‌ترین تکیه در تاریخ ایران

«تکیه دولت» از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین تکایای اولیه ایران بود که در عصر ناصرالدین شاه بنا شده و دارای معماری ارزشمند و رواج تعزیه خوانی در دو نوبت عصر و شب بوده است. این تکیه سه طبقه و با سقف چادری از جنس کرباس بر روی اسکلت چوبی بوده که در آن اتفاقات مهم سیاسی و تاریخی مانند تصمیماتی در مورد ضرب سکه، تشییع ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه و مجلس مؤسسين و... در آن اتفاق افتاد. پس از ناصرالدین شاه این تکیه رو به ویرانی نهاد و سرانجام در محل آن بانک ملی کشور بنا شد.^۲

۲-۳. خاستگاه تاریخی تکیه‌ها در ایران

در ایران همزمان با گسترش حسینیه‌سازی، تکیه‌سازی هم گسترش یافت. در آن زمان تکیه فقط جای شبیه خوانی و تعزیه خوانی بود. بیشترین تکیه‌سازی در دوران ناصرالدین شاه انجام شد و در دوران وی ۵۴ تکیه در تهران دایر بود و در انتهای سلسله قاجاریه تعداد تکایای تهران به ۹۵ تکیه رسید. با بررسی اسناد تاریخی می‌توان خاستگاه تکایا را در این سه مورد خلاصه نمود:^۳ برخی تکایا در ابتدا بقعه و آرامگاه و مقبره بزرگان و مشایخ و صالحان بود و سپس به تکیه تغییر یافت؛ مثل تکیه هفت تن، تکیه پهلوان شریف. برخی تکایا در گذشته کاروانسرا بودند و کم‌کم به مکانی برای تعزیه خوانی و عزاداری تبدیل شدند؛ مثل تکیه حمام خانه. گروهی دیگر از تکایا در دوران زندیان فقط با هدف تعزیه خوانی ساخته شدند؛ مثل تکیه حاج میرزا آقاسی.

۲-۴. همیت اجتماعی و کارکردهای تکیه در گذشته

تکیه‌ها بر چهار پایه اساسی ساختار می‌یافتند. مرکز شهر، مرکز محله، عنصر ارتباط دهنده، گذر اصلی و میدان. برخی از آنها در طول سال غیرفعال بودند و از آنها برای خشک کردن و نگهداری کردن و انبار نمودن برخی محصولات کشاورزی و خواربار استفاده می‌کردند. در ایام عزاداری محرم

۱. موسوی بجنوردی سیدمحمدکاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۶، ص ۱۰۲ و ۱۰۳، با تلخیص مطالب.

۲. همان، ص ۱۱۲-۱۱۵، با تلخیص مطالب.

۳. برای مطالعه جزئیات بیشتر رک: همان منبع، ص ۱۰۳ و ۱۰۴.

و صفر با همبستگی اهالی شهر یا محله، تکایا تمیز می‌شد و چادر عزا برافراشته می‌گردید. اجزای بیشتر تکایا شامل سگ‌و در وسط، ساختمانی بدون سقف و ساختمانی مسقف، حیاط آن دارای شبی می‌لایم برای ورود و خروج اسب‌ها، جای نشستن بچه‌ها و زنان، چند مدخل، طاق نماها، جایی برای نشستن مردان تماشاگر، غرفه‌های رختکن برای تعزیه خوانان بود. از اسباب درویشی مانند کشکول، تسبیح، منتشا، پوست تخت، وصله‌ها و برخی اشعار محتشم کاشانی، برای تزئین تکیه‌ها استفاده می‌کردند. تکیه‌سازی در دوران قاجار رواج داشت و برخی تکیه‌ها کارکردی سیاسی داشتند. برخی تکایا جنبه شاهی و دولتی و برخی جنبه اعیانی و اشرافی و برخی عادی در شهر و روستا بودند.

بر اساس آمار سال ۱۳۷۵ تعداد ۱۷۰۷ تکیه در ایران وجود داشت که مازندران بیشترین تعداد ۱۱۳۵ تکیه و استان تهران ۵۸ تکیه را دارا بودند.^۱ تکیه‌های مازندران دارای یک ویژگی خاصی هستند که آنها را با دیگر تکایا متمایز می‌کند. در تکایای مازندرانی، سقنفار، سقنپار یا ساقی نفار احداث می‌شد که بنای بیشتر آنها ساده و چهارگوش و از جنس چوب بوده و بر اساس زندگی ساده و بی‌پیرایه دامداری و کشاورزی ساخته می‌شود و دارای پلکان چوبی و برخی منبت‌کاری‌های ساده در اطراف آن است. این بناها نذر حضرت ابوالفضل علیه السلام، سقایی کربلا، بوده و زیارتگاه محسوب می‌شوند و در پای این بناها قربانی می‌کنند. همچنین بیشتر سفره‌ها و مراسم‌های منتسب به آن حضرت به قصد قربت در همین مکان برگزار می‌شود. در این مکان برخی امور مربوط به سیراب نمودن عزاداران تشنه در مراسم‌های محرم و دستجات با طبخ چای، تهیه و توزیع شربت و سایر نوشیدنی‌ها بر حسب وضعیت آب و هوا، برای عزاداران انجام می‌شود.^۲

۲-۵. آسیب‌ها و راهکارها

بر اساس مطالب مطرح شده، تکیه از خاستگاهی به مراتب ضعیف‌تر از مسجد برخوردار است و منزلت آن با مساجد به عنوان بیت‌الله قابل مقایسه نیست. عامل اصلی توسعه تکایا بعد از اعمال صوفی‌گری، تعزیه خوانی بوده است. با تحلیل روند تاریخی ایجاد و توسعه و گسترش تکایا مشخص می‌شود که در بنا نمودن برخی، نیات غیرمسجدی دخیل بوده است. یکی از آسیب‌های تکایا این

۱. موسوی بجنوردی سید محمد کاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۶، ص ۱۰۴ و ۱۰۳، با تلخیص مطالب.

۲. نگارنده بر اساس تحقیق میدانی و انجام مصاحبه حضوری و ساختار یافته، با متولیان تکایا و پیر غلامان اهل بیت علیهم السلام این مطالب را جمع‌بندی و نگاشته است.

است که ضمن کاهش رونق مساجد، برخی فعالیت‌های غیرمسجدی (به خاطر تقدس کمتر) در آن انجام می‌شود. همچنان که برخی احکام فقهی مسجد و تخفیفاتی (حضور بانوان معذور و حتی حضور افراد غیرمسلمان) که در نگهداری تکایا در نظر گرفته شده برای این مطلب گواهی می‌دهد. وجود جایی برای نشستن مردان تماشاگر، غرفه‌های رختکن برای تعزیه‌خوانان، استفاده از اسباب درویشی مانند کشکول، تسبیح، منتشا، پوست تخت، وصله‌ها برای تزئین تکیه‌ها و... به کمتر بودن تقدس تکیه در مقابل مسجد در گذشته و حال دلالت دارد. این موضوع می‌تواند به عنوان دست‌آویزی، هرچند کم‌اهمیت تلقی شود تا برخی دشمنان فرهنگ مسجدی به بیان توجیهاتی برای رفتار خود در تکایا اقدام نمایند؛ چرا که تکایا از امور صوفی‌گری برخاسته و فقط با انجام تعزیه‌خوانی در ایام محرم و صفر به صورت تکایای امروزی درآمده‌اند. استفاده از تکایای قدیمی به عنوان انبار و فعال بودن آنها فقط در ماه‌های محرم و صفر و داشتن نگرش قبیله‌ای و محله‌ای به تکایا و بسیاری از امور قابل انجام در تکایا، امروز از عوامل آسیب‌زاهستند که باید در مدیریت آنها کوشید.

تکایا بخشی از فرهنگ و نگرش‌های اجتماعی محلات و روستاها و برخی شهرها را تشکیل می‌دهد و حذف آنها خود، آسیب‌های متعدد دیگری را ایجاد می‌کند. در برخی موارد شاید اعتقاد و تعصب مردم به خصوص در روستاها و محلات کوچک به تکایا بیشتر باشد و احتمال دارد وجود بنای تکیه در کنار بنای مسجد خود به رونق و اعتبار مسجد در نظر عموم بیفزاید. راه‌حل کنونی این است که نگرش‌های فرهنگی متضاد با مسجد در خصوص تکیه که در اذهان مردم وجود دارد، با تبلیغات مسجدی توسط امامان جماعت و متولیان مساجد و براساس آموزه‌های قرآنی اسلام اصلاح شود و برحسب مورد با نگرش‌های اسلامی غنی‌سازی گردد. به عبارت دیگر، اصل بودن مسجد و فرع بودن تکیه باید تبیین شود. سپس باید تکایا را در قالب مدیریت مسجدی اداره نمود و تکایا را جزئی از زیرمجموعه مساجد و تحت لوای آن و زیر نظر متولیان مسجدی (نه در قالب یک متولی خود مختار) و برحسب قوانین و تفکرات مسجدی مدیریت نمود. با این‌گونه مدیریت، تکایا می‌تواند محل برخی از فعالیت‌های مسجدی مانند مراسم‌های زنانه، مجالس جوانان و نوجوانان و برخی فعالیت‌های دیگر باشد که همزمان و همراه با مکان مسجد برگزار می‌شوند.

۲. حسینیه

خانه‌ای است که مخصوص اقامه عزای امام حسین (علیه السلام) باشد. حسینیه، مسافرخانه‌هایی هستند که در شهرها، مخصوص زائران حسینی (زائرسرا) می‌سازند و جنبه انتفاعی ندارد.^۱ حسینیه، مکانی برای برگزاری مراسم مذهبی، به ویژه مراسم سوگواری حسین بن علی (علیه السلام) است.^۲ حسینیه، از نام سید و سرور سالار شهیدان گرفته شده و در ابتدا هدف از تأسیس حسینیه‌ها، برگزاری مراسم و محافل عزاداری برای آن حضرت بوده است.

در نام‌گذاری حسینیه‌ها، گاهی نام واقف یا بانی را بر روی حسینیه می‌گذارند یا آنها را به نام اصناف می‌خوانند. حسینیه‌هایی که اهالی برخی شهرها در شهرهای دیگر بنا می‌کنند، به نام گروه مهاجران یا زائران خوانده می‌شوند. برخی حسینیه‌ها نیز به نام محله‌ای که در آن واقع شده‌اند، خوانده می‌شوند. نام‌گذاری حسینیه‌ها به نام امامان معصوم (علیهم السلام) و فرزندان آنها نیز مرسوم است.^۳ بر اساس آمار سال ۱۳۷۵، تعداد ۸۷۵۲ حسینیه در کشور وجود داشت که از این تعداد، استان خراسان با ۱۱۵۸ حسینیه، اول بود و تهران دارای ۹۷۶ حسینیه بود که همه آنها در دوران قاجاریه ساخته شدند.^۴ برای روشن شدن رقیب بودن حسینیه برای مسجد در ادامه به نحوه شکل‌گیری آن اشاره می‌شود.

۱-۲. تاریخچه شکل‌گیری حسینیه در ایران

دسته‌های عزاداری امام حسین (علیه السلام) در شکل جدید، نخستین بار در سال ۳۵۲ ق به وجود آمدند.^۵ به دستور معزالدوله، در عاشورای سال ۳۵۳ ق عزای عمومی اعلام شد و از مردم خواسته

۱. حسینیه در فرهنگ لغت حبییم سلیمان، فرهنگ معاصر فارسی به انگلیسی، ص ۳۲۱، بدین صورت تعریف شده است:

Place where the martyrdom of Imamhoseein is mourned for theatre of passion –plays

۲. دهخدا علی اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۶، ص ۹۰۷۷.

۳. انوری حسن، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۳، ص ۲۵۳۱.

۴. معتمدی حسین، عزاداری سنتی شیعیان در بیوت علما و حوزه‌های علمیه و کشورهای جهان، ج ۱، ص ۱۵۱، ۱۶۵، ۱۸۰، ۱۶۸؛ محمدی محمود، فرهنگ اماکن و جغرافیای تاریخی بیهق (سبزوار) بر اساس معجم البلدان یا قیوت و تاریخ بیهق، سبزوار، ص ۲۶؛ همچنین رک: سلطان زاده، حسین، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، ص ۳۰؛ رضائی، جمال، بیرجند نامه، بیرجند در آغاز سده چهاردهم خورشیدی، ص ۱۲۶، ۱۲۷؛ انصاری قمی، محمد رضا، موقوفات ایرانیان در عراق، وقف: میراث جاویدان، سال ۲، ش ۱، ص ۷۷، ش ۳، ص ۸۴، سال ۳، ش ۱، ص ۱۰۱.

۵. موسوی بجنوردی سید محمد کاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۶، ص ۱۰۳ و ۱۰۴.

۶. شبلی کامل، تشییع و تصوف، ص ۴۳؛ فقیهی علی اصغر، آل بویه و اوضاع زمان ایشان، ص ۴۶۷.

شد که با پوشیدن جامه سیاه، اندوه خود را نشان دهند.^۱ در عاشورای سال ۳۵۲ ق نیز گریه و ندبه برای امام حسین (علیه السلام) و نوحه خوانی و برپایی ماتم برای آن امام برگزار گردید.^۲ با روی کار آمدن دولت صفویّه و تغییر مملکت به صورت کشوری شیعه و مقتدر، سرودن شعر در مدح و رثای ائمه (علیهم السلام) و شهدای کربلا برای شاعران افتخاری بس بزرگ محسوب می شد و این تأثیری فراوان بر آینده آیین سوگواری محرم گذارد.

در طول دوره صفویه شکل مهم و معروف دیگری از نمایش مذهبی پدید آمد که در ارتباط با واقعه کربلا و شهادت امام حسین (علیه السلام) و یارانش بود. غالب این داستان ها از کتاب «روضه الشهداء» گرفته می شد و از اوایل سده شانزدهم در میان شیعیان به گونه ای گسترده انتشار یافت. از این زمان به بعد تکیه ها و حسینیه ها و موقوفات مربوط به عزاداری امام حسین (علیه السلام) در ایران شکل گرفت و در سراسر کشور گسترش یافتند.^۳ با این حال حسینیه، از دوره قاجار تثبیت شده است، چنان که تاریخ بنای حسینیه های مهم و معروف نیز تاریخی قدیم تر از آن را نشان نمی دهد.^۴

۲-۲. حسینیه های قدیم و حسینیه های امروزی به عنوان رقیب مسجد

در گذشته حسینیه ها سرپوشیده نبودند و در واقع شبیه تکایا بودند. همچنین در برخی موارد واژه حسینیه و تکیه به یک محلّ واحد و مشابه اطلاق می گردید. متأسفانه در دهه های اخیر حسینیه های سرپوشیده با عملکرد مشابه مسجد در برخی شهرها و روستاها ساخته شده اند. برخی از حسینیه ها (مثل حسینیه های شهر کربلا) فقط در حکم زائر سرا بودند. اکنون برخی از حسینیه ها به مجموعه ای وسیع اطلاق می شود که شامل مسجد، محلّ برپائی اجتماعات و سخنرانی، محلّ فعالیت های مختلف فرهنگی است. معروف ترین این حسینیه ها، حسینیه ارشاد تهران و پس از آن، حسینیه های یزد، نائین، شیراز و حسینیه های شمال کشور است. همه این حسینیه ها در دوران قاجاریه ساخته شدند. برخی از حسینیه ها دارای رواق، فضای سرپوشیده و فضای روباز، غرفه ها و ایوان های شاه نشین بودند.^۵

۱. الذهبی شمس الدّین محمّد بن احمد، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، ج ۲۶، ص ۱۱.

۲. ابن الجوزی أبو الفرج عبد الرحمن بن علی بن محمّد، المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک، ج ۷، ص ۱۵.

۳. رک: جان نورمن هالیستر، تشیع در هند، ص ۱۹۹، ۲۰۲؛ پترچلکووسکی، اخلاص کامل به امام حسین، ص ۸، ۱۶۴.

۴. رک: صدر حاج سید جوادی احمد، فانی کامران، خز مشاهی بهاء الدّین، دایرة المعارف تشیع، ج ۶، ص ۳۵۶ و ۳۵۷، ذیل مدخل های حسینیه.

۵. برای مطالعه جزئیات بیشتر رک: صدر احمد حاج سید جوادی، فانی کامران، خز مشاهی بهاء الدّین، دایرة المعارف تشیع، ج ۶، ص ۳۵۶ و ۳۵۷، ذیل مدخل های حسینیه.

متأسفانه با وجود برخی مساجد بزرگ و فعال، امروز حسینیه‌ها کارکردهای زیادی دارند. کارکرد اختصاصی حسینیه‌ها، برگزاری مراسم سنتی عزاداری و روضه‌خوانی، به‌ویژه برای امام حسین (علیه السلام) و یارانش و کارکرد عمومی‌شان، شامل برگزاری آیین‌های مذهبی و فرهنگی، تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه، سکونت‌گاه موقت زائران در شهرهای زیارتی، تقویت روحیه همدلی و... است. تهران (در اواخر دهه ۱۳۴۰ ش) حدود ۶۳۰ حسینیه داشته است. براساس آمار (۱۳۷۵ ش)، ۷۵۲۸ حسینیه در ایران وجود داشته که بیش از ۱۱٪ کل اماکن دینی و مذهبی کشور را تشکیل می‌داد.^۲

۲-۳. آسیب‌های احتمالی حسینیه و راهکارها

حسینیه، پس از مسجد، پرکاربردترین مکان مذهبی در میان شیعیان است و از رقبای جدی و قدرتمند مساجد بوده و موجب خالی شدن مساجد می‌گردند. بررسی تاریخ عزاداری حسینی و تحولات و تطبیقات عملی آن در جامعه نشان می‌دهد که هر اندازه این مراسم‌ها در فضایی سالم برگزار شود، به همان مقدار از افراط و خشنونت و لغزش‌های احتمالی در رفتار فاصله می‌گیرد و ضرورت استقلال عزاداری امام حسین (علیه السلام) از عوامل پیرامونی خود به ندرت مورد تردید واقع شده است؛ به‌ویژه آنکه مراسم عزاداری حسینی، از سوپاپ‌های اطمینانی در درون خود برخوردار بوده و آن قداست نهضت عاشورا و ارزش‌های انقلابی است که مانع هرگونه سوءاستفاده از آن می‌شود؛ با این حال، مراسم عزاداری حسینی نیز همانند هر رسم و سنت ملی مذهبی در معرض تلاش‌هایی برای سوءاستفاده و تخریب از ناحیه سودجویان و مغرضان قرار گرفته است.

یکی از دلایلی که براساس آن به ساخت حسینیه‌ها اقدام می‌شود این است که در نحوه بنای مسجد، مکانی برای عزاداری زنان یا جائی برپائی برخی مراسم‌های زنانه ساخته نمی‌شود. نامتناسب بودن حجم جمعیت تحت پوشش برخی مساجد با فضای مساجد، عامل دیگر ایجاد حسینیه‌ها بوده است. برخی از مهندسان و معماران در ساخت مسجد، جایگاهی برای زنان ضمن رعایت موارد خاص زنانه، در نظر نمی‌گیرند. این امر موجب می‌شود که پس از اتمام بنای مساجد، متولیان به ساخت حسینیه در کنار مسجد اقدام نمایند. این عمل مستلزم تحمّل هزینه‌های

۱. دایرةالمعارف جهان اسلام آکسفورد (The Oxford encyclopedia of the Modern Islamic world)، ذیل مدخل‌های «حسینیه».

۲. میرمحمدی حمیدرضا، پراکندگی جغرافیایی اماکن مذهبی کشور در قالب استانی، مسجد، ش ۵۸، ص ۷۱-۷۲.

مجدّد و مضاعف در عمران و توسعه بنای مساجد است.

متأسفانه به دلیل عدم فعالیت (مناسب) مسجد و به دلیل بسته بودن درب آن گاهی اوقات، برخی فعالیت‌های خاص مسجد، مانند کلاس‌های اخلاق، قرآن و احکام و... در سرای محله‌ها و یا حسینیه‌ها برگزار می‌شود که این امر با «مسجد تراز اسلامی» مغایر است. حسینیه‌ها به دلیل داشتن فضای سرپوشیده زیاد و پر حجم، کانون ارتباط و توجهات اجتماعی در شهرها و روستاها در ماه‌های محرم و صفر هستند و در بسیاری از موارد، همزمان با برنامه‌های مسجدی و عزاداری در مساجد، حسینیه‌ها نیز به فعالیت می‌پردازند و بدین ترتیب با مساجد رقابت می‌کنند. برای حلّ این مشکل، باید مساجد بر حسب اصول مهندسی و معماری و بر اساس چشم‌اندازی از تخمین جمعیت شرکت‌کنندگان و آحاد جمعیت تحت پوشش ساخته شود. در این خصوص، رعایت ظرفیت مسجد بر حسب ساکنان محله یا بخش تحت پوشش مسجد الزامی بوده و متولیان امر باید رشد نسبی جمعیت در سال‌های آتی را مدنظر داشته باشند؛ زیرا ناکافی بودن ظرفیت مساجد برای جمعیت عزاداران حسینی از مهم‌ترین دلایل برپائی حسینیه‌ها و عزاخانه‌های موقت است. بنابراین، به نظر نگارنده، باید با ساخت مساجد مناسب، مساجد را به حسینیه و عزاخانه واقعی (در ایام محرم و صفر و فاطمیه و...) تبدیل کنیم نه اینکه عزاخانه موقتی یا حسینیه بسازیم و مساجد را از رونق بیندازیم و رقیبی برای مساجد ایجاد نمائیم.

۲-۴. قداست خاص مسجد و تفاوت‌های بین مسجد، تکیه و حسینیه

تفاوت اساسی مسجد با دو مورد دیگر در این است که اگر مسجد، مسجد الحرام و یا مسجد النبی باشد، بر شخص جنب حرام است که در آن وارد شود اگرچه از یک در داخل و از در دیگر خارج شود و اگر مسجد از نوع دیگر مساجد باشد، توقّف برای جنب در آن حرام است، ولی اگر از یک در داخل و از در دیگر خارج شود یا برای برداشتن چیزی به مسجد برود، مانعی ندارد.^۱ در حالی که در دو مورد دیگر، یعنی حسینیه و تکیه، اگر شخص جنب وارد و خارج یا توقّف کند، مانعی ندارد.^۲ نجس کردن

۱. برای مطالعه بیشتر رک: حاج علی اکبری، محمد جواد، مصاحبه با خبرگزاری فارس، ۱/۵/۹۲، قابل دسترس در آدرس: www.farsnews.com

۲. برای مطالعه جزئیات بیشتر رک: صدرحاج سید جواد احمدی، فانی کامران، خزمشاهی بهاء الدین، دایرة المعارف تشیع، ج ۶، ص ۳۵۶ و ۳۵۷، ذیل مدخل‌های حسینیه.

۳. مکارم شیرازی ناصر، رساله توضیح المسائل، ص ۷۵؛ کنز العمال، ج ۷، ص ۶۶۸.

۴. خامنه‌ای سید علی، رساله اجوبة الاستفتانات، ص ۸۷، س ۴۲۷.

مسجد حرام و تطهیر آن واجب فوری است، اما تطهیر حسینیه واجب نیست.^۱ علاوه بر آن، با تحقق وقفیت مسجد، بانی و سازنده آن با سایر مردم در استفاده از آن مساوی است و حق منع از ورود و نماز خواندن کسی را ندارد؛ اما سازنده حسینیه می‌تواند شرایط خاصی را برای واردین قرار دهد.^۲ در گذشته نیز تفاوت تکیه و حسینیه این بود که خاستگاه اصلی تکیه‌ها پیوندی با اهل تصوف و دراویش داشته و در تکایا سگویی قرار داشت که بر فراز آن و گرداگرد آن تعزیه خوانی و شبیه خوانی می‌کردند، ولی در حسینیه بیشتر به عزاداری و روضه خوانی سرور و سالار شهیدان در ماه‌های محرم و صفر می‌پرداختند.^۳ بنابراین، می‌توان گفت که تکیه معنای اعم دارد و همه مکان‌هایی مانند خانقاه، آرامگاه، درویشان و صوفیان و مکان‌های شبیه خوانی و تعزیه خوانی را دربر می‌گیرد. حسینیه، برخلاف تکیه از ابتدا بر پایه عزاداری بنا شده و تنوع کمتری نسبت به تکیه دارد. تکایا به دوران قاجاریه برمی‌گردند، ولی حسینیه‌ها گاهی به دوره ایلخانی و بیشتر به دوران صفویه مربوط می‌شوند.^۴

۳. مهدیه

مهدی نام قائم منتظر^۵ در نزد شیعیان و به معنی کسی که خداوند او را به سوی حق هدایت نموده و به مفهوم هدایت شده، ارشاد شده است. مهدیه برگرفته از اسم حضرت مهدی^۶ و مؤنث (مجازی) مهدی است. در واقع، مهدیه محلی است که خیمه عاشقان و منتظران حضرت مهدی^۷ است و برنامه‌های مذهبی و دعای ندبه در آن برگزار می‌شود. ساختن مکان‌هایی با نام‌های قائمیه، منتظریه، بیت‌المهدی، دارالمهدی و... همانند ساختن حسینیه و تکایا است که محلی برای عرض ارادت به اهل بیت^۸ بوده و مصداق آیه شریف «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى»^۹ است.^{۱۰}

۱. همان، ص ۱۶۰-۱۶۳.

۲. رک: یزدی، محمد کاظم بن عبدالعظیم، العروه الوثقی، ج ۱، ص ۷۱-۷۸.

۳. برای مطالعه بیشتر رک: خامنه‌ای سید علی، رساله اجوبه الاستفتانات، ص ۸۶-۸۷.

۴. حاج سید جوادی احمد صدر، خرمشاهی بهاء الدین، فانی کامران، دایرة المعارف تشیع، ج ۶، ص ۳۵۶، با تلخیص مطالب.

۵. ملازاده کاظم، محمدی مریم، مدارس و بناهای مذهبی (تکیه، حسینیه، خانقاه، قدمگاه، مدرسه، مصلى)، دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ص ۱۵.

۶. دهخدا علی اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۱۴، ص ۲۱۸۸۱.

۷. مائده، آیه ۲.

۸. تونه‌ای مجتبی، موعودنامه (فرهنگ الفبائی مهدویت)، ص ۷۲۰.

۱-۳. تاریخچه بنای مهدیه

اولین بار شهری به نام شهر مهدیه در سال ۳۰۸ قمری توسط فاطمیان در کشور تونس در کنار خلیج قابس ساخته شد و سپس مسجدی به همین نام در آن شهر (مسجد مهدیه) بنا گردید. در ایران، استقبال گسترده مردم از جلسات سخنرانی مرحوم حاج شیخ احمد کافی و مراسم دعای کمیل و ندبه، باعث شد که وی ساخت مهدیه در تهران را پیشنهاد کند. او با کمک بازاریان خوشنام تهران و مردم، در سال ۱۳۴۸ در خیابان ولی عصر تهران، مهدیه‌ای بنا کرد که ساختمان اولیه آن پانزده هزار نفر را در خود جای می‌داد. مردم تهران و برخی شهرستان‌ها، در محافل این مهدیه، مشتاقانه شرکت می‌کردند. مهدیه تهران علاوه بر این، منشأ خدمات و خیرات ارزنده‌ای بود که بسیاری از آنها هم اکنون نیز ادامه دارد.^۲

۲-۳. مدیریت کلان مهدیه‌های فعلی در سطح کشور

امروز در هر شهر، مهدیه‌های متعددی ساخته شده است. در حال حاضر اطلاعات مهدیه‌های سراسر کشور در بانک اطلاعاتی «مجمع مهدیه‌های سراسر کشور» به آدرس «www.mahdieha.ir» دسته‌بندی و سامان‌دهی و نگهداری می‌شود. مهدیه‌ها می‌توانند برای تحقق همبستگی بیشتر و دستیابی به امکان گفتگو و تبادل نظر سازنده و مؤثر بین مهدیه‌ها در سطح کشور، پشتیبانی از اجرای برنامه‌های مؤثر و کارشناسی، تلاش برای جلوگیری از انحرافات، تلاش برای رسیدن به مفهوم واقعی انتظار، در این سایت ثبت نام نمایند. مهدیه‌ها، با تکمیل فرم الکترونیکی ثبت مشخصات، مهدیه‌ها در این سایت، ثبت شده و به شبکه «مهدی یاران» می‌پیوندند.

۳-۳. مسجد جمکران یا مهم‌ترین مهدیه کشور

یکی از مکان‌های ارزشمندی که به حضرت امام مهدی علیه السلام منتسب است و می‌تواند نوعی مهدیه تلقی شود، مسجد جمکران واقع در شش کیلومتری شهر مذهبی قم است. این مسجد، بیش از یک هزار سال پیش به فرمان حضرت بقیه الله علیه السلام تأسیس گردید و در طول قرون و اعصار، پناهگاه شیعیان و پایگاه منتظران و تجلی‌گاه امام زمان علیه السلام بوده است. فردی به نام «حسن مثله جمکرانی» دستور امام زمان علیه السلام را برای بنای مسجد (در بیداری نه در خواب) دریافت نمود و

۱. حدّاد عادل غلامعلی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱، ص ۶.

۲. بخشی از زندگی نامه حجت الاسلام والمسلمین شهید حاج شیخ احمد کافی، برگرفته از سایت مهدیه تهران، به آدرس: www.mahdiehtehran.ir

طبق جزئیات اوامر حضرت، آن اجرا کرد. اجمکران با محوریت مسجد و با نام مسجد جمکران تأسیس شده و اکنون با این رویکرد ارزشمند، مدیریت می‌شود. همه فعالیت‌های مسجدی به نحو احسن و مدیریت و درایت مسئولان و شرکت مؤمنان سراسر کشور برنامه‌ریزی و اجرا می‌شود که می‌تواند الگویی برای مدیریت مهدیه‌های کشور باشد.

۳-۴. آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

قدمت مهدیه از قدمت حسینیه و تکیه کمتر است و این مکان‌ها برای تکریم و تعظیم مقام حضرت مهدی عج تأسیس و گسترش یافته است. فلسفه وجودی مهدیه‌ها در ابتدا انجام امور و ادعیه منتسب به حضرت ولی عصر عج و انتظار فرج آن حضرت بوده است. با این حال، امروز برخی فعالیت‌های مسجدی در مهدیه‌ها انجام می‌شود. امتیاز مهم مهدیه‌ها داشتن فضای بزرگ و مسقف است که ارائه خطابه‌هایی با شنوندگان متعدد و انعقاد مجالس و محافل پرجمعیت را امکان‌پذیر می‌نماید. توجه بیش از حد به بناهای مهدیه، صرف هزینه‌های مهدیه‌ها از محل مشارکت خیرین و نیکوکاران و تلاش در استقلال یافتن مهدیه‌ها و انجام فعالیت‌های مسجدی در آنها، موجب کاهش منزلت مساجد در انظار عموم می‌شود و مساجد را از رونق می‌اندازد. به علاوه اینکه انجام امور خاص و مقطعی مانند دعای ندبه و کمیل و جشن‌های نیمه شعبان و نپرداختن به امور عبادی و اعتقادی مستمر در مهدیه‌ها، اهمیت آنها را در برابر مساجد کاهش می‌دهد. ایجاد بانک‌های اطلاعاتی مستقل برای مهدیه‌های سراسر کشور و ایجاد یک مرکز رسیدگی به امور مهدیه‌ها تحت عنوان «شبکه مهدی یاران»، یک فعالیت شبیه‌سازی شده و موازی‌کاری با مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور است که جامعیت عملکرد و مدیریت این مرکز را مخدوش می‌کند. باید مهدیه‌ها تحت نظارت مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور و به عنوان مرکزی، تحت نظارت و مدیریت متولیان و مسئولان مساجد به ادامه فعالیت بپردازند. در این خصوص باید با انجام امور فرهنگی و تبلیغی، نگرش‌های خیرین مهدیه‌سازان نسبت به اهمیت ساخت مساجد روشن یا اصلاح نمود. در حقیقت، برای رفع هرگونه آسیب‌های احتمالی مهدیه برای مساجد، باید مسجد جمکران را الگوی کاربردی سایر مهدیه‌ها محسوب نمود تا مساجد، محوریت مسجدی بودن برنامه‌های خود را رعایت نمایند. نگارنده بر این عقیده است که باید با انجام

امور معنوی در راستای فرهنگ انتظار، مساجد را مَهْدِیّه کنیم و بزرگداشت این فرهنگ به عنوان متمایزترین فرهنگ شیعه با سایر مذاهب، مساجد را رونق دهیم.

۴. فاطمیّه وزینبیّه، رقیب‌هایی دیگر برای مسجد

زینبیّه، برگرفته از نام ارزشمند حضرت زینب علیها السلام است. این بانوی بزرگوار از عصر عاشورای سال شصت هجری به بعد رسالت پیام‌رسانی خون‌شهدان و سرپرستی و رهبری اسیران نهضت عاشورا را بر عهده گرفت و لحظه‌ای از حمایت امام سجاد علیه السلام غافل نشد. حضرت زینب علیها السلام با ایراد خطبه‌های آتشین پایه‌های کاخ ستم بنی‌امیه را به لرزه درآورد و در یک کلام، با این همه تبلیغات و نقشه‌های دشمنان را خنثی و نفاق منافقان را رسوا و غفلت غافلان را برطرف ساخت و اگر تلاش بی‌نظیر و فداکاری کامل زینب نبود به یقین جریان کربلا و بنی‌امیه یا به فراموشی می‌سپردند یا از مسیر حیات بخش خود منحرف می‌کردند.

حضرت زینب علیها السلام دارای مقامی بس گرانقدر هستند. به گونه‌ای که امام زمان علیه السلام در روز وفات این بانوی گرامی به همراه سوگواری ملائکه در آسمان‌ها، در مجالس آنها شرکت می‌کنند. در این مجالس ملائک خطبه آن حضرت را می‌خوانند و به گریه و زاری می‌پردازند و آنقدر به سوگواری ادامه می‌دهند تا اینکه حضرت ولی عصر علیه السلام آنان را ساکت نماید. زنان مؤمن در الهام‌گیری و تأسی‌جویی از شیرزن کربلا، با همکاری برخی مردان مؤمن، اقدام به تأسیس بناهایی با نام گرانقدر حضرت زینب علیها السلام کرده‌اند. آنها با این عمل خود، ایجاد استقلال مفرط در مجالس خاصّ زنانه را مدنظر داشته و با زینب کبری علیها السلام در مصائب بزرگ آن بانوی گرامی هم‌صدا می‌شوند.

فاطمیّه، برگرفته از نام ارزشمند حضرت زهرا علیها السلام بوده که بیشتر برای عزاداری و سوگواری آن حضرت در ایام فاطمیّه بنا شده‌اند. زنان در فاطمیّه، برای برگزاری مجالس عزادری آن حضرت، بدون توجّه به عذر شرعی از این مکان بهره‌جسته، برخی برنامه‌های دیگر مذهبی را در آن انجام می‌دهند. بسیار روشن است که روحیّه استقلال‌طلبی زنانه و اهمّیت برگزاری مجالس خاصّ سوگواری حضرت فاطمه علیها السلام در تأسیس و بنای این مکان‌ها نقش اساسی داشته و به تدریج سایر امور و فعالیت‌های مذهبی مانند قرائت ادعیه، اقامه نماز و عزاداری یا برپائی جشن در سایر مناسبت‌ها و برگزاری مجالس و عظّ توسط مبلغان و مدّاحان زن در این مکان‌ها رواج یافته است.

۴-۱. آسیب‌ها و راه‌کارها

زینبیه‌ها و فاطمیّه‌ها و برخی مکان‌هایی با اسماء مشابه (حسنیه، عباسیه و...) به هدف تأسی از بزرگان دین تأسیس می‌شوند که نوعی همکاری در امور خیریه است. برخی از زینبیه‌ها و فاطمیّه‌ها و... به طور منسجم فعالیت می‌کنند؛ به گونه‌ای که حتی مدّاح و سخنرانان و امام جماعت راتب این بناها را از بانوان روحانی و تحصیل کرده در حوزه‌های علمیه انتخاب می‌کنند. آنها در مناسبت‌های محرم و صفر و ایام فاطمیه و... بیشتر به برگزاری مراسمات متعدّد در راستای سوگواری شهدای کربلا و سایر معصومان علیهم‌السلام اقدام می‌کنند. با بررسی بیشتر وضعیت فعلی این مکان‌ها و انجام مصاحبه حضوری با برخی بانیان و متولیان این مکان‌ها، مشخص می‌شود که فلسفه وجودی این بناها معذوریّت شرعی بانوان برای شرکت در مراسمات مذهبی منعقد شده در مساجد، عدم همکاری مدیران مساجد یا متولیان مسجد برای مراسمات خاصّ و مستقل زنان، ناتوانی زنان برای حضور در مسجد به دلیل بعد مسافتی خانه نسبت به مسجد، توجّه و اعتقاد داشتن به برخی خواب دیدن‌ها و رؤیاهای برخی عارفان و زنان مؤمنه، فقدان مکان مناسب بانوان در مساجد یا ناکافی بودن امکانات و تجهیزات فضای بخش زنان در مساجد احداث شده و... بوده است.^۱

در برخی روستاهای کوچک هنوز مسئله حضور زنان در مساجد و محافل مذهبی به طور کامل حلّ نشده و این نگرش یا آثاری از این طرز فکر در ساختن مساجد یا مرمت و توسعه مساجد، اساس تصمیمات متولیان امر است. این بناها موجب دور شدن بانوان از مساجد می‌شود و آنها در مراسمات و مجالس مساجد شرکت نمی‌کنند. بسیاری از مساجد به این دلیل، خالی از حضور زنان و دختران است و تعصّب خاصّ و ترجیح جنسیتی که متأسفانه با اعتقادات هم عجین شده، موجب شده است که مجالس زینبیه‌ها و فاطمیّه‌ها پُر از دحام تراز محافل مساجد باشد؛ به گونه‌ای که در بیشتر موارد افراد به دلیل ظرفیّت محدود این مکان‌ها، از مدّت‌ها قبل از مراسم، در آن حضور می‌یابند و به انتظار شروع مراسم می‌نشینند. هرچند بیشتر بانوان به دلیل معذوریّت به حضور در این مکان‌ها ترغیب می‌شوند، ولی این عدم توجّه موجب می‌شود که در شرایط عادی و رفع معذوریّت‌های شرعی باز هم به مساجد توجّهی نداشته و مسجد خالی از حضور زنان باشد.

۱. این نکات و موارد از دسته بندی و مقوله بندی نظرات برخی متولیان و بانیان زینبیه و براساس نتایج حاصل از مصاحبه‌های کوتاه انجام شده توسط نگارنده با آنها نگاشته آمده است.

این در حالی است که در آموزه‌های اسلامی به حضور بانوان در مساجد سفارش شده است.

۲-۴. تبیین اهمیت حضور بانوان در مساجد، راه‌حلی برای رونق بیشتر آن

به دلیل فرهنگ ناروا و کج فهمی‌های به وجود آمده در گذشته، همیشه زن‌ها از حقوقی کمتر از مردها برخوردار بودند. این طرز تفکر در دوران پیش از اسلام با شرمساری یا خشم پدران از تولد نوزاد دختر نمود پیدا می‌کرد؛^۱ همچنان که قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ».^۲ هر چند احادیثی مانند «خَيْرُ مَسَاجِدِ نِسَائِكُمُ الْبُيُوتُ»^۳ و «صَلَاةُ الْمَرْثَةِ فِي مَحْدَعِهَا أَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهَا فِي بَيْتِهَا وَصَلَاتِهَا فِي بَيْتِهَا أَفْضَلُ مِنْ صَلَاتِهَا فِي الدَّارِ»^۴ به منع حضور زن در مساجد اشاره دارد؛ ولی این احادیث مربوط به دوره‌ای است که برای بانوان ناامنی یا موانعی وجود داشته باشد یا ناظر به زمانی است که شوهران به زنان خود، اجازه حضور در مسجد را ندهند. البته در خصوص بررسی سندیت و تفسیر جنبه‌های این روایات مباحث مطولی لازم است که در این مقال نمی‌گنجد. آموزه‌های اسلامی، به زنان اجازه داده تا با حفظ حریم و عفت و پاکدامنی در اجتماع حضور یابند و برای رشد و ترقی خود و جامعه گام بردارند.^۵ حضور زنان در مساجد برای انجام فرایض دینی، مصداق تعظیم و بزرگداشت و رونق مساجد است، ولی شرط حضور رعایت عفت، حجاب و شئون اسلامی است. در مستندات متعدد قرآنی یا روایی، شواهدی در مورد لزوم و اهمیت حضور زنان در مساجد و شرکت نمودن زنان در سخنرانی یا مجالس و عطا پیامبر ﷺ یا انعقاد جلسات اختصاصی توسط آن حضرت برای زنان وجود دارد.^۶

برای رفع این آسیب‌ها، ابتدا باید مسئله حضور بانوان در مساجد و سایر محافل مذهبی، به همراه آقایان توسط مبلغان مرد و مبلغان زن در مجالس مسجدی یا زینیه‌ها تبیین شود. باید به

۱. بسیاری از کشورها هنوز این حقوق اجتماعی را برای زنان قائل نیستند. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به: سایت <http://fa.wikipedia.org>
همچنین، عظیم‌زاده فائزه، مطالعه تطبیقی حقوق زنان از منظر اسلام و غرب، قابل دسترس در آدرس: <http://www.women.gov.ir>.

۲. مکارم شیرازی ناصرو جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، ج ۱۱، ص ۲۷۲.

۳. نحل، آیه ۵۸.

۴. شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۲۵۲-۲۵۳؛ شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۵۸.

۵. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۲۷.

۶. برای مطالعه تفصیلی در این خصوص رک به: حضور سبز زنان در خانه‌های خدا، مبلغان، ش ۴۰، ص ۱۴۶-۱۵۶.

۷. برای مطالعه بیشتر در مورد آداب حضور زنان در اجتماع بر اساس قرآن رک: نور، آیه ۳۱۳۰؛ احزاب، آیات ۵۹ و ۵۳.

۸. عاملی حر، وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۳۷۶؛ همچنین رک به: طباطبائی محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه موسوی محمد باقر، ج ۱۶،

ص ۵۰۹ و ۵۱۰ و ۵۱۷.

مسئله حضور بانوان معذور از نظر شرعی در مسجد بیش از پیش توجه شود و در خصوص بنای مساجد و معماری و مهندسی آنها، از نظرات بانوان صاحب نظر کمک گرفته شود. به نظر نگارنده، عضویت تعدادی بانوان صاحب نظر و اندیشمند و علاقمند به امور اجرایی و مدیریتی در مجموعه هیئت امنای مساجد برای تصمیم‌گیری‌های مربوط به مساجد الزامی به نظر می‌رسد.

یکی از راه‌حل‌های رفع مشکل فضای کافی برای حضور بانوان در مساجد و توسعه مساجد فعلی، ایجاد همبستگی اجرائی و تعاملات بین سازمان‌هایی، در سازمان‌هایی مانند اوقاف و امور خیریه، فرهنگ و ارشاد اسلامی، راه و مسکن و شهرسازی، سازمان میراث فرهنگی و... است تا بر اساس اهداف سازمانی مربوط، بودجه و تمهیدات لازم برای مرمت و توسعه و گسترش مساجد به سهولت و با سرعت بیشتر امکان‌پذیر گردد.^۱ نکته مهم این است که عدم توجه به تسهیل حضور زنان در مساجد موجب می‌شود که متولیان زینبیه‌ها و فاطمیّه‌ها، برنامه‌ریزی منسجم‌تر و گسترده‌تری برای این مکان‌ها انجام دهند و به رقابت آشکار با مساجد بپردازند.

۵. مسجد جامع

مسجد جامع از دو کلمه مسجد و جامع تشکیل شده است. کلمه «جامع» به معنی فراهم‌آورنده، گردکننده و جمع آن جوامع است و به هر چیز تمام و کامل اشاره دارد.^۲ به عبارت دیگر، جامع، اسم فاعل از جمع، به معنای پیوستن اجزا به یکدیگر و گردآوردن است.^۳

ترکیب واژه جامع با مسجد به صورت «المسجد الجامع» و اضافی «مسجد الجامع» در متون عربی آمده است. در شکل اول، مقصود مسجدی است که مردم را برای ادای نماز، به ویژه نماز جمعه، گردآورده است و در شکل دوم، می‌توان برای کلمه جامع موصوفی، مانند «امر»، «وقت» یا «یوم»، در تقدیر گرفت.^۴ مسجد جامع، مسجدی است که در آن نماز جمعه (و نماز عید فطر و عید قربان) برپا می‌کنند. مسجد جامع، همان مسجد آدینه، مزگت آدینه، مسجد جمعه یا

۱. البته در مصوبه شماره «۵۶۸۳۶» ۱۷۷۸۵ ه. در تاریخ ۲۲/۴/۱۳۷۶ هیئت وزیران، «آیین‌نامه سامان‌دهی، بهسازی و عمران مساجد کشور» در ۱۰ ماده تصویب و به سازمان‌ها ابلاغ شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به آدرس:

<http://rc.majlis.ir/fa/law/show/11776>

۲. عمید حسن، فرهنگ عمید، ص ۳۸۳.

۳. ابن درید، جمهرة اللغة، ج ۱، ص ۴۸۳؛ خلیل بن احمد، العین ج ۱، ص ۲۳۹.

۴. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۹۷؛ ابن منظور، لسان العرب ج ۸، ص ۵۵.

مصلی است.^۱ به عبارت دیگر مسجد جامع، مسجدی است که در هر شهر برای اجتماع همه اهل شهر بنا شده است و به گروه یا قشر خاصی اختصاص ندارد.^۲

پیش از اسلام، هر قبیله برای گردآمدن مردم، بزرگان قوم و رؤیسان خود، در مناسبت‌ها یا هنگام ضرورت، مکانی را اختصاص داده بود. پس از اسلام حضرت رسول ﷺ مسجدالتبی را بنا کرد که مرکز اصلی فعالیت‌های عبادی، اجتماعی، سیاسی، اداری و تعلیمی شهر مدینه شد. بعد از آن، با توجه به اوضاع و شرایط جمعیتی و... پیامبر اکرم ﷺ، بنا به درخواست مردم و برای راحتی آنان، اجازه بنای مساجد دیگر را می‌دادند.^۳

به نظر می‌رسد که اولین مساجد جامع در شهرهای بصره و کوفه، با مصالح ساختمانی ابتدائی و در مساحتی کوچک ساخته شد. با گسترش شهرها لزوم بازسازی مساجد جامع با مصالح ساختمانی محکم‌تر و استفاده از خشت، آجر و... ضروری گردید. پس از گسترش جمعیت مسلمانان در سراسر جهان، مساجد جامع دیگری بنا شد.

آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

بسیار روشن است که مساجد جامع در راستای اهداف مسجدی بنا می‌شود، ولی خود آنها، رقیبی برای مساجد معمولی یا مساجد غیر جامع هستند. مؤمنانی که در همسایگی مسجد جامع سکونت دارند، به دلیل اهمیت بیشتر انجام امور مذهبی در این مساجد (مانند مجالس و محافل بزرگ و اعتکاف^۴ و...) و ثواب بیشتر داشتن اعمال در مسجد جامع و مزیت آن در احکام شرعی و فقهی نسبت مساجد غیر جامع، از حضور در مساجد^۵ چشم‌پوشی می‌کنند. چه بسا مساجدی که در نزدیکی مسجد جامع شهر بنا می‌شوند و رونقی ندارد.

بسیار روشن است که مساجد جامع از ضروریات هر شهر هستند و اعمال عبادی سیاسی و معنوی بی‌شماری مانند نماز جمعه و نماز عیدین و... در آنها برگزار می‌شود. در واقع، این‌گونه

۱. دهخدا علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ص ۷۳۷۹.

۲. خامنه‌ای حاج سید علی، رساله اجوبه الاستفتانات، ص ۸۱.

۳. برای مطالعه بیشتر رک: ابن شُبّه نمیری، تاریخ المدینه ج ۱، ص ۷۵۵۷.

۴. برای مطالعه بیشتر رک: ابن قدامه، المغنی، ج ۱۲، ص ۱۱۵؛ مقرئ احمد بن محمد، نفع الطیب، ج ۳، ص ۳۷۷.

۵. برای بررسی و مطالعه بیشتر رک: شیخ طوسی، الاستبصار، ج ۲، ص ۱۲۷؛ علامه حلی حسن بن یوسف، مختلف الشیعة فی احکام الشریعة، ج ۳، ص ۴۳۹؛ شیخ کلینی، اصول کافی، ج ۴، ص ۱۷۶ و همچنین رک: مصدق امینی فرشید، تأملی در مفهوم، مسجد، و معنای جامع، ص ۲۲۲، ۲۲۶.

مساجد بر محوریت اتحاد و همبستگی و توجّه اسلام به اجتماع تأسیس و بنا می‌شوند. قرآن نیز در این خصوص می‌فرماید: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا؛ و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید». برای اینکه مساجد جامع، مانع یارقیبی برای رونق مساجد عادی (غیرجامع) نشوند، باید موارد زیر توسط مسئولان امر مورد توجّه قرار گیرد:

- توجّه به موقعیت مکانی مسجد جامع، قبل از احداث و عدم نزدیکی فاصله آن با مساجد عادی؛
- ایجاد همبستگی و فرهنگ سازی تفکر و نگرش تجمع بودن در بین متولیان مساجد غیرجامع؛
- مدیریت مسجد جامع به عنوان یک مسجد عادی در شرایط و ایام عادی و جلوگیری از کاهش رونق مسجد جامع و تلاش برای فعال بودن آن؛
- تشکیل جلسات و ایجاد تفاهم بین متولیان مساجد عادی شهر به منظور همکاری در مناسبت‌های فراگیر و جمعی؛
- تشکیل هیئت امنای مساجد جامع با همکاری و مدیریت مشارکتی هیئت امنای مساجد عادی؛
- تبلیغ و اشاعه فرهنگ حضور در مساجد جامع، ضمن تأکید بر رعایت حق همسایگی مساجد عادی.

۶. عزاخانه موقت یا خیمه‌های سوگواری

انتقاد از نحوه و سبک عزاداری سید و سالار شهیدان از انتقاداتی است که به دلیل همه‌گیر بودن و همه‌پذیر بودن، در بسیاری از موارد راه به جایی نبرده و حتی با فشار و برخوردهای قهرآمیز برخی افراد همراه می‌گردد. تا جایی که گاهی فرد منتقد را مخالف عزاداری امام حسین (علیه السلام) و یارانش می‌شمارند. با وجود این، همه‌آحاد جامعه و همه عاشقان سرور و سالار شهیدان و یاران آن حضرت، بر این نکته اتفاق نظر دارند که در همه مراحل عزاداری آن حضرت و عزاداری در سایر مناسبت‌ها، باید منزلت، شأنیت و مرتبت این حضرات و اهمیت واقعه عاشورا توسط متولیان امر و همه عزاداران رعایت شود.

عزاخانه و ماتم خانه، خانه‌ای است که در آن عزابریا می‌کنند. به عبارت دیگر، جایی که در آن مراسم عزابریا دارند، ماتم سرا یا مصیبت سرا یا عزاخانه محسوب می‌شود. موضوع عزاخانه‌های موقت، به طور معمول در ایام محرم و صفر مطرح می‌شود. این مکان‌ها مخصوص هیئت‌های تشکیلاتی و گسترده خاص هستند و در کوچه‌های خلوت یا بر روی محوطه میادین پرتردد و به کمک چادر و داربست‌هایی خاص یا سایر ابزار اسکلتی آماده، احداث می‌شوند که در ایام محرم و صفر عزاداری شهدای کربلا در داخل آن انجام می‌شود.

۱-۶. خاستگاه عزاخانه‌های موقت

خیمه سوگواری، رسمی قدیمی در بین مردمان ایران بوده است. مردم دوره آل بویه، به دستور معزالدوله دیلمی در سال ۳۵۲ ق، در عاشورا خیمه‌هایی برای عزاداری در خیابان‌ها برپا می‌کردند. در برپایی خیمه، از داربست‌های چوبی یا فلزی استفاده می‌شد و روی آن را با پارچه‌های برزنتی می‌پوشاندند. این رسم همچنان باقی است.^۱

۲-۶. آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

در روزهای آخر ماه ذی‌الحجه برخی از مسئولان اجرایی و خدماتی هیئت‌ها، مقدمات عزاخانه‌های موقتی را در سطح شهر آماده می‌کنند. بسیاری از این عزاخانه‌ها با فاصله کمی از مساجد برپا می‌شوند. البته برخی از آنها بسیار مهم و فراگیر هستند که بسیاری از مسئولان کشوری و لشگری و مسئولان شهری در مراسم‌های آن شرکت نموده و در بین عزاداران حضور می‌یابند. بسیار روشن است که مراسم عزاداری و برپایی خیمه‌هایی که به صورت نمادین است و انجام دسته‌روی‌ها در اطراف میدان‌ها و مسیر خیابان‌ها، در راستای وحدت و هم‌صدا شدن، به نمایش گذاشتن مقام تشیع و قدرت ایمان آنها، وحدت و یکپارچگی، حفظ فرهنگ‌ها و سنت‌های مربوط به سبک عزاداری، ایجاد پیوند عاطفی و قلبی با اهل بیت (علیهم‌السلام) به خصوص امام حسین (علیه‌السلام) و یارانش و... بسیار مطلوب است. با وجود این، برخی از آسیب‌های این مراکز عبارتست از: حرمت‌شکنی احتمالی توسط برخی فرصت‌طلبان به دلیل فقدان قداست مکان، عدم توجه

۱. دهخدا علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۱۰، ص ۱۵۸۵۶.

۲. فقیهی علی اصغر، آل بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم در آن عصر، ص ۴۶۶.

به اشعار و مضامین و مفاهیم نوحه‌ها توسط مداحان و نوحه‌خوانان، کاهش اعتبار مساجد، خالی شدن مساجد از عزاداران حسینی و ...

عزاداری سنتی، منبرهایی پر از آیات قرآن و حدیث می‌خواهد و مداحی‌هایی را که از اشعار شعرای بزرگی همچون محتشم کاشانی بهره داشته باشد می‌طلبد. امروز، این قبیل عزاداری هر چند کم پیدا می‌شود، ولی در غربت و انزوا قرار دارد. برای جلوگیری از پراکندگی‌های غیرلازم محافل عزاداری، از قبیل چادرهای مکزری که در خیابان‌ها و کوچه‌ها دیده می‌شوند، تجمیع نمودن آنها در مساجد محلّ می‌تواند یکی از اقدامات مؤثر در جهت ممانعت از هرزرفتن امکانات و نیروها و جلوگیری از پدید آمدن انحرافات، خرافات و آلودگی‌ها در محافل و مجالس عزاداری باشد. پدیده پراکندگی غیرلازم چادرهای عزاداری، متأسفانه در سال‌های اخیر در حال رشد است و یکی از عوامل سطحی شدن و دور شدن عزاداری‌ها از مسیر صحیح، همین پدیده است. خودداری مراکز حمایتی از دادن امکانات به این چادرها و هدایت مشفقانه آنها به ادغام شدن در مراکز اصلی محلّه‌ها از یک طرف موجب رونق مساجد می‌شود و از طرف دیگر، به حذف یکی از عوامل انحراف در عزاداری‌ها منجر می‌گردد.^۱

یکی از سازمان‌های اثرگذار در خصوص برپائی مراسم و محافل مذهبی و فرهنگی، سازمان فرهنگ و ارشاد اسلامی است. همان‌گونه که این سازمان در صدور مجوز برگزاری جشنواره‌ها، کنگره‌ها و مراسم فرهنگی و ادبی فعالیت دارد، بهتر است که در امور مربوط به مجالس و محافلی که خارج مساجد و در فضای غیررسمی شهر و در کوی و برزن برپا می‌شود، وارد شود تا احتمال فعالیت برخی گروه‌های سوءاستفاده‌کننده کاهش یابد.

سازمان تبلیغات اسلامی نیز باید با تأکید بر محوریت مساجد، محلّ فعالیت اصلی هیئت‌های مذهبی را در مسجد متمرکز کند و با هرگونه رقابت کردن با مسجد و کاهش رونق مساجد و خالی شدن آنها که از نحوه فعالیت برخی هیئت‌ها ناشی می‌شود، حسب آئین‌نامه‌های سازمانی، برخورد و ارشادهای لازم را ارائه نماید.

۷. عزاداری، روزه‌خوانی و برگزاری سفره‌های چندروزه در محرم، صرف و فاطمیّه در منازل

روضه‌خوانی و عزاداری، از زمان ائمه علیهم‌السلام شروع شد و در زمان آل بویه، جهشی در این زمینه

۱. روزنامه جمهوری اسلامی، حفاظت از میراث عاشورا، ۱۴/۰۸/۹۲، کد خبر ۸۱۵۰۸۹۰۸۰۸، بانذکی تلخیص مطالب، قابل دسترس در:

اتفاق افتاد که یکی از مهم‌ترین مراحل عزاداری امام حسین (علیه السلام) بعد از قدرت یافتن سلسله آل بویه در قرن چهارم هجری است. صفویه، دولت شیعی بود و از رسوم دربار آن روزگار این بود که شاعران در رثای امام حسین و ائمه (علیهم السلام) شعر می‌گفتند و صله دریافت می‌کردند؛ همچنین زمانی که روضه خوانی رونق یافت، کتاب‌های مقتل زیادی نیز نوشته شد. در این زمان کتاب «روضه الشهداء» به رشته تحریر درآمد و قوه محرکه‌ای برای پیدایش مراسم محرم شد که از بطن آن، سبک تازه‌ای از فعالیت به نام روضه خوانی یا قرائت «روضه الشهداء»، به وجود آمد.^۱

در آموزه‌های اسلامی به برگزاری مجالس عزاداری در سوگ معصومان (علیهم السلام) سفارش شده است. امام باقر (علیه السلام) در این مورد فرمودند: «إِذَا كَانَ ذَلِكَ الْيَوْمُ بَرَزَ إِلَى الصَّخْرَاءِ... ثُمَّ لَيْتُ دُبِ الْحُسَيْنِ (علیه السلام) وَ يَبْكِيهِ وَ يَأْمُرُ مَنْ فِي دَارِهِ بِالْبُكَاءِ عَلَيْهِ وَ يُقِيمُ فِي دَارِهِ مُصِيبَتَهُ بِإِظْهَارِ الْجَزَعِ عَلَيْهِ وَ يَتَلَقَّوْنَ بِالْبُكَاءِ بَعْضُهُمْ بَعْضًا فِي الْبُيُوتِ وَ لِيُعَزَّ بَعْضُهُمْ بَعْضًا بِعُصَابِ الْحُسَيْنِ (علیه السلام)» (شایسته است که شیعه ما در روز عاشورا به سوی صحرا برود و سپس بر حسین (علیه السلام) ندبه و عزاداری و گریه کند و به اهل خانه خود دستور دهد که براو (امام حسین (علیه السلام)) بگریند و در خانه‌اش با اظهار گریه و ناله بر حسین (علیه السلام) مراسم عزاداری برپا کند و یکدیگر را با گریه و تعزیت و تسلیت‌گویی در سوگ امام حسین (علیه السلام) در خانه‌هایشان ملاقات کنند.^۲

۷-۱. آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

برگزاری سفره‌های عزاداری چندروزه در محرم، صفر و ایام فاطمیّه و... در برخی منازل، به منظور به جا آوردن نذریا قسم مرسوم است. در این مراسم‌ها به طور معمول یک فرد حقیقی یا یک شخصیت حقوقی بانی و برنامه‌ریز است و همه امور مربوط به این مجالس را به عهده می‌گیرد. این مراسم‌ها در بیشتر اوقات، منطبق با زمان برگزاری مراسم‌ها عزاداری محرم، صفر و ایام فاطمیّه یا لیالی قدر و سایر شب‌های ماه رمضان در مساجد است که این امر موجب کاهش رونق مساجد می‌شود. مبلغان یا خطیبان مراسم‌های روضه خوانی، قبل از هرسخن و بیانی باید ابتدا به اهمیت مسجد و جایگاه معنوی و منزلت اعتقادی و عرفانی آن پیردازند تا بانیان این‌گونه مراسم در دفعات بعدی، مراسم‌های خود را در مساجد برپا نمایند.

۱. رک: جان نورمن هالیستر، تشیع در هند، ص ۲۰۲، ۱۹۹.

۲. ابن قولویه، کامل الزیارات، ج ۱، ص ۵۷۹؛ محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۳۱۶.

در برخی موارد، دلیل استفاده از منازل به جای مسجد برای این‌گونه مجالس، فقدان فضای کافی یا امکانات و عدم تمایل متولیان مساجد به برگزاری این‌گونه محافل در مسجد است. برخی از این مجالس در قالب مجلس خاصّ زنانه و با حضور خواهران روحانی به عنوان روضه خوان و واعظ برگزار می‌شود؛ چرا که بعضی از مساجد ساخته شده، فاقد بخشی به عنوان قسمت زنانه هستند و این انگیزه‌ای برای رقابت با مساجد است. متولیان و معماران مساجد و مسجدسازان باید با رعایت عدالت و عدم تبعیض جنسیتی، مسجد را طوری بسازند که همه گروه‌های جمعیتی و جنسیتی، بتوانند در مسجد شرکت نمایند و مجالس مذهبی و اعتقادی را برپا نمایند. به نظر می‌رسد که در این خصوص تخریب مساجد ناکارآمد و دارای عملکرد ضعیف (بارعایت احکام مساجد و استعلام فقهی از علمای دینی در صورت نیاز) برای توسعه فیزیکی و رفع کمبودهای امکانات لازم و ضروری باشد.

۸. مساجد مصداق مسجد ضرار، رقیبی دیگر برای مساجد واقعی

بسیار روشن است که در حال حاضر در برخی شهرها و برخی مجتمع‌های مسکونی، دچار کمبود مسجد هستیم و مؤمنان برای استفاده از مسجد، ملزم به طی مسافت طولانی و صرف زمان و انرژی نامتعارف هستند. مقوله کمبود مساجد در برخی از شهرها، مانند تهران بسیار جدی است. ساخت مسجد باید با پراکندگی جمعیت سرانه در هر محدوده جمعیتی متناسب باشد. با این حال، با بررسی برخی روستاها و شهرها و محلات، برخی مساجد یافت می‌شود که برای تفرقه یا بانیت غیردینی بنا شده‌اند. زیاد بودن تعداد مساجد نسبت ظرفیت جمعیت تحت پوشش، عامل دیگری است که رونق مساجد را نسبت به یکدیگر کاهش می‌دهد. گاهی اوقات در ابتدا و انتهای یک خیابان کوچک، دو مسجد احداث می‌شود و افراد ساکن در کوچه‌های مُشرف به این خیابان در تصمیم‌گیری برای حضور در این مساجد، مردّد هستند. در برخی از واحدهای کوچک‌تر جمعیتی، مانند روستاها و محلات و دهکده‌ها، به دلیل مسائل فرهنگی و اجتماعی خاصّ بین گروه‌های جمعیتی و وجود نگرش قبیله‌ای، تعدّد مساجد بیشتر به چشم می‌خورد که بسیاری از خاستگاه آنها، درگیری‌ها یا اختلافات احتمالی بین افراد بوده است. چنین مساجدی مصادیق مسجد ضرار هستند. قرآن در این مورد می‌فرماید: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِزْوَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ

لکاژئون؛ و آنهایی که مسجدهای اختیار کردند که مایه زیان و کفر و پراکندگی میان مؤمنان است، و نیز کمینگاهی است برای کسی که قبلاً با خدا و پیامبر او به جنگ برخاسته بود و سخت سوگند یاد می‌کنند که جز نیکی قصدی نداشتیم؛ ولی خدا گواهی می‌دهد که آنان قطعاً دروغگو هستند»^۱. سازمان اوقاف و امور خیریه (به همراه سایر سازمان‌های اثرگذار) باید در صدور احداث مساجد، ضمن بررسی نیات افراد و مطالعه فرهنگ محل مورد تقاضا، با کمک مبلغان محلی مستقر به انگیزه معنوی یا غیرمعنوی افراد پی برده و بر حسب مقررات و آیین‌نامه‌های سازمانی خود، مانع از ساخت احتمالی مساجدی با مصادیق مسجد ضار گردد و در صورت نیاز با یاری سازمان تبلیغات اسلامی به توسعه فرهنگی و اجتماعی محلات و حتی روستاهای دورافتاده و کوچک کمک نماید. البته امروز با رشد فرهنگی و اشاعه آموزه‌های فرهنگ اسلامی این تفکرات و این‌گونه مساجد کمتر مشاهده می‌شود. بر اساس احکام فقهی مستخرج از آیات شریف قرآنی، ساختن مسجد در نزدیک مسجدهای دیگر برای ایجاد تفرقه، احداث دو مسجد جامع در درون یک شهر، امامت دو امام در یک مسجد و انعقاد دو جماعت همزمان در یک مسجد جایز نیست.^۲

۸-۱. آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

تعدد مساجد و مسافت غیرمنطقی و اندک بین مساجد مشکلات متعددی را دامن می‌زند. زیاد بودن مساجد در برابر همدیگر و ساختن مساجد بر اساس چشم و هم‌چشمی، نگرش‌های تعصبی و قبیله‌ای و بدون نیت دینی و... رقیبی دیگر برای مسجد محسوب می‌شود. این موضوع، مشکل مدیریت بر آنها و سازمان‌دهی را مشکل می‌کند. آسیب‌ها و کشمکش‌هایی مانند رقابت شدید و توسل به راه‌های مختلف در جذب افراد، خالی شدن یکی از آنها یا خالی شدن مساجد دارای مدیریت ضعیف‌تر، تفرقه بین افراد و کاهش وحدت اهالی محل، تغییر نیات خالص به نیات شخصی یا گروهی یا قبیله‌ای و مشکلات متعدد دیگر در صورت تعدد بی‌مورد مساجد به وجود می‌آید.

راه حل این است که این‌گونه مساجد که شاید در برخی موارد اندک، مصادیق مسجد ضار باشد، باید با دقت، بر اساس تحقیقات فرهنگی و اجتماعی محلی شناسائی شوند تا ضمن بررسی،

۱. توبه، آیه ۱۰۷.

۲. انصاری قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱، الجزء ثانی، ص ۷۵.

انگیزه بانیان از ساخت آنها مشخص گردد. سپس، موضوع به طور دقیق از نظر فقهای اندیشمند و بر اساس احکام ثانویه و دستورات حکومتی مورد مطالعه قرار گیرد تا اقدام شایسته شأن مساجد معمول گردد. روشن است که در صورت وجود مسجد مصداق مسجد ضرار، مسئولان محلی و مؤمنان راستین باید بر حسب دستورات قرآنی و سنت نبوی عمل کنند و تکلیف خود را تمام و کمال انجام دهند.

به علاوه، در صورت ضروری شدن دو مسجد نزدیک هم، راهکار دیگری باید اتخاذ شود. در برخی موارد لازم است که دو یا چند مسجد رقیب در کنار به فعالیت بپردازند؛ البته نکته مهم این است که حداقل فعالیت های مسجدی به طور مستمر باید در هر مسجدی برگزار شود و مسجد، به مسجد غیرفعال تبدیل نشود. با رعایت این نکته مهم، برخی از راهکارهای مدیریت بهینه مساجد نزدیک به هم و رونق دادن بیشتر مساجد رقیب به شرح زیر است:

■ تقسیم تعدادی و تسهیم جمعیتی همسایگان این گونه مساجد به کمک مسئولان محلی؛

■ تقسیم مجالس و محافل مذهبی و دینی بین دو مسجد بر اساس نوع مراسم ها؛

■ تقسیم بندی دو مسجد بر اساس وظایف تخصصی نسبی با مدیریت فرهنگی توانمند توسط متولیان و کارشناسان مذهبی و فعالان فرهنگی؛

■ تضعیف یا حذف احتمالی سایر رقبای مساجد نزدیک که آن رقبا قداست و معنویت کمتری نسبت به مسجد دارند (مانند حذف یک خانه فرهنگ روستایی یا یک عزاخانه موقت دیگر).

با مطالعات میدانی، ضمن مدیریت آسیب های فرهنگی و اجتماعی و بررسی تبعات امور و تلاش فرهنگی شخصیت های نافذ می توان این رقبا را حذف نمود.

۹. هر مسجد، رقیب خودش

در ابتدا، شاید این سؤال در اذهان خواننده محترم تداعی شود که مسجد می تواند چگونه رقیب خودش باشد. مفهوم مسجد در برابر خودش با تأمل در عبارت «تیشه به ریشه خود زدن» بیشتر آشکار می شود. همه رقبای مسجد وجود خارجی ندارند تا رقابت آنها با مسجد برای کاهش رونق مساجد به طور آشکار، مشهود باشد. برخی از رقبای مسجد نامحسوس یا نامشهود هستند.

عناصر داخلی مسجد به عنوان یک رقیب نامحسوس برای خود مسجد مطرح هستند. البته تا زمانی که عملکرد عناصر مسجد مطلوب باشد، خود مسجد، رقیب دیگر نهادهای مقابل خودش محسوب می‌شود و رونق خوبی دارد، ولی در صورت بروز مسائل خاص و وجود ضعف یا نقص این عناصر، هر مسجد، رقیبی برای خودش محسوب می‌شود که باعث می‌شود تا افراد از مسجد و برنامه‌های مسجدی بیزار شوند.

آسیب‌ها و راه‌حل‌های مدیریتی

عوامل و عناصر متعددی مطرح هستند که در بهبود یا کاهش رونق هر مسجد نقش دارد؛ برخی از آنها عبارت‌اند از: زرق و برق بی‌مورد مسجد، به روز نبودن مساجد از همه نظر، نحوه مدیریت مساجد توسط عوامل مسجد (امام جماعت، متولیان، مسئولان اجرایی)، تعدد مدیریت و عدم تمرکز مدیریت، نداشتن بودجه کافی، سایر مسائل و مشکلات مساجد.

بر اساس مطالب مطرح شده می‌توان گفت که عبارت مسجد در مقام رقابت با خود، به «مدیریت مسجد» اشاره دارد. برای تعریف مدیریت مسجد ابتدا باید مفهوم مدیریت مشخص شود. برخی از تعاریف مدیریت عبارت‌اند از: «هماهنگ کردن منابع انسانی و مادی برای نیل به هدف»؛ «فن بهتر بسیج کردن و بهتر سامان دادن و بهتر کنترل کردن نیروهای انسانی و به کار بردن آنها»^۱؛ «در یک تعریف کلی، مدیریت عبارت است از: «فراگرد به‌کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی بر مبنای یک نظام ارزشی پذیرفته شده که از طریق برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل عملیات برای دستیابی به اهداف تعیین شده صورت می‌گیرد»^۲.

مدیریت مسجد، زیرمجموعه مدیریت فرهنگی و تربیتی است و با توجه به اهداف مدیریت فرهنگی و تربیتی، می‌توان نتیجه گرفت که اصول و قواعد مدیریت در عرصه‌های فرهنگی، تربیتی و نیز اجتماعی و سیاسی از پیچیدگی و گستردگی‌های بسیاری برخوردار است. مدیریت مسجد (که هدف غایی آن رساندن بشر به کمال مطلوب دنیوی و اخروی است)، عبارت است از:

۱. جاسبی، عبدالله، اصول و مبانی مدیریت، ص ۱۲۸.

۲. ابراهیمی، محمدحسین، مدیریت اسلامی، ص ۳۷.

۳. صالحی امیری، مبانی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ص ۶۳.

«اداره یک سازمان معنوی از طریق هماهنگ سازی منابع انسانی، مالی و مادی، در جهت تحقق اهداف الهی و معنوی». بنابراین، محورهای مدیریت مساجد عبارت اند از: مشخص کردن وظایف و اختیارات مدیر مسجد؛ تعریف موقعیت و جایگاه اجتماعی موضوع مدیریت مسجدی؛ تعیین هدف یا اهداف مسجدی؛ برنامه ریزی فعالیت های مسجدی؛ ایجاد انگیزه در مجریان و شرکت کنندگان در مساجد؛ سازمان دهی و اجرای برنامه ها و فعالیت های مسجدی؛ کنترل و نظارت بر برنامه ها و بررسی اشتباهات و اجرای اصلاحات لازم.

راه حل همه آسیب های مربوط به مسجد که در برابر رونق آن مطرح است، مدیریت بهینه و مطلوب مساجد است. مرکز رسیدگی به امور مساجد و برخی سازمان های اثرگذار باید نظارت دقیق تری بر عملکرد مساجد و مسئولان مساجد داشته باشند. البته بحث در مورد نحوه مدیریت اثربخش مسجد و تبیین جزئیات آن، مباحث متعددی را شامل می شود که ذکر آن در این مقال نمی گنجد.^۲

۱۰. فرهنگ سرا (خانه فرهنگ)

فرهنگ سرا از دو واژه «فرهنگ» و «سرا» تشکیل شده است؛ فرهنگ به معنی علم، دانش، ادب و معرفت، تعلیم و تربیت، آثار علمی و ادبی یک قوم یا ملت است. گاهی به مجموعه عقاید و افسانه ها و ترانه های محلی یک قوم فرهنگ می گویند^۳ و گاهی به آن فرهنگ هم گفته می شود که به همان معنی علم، ادب و دانش است.^۴ فرهنگ یا تمدن، به مفهوم قوم نگاری عام خود، مجموعه پیچیده ای است مشتمل بر معارف، معتقدات، هنر، حقوق، اخلاق، رسوم و تمامی توانایی ها و عاداتی که بشر به عنوان عضوی از جامعه دریافت می نماید.^۵ سرا یا سرای به مفهوم خانه، بیت، کوشک، قصر، بارگاه، منزلگاه و... است.^۶ فرهنگ سرا، مؤسسه ای با امکانات آموزشی

۱. موظف رستمی محمدعلی، آیین مسجد، ص ۲۰؛ همچنین ببینید: محمدی آشنایی، علی، سازمان و مدیریت مسجد، ص ۱۹.

۲. برای مطالعه بیشتر رک: عابدی جعفری حسن و دیگران، طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی، نشریه مصباح، ش ۶۰، ص ۷۳-۱۲۶؛ عباسی رسول، ابوالحسن فقیهی، غلامرضا طالقانی، تدوین الگوی مدیریت اثربخش مسجد، دو فصلنامه علمی تخصصی اسلام و مدیریت، ش ۱، ص ۳۷-۵۹؛ هاشمی سیدعلی، ویژگی های مدیریت فرهنگی در مساجد، ۱/۵/۹۲، قابل

دسترسی در: <http://www.masjed.ir/fa/article/547>

۳. عمید حسن، فرهنگ فارسی عمید، ص ۸۷۹.

۴. دهخدا علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۱۱، ص ۱۷۱۳۲.

۵. ابوالقاسمی، محمد جواد، شناخت فرهنگ، ص ۳۷ و ۳۴.

۶. دهخدا علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج ۹، ص ۱۳۵۵۵.

که برای ترویج و گسترش ادبیات و هنر و یا اجرای برنامه‌های فرهنگی ایجاد می‌شود.^۱ بنابراین، فرهنگ سرا و خانه فرهنگ به یک معنا است. فرهنگ سرا، مؤسسه‌ای برای فعالیت‌های فرهنگی مراجعه‌کنندگان است که به طور معمول دارای کتابخانه، سینما، تماشاخانه، موزه، میدان‌های ورزشی و اسکان‌های دیگر است.

مجتمع فرهنگی، نهادی مشابه فرهنگ سراسر است، با این تفاوت که کارکردهای بیشتری دارد. مجتمع‌های فرهنگی اصطلاحی است که به مجموعه‌ای چند کارکردی اطلاق می‌شود. مراکز تفریحی، تجاری، ورزشی و آموزشی از اجزای تشکیل‌دهنده این مجتمع‌ها هستند. امروز، مجتمع‌های فرهنگی را یکی دیگر از مراکز می‌دانند که با مسجد موازی کاری می‌کند. به طور خلاصه می‌توان گفت که فرهنگ سرا به مجموعه‌ای فرهنگی و هنری اطلاق می‌شود که برای ارائه خدمات فرهنگی به شهروندان، توسط شهرداری‌ها ساخته می‌شود. فرهنگ سرا دارای کارکردهایی مانند برگزاری جشنواره‌ها، برگزاری کارگاه‌های مختلف اعم از هنری، فرهنگی و اجتماعی، نمایشگاه‌های عرضه محصولات هنری. فرهنگی و... هستند.

۱-۱۰. آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

فرهنگ سرا، امروز مهم‌ترین نهاد موازی مسجد در حوزه فرهنگ است و در آسیب‌شناسی وضعیت کنونی مساجد ایران باید به آن توجه ویژه‌ای صورت گیرد.^۲ فرهنگ سراها بر پایه شیوه فعالیت به یکی از محورهای سه‌گانه شخصیت (کیستی)، محتوا (درونمایه) و نهاد می‌پردازند. فرهنگ سراهای شخصیت‌محور، عبارت‌اند از: فرهنگ سراهای کودک، نوجوان، جوان، دانشجو، دختران و سالمند. فرهنگ سراهای محتوا محور، عبارت‌اند از: اندیشه، قرآن، ولاء، انقلاب، پایداری، هنر، قانون، تیره‌ها (اقوام)، ورزش، دانش‌ها، تندرستی، طبیعت و فن‌آوری اطلاعات. فرهنگ سراهای نهاد محور، عبارت‌اند از: خانواده، مدرسه و شهر.^۳ فرهنگ سراها در رشته‌هایی مانند قرائت، تجوید، روان‌خوانی، ترجمه و تفسیر قرآن، تفسیر نهج البلاغه، تحلیل تاریخ اسلام، کلاس‌های اعتقادی مذهبی، گفت‌وگوهای دینی، احکام، مفاهیم اخلاقی و... نیز فعالیت می‌کنند. این در حالی است که انجام این آموزش‌ها باید در مساجد خالی و بی‌رونق

۱. انوری حسن، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۶، ص ۵۳۴۸.

۲. قرائتی محسن، مصاحبه با برنامه فصل نو، شبکه قرآن و معارف سیما، تاریخ ۹۲/۵/۲۴، قابل دسترس در: <http://shabestan.ir>.

۳. ویکی‌پدیا به آدرس: <http://fa.wikipedia.org>.

کنونی انجام شود. پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: «إِنَّمَا نُصِبَتِ الْمَسَاجِدُ لِلْقُرْآنِ؛ مسجدها را برای قرآن خواندن ساخته‌اند»^۱ و در جایی دیگر می‌فرمایند: «وَمَنْ أَحَبَّ الْقُرْآنَ فَلْيُحِبِّ الْمَسَاجِدَ؛ کسی که دوست دارد قرآن است، مساجد را نیز دوست دارد».^۲ بنابراین، قرآن کلام خدا و مسجد خانه خدا و هر دو نور خدا هستند و بین قرآن و مسجد، پیوندی غیبی وجود دارد.

برای رفع این آسیب‌ها یک راه حل این است در شرایط کنونی فرهنگی و اجتماعی، در کنار مساجد، فرهنگ سرهم ساخته شود تا نوجوان و جوانی که در فرهنگ سرا حضور می‌یابد، در کنار آن به مسجد هم سوق یابد.^۳ در همین راستا، فعالیت‌ها و رشته‌هایی که فرهنگ سراها در قالب آن به ارائه خدمات اقدام می‌کنند، نباید با فعالیت‌های دایر در مساجد تداخل داشته باشد، بلکه بهتر است رشته‌هایی مانند آموزش قرآن و تفسیر در مسجد برگزار گردد.

فرهنگ و ارشاد و شهرداری‌ها باید نظارت و بازرسی دقیق‌تری بر عملکرد فرهنگ سراها داشته باشند تا انحرافات احتمالی عملکرد آنها از اساسنامه مصوب و فعالیت‌های خلاف اصل اشاعه فرهنگ اسلامی اصلاح و برطرف گردد. نکته دیگر اینکه فعالیت‌ها و برنامه‌های فرهنگ سراها در ساعات اقامه نماز جماعت و ساعات برگزاری مجالس و محافل مذهبی (مانند عزاداری‌ها و...) در مساجد، تعطیل گردد و ارجحیت پرداختن به فعالیت‌های خاص مسجدی آشکارا رعایت گردد. برخی از دشمنان اسلام و قرآن با سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت و منسجم در صدد آن هستند تا از پتانسیل اجتماعی و تجمع و تردد نوجوانان و جوانان در فرهنگ سراها سواستفاده نمایند. آنان از هر فرصتی برای اهداف شوم خود و تضعیف فرهنگ و آئین ناب اسلامی بهره می‌گیرند. در این خصوص، فعالان نشر فرهنگ اسلامی و مبلغان دینی باید ضمن ورود به مقوله نظارت بر فرهنگ سراها، با همکاری نهادهای کشوری، تلاش بیشتری نمایند؛ چرا که نشر رفتار فرهنگ‌های غیراسلامی و غیرایرانی به تدریج اهمیت مسجد را در ذهن نوجوانان و جوانان تضعیف و رونق مساجد را کم می‌کند.

۱۱. رسانه‌های جمعی

رسانه جمعی همان رسانه گروهی و رسانه همگانی است و وسیله‌ای است که اخبار و اطلاعات

۱. عاملی حوزة وسائل الشیعة، ج ۳، ص ۴۹۳.

۲. محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۵۵.

۳. قرائتی محسن، مصاحبه با برنامه فصل نو، شبکه قرآن و معارف سیما، تاریخ ۲۴/۵/۹۲، قابل دسترس در: <http://shabestan.ir>.

را به مردم می‌رسانند؛ مانند: رادیو، تلویزیون، روزنامه، مجله، شبکه‌های کامپیوتری و... رسانه یا «Media» در لغت به معنی رساندن است و به آن دسته از وسایلی گفته می‌شود که انتقال دهنده فرهنگ‌ها و افکار عده‌ای به گروهی دیگر باشد. رسانه، وسیله حامل پیام از فرستنده به گیرنده است. کتاب، مجله، عکس، فیلم، نوار صوتی و تصویری، ماهواره و... نمونه‌هایی دیگر از رسانه هستند.

آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

امروز، رشد شگفت‌آور فن‌آوری‌ها و رسانه‌های اطلاعاتی و ارتباطی مدرن و اقبال گسترده افشار گوناگون جامعه به این رسانه‌ها، افزون بر ایجاد فرصت‌های خاص و بی‌بدیل، تهدیدها و چالش‌های مهمی را نیز فراروی جوامع گوناگون نهاده است. در این زمینه، جوامع دینی با چالش‌های بیشتری مواجه هستند. فضای کلان حاکم بر این رسانه‌ها (ماهواره و اینترنت)، فضایی متکثر، سکولار و اباحه‌گرانه است. از این رو، بحث کردن در مورد رسانه مدرن و مسجد (به عنوان نهادی دینی) از اهمیت خاصی برخوردار است و چگونگی تعامل و یا رقابت این دو نهاد، یکی از مباحث مهم در الگوی آسیب‌شناسی مسجد است. مباحث این بخش در دو بعد است که عبارت‌اند از: اول محتوا، یعنی گاهی رابطه محتوای رسانه با مسجد، مورد نظر است. دوم زمان، گاهی تداخل زمانی استفاده از رسانه با زمان حضور و فعالیت در مسجد مورد توجه است.

راه‌حل این است که در رسانه‌ها، به خصوص صدا و سیما، در فرهنگ‌سازی رفتارهای مسجد در مخاطبان بیشتر تلاش نماید و در برنامه و فیلم‌ها و سریال‌ها، به قداست مسجد در برابر سایر مکان‌ها به طور عملی تأکید نماید. برنامه‌های جذاب و پرمخاطب باید در زمان اذان و هنگام فعالیت مساجد، تعطیل و به تعویق افتد تا همه مخاطبان به سمت مساجد و شرکت در برنامه‌های مسجدی ترغیب شوند. همچنین، زمان پخش برنامه‌های زنده، مانند فوتبال (خارجی یا داخلی) و... نباید با اوقات شرعی و برنامه‌های مسجدی تداخل داشته باشد.

بهتر است که در تهیه فیلم و سریال‌ها، شخصیت‌های مسجدی و افراد متدین و مجبه پرورش یافته مسجد بیشتر حضور یابند و در صحنه‌های فیلم‌ها، نسبت انجام فرایض دینی

۱. انوری حسن، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۴، ص ۳۵۱۵؛ دهخدا علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۸، ص ۱۲۰۲۴.

۲. برای مطالعه بیشتر رک: مرکز رسیدگی به امور مساجد، رسانه ملی و مسجد (تقابل یا تعامل)، ماهنامه مسجد، ش ۱۶۲، ص ۶۱ و ۶۲.

اسلام (به خصوص نماز جماعت به هنگام مواقع شرعی در مسجد) توجه بیشتری شود؛ به گونه‌ای که برای مخاطب غیرمسلمان، مسلمان بودن بازیگران، فیلم‌سازان و... مشخص شود. از ساخت یا تولید هرگونه فیلم و برنامه و سریال که موجب تضعیف شخصیت افراد مسجدی و پرورش یافته مسجد و کاهش رونق مساجد می‌شود، باید خودداری شود و برای تولیدکنندگان این‌گونه فیلم‌ها، برنامه‌ها و سریال‌ها، حق استفاده از حمایت‌های معنوی، مادی و مدیریتی حذف شود.

۱۲. مسجد مجازی

مسجد مجازی، عبارت است از وجود همه سازوکارهای (ارکان) یک مسجد واقعی (فیزیکی) در فضای مجازی، اعم از اینترنت و... مسجد مجازی، همگام با پیشرفت‌های فن‌آوری جدید مطرح شده است و موجب تبلیغ اسلام در دنیای مجازی اینترنت شده و راهی برای مقابله با جنگ نرم دشمنان اسلام است. هر چند به فرموده رهبر معظم علیه السلام تحوّل، راز ماندگاری و تعالی بشر است و کناره‌گیری از تحوّل، موجب از بین رفتن و یا منزوی شدن خواهد شد، ولی مساجد مجازی نوعی رقیب برای مساجد واقعی محسوب می‌شوند.^۲

آسیب‌ها و راه‌حل‌ها

گسترش مساجد مجازی، موجب دوری مردم از مساجد می‌شود. رسانه‌ها اعم از تلویزیون، رادیو و اینترنت خود به نحوی، رقیب مساجد است. بردن مساجد به فضای وب (web)، در کاهش استقبال از مساجد و تضعیف رونق مساجد مؤثر است؛ زیرا آن نیازی را که مساجد پاسخ‌گوی آن بودند، این بار به آسانی در اینترنت، قابل یافتن است.

تقدّس مسجد به دلیل ساختمان فیزیکی آن است. وجود احکامی که در مورد خود ساختمان مسجد در فقه اسلامی مطرح است، بیانگر آن است که خود ساختمان مسجد، جایگاهی خاص دارد.^۳ مسجد مجازی، دلیل فقدان این مزیت نمی‌تواند مطلوب باشد. آنچه بر مسجد، قداست

۱. سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی علیه السلام در دوّمین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشجویان، قابل دسترس در: www.leader.ir/langs.

۲. برای مطالعه بیشتر رک: جهانگیری سهروردی یحیی، (دفتر مطالعات و پژوهش‌ها مرکز رسیدگی به امور مساجد)، مسجد مجازی، رهیافت‌ها و راهکارها در تبیین جایگاه مساجد در فضای مجازی، انتشارات ثقلین، ۱ تیر ۱۳۸۸، قابل دسترس در:

<http://www.masjed.ir/fa/digitallibrary> / ۲۲

۳. مکارم شیرازی ناصر، رساله توضیح المسائل، ص ۱۶۰-۱۶۳؛ خامنه‌ای سید علی، رساله اجوبه الاستفتانات، ص ۷۹-۸۶.

بخشیده است، انتساب آن به خداست. قرآن در این مورد می‌فرماید: «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ اللَّهُ أَنْ تَرْفَعَ وَ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ؛ در خانه‌هایی که خدا رخصت داده که قدر و منزلت آنها رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود. در آن خانه‌ها هر بامداد و شامگاه او را نیایش می‌کنند». بر اساس این آیه، علّت رفعت این خانه‌ها همان «يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُهُ» است. بنابراین، تعدّد مساجد مجازی در فضای وب و استفاده از آن موجب تقدس زدائی مساجد فیزیکی، اعتیاد بیشتر جوانان و جوانان به اینترنت، محرومیت از ثواب حضور در فضای فیزیکی مساجد و در نهایت، کاهش رونق مساجد می‌شود.

در شرایط کنونی باید به گونه‌ای عمل نمود تا این «رقیب» رسانه‌ای مسجد، «رفیق» مسجد گردد. به عبارت دیگر، بهتر است که مدیران فضاهای فرهنگی سایبری به گونه‌ای تلاش نمایند تا مساجد مجازی در راستای کارکردهای رسانه‌ای مسجد فعالیت نمایند و همگام با فعالیت‌ها و مناسبت‌های دینی، فضای مساجد مجازی تغییر یابد و با مساجد فیزیکی همسو باشند. مسئولان فرهنگی کشور اسلامی باید تلاش نمایند تا رسانه‌های مدرن، رقیب و در عرض مسجد نباشند، بلکه یار و یاور مسجد و در طول آن قرار گیرند؛ چون رفتار آنها اگر از کارکرد رسانه‌ای مسجد بکاهد، مصداق «منع مساجد» خواهد بود که در مباحث اولیه این نوشتار به طور مفصل به آنها اشاره شده است.

ج) آسیب‌های دیگر رقبای مسجد

در مطالب قبلی مهم‌ترین رقبای مسجد مطرح شد. بسیار روشن است که با مذاقه در ابعاد موضوع، رقبای بیشتری شناسائی می‌شوند؛ مانند نمازخانه‌ها، مصلی، امازاده‌ها، برخی بقاع متبرکه و... که به منظور اختصار تشریح و تبیین نشده‌اند. در این نوشتار، مهم‌ترین رقبای مسجد بیان شد که از جنبه واژگانی و اصطلاحی و برخی مطالب مرتبط مورد بررسی قرار گرفت و فلسفه وجودی و نحوه گسترش آنها بیان گردید. سپس در ذیل هر کدام از رقبای مسجد به آسیب‌های مربوط به آن و برخی راه‌حل‌ها اشاره گردید. علاوه بر موارد ذکر شده، با جمع‌بندی و با نگاهی دیگر به مباحث مطرح شده آسیب‌های دیگر مترتب بر مسجد از سوی رقبای مسجد را می‌توان به

۱. نور، آیه ۳۶.

۲. موسوی همدانی سید محمد باقر، ترجمه المیزان، ج ۱۵، ص ۱۷۵.

شرح زیر خلاصه نمود:^۱

- کاهش رونق مساجد و تضعیف کارکردهای آن در همه ابعاد و کاهش حضور اقشار مختلف مؤمنان در همه گروه‌های سنی و جمعیتی و کاهش منزلت همه جانبه و قداست مساجد در نظر مردم به خصوص نوجوانان و جوانان.
- ایجاد شبهه‌های اعتقادی و مذهبی به دلیل عدم استفاده از متخصصان دین و امور فقهی و منزوی شدن برخی سنت‌های گرانقدر مذهبی و بعضی آیین‌های اعتقادی تأیید شده اسلام؛
- ایجاد فرصت سوء استفاده برای برخی دشمنان فرهنگ اسلامی و قرآنی در داخل یا خارج کشور؛
- تحمّل هزینه‌های متعدد و غیراثر بخش به دلیل ایجاد یا گسترش مکان‌ها و ابنیه دارای اهداف موازی؛
- عدم بهره‌گیری از اساتید و خطیبان و عالمان دین و اندیشمندان روحانی به دلیل حذف یا کاهش یا غیرفعال شدن مساجد؛
- تضعیف برخی آموزه‌های دینی خاص محیط و فضای مسجدی و بی‌نصیب ماندن مردم از اثرگذاری معنوی و عرفانی محیط فیزیکی مسجد و محرومیت از ثواب حضور بیشتر در مساجد؛
- ایجاد برخی موقعیت‌های احتمالی برای عدم تربیت دینی و عدم پرورش مسجدی کودکان و نوجوانان و جوانان؛
- کاهش میزان جمعیت مسجدی با اخلاص برای تصدّی‌گری مسئولیت‌های مدیریتی و اجرائی در آینده برای ساختن و آباد کردن ایران اسلامی.

نتیجه‌گیری، ایده‌پردازی و پیشنهادات کاربردی

برخی از مکان‌های مطرح شده در مطالب فوق، دارای قداست نسبی هستند و در فرهنگ عامّه، منزلت معنوی دارند، ولی با تعریف بیان شده «مسجد» در ابتدای بحث متفاوت هستند. بنابراین،

۱. با توجه به این که تعریف و تبیین رقبای مسجد و تشریح سیر توسعه آنها در مطالب قبلی، بسیاری از آسیب‌ها آنها را آشکار نموده است، برای جلوگیری از اطاله بحث، آسیب‌های این بخش به طور جزئی تشریح نشده‌اند. روشن است که بحث و بررسی بیشتر هر یک این موارد مستلزم نوشتار منسجم دیگری است.

از نظر فقهی جایی که بدون وقف، محل نماز است یا برای نماز خواندن تعدادی خاصی وقف یا ساخته شده است، مسجد نیست. همچنان که تکیه، خانقاه و حسینیه هم حکم مسجد ندارد. مراکز و نهادهای رقیب مسجد نمی‌توانند از نظام‌های اجتماعی حذف گردند؛ زیرا با توجه به توسعه و گسترش فرهنگی، برخی از نیازهای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ملت‌ها از طریق این نهادها برآورده می‌شود؛ به عبارت دیگر، توسعه همه‌جانبه اجتماعی و جمعیتی باعث شده است تا این نهادها که رقیب مساجد هستند، ایجاد و توسعه یابند. بنابراین، نمی‌توان با یک سبک مدیریت مکانیکی و سبک رهبری غیرارگانیک به حذف آنها اقدام نمود. نگارنده بر این عقیده است همان‌گونه که مدیریت مساجد به عهده مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور است، باید این نهادها به طور مستقیم یا غیرمستقیم، تعاملی یا مشاوره‌ای زیر نظر مرکز مزبور فعالیت نمایند. در این راستا، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

۱. بسیاری از این مراکز با مجوزهای رسمی سازمان‌های دولتی، مانند شهرداری‌ها، سازمان تبلیغات، فرهنگ و ارشاد و... مجوز فعالیت دریافت می‌کنند و دارای دستورالعمل خاص خود هستند. با وجود این و به دلیل تشابه نسبی عملکرد این نهادها با مساجد، بهتر است برخی از نکات و مفاد متن این دستورالعمل‌ها توسط مرکز رسیدگی به امور مساجد یا با تأثیرگذاری مستقیم یا غیرمستقیم آن تهیه، تنظیم و تدوین شود.

۲. تشکیل گروه بازرسان فرهنگی متشکل از نخبگان امور مدیریت و مهندسی فرهنگی که نمایندگانی از سازمان تبلیغات، دفتر تبلیغات، فرهنگ و ارشاد اسلامی، اوقاف و امور خیریه، شهرداری‌ها داشته باشد و انجام بازدید از نحوه عملکرد مبلغان و روحانیون و متولیان و خدام مساجد و کارکرد مسئولان فرهنگ سراها، خانه‌های فرهنگ و هنر و نظارت بر فضاهای مجازی فرهنگی.

۳. ایجاد تعامل و تفاهم سازمانی یکپارچه بین سازمان‌های مسئول و دست‌اندر کار، مثل سازمان تبلیغات، دفتر تبلیغات، فرهنگ و ارشاد اسلامی، اوقاف و امور خیریه، شهرداری‌ها و... در مدیریت نهادها و مراکز فرهنگی رقیب مسجد، برای بررسی و نظارت عملکرد آنها به صورت ضمنی و هم‌پایه که با تأثیرگذاری مستقیم سازمان رسیدگی به امور مساجد همراه باشد.

۴. نظارت و بازدید از مراکز دیگر به صورت دوره‌ای سه ماهه یا شش ماهه یا در حین مناسبت‌ها، به منظور تلاش در رفع اشکالات و کشف موارد خاص مربوط به مراکز فعلی؛

۵. برطرف کردن کاستی‌ها، نقص‌ها و ضعف‌های مساجد فعلی (مانند مشکلات مربوط به مکان حضور بانوان، توجه به برگزاری مجالس خاصّ زنانه یا سایر گروه‌های جمعیتی، ایجاد فضا و امکانات لازم برای همه گروه‌های سنی، مشکلات و مسائل وقفی، مدیریت مساجد و...);
 ۶. مکان‌های فاقد شأنیت مذهبی و اعتقادی تعطیل شوند یا فعالیت‌های مذهبی تخصصی انجام ندهند و این امور به مساجد سپرده شود.

۷. عموم مردم که متقاضی خدمات از مکان‌های رقیب مسجد هستند، از نظر نگرشی توجیه و با فرهنگ‌سازی، تصوّرات ذهنی آنان اصلاح شود؛ به گونه‌ای که محوریت و برتری مسجد بر سایر مراکز رقیب به خوبی آشکار گردد.

۸. توجه برنامه‌ریزان امور فرهنگی و اجتماعی به اینکه آغاز و پایان همه فعالیت‌های سراسری مردمی و ملی (مانند راهپیمائی‌ها) از مسجد شروع و به مسجد ختم شود تا محوریت مسجد در همه امور زندگی نهادینه شود.

۹. در شهرهای فاقد مسجد جامع، مسجد جامع مناسب بنا شود و فعالیت‌های مذهبی و نمازهای خاصّ یا امور دارای جنبه همبستگی و وحدت عمومی، با مدیریت و تعامل متولیان مساجد غیر جامع، در مساجد جامع برگزار شوند.

۱۰. همه مراکز باید اولویت را به مسجد بدهند و مسجد، سرآمد و فوق همه رقبا باشد و مراکز و نهادهای دیگر، مؤید مسجد و فعالیت‌های مسجدی باشند نه در مقابل یا خلاف مسیر آن.
 ۱۱. برقراری تعامل و هم‌فکری و نشست‌های دویا چند جانبه مرکز رسیدگی به امور مساجد با مراکز یا سایر نهادهای مرتبط با مساجد باید دقیق‌تر و کامل‌تر انجام شود. این نشست‌ها باید با تفاهم‌نامه‌های کاربردی و در راستای رونق و توسعه مساجد همراه باشد و محوریت و جامعیت مساجد حفظ و تقویت گردد.

۱۲. مهندسان و معماران مساجد و شهرسازی باید ضمن توجه به سرشماری‌ها و تخمین جمعیت و عنایت به روند و نرخ رشد آن به ساخت مساجد بر اساس جمعیت سرانه در هر محله، شهر، شهرک و مجتمع‌های مسکونی و واحدهای آپارتمانی و... اقدام نمایند. نباید مساجدی ساخته شوند که پس از اندک زمانی، گنجایش مسلمانان و مؤمنان نمازگزار را نداشته و آنان به مراکز یا محافل رقیب مساجد سوق داده شوند.

۱۳. پیشنهاد می‌شود که به موضوع عذر شرعی بانوان برای حضور در مساجد توجه بیشتری

مبذول گردد. با انتخاب بانوان توانمند به عنوان اعضای هیئت امنای مساجد، نظرات و مشاوره‌های لازم در امور زنان از آنها اخذ و در اجرای تصمیمات لحاظ شود. با مهندسی دقیق، می‌توان به گونه‌ای مساجد را معماری و احداث نمود که فضاهایی برای بانوان معذور در نظر گرفته شود. این فضاهای شبه مسجدی، باید به گونه‌ای ساخته شود که ضمن اتصال یا ارتباط به بنای اصلی مساجد، با رعایت قداست مسجد و رعایت احکام شرعی، استفاده بانوان معذور، از برخی برنامه‌های مذهبی، فرهنگی و سخنرانی‌ها مانند سایرین به سهولت امکان پذیر باشد. این دقت نظر مهندسان و متولیان امر و توجیه یا اصلاح نیت واقفین موجب می‌شود تا بانوان به بهانه ایام معذورت، به سمت مکان‌های رقیب مساجد هدایت نشوند و همچنان تا حد امکان در برخی فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی مساجد شرکت نمایند.

۱۴. اعمال نظارت تعاملی و مشاوره‌ای بر مراکز رقیب مسجد به منظور رفع اشکالات و ضعف‌ها و بهینه‌سازی عملکرد؛

۱۵. کنترل نظارت دوره‌ای سه ماهه یا شش ماهه یا در مناسبت‌ها بر عملکرد مساجد ضمن تأکید بر مردمی بودن مدیریت مسجد و پیش‌بینی سازوکار حسابرسی صورت‌های مالی مساجد، ضرورت تأیید صلاحیت اخلاقی و احراز توانمندی‌های هیئت امناء و خادمان مساجد و معرفی ائمه جماعات، ایجاد ارتباط با مبادی قضایی، در صورت احراز تخلف یا وقوع جرم آنها توسط مرکز رسیدگی به امور مساجد.^۱

۱. البته از زمان ارائه طرح یک فوریتی «حمایت از احداث، تجهیز، نوسازی و مدیریت مساجد کشور و پیگیری امور نمازخانه‌ها» در تاریخ ۲۸/۲/۹۲ به کمیسیون فرهنگی مجلس شورای اسلامی، زمزمه‌های جدیدی در خصوص مدیریت مسجد مطرح شد. چنین به نظر می‌رسد که با توجه به مردمی بودن مساجد و ضرورت دولتی نشدن آن طبق تأکید رهبر معظم «عَلَيْهِ السَّلَامُ» لزوم مدیریت اثرگذار امام جماعت مسجد و... طرح مذکور به لحاظ مشکلات ساختاری، اداری و مدیریتی، وجود مغایرت‌های قانونی و... شرایط لازم جهت تصویب در مجلس شورای اسلامی و... را نداشته و شایسته است سبک مدیریت و رسیدگی به امور مساجد با مطالعه رعایت جنبه‌های نرم افزاری و سخت افزاری این موضوع و مطالعه آسیب‌های احتمالی انتخاب و اتخاذ شود. روشن است که بررسی این موضوع، نوشتار جامع دیگری را می‌طلبد که از این بحث خارج است. رک: صداقتی کیوان، تأملی بر طرح حمایت از احداث، تجهیز، نوسازی و مدیریت مساجد کشور، روزنامه کیهان، بخش معارف، ۹۲/۹/۱۲، ش ۲۰۶۵۵، قابل دسترس در:

منابع و مأخذ

الف) کتب و مقالات

- قرآن کریم، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی، ناصر، قم، اسوه، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- قرآن کریم، ترجمه: فولادوند محمد مهدی، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۱. ابراهیمی، محمد حسین، مدیریت اسلامی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۹.
 ۲. ابن الجوزی، أبو الفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوک، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ط الأولى، ۱۴۱۲ق.
 ۳. ابن بابویه قمی محمد بن علی (شیخ صدوق)، من لایحضره الفقیه، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ش.
 ۴. ابن درید، جمهرة اللغة، چاپ رمزی منیرعلبکی، بیروت، ۱۹۸۸/۱۹۸۷م.
 ۵. ابن شبنه نمیری، تاریخ المدینة المنورة: اخبار المدینة النبویة، چاپ فهیم محمد شلتوت، بیروت، ۱۴۱۰ق/۱۹۹۰م.
 ۶. ابن قدامه، المغنی، چاپ افست، بیروت، ۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م.
 ۷. ابن منظور محمد بن مکرم، لسان العرب، دارالفکر، دار صا، بیروت.
 ۸. ابوالقاسمی، محمد جواد، شناخت فرهنگ، تهران، انتشارات عرش پژوه، چاپ اول، ۱۳۸۵ش.
 ۹. اراکی محمد، فرهنگ آیات فقهی قرآن کریم، انتشارات اسوه، تهران، چاپ اول، پائیز ۱۳۸۳.
 ۱۰. آ.اس. هورنای، فرهنگ پیشرفته آکسفورد، مؤسسه نشر جهان دانش، تهران، چاپ نهم، ۱۳۸۲.
 ۱۱. الذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العربی، ط الثانية، ۱۴۱۳.
 ۱۲. الشریف لاهیجی بهاء الدین محمد بن علی، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، نشر مطبوعاتی علمی، با تصحیح: میرجلال الدین حسنی ارموی، ۱۳۶۳.
 ۱۳. انصاری قرطبی ابو عبدالله محمد بن احمد (۵۷۸-۶۷۱)، الجامع لاحکام القرآن (تفسیر قرطبی)، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ق.
 ۱۴. انصاری قمی، محمد رضا، موقوفات ایرانیان در عراق، وقف، میراث جاویدان، سال ۲، ش ۱ (بهار ۱۳۷۳)، ش ۳ (پاییز ۱۳۷۳)، سال ۳، ش ۱، بهار ۱۳۷۴.
 ۱۵. انوری حسن، فرهنگ بزرگ سخن، انتشارات سخن، تهران، چاپ چهارم، ۱۳۸۶.
 ۱۶. پترچلکوسکی، اخلاص کامل به امام حسین (علیه السلام)، ژان کالمان، پاریس، بی تا، ۱۳۵۴ش، ۱۹۷۵م.

۱۷. تونه‌ای مجتبی، موعودنامه (فرهنگ الفبائی مهدویت)، میراث ماندگار، قم، چاپ اول، ۱۳۸۴.
۱۸. جاسبی، عبدالله، اصول و مبانی مدیریت، دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۱ ه.ش.
۱۹. جان نورمن هالیستر، تشیع در هند، ترجمه: آزر میدخت، مشایخ فریدی، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳ ش.
۲۰. جزایری سیدنورالدین، خصائص زینییه، انتشارات مسجد مقدس جمکران، به تحقیق: ناصر یاقری بیدهندی، ۱۳۴۱ ه.ش،
۲۱. جعفر بن محمد بن قولویه قمی (متوفای ۳۶۷ هجری)، کامل الزیارات، مترجم: ذهنی تهرانی، محمدجواد، پیام حق، تهران، سال ۱۳۷۷.
۲۲. جوادی آملی عبدالله، تفسیر تسنیم، مرکز نشر اسراء، قم، چاپ هشتم، تابستان ۱۳۸۹.
۲۳. جهانگیری سهروردی یحیی، (دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد)، مسجد مجازی، رهیافت‌ها و راهکارها در تبیین جایگاه مساجد در فضای مجازی، انتشارات ثقلین، ۱ تیر ۱۳۸۸،
۲۴. حداد عادل غلامعلی، دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۳.
۲۵. حرّ عاملی محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۰۹ ق.
۲۶. حییم سلیمان، فرهنگ معاصر، فارسی به انگلیسی، مؤسسه فرهنگ معاصر، تهران، چ ۲، ۱۳۸۱.
۲۷. خامنه‌ای حاج سیدعلی، رساله اجوبه الاستفتائات، تهران، سپهر، چاپ ۷۲، تابستان ۱۳۹۲.
۲۸. خلیل بن احمد، العین، چاپ مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم، ۱۴۰۵ ق.
۲۹. کاشانی زاده امیر مسلم، کرم‌الهی نعمت‌الله،
۳۰. تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران، نشریه معرفت فرهنگی اجتماعی،
۳۱. سال سوم، ش ۳، تابستان ۱۳۹۱.
۳۲. خسروی حسینی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن راغب اصفهانی (متوفی ۵۰۲)، انتشارات مرتضوی، تهران، ۱۳۶۱.
۳۳. دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، فرهنگ مسجد، انتشارات ثقلین، جمعی از محققین مرکز، ۱ آبان ۱۳۸۵.
۳۴. دهخدا علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، چاپ دوم، سال ۱۳۷۷.
۳۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، محقق: داوودی، صفوان عدنان، دارالقلم،

- بیروت دمشق، ۱۴۰۸ هـ.ق.
۳۶. رضایی علیرضا، آسیب شناسی فرهنگی، تبیین مفهومی، نظری و راهبردی، مهندسی فرهنگی، سال دوم، ش ۱۷-۱۸، خرداد و تیر ۱۳۸۷.
۳۷. رضائی جمال، بیرجندنامه: بیرجند در آغاز سده چهاردهم خورشیدی، به اهتمام محمود رفیعی، تهران ۱۳۸۱ ش؛
۳۸. سبحانی تبریزی جعفر، فروغ ابدیت (تجزیه و تحلیل کاملی از زندگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله)، مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۸۵.
۳۹. سلطان زاده حسین، روند شکل گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران، ۱۳۶۲ ش.
۴۰. شیخی کامل، تشیع و تصوف، ترجمه قراگزلو، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۹.
۴۱. صالحی امیری، مبانی سیاست گذاری و برنامه ریزی فرهنگی، تهران، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۸۷.
۴۲. صدر حاج سید جواد احمد، فانی کامران، خرّمشاهی بهاء الدین، دایرة المعارف تشیع، انتشارات حکمت، تهران، ۱۳۶۶ ش.
۴۳. طباطبائی علامه سید محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه: سید محمد باقر موسوی همدانی، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ ۲۶، زمستان ۱۳۸۷.
۴۴. طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم، العروة الوثقی، منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، [بی تا]، ۱۴۰۹ ق.
۴۵. طبرسی ابوعلی الفضل بن الحسن (متوفای ۵۴۸ هـ.ق)، ترجمه تفسیر مجمع البیان، تحقیق و نگارش: کرمی حاج علی، انتشارات فراهانی، تهران، پائیز ۱۳۷۹.
۴۶. طوسی ابو جعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن (شیخ طوسی)، تهذیب الاحکام، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ هـ.ش.
۴۷. الاستبصار، چاپ حسن موسوی خراسان، تهران، ۱۳۹۰.
۴۸. عابدی جعفری حسن و دیگران، طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی، نشریه مصباح، سال چهاردهم، ش ۶۰، آذر و دی ۱۳۸۴.
۴۹. عباسی رسول، ابوالحسن فقیهی، غلامرضا طالقانی، تدوین الگوی مدیریت اثربخش مسجد، دو فصلنامه علمی تخصصی اسلام و مدیریت، سال اول، ش ۱، سال ۱۳۹۱.

۵۰. علامه حلی حسن بن یوسف، مختلف الشیعة فی احکام الشریعة، قم ۱۴۱۲، ۱۴۲۰ ق.
۵۱. عمید حسن، فرهنگ عمید (تک جلدی)، انتشارات اشجع (با همکاری میکائیل)، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۹.
۵۲. فیض کاشانی ملاحسن، ترجمه تفسیر شریف صافی، چاپ و انتشارات نوید اسلام، چاپ ششم، تهران، ج ۱، پائیز ۱۳۸۸.
۵۳. فقیهی علی اصغر، آل بویه و اوضاع زمان ایشان، تهران، صبا، ۱۳۵۷.
۵۴. قرائتی محسن، تفسیر نور، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، ۱۳۸۸.
۵۵. کاشانی ملافتح‌الله (۹۸۸ق)، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، ویرایش: عقیقی بخشایش، نوید اسلام، چاپ دوم، بهار ۱۳۸۹.
۵۶. کرمانی فریدنی علی، شرح واژه‌های قرآنی در ترجمه تفسیر مجمع‌البیان، مؤسسه انتشارات فراهانی، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۵۷. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، دارالاضواء، مجموعه ۴ جلدی، ۱۴۱۳ ق.
۵۸. متقی هندی، کنز العمال، تصحیح: صفوه سقا، چاپ اول، مکتبه التراث الاسلام، بیروت، ۱۳۹۷ ق.
۵۹. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۳ هـ. ق / ۱۹۸۳ م.
۶۰. محمدی آشنایی علی، سازمان و مدیریت مسجد، مرکز رسیدگی به امور مساجد، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۷ ش.
۶۱. محمدی محمود، فرهنگ اماکن و جغرافیای تاریخی بیهق (سبزوار) بر اساس معجم البلدان یا قوت و تاریخ بیهق، سبزوار ۱۳۸۱ ش.
۶۲. مرکز رسیدگی به امور مساجد، رسانه ملی و مسجد (تقابل یا تعامل)، قم، ماهنامه مسجد، شماره ۱۶۲، شهریور ۱۳۹۹.
۶۳. مصدقی امینی فرشید، تأملی در مفهوم مسجد و معنای جامع، ویژگی‌ها، نقش‌ها و کارکردها، پژوهش‌نامه، مجموعه مقالات پژوهشی اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، دفتر، پاییز ۱۳۷۹.
۶۴. معتمدی حسین، عزاداری سنتی شیعیان در بیوت علما و حوزه‌های علمیه و کشورهای جهان، قم، ۱۳۷۸ ش.
۶۵. مقری احمد بن محمد، نفع الطیب، چاپ احسان عباس، بیروت، ۱۳۸۸ ش / ۱۹۶۸ م.
۶۶. معین محمد، فرهنگ معین (فرهنگ فارسی متوسط)، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ بیستم، ۱۳۸۲.

۶۷. مکارم شیرازی ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ ۴۵، ۱۳۸۲.
۶۸. مکارم شیرازی، ناصر، رساله توضیح المسائل، انتشارات امام علی ابن ابی طالب (علیه السلام)، چ ۳۱، ۱۳۸۹.
۶۹. ملازاده کاظم، محمدی مریم، مدارس و بناهای مذهبی (تکیه، حسینیه، خانقاه، قدمگاه، مدرسه، مصلی)، دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، نشر سوره مهر (پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی) تهران، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۷۰. موسوی بجنوردی سید محمد کاظم، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۷۱. مؤلف رستمی، محمد علی، آیین مسجد، انتشارات گویه، ۱۳۸۴ ه.ش.
۷۲. مؤسسه مسجد، حضور سبزه زنان در خانه های خدا، نشریه مبلغان، ش ۴۰، فروردین ۱۳۸۲.
۷۳. مؤسسه دایرة المعارف الفقه الاسلامیه، دانشنامه جهان اسلام، سال ۱۳۷۵ ش.
۷۴. میرمحمدی حمیدرضا، پراکندگی جغرافیایی اماکن مذهبی کشور در قالب استانی، مسجد، ش ۵۸، مهر و آبان ۱۳۸۰.
۷۵. نجفی محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، تحقیق: قوچانی عباس، دار احیاء التراث العربی، بیروت، سال ۱۳۶۲.
۷۶. نوری حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، لاهیا، التراث، بیروت، ۱۴۰۸.

ب) سایت ها و روزنامه ها

۷۷. روزنامه جمهوری اسلامی، حفاظت از میراث عاشورا، ۹۲/۰۸/۱۴، قابل دسترس در:
<http://www.jomhourieslami.com>
۷۸. صدقاتی کیوان، تأملی بر طرح حمایت از احداث، تجهیز، نوسازی و مدیریت مساجد کشور، روزنامه کیهان، ۹۲/۹/۱۲، ش ۲۰۶۵۵، قابل دسترس در:
<http://kayhanarch.kayhan.ir/۶/۹۲۰۹۱۲.htm>
۷۹. سایت رسمی مسجد مقدس جمکران به آدرس: <http://www.jamkaran.info/Page>
۸۰. سایت رهبر معظم انقلاب (علیه السلام) به آدرس: www.leader.ir
۸۱. سایت ویکی پدیا به آدرس: <http://fa.wikipedia.org>

۸۲. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی به آدرس: <http://rc.majlis.ir/fa/law/show> / ۱۱۷۷۶
۸۳. حاج علی اکبری، محمد جواد، مصاحبه با خبرگزاری فارس، انتشار به تاریخ ۱/۵/۹۲، قابل دسترس در: <http://www.farsnews.com>
۸۴. عظیم زاده فائزه، مطالعه تطبیقی حقوق زنان از منظر اسلام و غرب، قابل دسترس در آدرس: <http://www.women.gov.ir>
۸۵. قرائتی محسن، مصاحبه با برنامه فصل نو، شبکه قرآن و معارف سیما، تاریخ ۲۴/۵/۹۲، قابل دسترس در آدرس: <http://shabestan.ir>
۸۶. هاشمی سیدعلی، ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد، ۱/۵/۹۲، قابل دسترس در: <http://www.masjed.ir/fa/article/547>

ج) منابع انگلیسی

۸۷. The Oxford encyclopedia of the Modern Islamic world, ed. John L. Esposito, New York ۱۹۹۵, s.v. "Husayniyah" (by Gustav Thaiss).

شیوه‌های قرآن‌آموزی در مساجد

محمد الهیاری^۱

چکیده:

مساجد در صدر اسلام، دارای کارکردهای گوناگون عبادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، تربیتی، ادبی، تبلیغی، درمانی، اقتصادی و قضایی بوده‌اند و آنگونه که از احادیث برمی‌آید مساجد در عصر ظهور نیز دارای چنین کاربردهایی خواهند بود و مساجد، دانشگاه علوم قرآن در عصر ظهور خواهند بود.

در این مقاله، با هدف انس بیشتر مردم به قرآن، به راهکارهای عملیاتی و شیوه‌های قرآن‌آموزی در مساجد پرداخته و به چندین طرح متنوع در محورهای مختلف امور قرآنی که با مشاهدات عینی و تجربیات تبلیغی در طول سالهای متمادی در شهرهای مختلف کشور به مرحله اجرا درآمده در اختیار اصحاب مسجد قرار داده می‌شود به امید اینکه مساجد ما در عصر غیبت، مقدمه مسجد طراز اسلامی را در عصر ظهور ببینیم.

راه کارهایی از جمله، حفظ موضوعی قرآن، طرح راهی به سوی نور ۱ و ۲ و ۳، طرح هر روز با قرآن، خانه‌های قرآنی، روخوانی کودکان در قالب مهدهای کودک و پیش دبستانی قرآنی در کنار مسجد، طرح ترجمه و مفاهیم، تبلیغ مکتوب قرآنی، طرح راه اندازی کرسی‌های تلاوت و محافل انس با قرآن و... می‌تواند به عنوان یک گام مؤثر در رسیدن اصحاب مسجد به مسجد طراز اسلامی در حوزه علوم قرآن و معارف اسلامی نقش بسزایی داشته باشد.

واژگان کلیدی:

قرآن، مسجد، روش قرآن‌آموزی، خانه‌های قرآنی، حفظ موضوعی قرآن.

پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهد که مسجد نخستین مرکز آموزشی مسلمانان بوده است، در صدر اسلام، پیامبر ﷺ و یارانش در مسجد الحرام گرد هم می‌آمدند و از احکام الهی سخن می‌گفتند و مسجد؛ محور امور و دارای کارکردهای گوناگون عبادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، تربیتی، ادبی، تبلیغی، درمانی، اقتصادی و قضائی بود.

آنگونه که از احادیث بر می‌آید مساجد در عصر ظهور نیز دارای چنین کارکردهایی خواهند بود. آموزش علوم اسلامی و قرآن در آن جریان خواهد داشت و برای قرآن آموزی، خیمه گاه مسلمانان اعم از عرب و عجم خواهد داشت و مساجد، دانشگاه علوم قرآنی در عصر ظهور خواهند بود. در همین راستا مرکز رسیدگی به امور مساجد با توجه به ظرفیت‌های مساجد در کشور جهت رسیدن به مسجد طراز اسلامی در عصر ظهور، طی مقاله‌ای به راه کارهای عملیاتی قرآن آموزی در مساجد می‌پردازد.

سؤال اصلی این مقاله این است که راه کارها و شیوه‌های عملیاتی قرآن آموزی در مساجد چیست و کدامند؟ و به تعبیر دیگر چه راهکارهای نوینی در عملیاتی کردن قرآن در مساجد وجود دارد؟ و شیوه‌های نوین قرآن آموزی در مساجد کدام است؟

هدف از این تحقیق، اولاً یافتن و احصاء شیوه‌های موفق و عملیاتی و اجرایی قرآن آموزی در مساجد که در مقاله حاضر به آن اشاره می‌شود و پس از آن، ترویج همان شیوه‌ها در مساجد کل کشور جهت اجرای آنها، تا زمینه را برای مسجد طراز اسلامی عصر ظهور آماده نماید. و در پایان، هدف نهایی انس بیشتر مردم (همه اقشار) با قرآن است.

شایسته توجه است که طرح‌ها و شیوه‌های متعدد و متفاوتی در کل کشور و در جهان اسلام در حال اجراست. اما بعضاً دچار آسیب‌ها و انحرافات بوده که در این مقاله ضمن از بین بردن برخی نواقص و انحرافات و علمی کردن و کاربردی کردن، در قالب چند طرح کاربردی بررسی گردیده است.

روش جمع‌آوری اطلاعات در این مقاله به صورت میدانی و مشاهده‌ای و تجربیات تبلیغی در حوزه مسجد می‌باشد و تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی می‌باشد.

الف) تعاریف

۱. قرآن:

قرآن کتاب اسلامی دین اسلام است. به باور مسلمانان قرآن به صورت وحی از سوی خداوند نازل گردیده و معجزه پیامبر ﷺ است و یکی از موارد اشاره شده در حدیث ثقلین است. در باور مسلمانان، این کتاب در یک دوره ۲۳ ساله از جانب خدا و از طریق جبرئیل امین (پیک الهی) بر محمد ﷺ که او آخرین پیامبر می خوانند، فرو فرستاده شده است. قرآن دارای دو ویژگی خاص است: یکی این که از جانب خدا بر محمد امین ﷺ نازل شده و دیگری این که جنبه خارق العاده بودن و معجزه بودن آن رعایت شده است. بنابراین تمام آنچه بر محمد امین ﷺ نازل شده (وحی) قرآن نیست و یک بخش از آن به نام حدیث قدسی شناخته می شود که از جانب پروردگار آمده اما از ادبیات خارق العاده ای برخوردار نیست. قرآن دارای ۳۰ جزء و ۱۱۴ سوره و ۶۲۳۶ آیه است. مسلمانان قرآن را کتاب دینی خود می دانند و از آن با افزودن القابی چون «کریم و مجید» یاد می کنند. قرآن خود را به نام های لوح حفاظت شده «به عربی: اللوح المحفوظ»، ذکر و فرقان می خواند.

۲. شیوه:

شیوه [شی و / و] (ا) طور و عمل و طرز و روش و قاعده. (برهان). طور. رسم. طریقه. سبک. اسلوب. روش. نهج. وتیره. نسق. سان. گون. گونه. هنجار. طریق. راه. طرز.^۲

۳. مسجد:

در لغت به معنای محل سجده، برگرفته از سجده و به معنای به خاک افتادن و خضوع و کرنش کردن است و در اصطلاح مسجد به محلی اطلاق می شود که جایگاه عبادت و خضوع در برابر حق تعالی است. واژه مسجد در ۲۸ جای قرآن به کار رفته و در بیشتر موارد اشاره به مسجد الحرام است. مسجد الحرام همان محیط اطراف خانه کعبه می باشد که سجده گاه بوده است. به طور کلی چهار نوع مسجد متصور است: مسجد محله؛ مسجد مرکزی در شهر برای

۱. میرداماد، الروائح السماویه، ص ۲۰۴.

۲. لغت نامه دهخدا.

نمازگزاران شهر با عنوان مسجد جامع؛ مصلاهی برای مراسم نماز عید برای تمامی مردم در یک منطقه؛ مسجد الحرام برای حضور مسلمانان.

واژه «مسجد» و «مساجد» ۲۸ بار در قرآن کریم تکرار شده است.^۱

نوع عبارات و تأکید خداوند بر جایگاه الهی - معنوی مسجد و نفی شرک و نفاق^۲ و هرگونه آلودگی ظاهری و باطنی از مسجد،^۳ اهمیت مساجد را بیان می‌دارد. بدین دلیل خداوند در قرآن کریم مالکیت مساجد را به خود نسبت داده^۴ و آن‌ها را از آن خویش دانسته و نخستین خانه واقعی بشر را مسجد (کعبه) بیان نموده است: «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ».^۵

همچنین روایات فراوان رسیده از منابع خاصه و عامه حاکی از اهمیت والا و قداست جایگاه مسجد است. اهم این موارد عبارت است از:

■ مساجد خانه، مجلس و جایگاه انبیاء،^۶ پرهیزکاران، مؤمنان، متقین و پارسایان است.^۷

■ پیامبر خدا ﷺ می‌فرماید: «هر کس که عترت و اهل بیت را دوست داشته باشد باید قرآن را نیز دوست بدارد و دوستدار قرآن باید دوستدار و محب مساجد هم باشد. زیرا مساجد محضر و خانه‌های خداوند است که خودش فرمان برپایی و احترام آنها را داده و آن را مبارک گردانیده است. مساجد میمون و فرخنده است».^۸

ب) کارکرد آموزشی - تربیتی مسجد

۱. مسجد پیشگام در آموزش قرآن و معارف اسلامی

دینی که بر امر خواندن و آموزش و مبارزه با جهل و نابودی بنا شود طبیعی است که در این زمینه، ابزارها و وسایلی را به خدمت بگیرد. از جمله این ابزارها استفاده از فضای مسجد در

۱. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، ص ۳۴۵ - باب السین، کلمه مسجد و مساجد.

۲. توبه / ۱۰۷ و ۱۱۷.

۳. اعراف / ۲۹ - ۳۱.

۴. جن / ۱۸.

۵. آل عمران / ۹۶.

۶. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۳، ح ۳۷۸۶.

۷. نهج الفصاحه، ص ۵۹۶، ح ۳۰۸۳.

۸. مستدرک الوسائل ج ۳ ص ۳۵۵ ح ۳۷۶۶.

اوقات غیر عبادی است. پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهد که مسجد نخستین مرکز آموزشی مسلمانان بوده است. در صدر اسلام، پیامبر و یارانش در مسجد الحرام گرد هم می‌آمدند و از احاکم الهی سخن می‌گفتند. با هجرت پیامبر به مدینه و تأسیس مسجد النبی، نه فقط مکانی برای عبادت، بلکه دانشگاهی سراسر شورو نشاط در جهان اسلام تأسیس گردید. حضرت در این مسجد و دیگر مساجد به تعلیم و آموزش قرآن و گفت‌وگوها و مناظرات علمی می‌پرداختند و در پرتو این گفت‌وگوها، حقایق وحی و آیات الهی روشن می‌گردیدند و به شبهات پاسخ داده می‌شدند و پرده‌های جهل و تردید فرو می‌ریختند. مسجد در وهله نخست برای ادای نماز فریضه است اما محدود به آن نیست و سایر عبادات را نیز می‌توان در مسجد بجا آورد. آموزش قرآن و معارف اسلامی از این جمله است.

در باره تلاوت، فراگیری و آموزش قرآن در مسجد، سخنان پیامبر و اهل بیت علیهم‌السلام نشان دهنده خشنودی خداوند متعال از فراگیرندگان و آموزش دهندگان قرآن است، تا آنجا که گاه وظیفه اعضای مسجد، قرآن و درس آن شده است.

رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «إِنَّمَا نُصِبَتِ الْمَسَاجِدُ لِلْقُرْآنِ»^۱ همانا مساجد برای (خواندن، آموختن و ترویج) قرآن برپا شده‌اند.

از اصحاب رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم روایت شده است که گفتند: در مسجد، حلقه وار در چند گروه نشسته بودیم و گفت‌وگو می‌کردیم. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از خانه به مسجد تشریف آوردند و به جمع ما نگرستند و آنگاه نزد اصحاب قرآن نشستند و فرمودند: من به سوی این انجمن مأمور شده‌ام.^۲

امام باقر علیه‌السلام آنجا که از قرآن خوانان یاد و آنان را معرفی می‌کنند، از مردی نام می‌برند که قرآن بخواند و بداند و داروی شفا بخش آن را به دل دردمند خود نهد و شب را با آن به سر آورد و روزی را از بامداد تا شامگاه با قرآن بگذراند. سپس حضرت می‌فرماید: «وقام به فی مساجده»^۳ و در مساجد خود برای خواندن و آموختن و آموزش و ترویج آن قیام کند.

پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرمودند: «هیچ گروهی در مسجدی از مسجدهای خداوند گرد نیابند که به تلاوت کتاب خدا بپردازند و آن را به درس و بحث فراگیرند، مگر آنکه آرامش الهی برایشان فرود

۱. بحار الانوار، ج ۸۳، ص ۳۶۳.

۲. حیاة الصحاب ج ۳، ص ۱۰۶.

۳. الکافی، ج ۴، ص ۲۷۲ و ۴۲۱-۴۲۳.

آید و رحمت او آنان را دربرگیرد و خداوند ایشان را در شمار کسانی که نزد اویند یاد کند.^۱ قابل توجه اینکه؛ آموزش و یادگیری قرآن و معارف اسلامی در صدر اسلام امری همگانی بود و به گروه یا قوم خاصی و یا مردان اختصاص نداشت. به همین دلیل، زنان در مساجد حضور می یافتند و سؤال هایشان را مطرح و پاسخ دریافت می کردند. در تاریخ، از مکان های دیگری همچون «دار القراء» (خانه قاریان قرآن) سخن به میان آمده است. ولی بی تردید حجم کارهای آموزشی و فرهنگی که در این مکان ها انجام می شد با آنچه در مساجد جامع صورت می گرفت قابل مقایسه نیست.

گذشت زمان و تتبع در سیره معصومان علیهم السلام حکایت از آن دارد که تمام علوم رایج آن زمان همچون قرائت قرآن، تفسیر، حدیث و فقه، به طور عمده در مسجد تدریس می شد و با گذر زمان در کنار رشد و گسترش علم و دانش و پیدایش شاخه های جدیدی از علوم و افزایش شمار دانش پژوهان، «مدارس» در کنار «مساجد» برپا شدند. این روند در دوره های بعد هم ادامه پیدا کرد و اندیشمندان و متخصصان و دانش پژوهان علوم اسلامی جلسات درس و بحث را در مسجد برپا می کردند. از مشهورترین دانشگاه های عمومی یا مساجد آموزشی، می توان به «مسجد النبی»، مسجد جامع بصره، مسجد جامع کوفه، مسجد الاقصی، «قبه الصخره» در بیت المقدس، «جامع اموی» دمشق، مسجد «جامع فسطاط»، جامع زیتونه، جامع قیروان در تونس، جامع ابن طولون در قسطنطنیه، جامع الازهر در قاهره و مشاهد مقدس اهل بیت علیهم السلام در کربلا، نجف، قم و مشهد اشاره کرد. بنابراین نهضت پیدایش دانشگاه اسلامی از مساجد آغاز شد و آن گاه در چهره دارالعلم نمایان گردید و با پیدایش مدارس گوناگون، به بلندای خود رسید. این سنت در بسیاری از کشورهای اسلامی همچنان باقی است و می توان به «مسجد الحرام» در مکه مکرمه و مسجد النبی در مدینه الرسول و مسجد گوهرشاد و مسجد اعظم قم که بهترین مرکز درس عالی حوزه علمیه قم به شمار می آید، اشاره کرد.^۲

جلسات آموزشی دروس قرآن و معارف اسلامی در مسجد از صدر اسلام تا امروز، شاگردان بسیاری را تربیت و به جامعه اسلامی معرفی نموده است، شاگردانی که بار عظیم فکری و فرهنگی و دینی جامعه اسلامی را در طول قرون گذشته بر عهده داشته و هم اینک نیز بردوش دارند.

۱. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۲.

۲. سیمای مسجد، ج ۲، فصل ۶.

۲. مسجد؛ دانشگاه علوم قرآنی در عصر بعثت و ظهور

مساجد در صدر اسلام، دارای کارکردهای گوناگون عبادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، تربیتی، ادبی، تبلیغی، روحانی، اقتصادی و قضائی بودند. در قرون گذشته برخی از این کارکردها با توجه به شرایط و موقعیت‌های گوناگون، تقویت و یا تضعیف و یا به طور کلی حذف شده است. قریب یک قرن پس از ظهور اسلام، کارکرد عمده و اساسی مسجد فقط به جنبه عبادی آن منحصر گردید. با شروع مبارزات امت اسلامی بسیاری از مساجد، احیا و فعال گردید و بسیاری از کارکردها همچون صدر اسلام به مساجد بازگشت، به گونه‌ای که مساجد نقش اساسی و عمده‌ای در پیروزی انقلاب اسلامی ایران ایفا کردند. با تأسیس نهادها و سازمان‌های گوناگون طی سالهای اخیر برخی از کارکرد مساجد به آنها واگذار گردید و عملاً کارکردهای مسجد به جنبه‌های ویژه‌ای همانند برگزاری نماز جماعت، سخنرانی در ایام گوناگون و برگزاری مراسم و فیات، تخصیص و تقلیل یافت.

۳. مسجد؛ جایگاه دانشگاه علوم قرآنی در عصر ظهور

آنگونه که از احادیث بر می‌آید، مساجد عصر ظهور نیز دارای چنین کارکردهایی خواهند بود و آموزش علوم اسلامی و قرآن در آن‌ها جریان خواهد داشت و برای قرآن‌آموزی، خیمه‌گاه مسلمانان اعم از عرب و عجم خواهند داشت. ابن‌نباته از امام علی (علیه‌السلام) نقل می‌کند که فرمودند: «گویا غیر عرب رامی بینم که خیمه‌هایشان در مسجد کوفه برپاست و به مردم قرآن را همانگونه که نازل شده است یاد می‌دهند.»^۱ امام صادق (علیه‌السلام) نیز فرمودند: «چگونه خواهید بود اگر اصحاب قائم خیمه‌ها را در مسجد کوفه نصب کنند؟ آنگاه (امام) به سوی کوفیان آید و کاری نواز سرگیرد که بر عرب گران آید.»^۲

ج) آسیب‌شناسی مسجد

مساجد در صدر اسلام نماد وحدت مسلمانان و پایگاه اصلی حکومت اسلامی بودند، ولی امروزه مساجد جهان اسلام از این نقش اساسی به دور مانده‌اند. آسیب‌های متعددی در شرایط امروزی مساجد را تهدید می‌کند که عبارت است از:

۱. البحار، ج ۱۵۲، ص ۳۶۴، ج ۲۴۱.

۲. البحار، ج ۲، ص ۳۴۴.

- جریانات فکری ضد دین مثل سکولاریسم و لیبرالیسم که دین را به عنوان عامل مخدر، و افراد دیندار را به عنوان مرتجع معرفی می‌کنند.
- گسترش ارزشهای مادی و رواج فرهنگ دنیا زدگی و مصرف گرایی.
- وجود تشکیلات موازی با کارکردهای مسجد، که متأسفانه بسیاری از مؤسسات قرآنی در سطح کشور از مسجد فاصله گرفته اند.
- بی توجهی در برنامه ریزی های بلند مدت برای امور مسجد و عدم تخصیص بودجه لازم برای آن که این خود یکی از بزرگترین معضل قرآنی کشور به شمار می رود.
- فقدان آموزش های روزآمد برای عوامل و کارگزاران مساجد.
- ناکارایی مسجد در مقایسه با نیازهای اجتماعی دوره معاصر و اکتفا به فعالیت های عبادی که منجر به عدم حضور مردم و بی تفاوتی نسبت به مسجد و برنامه های آن می شود.
- نداشتن تبلیغات روشمند دینی و استفاده نکردن از ابزار تبلیغاتی مناسب و روزآمد.
- نبودن مدیریت واحد در مساجد و نظام مهندسی فرهنگی - قرآنی مسجد.

د. راهکارهای عملیاتی کردن قرآن در مساجد

در فصل گذشته مباحثی پیرامون اهمیت قرآن و مسجد مطرح گردید؛ و همچنین بیان شد که مسجد جایگاه قرآن است و مسجد سرچشمه همه تحولات مهم، در عصر بعثت بوده و مهم ترین کانون تحولات عصر ظهور خواهد بود. در این فصل به راهکارها و شیوه های عملیاتی کردن قرآن در مساجد اشاره خواهیم کرد. به امید اینکه شاهد اجرا و عملیاتی کردن این شیوه ها که در مساجد مهم و مختلف کشور اجرا شده و قابلیت اجرا در مساجد دیگر نیز دارد، باشیم. در این مقاله برآنیم که چند راه کار مهم و قابل اجرا را در اختیار علاقمندان به معارف قرآن بگذاریم.

۱. حفظ موضوعی قرآن کریم

۱-۱. جایگاه حفظ قرآن کریم:

۱-۱-۱. در آیات:

□ خداوند متعال در آیاتی از سوره مبارکه احزاب در ضمن دستوراتی به همراه پیامبر به آنان

فرموده است: «واذکرن مایتلی فی بیوتکن من آیات الله والحکمة ان الله کان لطیفاً خبیراً» (احزاب / ۳۴) «و آنچه را از آیات خداوند و حکمت در خانه های شما بازگو می شود، حفظ کنید و به خاطرتان باشد؛ حقا که خدا همواره ریزبین و آگاه است.»

علامه طباطبایی مفسر بزرگ قرآن کریم و صاحب تفسیر المیزان در تفسیر این آیه می فرماید: از ظاهر سیاق برمی آید که مراد از ذکر، معنای مقابل فراموشی باشد، که همان یادآوری است، چون این معنا مناسب تأکید و تشدید است که در آیات است ... و در کلمه «فی بیوتکن» تأکیدی دیگر است (چون می فهماند مردم باید امتثال امر خدا را از شما [همسران پیامبر] یاد بگیرند؛ آن وقت سزاور نیست شما که قرآن در خانه هایتان نازل می شود، او امر خدا را فراموش کنید). پس معنای آیه این است که شما زنان پیامبر، باید آنچه را که در خانه هایتان از آیات خدا و حکمت تلاوت می شود، حفظ کنید و همواره به خاطرتان بوده باشد، تا از آن غافل نمانید و از خط سیری که خدا برایتان معین کرده است تجاوز نکنید.^۱

□ «ولقد یسرنا القرآن للذکر فهل من مدکر» (قمر / ۱۷)

این آیه چند بار در سوره قمر تکرار شده است و معنایش آن است که ما به راستی قرآن را برای تذکر و پندآموزی آسان و قابل فهم کردیم، پس آیا پند گیرنده ای هست؟ با توجه به تفسیری که در آیه قبل از اوژه ذکر ارائه گشت، در این جا نیز مفسران بزرگی چون مرحوم طبرسی، مؤلف تفسیر مجمع البیان، بر این باور است که مراد از آسان سازی قرآن برای ذکر، این است که آن را بری حفظ و قرائت آسان نمودیم تا همه آیات آن قابلیت از بر خواندن را داشته باشد.^۲

علامه شهید مطهری رحمته در کتاب آشنایی با قرآن در ذیل این آیه می فرماید: «قرآن از کتاب هایی است که آمادگی اش برای حفظ شدن از هر کتاب دیگری بیشتر است. عجیب است، شعر را می شود حفظ کرد و قرآن شعر هم نیست، نثر است ... در میان نثرها تنها کتاب نثری در عالم که قابل حفظ کردن است، یعنی اصلاً ذهن آن را برای حفظ کردن می پذیرد، قرآن است. نکته قابل توجهی که از این آیه استفاده می شود و در خارج نیز محقق شده است، این که هیچ کدام از کتاب های آسمانی جز قرآن قابلیت حفظ کردن را ندارد.»^۳

۱. المیزان، ج ۱۶، ص ۴۶۸.

۲. تفسیر مجمع البیان، ذیل آیه شریفه.

۳. آشنایی با قرآن، ج ۵، ص ۲۲۷.

□ «بل هوء آیات بینات فی صدورالذین اوتوالعلم...» (عنکبوت / ۴۹)

خداوند سبحان جایگاه قرآن را سینه‌ها و قلوب مؤمنان معرفی می‌کند، نه فقط اوراق و صفحات قرآن، که این امر به خوبی دلالت بر فضیلت و ارزشمندی حفظ قرآن کریم دارد. روشن است هنگامی مؤمنان نهایت بهره و استفاده را از آیات دُرر بار قرآن، خواهند برد که سینه خود را مملو از این آیات نورانی سازند.

۱-۱-۲. در روایات:

با بررسی تاریخ و روایات وارده از پیامبر گرامی اسلام ﷺ و ائمه علیهم‌السلام به روایاتی برمی‌خوریم که آنان اصحاب و یاران خویش را به صورتهای گوناگون به حفظ قرآن کریم توصیه فرموده‌اند. ناگفته پیداست که تشویق به یک امر، نشانگر مطلوبیت و اهمیت آن امر در نظر آن مردان پاک الهی است.

پیامبر گرامی اسلام ﷺ به یاران و اصحاب خویش توصیه می‌فرمود: «اقرأوا القرآن واستظروه فان الله تعالى لا يعذب قلبا وعى القرآن»^۱ قرآن را بخوانید و آن را به خاطر بسپارید، چرا که خداوند قلبی که قرآن را در خود جای داده است عذاب نمی‌کند.

این امر تا بدان جا مورد توجه و عنایت حضرت بود که درباره افراد بی بهره از حفظ قرآن این گونه می‌فرمودند: «ان الذی لیس فی جوفه شیء من القرآن کاللیث الحرب»^۲ کسی که اندرونش چیزی از قرآن نیست، همانند خانه ویران است.

و در روایتی دیگر فرمودند: «عدد درج الجنة عدد آی القرآن فإذا دخل صاحب القرآن الجنة قیل له ارقأ و اقرأ [اقرأ و ارقأ] لكل آية درجة فلا تكون فوق حافظ القرآن درجة»^۳ درجات بهشت به تعداد آیات قرآن است، چون صاحب قرآن وارد بهشت شود، به او گفته می‌شود، بخوان و بالا برو که هر آیه ای را درجه ای است. پس [در آن روز] برتر از درجه حافظ قرآن درجه ای نیست.

۱-۱-۳. اهمیت و جایگاه حفظ در نزد بزرگان دین:

□ سید بن طاووس رحمته‌الله در وصیت به فرزند خویش چنین می‌نگارد: « برای تعظیم و تحلیل از

۱. مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۲۴۵، باب استحباب حفظ القرآن.

۲. میزان الحکمه، ج ۱، ص ۴۸۱۶، ح ۱۶۴۷۴.

۳. بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۲.

مقام وحی و همچنین احیای شعائر اسلامی، تمام قرآن را حفظ و از برنما^۱

□ رهبر معظم انقلاب: «یک جنبه مهم تر دیگر، حفظ قرآن است. برادران! شماها چرا قرآن را حفظ نمی‌کنید؟ شماها جوانید. والله مکرراتفاق افتاده که با خودم فکر کرده ام و گفته ام که اگر ممکن باشد، هرچه دارم بدهم و حفظ قرآن را بگیرم.^۲

ایشان در جای دیگر می‌فرمایند: «مردم مسلمان ایران باید حفظ قرآن را جدی بگیرند و آن را به عنوان سرمایه ای بزرگ در زندگی خویش به کارگیرند. این شرف بزرگی است که آیات الهی برای همیشه در ذهن و دل شما ماندگار باشد، ما به قرآن نیاز داریم.»^۳

همچنین ایشان می‌فرمایند: «یکی از چیزهایی که می‌تواند تدبیر در قرآن را به ما ارزانی دارد، حفظ قرآن است، ما حافظ قرآن کم داریم. ان شاء الله ما باید ده میلیون نفر حافظ قرآن داشته باشیم.»^۴

۱-۲. تبیین طرح

با توجه به مقدمه فوق که اهمیت و جایگاه حفظ بر همگان آشکار شد، هرچند که بحث در این باره بسیار است و بنای ما در این مقاله بر اختصار است؛ بنا به فرموده مقام معظم رهبری حفظه الله ما باید ده میلیون حافظ قرآن داشته باشیم که بحمدالله نهضت فراگیری در حوزه حفظ قرآن را در کشور شاهد هستیم.

اما این نکته را باید مد نظر داشت که تمام اقشار جامعه توفیق حفظ کامل قرآن را ندارند و رهبر معظم هم به این مسئله واقفند که از میان جمعیت ۷۵ میلیونی کشور تقاضای ده میلیون حافظ کرده اند. حال باید بررسی گردد که آیا راه کار دیگری هم وجود دارد که تمام اقشار جامعه بتوانند از معارف قرآن و حفظ آن بهره مند گردند؟ در پاسخ می‌گوییم: بلی.

در چندین سال قبل با توجه به راه اندازی مؤسسه موقوفه مکتب القرآن ثارالله و احداث شعبات متعدد^۵ و نظریه اینکه در طول سالیان متمادی جهت تبلیغ به مناطق جنوب کشور عزیمت نموده

۱. گنجینه وصایا، ص ۱۹۷.

۲. بیانات در دیدار با قاریان قرآن، ۲۲/۱۰/۷۰.

۳. قرآن کتاب هدایت، ص ۴۳.

۴. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از قاریان و حافظان کشور، ۱۱/۵/۹۲.

۵. مؤسسه موقوفه مکتب القرآن ثارالله در سال ۱۳۷۱ تأسیس و تاکنون بیش از ۳۶ شعبه و مرکز آموزشی در اکثر نقاط کشور دارد.

و از آن جا که برنامه های مؤسسه حول محور قرآن و عترت می چرخید، قشرهای مختلف جامعه اعم از محصل، کارمند، کارگر، دانشجو، طلبه، خانم های خانه دار و... که علاقه مند به حفظ قرآن کریم بوده اما بنا به دلایلی از جمله عدم وقت و توان کافی، مشغله های زندگی و... توفیق حفظ قرآن را پیدا نمی کردند، پیشنهاد طرحی می دادند که کاری کنید تا ما هم از قافله حافظان قرآن کریم عقب نمانیم و حداقل روزانه یک آیه را همراه با ترجمه و مفاهیم آن حفظ کنیم.

از آنجا که کتابی در این عرصه وجود نداشت جزواتی را به عنوان طرح مقدماتی آماده کرده و در اختیار عزیزان قرار دادیم و با توجه به علاقمندی اقشار مختلف بالخصوص جوانان و نوجوانان و تجربه موفق حفظ موضوعی، موفق شدیم با استعانت از خداوند متعال، کتاب آیه های ماندگار^۱ را در پنج جلد با هدف ماندگاری و کاربردی کردن آیات در دل و جان خواننده تدوین نماییم، که این مجموعه پنج جلدی، در اصل؛ شیوه قرآن آموزی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است که روزی یک آیه را بر مردم تلاوت می کردند، سپس ترجمه و شرح و در ادامه نکته های آن را بیان می فرمودند و یادآور می شدند که این آیه را حفظ کرده تا روز بعد آیه دیگری را آموزش دهند. و ما هم بنابراین سیره نبی مکرم اسلام صلی الله علیه و آله بیش از ۵۰۰ موضوع را از قرآن استخراج کرده و برای هر موضوع به ترتیب موضوع، آیه، ترجمه آیه، درس، توضیح مختصر و نکته های ناب را ذکر کردیم.

لازم به ذکر است این طرح ویژه نوجوانان و جوانان و بزرگ سالان بود.

اما در راستای حفظ موضوعی ویژه کودکان، بعد از نشر آیه های ماندگار و استقبال گروه های مختلف تصمیم به تدوین حفظ موضوعی ویژه کودکان گرفتیم که با همکاری مؤسسه قرآن و عترت ثقلین قم و جمعی از متخصصین و مؤلفین عرصه قرآن در پنج جلد منتشر گردید.

مجموعه آیه های مهربانی که ویژه کودکان است می تواند هفته ای یک آیه را در ضمیر کودک نهادینه کند. که در اصل یک روز کامل کودک را با قرآن به تصویر کشیده است. که با همکاری امام جماعت و یادگیری اعضای مسجد هفته ای یک آیه را با کودک تمرین کرده و موضوعات مختلف و کوتاه قرآنی در حوزه کودک و خانواده او نهادینه گردد.

۱. آیه های ماندگار در پنج جلد به شرح ذیل تدوین گردیده است: جلد اول: موضوعات اعتقادی (توحید و عدل، نبوت و امامت، معاد و قیامت)؛ جلد دوم: موضوعات اخلاقی - تربیتی؛ جلد سوم: موضوعات اجتماعی - سیاسی، فقهی، اقتصادی؛ جلد چهارم: موضوعات اعلام، گروه ها و طوایف؛ جلد پنجم: موضوعات تاریخی، پدیده های طبیعت و حیوانات، گوناگون.

در این مجموعه پنج جلدی تلاش بر رعایت حال عموم اقشار جامعه بوده و تا حد توان سعی شده است که مطالب ساده و روان و از منابع کاملاً متقن و مستدل استفاده گردد. لازم به ذکر است که آیه های ماندگار در هجدهمین نمایشگاه بین المللی قرآن کریم با حضور مسئولین ارشد کشوری رونمایی گردید.

۲. طرح راهی به سوی نور ۱، ۲ و ۳:

در راستای عمل کردن به مفاهیم قرآن کریم طرحی را در بیش از بیست مسجد مهم در سطح مراکز استان ها و شهرستان های مختلف اجرا کردیم که بحمدالله بسیار تأثیرگذار بوده و نتایج نظر سنجی نشان از رضایت مندی مخاطبین مسجدی و غیرمسجدی داشته است. همان طور که می دانید یکی از راه های عمل به قرآن کریم آشنایی در نهایت عمل به رساله توضیح المسائل است که متأسفانه بسیاری از مخاطبین ما با احکام شرعی خود ناآشنا شدند. بر اساس یک آسیب شناسی، طرح راهی به سوی نور ۱ و ۲ و ۳ را مدنظر قرار داده و موفق به اجرای آن شدیم.

توضیح و شرح مختصر:

راهی به سوی نور ۱: مجموعه ۱۵ درس مباحث اصول اعتقادی است که مهمات و مباحث مبتلا به اعتقادی در قالب ۱۵ درس به صورت بسیار ساده و روان در قالب ۱۵ جلسه برای مخاطبین بیان می گردد.

راهی به سوی نور ۲: مجموعه ۲۰ درسی مباحث احکام به صورت دسته بندی و نموداری و پاورپوینت است؛ و احکام مبتلا به شرع مقدس که در رساله های توضیح المسائل مراجع آمده را با بیانی ساده و شیوا برای مخاطب بیان می دارد.

راهی به سوی نور ۳: مجموعه ۱۵ درسی اخلاق نظری و عملی و آداب اسلامی است که این دروس نیز به صورت موردی و طبقه بندی شده در اختیار مخاطب قرار می گیرد. لازم به ذکر است در هر بخش این طرح، در هر سه مورد اخلاق، احکام و عقاید در ابتدا و قبل از اجرای طرح بروشورهایی که هر کدام حاوی یکصد سؤال تشریحی برگرفته از جزوات، بین فراگیران توزیع گردیده و هیجان مخاطب را تحریک کرده و فرد را برای دریافت پاسخ به کلاس ها و دوره ها هدایت می کند.

این طرح در قالب های متعددی می تواند برگزار گردد. به عنوان مثال راهی به سوی نور ۲ که اختصاص به مسائل احکام دارد، در ۵ جلسه ۹۰ دقیقه ای و ۱۰ جلسه ۶۰ دقیقه ای و ۲۰ جلسه ۳۰ دقیقه ای و ۴۰ جلسه ۱۵ دقیقه ای و ۶۰ جلسه ۱۰ دقیقه ای و ۱۰۰ جلسه ۵ دقیقه ای قابل اجراست و امام جماعت می تواند در همین قالب های فوق جلسات مهم احکام را برگزار نماید. خوبی این طرح این است که مخاطب ما حداقل با پاسخ یک صد سؤال عقیدتی، یک صد

سؤال فقهی و یک صد سؤال اخلاقی آشنا می‌گردد که در طرح احکام فراگیری که در دوره‌ها شرکت می‌کند با پاسخ بیش از ۵۰۰ سؤال فقهی آشنا می‌گردد که تمام این مسائل، مقدمه‌ای و راهی به سوی عمل به معارف بلند قرآن کریم است.

۳. طرح محافل انس با قرآن و عترت و کرسی تلاوت قرآن

یکی از راه‌های جذب افراد به سوی معارف بلند قرآنی؛ تجوید، روخوانی و روان خوانی، حفظ، قرائت و ... است. محافل انس با قرآن و دعوت از شخصیت‌های قرآنی و استفاده از نخبگان و فراگیری قرآنی مسجد و مدرسه و نزدیک آن و ... می‌باشد. بارها شاهد بوده ایم افرادی که جذب برنامه‌های قرآنی شده‌اند، شروع به کار آن‌ها و جرقه‌ای که در دل آن‌ها زده شده است از همین محافل انس با قرآن و عترت است که مخاطب را با ظرفیت‌های درونی خود آشنا می‌کند و او را به فکر عملیاتی کردن آن در درون خود می‌اندازد و تأثیر فوق‌العاده زیادی در روح و روان وی داشته و او را به سمت و سوی برنامه‌های قرآنی سوق می‌دهد.

در این محافل که هم از قاریان و هم از حافظان جوان و نوجوان و خردسال استفاده می‌شوند و با برنامه‌های متنوعی از قبیل مسابقه و جایزه همراه است، خانواده‌های قاریان و حافظان را با توانمندی‌های فرزندانشان آشنا نموده و خانواده‌های دیگر را تشویق می‌کند.

در ضمن نباید از این نکته غافل شد که سخنران ویژه برنامه اگر از شخصیت‌های قرآنی باشد می‌تواند تأثیر بسیار زیادی بر مخاطب جهت سوق جوانان به سمت قرآن باشد.

۴. طرح خانه‌های قرآنی نور

□ پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله: «نوروا بیوتکم بتلاوة القرآن»^۱

امام جماعت می‌تواند با هماهنگی هیئت امناء و تشکل‌های فرهنگی مسجد؛ با شناسایی خانواده‌های محل، آماری از مجاورین و همسایگان مسجد را با ذکر تمام مشخصات: نام، نام خانوادگی، تعداد فرزندان، شغل، تحصیلات، مشکلات، محاسن و توانمندی‌ها آن‌ها را در دفترچه‌ای تهیه کرده و طی یک برنامه سالیانه حداقل یکبار به خانواده‌ها سرکشی نمایند که این به مراتب در جذب مجاورین به مسجد مؤثر خواهد بود. بعد از شناسایی کامل محل و اطلاعات و

آمار دقیق می‌توان چندین خانه را به عنوان خانه قرآنی نور تشکیل دهند و جلسات قرآنی که قرار است در مسجد شکل گیرد در خانه اعضاء مسجد و مجاورین برگزار گردد. بعد از آن مرحله دوم طرح این است که خانواده‌هایی که آمادگی خود را اعلام کنند، می‌توانند روز مشخصی را در هفته معین کنند و علاقمندان به قرآن را به خانه خود دعوت کنند و از مفاهیم قرآن بهره‌برند. برنامه‌های انس با قرآن در خانه‌های قرآنی می‌تواند متنوع و جذاب برگزار گردد که باعث رونق جلسات قرآنی گردد.

۵. نشریه هفتگی قرآنی تک‌برگی مسجد

از آنجا که مسجد محور امور فرهنگی محل است؛ لذا تنها برای نمازگزاران مسجد نباید برنامه داشته باشد و هنر امام جماعت مسجد و دیگر تشکلات فرهنگی در مسجد آن است که برای افرادی که در همسایگی مسجد بوده و در آن مکان مقدس حضور پیدا نمی‌کنند، برنامه ریزی کنند. که با تبلیغ مکتوب (نشریه تک‌برگی) که می‌توان بیش از بیست ستون در آن قرارداد بایک طراحی ساده اما زیبا و جذاب، آموزه‌های قرآنی ناب را بین همسایگان و مجاوران مسجد توزیع کرده و آنان را با فرهنگ اسلامی قرآن مجید آشنا نمود. این نشریه بسیار کم هزینه اما بازدهی بسیار بالا دارد که تشکل‌های فرهنگی در مسجد می‌توانند آموزه‌های مهم در حوزه قرآن و عترت و اخبار مهم مسجد، محل، شهر، کشور، جهان و هشدارهای تربیتی - اخلاقی را از طریق همین نشریه تک‌برگی در اختیار مجاوران مسجد قرار دهند.

مهم‌ترین ویژگی‌های این طرح این است که؛

- چند گروه جوانان را مشغول فعالیت فرهنگی و تبلیغ مکتوب می‌کند؛
 - آموزه‌های قرآن را به دست مخاطبین غیر مسجد به صورت مکتوب می‌رساند؛
 - در جذب افراد به سمت و سوی مسجد و قرآن بسیار مؤثر است؛
 - کم هزینه اما بازدهی بالا دارد.
- فهرست بعضی از ستون‌ها که می‌تواند در نشریه گنجانده شود را به صورت خلاصه می‌آوریم:
- حفظ موضوعی (هر هفته یک آیه ذکر گردد همراه با ترجمه و نکته‌های ناب)؛
 - هشدارهای تربیتی قرآن؛
 - قصه‌های قرآنی کوتاه؛

- اندرزهای قرآنی؛
- احکام؛
- یک نکته اخلاقی؛
- یک روایت زیبا؛
- برنامه های مسجد؛
- سیره شهداء؛
- سیره امام و رهبری؛
- اخبار مسجد؛
- طنز؛
- سؤال مسابقه پیامکی؛
- دل نوشته و ...

۶. طرح انس با قرآن و تلاوت روزانه قرآن کریم همراه با ترجمه و مفاهیم

خداوند در قرآن می فرماید: «لقد من الله على المؤمنين اذ بعث فيهم رسولا من انفسهم يتلوا عليهم آياته ويزكيهم ويعلمهم الكتاب والحكمة وان كانوا من قبل لفي ضلال مبين» (آل عمران / ۱۶۴) و در آیه شریفه فوق یکی از وظایف پیامبر عظیم الشأن اسلام ﷺ را تلاوت قرآن می داند. و در روایات فراوان تأکید بر تلاوت قرآن شده است که روزانه حداقل چند آیه بخوانید. راه کاری که در بعضی از مناطق تجربه شده است طرح انس روزانه مسجدیان و خانواده آن ها با قرآن مجید می باشد. در این طرح، دفترچه ای آماده شده است که طی یک برنامه ریزی یک ساله در جدولی مشخص، روزانه یک صفحه و نیم قرآن همراه با ترجمه و مفاهیم، تلاوت می گردد، که تمامی اعضاء مسجد به همراه خانواده و فرزندان می توانند با هماهنگی و نظارت و مدیریت امام جماعت این طرح را طی یک سال انجام دهند. که در همین دفترچه جدول هایی جهت یادداشت نکته های ناب تفسیری، آموزه ها و برداشت ها و حفظ موضوعی ۵۰ آیه طراحی شده که مخاطب در کنار تلاوت می تواند جهت یادداشت مختصر و ذکر آدرس و کد تحقیقی بهره ببرد. این طرح در چند مسجد شیراز و نقاط دیگر اجرا گردید که بحمدالله با استقبال خوبی مواجه گردید و جوانان و نوجوانان زیادی در این طرح شرکت کردند. لذا ائمه جماعات می توانند با توزیع دفترچه و نظارت

حداقل ماهی یک بار دفترچه‌ها را ملاحظه کرده و امضاء نماید و از روند اجرای آن مطلع گردد و اگر تعداد شرکت کنندگان زیاد است، با مشارکت افرادی که مورد تأیید امام جماعت می‌باشند، گروه‌بندی کرده و هر گروه را یک نفر مدیریت و نظارت کند. این طرح در حاشیه می‌تواند به صورت مسابقه و اهداء جوایز طی یک سال مخاطب را با قرآن شریف مأنوس کند.

۷. طرح ترجمه و مفاهیم

«هذا بیان للناس وهدی وموعظة للمتقین» (آل عمران / ۱۳۸)

این (قرآن) بیان روشنی برای عموم مردم و هدایت و اندرزی برای پرهیزکاران است. رهبر معظم انقلاب می‌فرماید: «فهمیدن مفاهیم قرآن، فهمیدن ترجمه کلمه قرآن برای کسانی که به زبان عربی آشنایی ندارند لازم است.»

برای ارائه روشی آسان در آموزش ترجمه و مفاهیم قرآن «طی دو دهه اخیر تلاش‌های بسیاری انجام شده است. نتیجه این کوشش‌ها، کشف روش‌های علمی و کاربردی جدید در این زمینه بوده است. روش‌هایی که به فراگیری هرچه زودتر و بهتر مفاهیم قرآن کریم می‌انجامد و علاقه‌مندان را به وادی نورانی تفسیر نزدیک می‌کنند. از جمله روش‌های آموزشی اخیر، روشی است که اساس آن بر آموزش کلمات پر کاربرد و تکراری قرآن نهاده شده است.

با عنایت به اینکه مجموع کلمات قرآن کریم حدود ۷۸ هزار کلمه است که بسیاری از آن‌ها تکراری است. مجموعه کتاب سه جلدی تحت عنوان آموزش ترجمه و مفاهیم قرآن کریم، تألیف حجج اسلام آقایان محدث، صفار و علامی به رشته تحریر درآمده که بیش از ۱۲۰۰ کلمه از کلمات قرآن که حدود دو سوم آن‌ها را کلمات پر کاربرد (بیش از ده مرتبه تکرار) تشکیل می‌دهد، در قالب طرحی آموزشی و با استفاده از آیات قرآن کریم آموزش داده می‌شود به گونه‌ای که فراگیران می‌توانند بسیاری از آیات ساده قرآن را - که از همین کلمات تشکیل شده‌اند - معنا کنند و چون تقریباً تمام معارف اساسی قرآن در همین آیات گرد آمده است، راه یابی به این دسته از معارف قرآن عزیز آسان می‌گردد. فراگیران در این طرح آموزشی با معنای بیش از ۷۶۶ کلمه از کلمات پر کاربرد قرآن آشنا می‌شوند. این کلمه‌ها در قالب ۴۸ درس، در سه کتاب تنظیم شده است.

برادران و خواهرانی که سطح معلومات آن‌ها در حدود سوم راهنمایی باشد با یاری خدای مهربان و اراده استوار می‌توانند با روشی جذاب و ساده در پایان دوره، بسیاری از آیات ساده قرآن

را ترجمه کنند و با معنای بیش از ۸۶ درصد از کلمات و واژه‌های قرآن کریم آشنا شوند. البته لازم به ذکر است که دانستن معنای ۸۶ درصد کلمات قرآن به هیچ وجه قرآن آموز را از تفاسیری نیاز نخواهد کرد و در اصل نقطه آغازی برای انس با قرآن کریم است. و در او احساس نیاز به فهم دقیق قرآن را قوت می‌بخشد و وی را نسبت به پیگیری علوم و معارف قرآن شائق می‌کند. سخن آخر در این مرحله این که: این طرح به عنوان طرح ملی وزارت فرهنگ و ارشاد شناخته شده که طی چندین سال در اقصی نقاط کشور در مؤسسات قرآنی اجرایی گردیده و بحمدالله استقبال خوبی از این طرح شده و توفیقات زیادی در زمینه ترجمه و مفاهیم داشته است.

۸. طرح جامع آموزش روخوانی و روان خوانی ویژه کودکان

همان گونه که امیرمؤمنان علی علیه السلام می‌فرمایند: «العلم من الصغر كالنقش في الحجر»؛ علم و آموزش در کودکی مانند حکاکی در سنگ است. آموزش روخوانی و روان خوانی قرآن کریم را باید از سنین کودکی شروع کرد تا در بزرگسالی ما با معضل بی سوادی در حوزه قرآن مواجه نشویم. طرحی که در بیش از ۱۶۰ نقطه کشور در حال انجام است و بحمدالله با رشد بسیار خوبی مواجه شده و دارای استانداردهای علمی و آموزشی آموزش و پرورش و بهزیستی نیز می‌باشد؛ طرح آموزش روخوانی و روان خوانی پیش دبستانی مؤسسه موقوفه مکتب القرآن ثارالله است. پس از یک دوره آموزشی یک سال تحصیلی (مهر تا اردیبهشت)، کودکان شش ساله با روخوانی و روان خوانی قرآن آشنا شده و با تسلط کامل قرآن را بخوانند، و بزرگان و مسئولینی که از این طرح بازدید کرده اند به همین مسئله اذعان دارند.

این طرح با شروع فصل مدرسه و ایام تحصیلی، پیش دبستانی نیز شروع به فعالیت می‌کند. کتاب اول، آموزش حروف الفبا است که در قالب ۵ داستان، حروف‌هایی که بین فارسی و عربی مشترکند، آموزش داده می‌شود که حدود ۶ هفته زمان لازم دارد. در ضمن ترکیبات فارسی به صورت شفاهی کار می‌شود تا نوآموز از دوگانگی آموزش در اول ابتدایی مصون بماند که این نیز حدود ۲ هفته زمان لازم دارد. کتاب دوم، کتاب کار روخوانی قرآن است که بعد از آموزش حروف الفبا، صدای‌های کوتاه و کشیده در قالب شعر، قصه، بازی آموزش داده می‌شود و پس از اجرای موفق این مرحله جشن قرآن گرفته می‌شود و در همین جشن کتاب قرآن برای شکوفه‌ها هدیه

داده می‌شود. کتاب سوم؛ کتاب قرآن برای شکوفه‌ها است که پس از اجرای موفق دو مرحله قبل، مربی شروع به تدریس کتاب مذکور کرده و کار تدریس روخوانی انجام می‌شود و نوآموز می‌تواند تا اردیبهشت ماه هر کجای قرآن را که بخواهد با تسلط روخوانی نماید. در ادامه از اول مهر تا اردیبهشت دو کتاب دیگر نیز در حاشیه تدریس می‌شود. کتاب کار شکوفه‌های قرآنی که تمام مفاهیم دینی، علوم، ریاضی، هنر، بهداشت و سرفصل‌های آموزشی ابتدایی به صورت هفته به هفته و روزنگار از اول مهر تا پایان سال تحصیلی کار می‌شود و کتاب عطرایه‌ها که شامل سه بخش است؛ ۱۴ سوره، نماز، حفظ دعاها و آیات و احادیث کاربردی.

ائمه جماعات محترم می‌توانند در مسجد اتاقی را برای مهد کودک یا پیش دبستانی در نظر گیرند و کودکان را از سنین پایین با روخوانی قرآن آشنا کنند. مسئولین محترم مرکز رسیدگی به امور مساجد نیز می‌توانند به صورت گسترده دوره تربیت مربی، ویژه خواهران علاقمند، برگزار کنند، که پس از موفقیت در این دوره می‌توانند تدریس در پیش دبستانی‌ها را شروع کنند.

لازم به ذکر است که مؤسسه موقوفه مکتب القرآن ثارالله تا به حال بیش از سی دوره تربیت مربی برگزار کرده و در حدود بیش از هشت هزار نفر را در کل کشور آموزش داده است. این مرکز می‌تواند با تعامل با مؤسسه مذکور زمینه برگزاری دوره تربیت مربی را فراهم نماید.

۹. طرح جامع روخوانی و روان‌خوانی قرآن کریم

از آنجا که قرآن کتاب هدایت است و به عنوان کتاب راهنمای زندگی و سعادت انسان است لازم است که تمامی مسلمانان حداقل بر روخوانی و روان‌خوانی قرآن تسلط کافی داشته باشند و ننگ است برای شیعه و یک مسلمان که از خواندن و تلاوت این کتاب سعادت بی بهره باشد. لذا پیشنهاد نهضت فراگیری روخوانی و روان‌خوانی در تمامی شهرها و در تمامی سطح کشور با محوریت مسجد می‌تواند نقطه عطفی در تحول قرآن باشد. ما متأسفانه شاهدیم که درصد بسیار بالایی از تحصیل‌کردگان ما با روخوانی قرآن بیگانه هستند و توانایی تلاوت و قرائت قرآن را ندارند. بر همین مبنا همان‌طور که در سوادآوری نهضت فراگیر و عزم ملی صورت می‌گیرد، به نظر می‌رسد که شایسته است در بحث روخوانی و روان‌خوانی هم یک نهضتی فراگیر و عزم ملی و مدیریت جهادی صورت بگیرد تا ما در کشور امام زمان عج کسی نداشته باشیم که نتواند قرآن را بخواند.

۹-۱. راه کار علمی ویژه جوانان و بزرگسالان:

پیشنهاد می‌گردد یک دوره تربیت مربی روخوانی و روان خوانی برگزار گردد و علاقمندان پس از فراگیری دوره مانند مربیان نهضت سوادآموزی، خود به دنبال مخاطب رفته و آنان را با روخوانی قرآن آشنا کنند. همان طور که در سوادآموزی باید بی سواد را ریشه کن کرد در قرآنآموزی هم باید به جایی برسیم که بی سواد قرآنی نداشته باشیم. و این مربیان نیز می‌توانند ساعتی را در شبانه روز خالی کرده و در اختیار مسجد قرار دهند که در هر ساعت شبانه روز کسی خواسته باشد قرآن بیاموزد افرادی داشته باشیم که بتوانند روخوانی و روان خوانی را در همه مقاطع سنی و تحصیلی آموزش بدهند.

لازم به ذکر است طرحی که ویژه نوجوانان در برخی مناطق کشور اجرا می‌گردد که سابقه بسیار زیادی داشته و هنوز هم رواج دارد و با استقبال خوب خانواده‌ها همراه است؛ طرح مکتب خانه هاست.

خانواده‌ها مقیدند که فرزندانشان را پس از تعطیلی مدارس به مکتب خانه که در یک اتاق یا گوشه ای از مسجد می‌باشد، می‌فرستند و طی دو ماه زیر نظر استاد، موفق به روخوانی و روان خوانی کامل قرآن می‌گردند. و بعضاً یک نوآموز تمام قرآن را با یک استاد جلو رفته و تمام آیات آن را برای استاد می‌خواند و اشکالات او گرفته می‌شود.

اینجانب در یک برنامه تابستانی که در یکی از مناطق (بخش وراوی از توابع شهرستان قهر فارس) جهت تبلیغ اعزام شده بودم؛ با مکتب خانه ارتباط خوبی داشته و هر روز در آن شرکت می‌کردم. در پایان دوره کلاس در صورتیکه قرآنآموزی، موفق به یادگیری روخوانی کامل قرآن می‌شد، برنامه خاصی را برگزار می‌کردند. بدین صورت که قرآن را در یکی سینی که با پارچه سبز تزیین شده بود قرار می‌دادند و بر روی سراو گذاشته و از او می‌خواستند که جلو حرکت کند. در حالی که استاد و بقیه شاگردان پشت سراو قرار گرفته و به سمت منزل وی حرکت می‌کردند و اشعاری را با هم زمزمه می‌کردند. به درب خانه که می‌رسیدند، والدین قرآنآموز و بستگان و همسایگان به استقبال قرآنآموزان رفته و گوسفند قربانی می‌کردند. سپس افراد را به درون خانه هدایت می‌کردند. قرآنآموز در یک سکوی خاص که تزیین کرده بودند بر روی کرسی نشسته سورة الرحمن را تلاوت می‌کرد و به آیه «فبأی الاء تکذبان» که می‌رسید بقیه جواب می‌دادند. برنامه که تمام می‌شد از استاد به پاس زحمت و تلاش وی تشکر کرده و هدیه ویژه‌ای به وی

تقدیم می‌کردند، سپس هدیه‌ای ویژه فرزند خود و هدایایی هم به هم‌شاگردهای وی تقدیم می‌کردند. و جالب تر اینکه بستگان و همسایگان هم به فردی که قرآن را به اصطلاح خودشان ختم کرده بود به تناسب، هدیه به رسم یاد بود تقدیم می‌کردند.

طرح نسیم قرآن در ضیافت رحمن (ویژه ماه مبارک رمضان)

در این طرح، اعضا در صحن مسجد به صورت حلقه ای یا ستونی در کنار رحل قرآن نشسته اند، روحانی و یا امام جماعت مسجد به عنوان مدیر جلسه برنامه را با یک صلوات آغاز می‌کند. در ادامه از آنجا که هر جزء قرآن به رسم الخط عثمان طه ۲۰ صفحه است، هریک از اعضا یک صفحه از قرآن را می‌خوانند و صفحه دهم که تمام شد یک استراحت داده می‌شود. و پس از پذیرایی مختصر میان برنامه امام جماعت چند مسئله شرعی پیرامون احکام روزه بیان می‌دارد. و از کودکان حاضر در جلسه خواسته می‌شود که سوره‌های جزء ۳۰ را از حفظ بخوانند. در ادامه، ده صفحه بعد رده نفر از اعضا تلاوت می‌کنند و بقیه به آن صفحه گوش فرامی‌دهند. پس از اتمام جزء، امام جماعت آیاتی از جزء قرائت شده را انتخاب کرده و تفسیری از آن ارائه می‌نماید.

برای شب بعد، از حاضران می‌خواهد که ۲۹ جزء غیر از جزئی که فرداشب در مسجد قرائت می‌گردد تلاوت کنند که هر کدام یک جزء کمتر یا بیشتر بسته به تعداد شرکت کنندگان دارد. قرائت کنند تا شب بعد که در جلسه قرائت قرآن شرکت می‌کنند ۲۹ جزء قرائت شده و از ۳۰ جزء فقط یک جزء باقی مانده است و هنگامی که این یک جزء را در مسجد قرائت کنند کل قرآن به صورت دسته جمعی ختم می‌گردد.

در حاشیه این برنامه، طبق سنت و رسم و رسوم مؤمنین در ختم قرآن، عزیزانی که سوره یس و الرحمن و اخلاص را بخوانند، شیرینی می‌دهند. عزیزانی که سوره یس و اخلاص را قرائت کرده پذیرایی جلسه و عزیزی که سوره الرحمن را قرائت کرده چند هدیه برای سؤالات مسابقه به کودکان حاضر در جلسه که قرآن از حفظ می‌خواند به امام جماعت تحویل می‌دهند. در خلال برنامه امام جماعت سؤالاتی را می‌پرسد و جوایزی تقدیم می‌کند. از ویژگی‌های این برنامه این است که هیچ هزینه مادی ندارد و همه از مخاطبین دریافت می‌گردد و کاملاً مردمی است. از آنجا مسجد طراز اسلامی که در زمان صدر اسلام و ائمه هدی (علیهم‌السلام) و همچنین عصر ظهور و حضور حضرت حجت (علیه‌السلام) در همه امور نقش محوری دارد و امام جماعت هم محور فعالیت‌های مسجد

است، لذا پیشنهاد می‌گردد اعزّه گرامی، ائمه جماعات محترم مساجد در ابتدا یک بانک اطلاعاتی در مسجد تشکیل داده بدین صورت که فرم‌های مخصوص والدین و فرزندان تهیه کرده و از همه مجاورین مسجد خواسته شود که در این داده آماری شرکت نمایند.

پس از شناسایی مخاطبین اعم از مجاورین و اهل مسجد از ظرفیت‌های بالقوه موجود در همسایگی مسجد و در محل مد نظر می‌توان در امور مختلف عمرانی، اقتصادی، فرهنگی و ... بهره‌های فراوان برد. بعنوان مثال، از معلمان جهت کلاس‌های تقویتی ویژه کودکان و نوجوانان و محصلین؛ از پزشکان جهت مشاوره پزشکی و ویزیت اهالی جهت پیشگیری از بیماری‌ها؛ از وکلا جهت مشاوره حقوقی؛ از کارمندان جهت استفاده اهل محل از ایشان در راستای ارتقاء شکوفایی محل؛ و

تا این که از همه ظرفیت‌ها استفاده گردد و اهالی محل گروه بندی شده و نقش مهمی در ارتقای مسائل فرهنگی، امنیتی، عمرانی، اقتصادی و ... محل داشته باشند.

منابع:

- قرآن کریم.
۱. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ۱۱۱۰ق، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
 ۲. حسینی مرعشی، نورالله، احقاق الحق، مکتبه المرعشی، ۱۰۱۹ق.
 ۳. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جامعه مدرسین قم، ۱۴۰۲ق.
 ۴. هاشمی رفسنجانی، علی اکبر، فرهنگ قرآن، کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم قرآن کریم، قم، بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۷.
 ۵. الطبرسی، فضل الله بن الحسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۵۴۸ق، انتشارات ناصرخسرو، تهران، ۱۳۷۶ش.
 ۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۳۲۹ق، دارالمکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش.
 ۷. نهج الفصاحه، ابوالقاسم پاینده، چاپ سوم، انتشارات خاتم الانبیاء، اصفهان، ۱۳۸۵ش.
 ۸. نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، چاپخانه اعتماد، قم، ۱۳۷۳.
 ۹. عبدالباقی، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، قم، نوید اسلام، ۱۳۸۳ق.
 ۱۰. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، دارالمکتب الاسلامیه، تهران، چاپ هشتم، ۱۳۷۸.
 ۱۱. اله یاری، محمد، آیه های ماندگار، مکتب القرآن ثارالله، قدسیان، چاپ اول، ۱۳۹۰.

نقش مسجد در تربیت دینی کودکان و نوجوانان

زهرا رسولی شورکی^۱

چکیده

این مقاله با عنوان نقش مسجد در تربیت کودکان و نوجوانان، عناوینی مانند عوامل مؤثر در جذب کودکان و نوجوانان به مسجد و اثرات و فوایدی که گرایش به این مکان مقدس بر روی آنان دارد؛ که هدف آن آشنایی بیشتر والدین با نقش مسجد در تربیت فرزندانشان، مسجدی بار آوردن آنان و اقامه نماز جماعت در این مکان مقدس است. از آنجایی که یک مکان به عنوان عامل تربیتی محسوب می‌شود، این مقاله به اثرات تربیتی که مکان‌های مقدس بر روی کودکان و نوجوانان می‌گذارند رسیده و در سنین ده تا پانزده سالگی در مورد آن سخن گفته است. این نوشتار نقش مسجد را از منابع اخلاقی- تربیتی و به روش تحلیلی- توصیفی جمع‌آوری نموده و در اختیار علاقه‌مندان قرار داده است.

واژگان کلیدی:

تربیت، مسجد، کودکان و نوجوانان، نماز، امام جماعت، هیئت امناء.

حضور جوانان در مسجد دارای موضوعیتی ویژه است اما حضور این قشر مستلزم آن است که انسان از اوایل کودکی و نوجوانی با مسجد آشنا شده باشد؛ بنابراین دوران کودکی و نوجوانی به قدری حساس است که اگر از فرصت آن استفاده نشود و شخص ساخته و پرداخته نشود امکان بازسازی او هیچ‌گاه مثل اول مقدور نخواهد بود پس والدینی که نسبت به آوردن کودک و نوجوان خود به مسجد مقتید باشند حضور آنان را در مسجد در مقطع جوانی تضمین کرده‌اند.

با توجه به مطالعات و بررسی‌های اندکی که انجام شده مقالات و کتب فراوانی در زمینه نقش تربیتی مسجد به خصوص در رابطه با جوانان نگارش یافته و کمتر به نقش مسجد در تربیت کودک و نوجوان پرداخته که این مقاله در صدد است نقش مسجد را از منابع عمومی موجود جمع‌آوری نموده و به صورت دسته‌بندی شده در اختیار قرار دهد. پس ضروری به نظر می‌رسد که والدین و تمامی دست‌اندرکاران تربیت به این اصل مهم که نقش اصلی آن را مکان‌های مقدّسی مثل مساجد ایفا می‌کنند، آشنایی پیدا کنند و خود با مساجد بیشتر مأنوس شوند تا فرزندانشان هم با این مکان‌ها رابطه بیشتری پیدا کنند و اثرات تربیتی در آن‌ها ظهور و بروز پیدا کند و جوانانی به بار آیند که با روحیه دینی و مذهبی خدمتکار اسلام و جامعه به شمار روند.

این نوشتار بر آن است که راه‌های جذب کودکان و نوجوانان به مسجد و نیز اثرات و فواید گرایش آنان به این مکان را از منابع اخلاقی- تربیتی قابل دسترس جمع‌آوری نموده و به روش تحلیلی- توصیفی در اختیار قرار دهد.

الف) مفهوم‌شناسی

۱. مفهوم لغوی:

- تربیت به معنای پروراندن، پرورش دادن، ادب و اخلاق به کسی یاد دادن است.^۱
مسجد به معنای جای سجده و محلی که مسلمانان در آن نماز گذارند، آمده است.^۲

مفهوم اصطلاحی:

مسجد عبادتگاه مسلمانان،^۳ جایی که آنان در آن نماز می‌خوانند یا مراسم دینی انجام

۱. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۵۵۹.

۲. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۰، ج ۳، ص ۴۱۰۶.

۳. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۹، ج ۴، ص ۲۰۶۵.

می دهند.^۱ کلمه مسجد اسم مکانی است که سجده در آن انجام می شود، مانند خانه ای که به خاطر سجده برای خدا ساخته می شود و جمع مسجد، مساجد است. مساجد به معنی مواضع سجود از اعضای بدن نیز آمده است و اگر اعضای سجده را که عبارت اند از پیشانی، دو کف دست، دو سر زانو و نوک شست پاها، مسجد می نامند برای این است که اینها نیز به نوعی با سجده ارتباط دارند.^۲

تربیت ایجاد کردن تغییرات مطلوب در کسی یا مترئی و نیز به رفتارهای مناسب و مطابق با آداب و سنت های هر جامعه گویند.^۳ به فعلیت رساندن نیروی بالقوه که در دین مبین اسلام از وظایف حتمیه هر کسی شمرده شده که خود و هر کس که در حوزه تسلط اوست را تربیت کند و خویشتن را مسئول پرورش آن داند.^۴ فرآیند کمک به فرد تربیت پذیر برای ایجاد تغییر تدریجی در گستره زمان، در یکی از ساحت های بدنی، ذهنی، روحی و رفتاری اوست که به واسطه عامل انسانی دیگر برای دست یابی وی به کمال و شکوفاسازی استعدادها یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتارهای او است.^۵

ب) اهمیت آشنایی فرزندان با مسجد

یکی از مکان هایی که می توان کودک را با معنویت آشنا کرد، مسجد است و اولین گام به سوی نماز و عبادت، قدم نهادن در این مکان است. همواره باید کودک را تشویق نمود تا به عبادت و مسجد روی آورد چرا که اگر شالوده ساختمان معنوی کودک را مثل ساختمان جسمی او محکم بنا کرد آینده او که منتهی به نوجوانی و جوانی او می شود درخشان خواهد بود. یکی از ثمرات رفت و آمد به مسجد انس پیدا کردن با مسجد است همین که کودک می بیند دیگران در یک صف به سوی یک جهت و هدف، نماز می خوانند خود تأثیر مثبت می گذارد.^۶ از طرفی هم نوجوانی دورانی پراز تغییرات گوناگون است و مرحله ای انتقالی و مهم به شمار می رود. در این مرحله هر چه در زندگی گذشته نوجوان رخ داده است، در وضع فعلی او اثر می گذارد

۱. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱، ج ۷، ص ۶۹۸۵.

۲. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، جامعه ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۳۰۳.

۳. انوری، همان، ج ۳، ص ۱۶۸۶.

۴. حسینی دشتی، همان، ج ۱، ص ۴۹۵.

۵. اعرافی، علیرضا، فقه التریبه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۸.

۶. پرهیزکار، علی اکبر، تشویق و تنبیه کودکان، قم، پیام دبیر، ۱۳۸۳، ص ۱۴۲.

و اتفاقات و تربیت این مرحله نیز در وضع زندگی آینده‌اش تأثیرات پایداری خواهد داشت. از همین رو بسیاری از بزرگسالان به فرصت‌های ازدست‌رفته در دوران نوجوانی خویش برای ادامه تحصیل، کار، پیشرفت مذهبی و... افسوس می‌خورند. در زمانی که نوجوان به سرعت با تغییرات جسمانی مواجه می‌شود، اجتماع از او می‌خواهد که مستقل و مسئولیت‌پذیر باشد و روابطش را با همسالان به نحوی مناسب تنظیم کند. در این دوره از نوجوانان خواسته می‌شود که دروس خود را به خوبی مطالعه کنند، تکلیف‌های اسلامی را انجام دهند و برخی انتظارات دیگر که تحقق آن برای نوجوانان کار آسانی نیست. با توجه به موارد مذکور اهمیت مسجد به منزله محیطی تربیت‌کننده نمایان می‌شود.^۱

در مجموع حضور کودکان و نوجوانان در مسجد از اهمیت و ارزش ویژه‌ای برخوردار است و سنگ بنای آینده‌آن‌هاست. حضور آنان را در مسجد باید سرمایه تربیتی و الایی به حساب آورد، سرمایه‌ای که در آینده می‌توانند با کمک آن تجارت معنوی، اخلاقی و فرهنگی کنند.^۲

ج) عوامل مؤثر در جذب کودک و نوجوان به مسجد

۱. والدین:

جلوه‌های رفتاری والدین و نقش الگویی آنان در ترغیب فرزندان به نماز و مسجد از والاترین احساسات مذهبی است. به دیگر سخن زیباترین اوقات، زمانی است که فرزندان شاهد اقامه نماز پدر و مادر خود هستند، زیباتر از آن زمانی محقق می‌شود که یک رفتار را همراه با تجارب خوشایندی برای بچه‌ها فراهم کرد و آن بازکردن بابی از خانه به طرف مسجد است که کودکان و نوجوانان جهت ارضای نیازهای عاطفی خود از طریق مذهب ارضاء شوند. هنگامی که فرزندان پدر و مادر خود را در حال اقامه نماز مشاهده می‌کنند در روان آن‌ها احساسی بسیار لطیف و خوشایند جلوه‌گر می‌شود و به نماز و مکان نماز علاقه‌مند می‌شوند.^۳ این است که قرآن کریم می‌فرماید: «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ...»^۴ «ای فرزندان آدم! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد، با خود بردارید!...»

۱. رضایی، علی، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، قم، مؤسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۲، ص ۲۵۷.

۲. قرائتی، تقی، آیین امامت مسجد، قم، زبئی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۷.

۳. معاونت فرهنگ، آموزش و پژوهش ستاد اقامه نماز، نماز- مسجد و خانواده، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی ستاد اقامه نماز، ۱۳۹۰، ج ۲، صص ۶۱-۶۲.

۴. اعراف، ۳۱.

وجود مقدس امیر مؤمنان علی علیه السلام در نهج البلاغه این موضوع را این چنین تبیین فرموده اند که: صفحه دل نوجوان هم چون زمین مستعدی است که هیچ گیاهی در آن نروبیده و آماده هر نوع بذرافشانی است. «إِنَّمَا قَلْبُ الْحَدِيثِ كَالْأَرْضِ الْحَالِيَةِ مَا أُلْتِيَ فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبْلَتْهُ.»^۱

از فرمایش امیر مؤمنان علیه السلام چنین نتیجه گرفته می شود که نوجوانان عمیقاً نسبت به رفتار الگوهای مطلوبشان علاقه مند و کنجکاو هستند. وقتی به الگوی محبوبی علاقه مند شدند تلاش می کنند آن الگورادر نهاد وجودی خویش وارد نمایند. به عبارت دیگر وقتی آن ها نسبت به رفتار بزرگ سالان همچون پدر و مادر که الگوهای رفتاری فوق العاده مؤثری هستند، الگوگیری می کنند اثراتش در اعمال و رفتارشان ظاهر می شود.^۲

پس اگر چنین فضایی بر خانواده ها حاکم باشد که اهل مسجد، تهجد و نماز باشند، والدین بهترین و مطمئن ترین همراه برای کودکان و نوجوانان خواهند بود و رفتار آنان مورد توجه و تقلید آگاهانه قرار می گیرد. به قول نبی گرامی اسلام حضرت محمد صلی الله علیه و آله: «الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ وَ قَرِينِهِ.»^۳ «مرد هم کیش دوست و رفیق خود است.»

قابل ذکر است اگر در برنامه عبادی توسط والدین سهل گیری شود رفتن به مسجد و حضور کودکان و نوجوانان برای آنان در مسجد ملال آور نخواهد بود چرا که خداوند خود فرموده: «... يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ...»^۴ «... خداوند، راحتی شما را می خواهد، نه زحمت شما را!...» فرزندان همان گونه که به خوراک، پوشاک و بهداشت نیاز دارند از نظر رفتاری یک گرایش مذهبی و معنوی و دینی هم در وجودشان هست که شکوفایی و تقویت آن به حمایت و توجه کامل پدر و مادر نیاز دارد. اگر والدین به نیاز مذهبی فرزندان شان توجه کنند و از همان دوران کودکی در تقویت و شکل گیری آن کوشا باشند یقیناً نتیجه آن را در تربیت صحیح فرزندان و مقید بودن آنان به نماز و قوانین دینی خواهند دید.^۵

رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرمایند: «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ حَتَّىٰ يَكُونَ أَبَوَاهُ يَهُودَانِيَةً وَيَنْصَرَانِيَةً؛^۶ هر کودکی با فطرت خدایی متولد می شود و این پدر و مادر هستند که او را [از مسیر فطرت سلیم خود

۱. نهج البلاغه، نامه ۳۱ (نامه حضرت علی علیه السلام به امام حسن مجتبی علیه السلام). (۷)

۲. رک: معاونت فرهنگ، آموزش و پژوهش ستاد اقامه نماز، همان، ج ۲، ص ۶۳.

۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محمد باقر کمره ای، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۷۵.

۴. بقره، ۱۸۵.

۵. کریمی، رضا، کلیدها و تکنیک های طلایی تربیت برتر، قم، نسیم حیات، ۱۳۸۶، ص ۱۴۵.

۶. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۲۸۱.

منحرف ساخته [یهودی و نصرانی بار می آورند].»

۲.۲. دوستان:

خانواده به عنوان نخستین کانون تعلیم و تربیت نقش عمده‌ای در برقراری ارتباط کودکان و نوجوانان با مساجد دارد. بر این اساس اسلام سفارش می‌کند: «فرزندان را از کودکی به نماز و روزه عادت دهید تا تقید به فرایض در بزرگ سالی بر آنان دشوار نگردد». خانواده و دوستان از مهم‌ترین عوامل تشکیل دهنده شخصیت افراد هستند که در شکل‌گیری اندیشه تربیتی، سیاسی، تحصیلی و دینی فرد مؤثر خواهند بود. در خارج از خانواده، دوستان بر ارزش‌ها و بینش‌های کودکان و نوجوانان تأثیر زیادی دارند. از آنجایی که روابط دوستانه نوجوانان، قوی‌تر و مؤثرتر از دیگر رده‌های سنی است، اهمیت گروه دوستان بیشتر می‌شود. خانواده‌ها باید به گونه‌ای غیرمستقیم بر دوستان و دوست‌یابی فرزند خود نظارت کنند و ملاک‌های دوست خوب و اهمیت دوست و دوستی را برای آنان بازگو کنند تا فرزندشان به وسیله دوستان مؤمن و مقید به آموزه‌های دینی از جمله مسجد علاقه مند شوند.^۱

وقتی که نوجوان دوست مسجدی داشته باشد هنگامی که با یکدیگر از مدرسه و یا محیط ورزش و بازی برمی‌گردند و به طور کلی هر موقع که بیرون از خانه همراه باشند دوست او که مقید به اقامه نماز جماعت و اول وقت آن هم در مکانی مثل مسجد باشد او را با خود همراه می‌کند و به مسجد می‌برد ولی اگر روحیات دوست او روحیه دین‌گریزی و عدم تقید به نماز و امور دینی و نماز جماعت باشد و اشتیاقی به مکان‌های مقدس و مساجد نداشته باشد قطعاً در روحیه نوجوان هم تأثیر خواهد گذاشت و او را از این مسائل دور خواهد کرد.

۳.۱. امام جماعت مسجد:

امام جماعت در هر مسجدی عاملی مهم در پیشرفت مسجد به شمار می‌رود و اگر دارای ویژگی‌های لازم باشد تأثیری شایسته در تحولات مثبت در کودکان و نوجوانان و در نتیجه گرایش آنان به مساجد خواهد داشت.^۲ این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

۱. معاونت فرهنگ، آموزش و پژوهش ستاد اقامه نماز، همان، ج ۲، ص ۱۵۷.

۲. رضایی، همان، ص ۲۳۱.

۱-۳. آگاهی امام جماعت از مسائل مذهبی، فرهنگی و اجتماعی

اگر امام جماعت توانایی و اندوخته علمی زیادی داشته باشد هنگامی که سؤالی از طرف کودکان و نوجوانان در زمینه های مختلف مطرح شود او با استفاده از معلومات خود در زمینه های مختلف از جمله اعتقادی، جامعه شناسی، روانشناسی و... پاسخگوی آنان خواهد بود. همین قدرت علمی روحانی مسجد باعث اطمینان آنان خواهد شد لذا همواره سعی می کنند در مواقع لزوم با او ارتباط برقرار سازند و روشن است که برقراری ارتباط با یک روحانی ابتدا از مسجد شروع می شود.

۲-۳. وقت شناسی و حضور منظم

ضرورت دارد که امام جماعت در کلیه کارهای مربوط به مسجد نظم و انضباط را مراعات کند، به موقع به مسجد بیاید و نماز را اقامه کند، اوقات سخنرانی را تنظیم و با توجه به حال حضار مطالب خود را بیان کند و از ذکر مطالب اضافی خودداری ورزد.

۳-۳. شیوایی بیان

مطالبی که امام جماعت بیان می کند، باید حتی المقدور ساده و شیوا باشد و از تلفظ کلمات و جملات عجیب و غریب و نامأنوس بپرهیزد؛ یعنی در عین حال که علمی، تخصصی و باسواد صحبت می کند، سنگین و نامفهوم صحبت نکند و این باعث می شود که کودکان و نوجوانان به حرف هایش علاقه نشان دهند در غیر این صورت با توجه به روحیه و کم ظرفیت بودن آنان، خستگی و کسالت بر آن ها عارض می شود و این باعث بی میلی آنان به مسجد خواهد شد.^۱

۴-۳. خلاقیت و ابتکار

اگر امام جماعت این ویژگی را داشته باشد یعنی هر آنچه را که می خواهد به کودک و نوجوان بفهماند با ذکر مثال ها، حکایت های تاریخی، شوخ طبعی، داستان های شیرین و بارعایت نکات روانشناسی کودک و نوجوان به گونه ای زیبا عرضه کند مسجد برای آنان جذاب تر خواهد شد.

۳-۵. همراهی و دوستی بانوجوانان

امام جماعت مسجد می‌تواند با کنار گذاشتن بعضی از محدودیت‌های کاذب یا غیرضروری، بین خود و نوجوانان، آن‌ها را به خود نزدیک کند؛ به قدر معقول با آنان صحبت کند، احوال آن‌ها را در حالت عادی و غیرعادی جویا شود و حتی المقدور در هم نشینی‌ها همراه آنان باشد و از هر فرصتی برای بیان مقصود خویش و آموزش دین، اخلاق، ادب و احکام استفاده کند.

۳-۶. احترام و تواضع

احترام گذاشتن به دیگران و داشتن حالت تواضع در مقابل افراد، نوعی ارادت قلبی به آنان است و با این منش می‌توان دیگران را به خود جذب کرد حال اگر تواضع و احترام از جانب روحانی و رهبر معنوی، آن‌هم بانوجوانان و کودکان که دارای قلبی پاک و جویای صحبت هستند، صورت گیرد، قطعاً موفقیت‌های چشمگیری به دست خواهد آمد.

۳-۷. آراستگی ظاهری

روحانی و رهبر معنوی در اجتماع باید در قالب الگو و نمونه خوبی‌ها مطرح شود؛ بنابراین امام جماعت باید به بهترین وجه ممکن لباس بپوشد، تمیز باشد، محاسن مرتب داشته باشد و از عطر استفاده کند؛ شاید یکی از دلایل ضرورت این ویژگی به خاطر آن باشد که نوجوانان به ظاهر خود و دیگران توجه زیادی دارند.

۳-۸. توانایی جسمی

در برگزاری نماز جماعت و سخنرانی‌ها لازم است امام جماعت، مسائلی نظیر وقت دیگران و سن حاضران را مراعات کند؛ حال اگر امام جماعت سن بالایی داشته باشد، طبیعتاً نماز طولانی می‌شود و ممکن است مأمومین نوجوان خسته شوند.^۱

۴. هیئت امنای مسجد:

اگر هیئت امنای مسجد در ادای وظایف خویش جدّیت داشته باشند و مصمّم حرکت کنند، در

امور مسجد اختلال پیش نمی‌آید، پس وقتی که کودکان و نوجوانان ببینند که امور مسجد دارای نظم خاصی است گرایش بیشتری به مسجد پیدا می‌کنند.^۱

هیئت امنای باید به مسئله نوجوانان اهتمام داشته باشند و باید توجه کنند که اداره امور مساجد نباید به شکل سنتی باشد، یعنی به شکلی که گاهی اوقات مشاهده می‌شود اکثر کودکان و نوجوانان را به دلیل شلوغ کردن، حرف زدن و غیره از مسجد بیرون می‌کنند، یا نسبت به آنان بدرفتاری می‌شود، چرا که این نوع برخوردها سابقه بدی را در اذهانشان باقی می‌گذارد.^۲

۵. بهداشت مسجد:

مساجد محل نشر معارف و فرهنگ اسلامی هستند و مأذنه‌های آن ندای نویدبخش سعادت و پاکیزگی و شعار النظافه من الایمان را سرمی‌دهد پس سزاوار است که نخست خود این مکان‌ها به این شعار جامعه عمل ببوشانند. هرگاه فضای مسجد پاکیزه باشد و موارد آزاردهنده در آن نباشد فضایی به وجود خواهد آمد که شمیم عطر آگین آن انسان را به طرف خود خواهند کشاند.^۳ یکی از مأموریت‌های مهم حضرت ابراهیم و اسماعیل: این بود که همیشه مساجد را پاک و مطهر نگاه دارند: «... وَ عَهْدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ»^۴ «... و ما به ابراهیم و اسماعیل امر کردیم که: خانه مرا برای طواف‌کنندگان و مجاوران و رکوع‌کنندگان و سجده‌کنندگان، پاک و پاکیزه کنید!» لذا مسئولان مسجد در خصوص نظافت منظم مسجد توجه بیشتری را مبذول دارند تا رعایت این مسئله منجر به رغبت بیشتر نوجوانان به مسجد شود.

۶. امکانات تفریحی و سرگرمی در کنار مسجد:

در زمان ما دامنه تهاجم دشمن به قلمرو اندیشه‌های دینی گسترش یافته است و دشمنان برای تباه کردن جوامع اسلامی و گمراه نمودن نوجوانان مسلمان از صدها شیوه و ابزار گوناگون بهره می‌جویند در مقابله با این موج ضد فرهنگی و دینی باید تمامی ابزار و امکانات موجود را

۱. همان، ص ۲۲۷.

۲. همان، ص ۲۳۸.

۳. عرشی نیاسر، عباس، مسجد گوهری همتا، قم، معروف، ۱۳۸۷، ص ۱۰۸.

۴. بقره، ۱۲۵.

به کار بست و یک کار تبلیغی اصولی را از سنگر مساجد پی ریزی نمود. از جمله کارهای زیربنایی در این زمینه بنا نهادن مؤسسات و مراکز آموزشی فرهنگی در کنار مساجد است. وجود چنین مراکزی نسل امروز را با مسجد پیوند می دهد و از تکرار افسانه تلخ و غمبار جدایی دین از دانش و نسل جدید جلوگیری می کند.^۱

بهتر است در کنار مساجد مکانی برای بازی کودکان قرار داده شود تا به شوق بازی و یا اسباب بازی بیایند و کم کم با مسجد آشنا شوند گرچه به شوق تفریح و بازی می آید ولی کم کم عشق به مسجد پیدا می کنند در این صورت روحیه امید و تعبد در او زنده شده و از کودکی با معنویت در لباس بازی آشنایی پیدا کرده، بازی و مسجد در کنار هم نقش می بندند.^۲

۷. هدیه و محبت:

رسول خدا ﷺ فرمودند: «الْهَدِيَّةُ تُورِثُ الْمَوَدَّةَ»^۳ «هدیه، محبت می آورد». شخصی می گفت: «با فرزند کوچکم به مسجد و برای نماز جماعت رفتیم. بین دو نماز، شیرینی به افراد دادند. فردا شب پسرم گفت: بابا! مسجد نمی رویم؟ از آن پس هر وقت او را به مسجد می برم، اگر شیرینی و... نبود، وقتی بیرون آمدیم حتماً برایش شکلات می خرم تا پیوند مسجد آمدن با برخورداری از یک چیز دوست داشتنی در ذهن او گسسته نشود و علاقه به مسجد و نماز، تداوم یابد.»^۴

می توان گفت اگر در مناسبت های مربوط به اهل بیت (ع) در مسجد مراسمی برپا شود و بعد از آن پذیرایی انجام گیرد باعث گرایش بیشتر کودکان و نوجوانان به مسجد خواهد شد. اگر در مسجد برای آنان جشن تکلیف گرفته شود و به آنها شیرینی و عیدی و کادو داده شود یا اعطای مدال و اهدای جوایز و تشویق ها در مسجد برگزار شود، خواه ناخواه تأثیر مطلوب خود را خواهد گذاشت؛ و این گره زدن خوشی های زندگی با نماز و مسجد خواهد شد.^۵

۱. نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، قم، مؤلف، ۱۳۷۳، ج ۲، صص ۱۶۳-۱۶۴.

۲. پرهیزکار، همان، صص ۱۴۳-۱۴۴.

۳. مجلسی، همان، ج ۷۴، ص ۱۶۶.

۴. محدثی، جواد، عشق برتر، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۱، ص ۶۹.

۵. رک: همان، ص ۶۹.

د) آثار و فواید گرایش کودکان و نوجوانان به مسجد

۱. دین آموزی و تقویت ایمان و اعتقاد:

اگر کودکان و نوجوانان پایه‌های اعتقادی استوار و تربیت دینی درست نداشته باشند، آسیب‌پذیرترین قشر جامعه در مقابل امواج گناه و فساد اخلاقی و اجتماعی به شمار می‌آیند. دشمنان اسلام و انقلاب اسلامی نیز، برنامه و بودجه زیادی را برای تهاجم فرهنگی اختصاص داده‌اند و با همه ابزارها و شیوه‌ها در پی جدا ساختن این قشر جامعه از جریان مقدس اسلام و مسائل توحیدی و اعتقادی هستند. چه خوب است که برای صیانت آنان از این آفت‌ها برنامه‌ریزی کرد.^۱ می‌توان گفت یکی از این برنامه‌ها به مسجد بردن آنان است؛ چرا که مسجد در تغذیه فکری، روحی، عاطفی و هدایت آنان در بستر صراط مستقیم و براساس قرآن و عترت به عنوان مکان مقدس گام بزرگی را می‌تواند بردارد.

شرکت در نماز و حضور در مساجد، گواه ایمان و اعتقاد انسان است. چنانچه در روایت معصومین: هست که می‌فرمایند: «شرکت در نماز جماعت مسجد، دلیل و گواه بر نمازخوان بودن آن در بین مردم است»^۲ و در جای دیگری فرمایند: «إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ الْمَسَاجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ ...»^۳ «رفت و آمد مداوم در مسجد شهادت و گواه بر ایمان وی خواهد بود ...»

فردی که به مسجد رفت و آمد داشته باشد از آموزه‌ها و صحبت‌های دیگران استفاده می‌کند، وقتی که نوجوانی در مسجد برای نماز حاضر شود و بعد از نماز صحبت‌های امام جماعت را بشنود در ایمان و اعتقاد او اثرات بسیار سازنده‌ای را می‌گذارد چرا که امام جماعت در مورد مسائلی چون امامت، ولایت، معاد، قبر و قیامت، دنیا و مذمت دنیاگرایی در قالب احادیث و حکایات سخنرانی می‌کند در روحیه وی اثر گذاشته و باعث تقویت مبانی اعتقادی و ایمان او خواهد شد.

۲. تعلیم قرآن و دعا:

در میان همه مباحث و علوم دینی، پرداختن به علوم قرآن در مسجد دارای اهمیت ویژه است زیرا قرآن و مسجد پیوندی خاص با یکدیگر دارند. پیامبر گرامی اسلام فرموده‌اند: «إِنَّمَا نُصِبَتْ

۱. همان، ص ۷.

۲. ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، قم، دآوری، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۲۵، باب ۱۸، علة الجماعة.

۳. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۳۶۲.

المَسَاجِدُ لِلْقُرْآنِ» (مساجد را برای (خواندن و فهمیدن) قرآن بنا کرده اند.» و نیز فرموده اند: «مَنْ أَحَبَّ الْقُرْآنَ فَلْيُحِبِّ الْمَسَاجِدَ»^۲ «دوستدار قرآن، مسجد را نیز باید دوست داشته باشد.»

۳. پرورش حب اهل بیت علیهم السلام

یکی از راه های محبت اهل بیت در کودکان و نوجوانان، پدید آوردن صحنه ها و فضاهایی است که آن ها در شرایط روحی خاصی قرار بگیرند و به تدریج حس درونی آنان بیدار شود و جذب گردند. چه بسا اگر آنان را به حال خود رها کرد، به این سمت و جهت کشیده نشوند و به مجالس دعا و توسل نیایند. ولی اگر ترتیبی دهیم که در این فضا قرار گیرند، جذب می شوند. مثلاً اردوهای فرهنگی و زیارتی و دیدار از حرم ها، زیارتگاه ها، شرکت در مجالس دینی و دعا و توسل و عزاداری و ملاقات با شخصیت های معنوی، برگزار شود.^۳ بنا به نظر بنده این امور با حضور آنان در مسجد به دست می آید وقتی که کودک و نوجوان در مسجد حضور پیدا می کنند و در مسجد مجلس عزا و نوحه برپا شود عواطف آنان بر محور اهل بیت علیهم السلام رشد و تعالی می یابد.

۴. دوست یابی:

هنگامی که یک کودک و نوجوان به مسجد رفت و آمد داشته باشد می تواند دوستان زیادی پیدا کند و از دوست یابی در مراکز سوء و فحشاء و دوستان ناباب مصون بماند. حضرت علی علیه السلام هنگام بر شمردن آثار رفت و آمد و مراد به با این مکان مقدس یکی از فواید آن را «... أَخَا مُسْتَفَادٍ فِي اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ...»^۴ «... برادر ایمانی که در مسیر خداوند از او استفاده کند...» بیان می فرمایند؛ و نیز از مضمون حدیث معصوم که می فرمایند افرادی که وارد مساجد می شوند افراد شایسته و اصیل هر قومی هستند، می توان استفاده کرد که به یقین همه کس توفیق نخواهد داشت نامش در شمار افراد دعوت شده به مسجد باشد و مسجد جایگاه افراد شایسته و مورد اعتماد است لذا می توان در آنجا دوستان دینی و واقعی خود را پیدا کرد.^۵

۱. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البیت علیهم السلام ۱۱۰۴، ج ۵، ص ۲۱۳.

۲. نوری، همان، ج ۳، ص ۳۵۵.

۳. محدثی، همان، ص ۷۱.

۴. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۳۷.

۵. عرشی نیاسر، همان، ص ۶۷.

۵. نظم آموزی:

مسجد در یک جامعه اسلامی جایگاه تجمع منظم و همه روزه مؤمنان حق جوست. آوای ملکوتی اذان به خودی خود آنان را به مسجد فرامی خواند و جلسه ای منظم از دوستداران معارف اسلامی فراهم می آید بنابراین وقتی که کودکان و نوجوانان به مسجد بیایند و این نظم و هماهنگی اهل مسجد با همدیگر و با امام جماعت را می بینند این را برای خود الگو قرار می دهند و مسئله نظم و یکپارچگی بیشتر برایشان تجلی و بروز پیدا می کند.^۱

۶. ایجاد آرامش روحی و روانی:

مسجد خانه الهی در گستره زمین و پناهگاه مؤمنان است. در آنجا دل ها با ذکر و یاد خدا آرام گرفته، از تنش های روانی دور می شوند. جسم در سایه آرامش روحی سالم و متعادل می شود بنابراین آرامش روح تندرستی انسان را تضمین می کند و این اطمینان و آرامش که نتیجه ذکر خداست «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^۲ «آن ها کسانی هستند که ایمان آورده اند و دل هایشان به یاد خدا مطمئن (و آرام) است؛ آگاه باشید، تنها با یاد خدا دل ها آرامش می یابد!» در سایه مذهب و قداست مکان های مذهبی به اوج خود می رسد. پس اگر کودک و نوجوان امروز به مسجد رفت و آمد داشته باشند تندرستی روحی و روانی آن ها تضمین شده خواهد بود همان طور که حضرت رسول اکرم ﷺ می فرماید: «... مَنْ كَانَتْ الْمَسَاجِدُ بَيْتَهُ صَمِنَ اللَّهُ لَهُ بِالرَّوْحِ وَالرَّاحَةِ...»^۳ «هرکس مساجد خانه اش باشد خداوند آسایش و آرامش را برای او ضمانت می کند.»

۷. پرکردن اوقات فراغت:

هرگاه کودک و نوجوان به مسجد رفت و آمد داشته باشند و در مسجد با برنامه های مختلف، پرمحتوا و متنوع مشغول شود از این راه ها ارضاء فکری می گردد و هیچ گاه در ذهنش مکانی برای فرهنگ مبتذل غرب باقی نمی ماند.^۴

۱. نوبهار، همان، ج ۲، ص ۱۶۲.

۲. رعد، ۲۸.

۳. نوری، همان، ج ۳، ص ۳۶۲.

۴. عرشی نیاسر، همان، ص ۴۵.

برای پر کردن اوقات فراغت آنان خوب است که به مناسبت‌های مختلف، مسابقه‌های کتاب‌خوانی، اردوهای تفریحی-زیارتی از طرف مسجد برگزار شود و نوجوانان در این مسابقات و اردوها شرکت کنند این کار باعث می‌شود که اوقات فراغت آن‌ها به طور مفید و با معنویت پر شود و آن‌ها متوجه می‌شوند که مسجد علاوه بر اینکه جایگاه عبادت است مکانی برای تفریحات سالم نیز هست.

۸. تقویت خلاقیت و مسئولیت‌پذیری:

امیر مؤمنان علی علیه السلام می‌فرمایند: «لَا تَسْتَضْعِرَنَّ عِنْدَكَ الرَّأْيَ الْخَطِيرَ إِذَا أَتَاكَ بِهِ الرَّجُلُ الْحَقِيرُ»^۱ «افکار ارزشمند افراد غیر مهم را کوچک نشمارید.» با توجه به فرمایش حضرت می‌توان گفت که چه خوب است برای آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان و نوجوانان، مسئولیت‌هایی چون مؤذن و مکتب‌بودن بر عهده آنان گذاشته شود و نیز هنگام برگزاری مراسم‌های مذهبی از جمله اعیاد و ایام شهادت معصومین علیهم السلام که مسجد نیاز به تزئین و یا سیاه‌پوشی دارد از آن‌ها کمک گرفت، هنگام قرائت قرآن، توزیع و جمع کردن این کتب مقدس را بر عهده آنان گذاشت. برای تمیزی و نظافت محیط مسجد از آنان کمک گرفت. برای پیشبرد فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی از تفکرات آن‌ها بهره گرفت که این باعث شکوفایی استعداد‌های نهفته آنان و تقویت نیروی خلاقیت و ابتکار در آن‌ها و علاقه بیشتر به مسجد و نماز می‌شود.

۹. پرورش روحیه جمع‌گرایی:

از تأثیرات مناسب مسجد بر تعلیم و تربیت افرادی که در آن حضور می‌یابند تقویت و پرورش روح جمع‌گرایی، انعطاف‌پذیری، نظم‌پذیری و پیوستن به جمع را می‌توان برشمرد. حضور در مسجد درون‌گرایی، خودمحوری افراطی و بیگانگی از جمع را از کودکان و نوجوانان دور می‌کند. هنگامی که آنان وارد مسجد می‌شوند با افکار گوناگون، اشخاص متفاوت برخورد می‌کنند این علاوه بر آثار تربیتی و آموزشی، روح فردگرایی و خودبینی را در آنان از بین می‌برد و باعث می‌شود تنها به منافع شخصی خود فکر نکنند و در صورت تراحم منفعت شخصی و منافع جامعه، مصلحت شخصی را کنار گذاشته و جامعه را از خود بدانند.^۲

۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غررالحکم و درر الکلم، قم، دفتر تبلیغات، ۱۳۶۶، ص ۴۴۱.

۲. رک: عرش نیاسر، همان، صص ۶۲-۶۳.

نتیجه‌گیری:

مسجد مکانی مقدّس است که در ابتدا تداعی‌کننده نماز جماعت و مراسم‌های دینی و مذهبی می‌باشد اما اسلام مسجد را پایه‌گذاری نمود تا افزون بردعا و نیایش و عبادت کانون تعلیم و تربیت و فعالیت‌های آموزشی و فرهنگی نیز باشد. یکی از کارکردهای مهمّ این نهاد مقدّس کاربری آن در خصوص امور تربیتی و آموزشی است. این مکان با کارکردهای زیادی که دارد می‌تواند والدین و تمامی دست‌اندرکاران تربیت را کمک نموده و راه‌گشای بسیاری از مشکلات تربیتی آنان به شمار رود و از این طریق می‌توانند استعدادهای فطری خداجویانه کودکان و نوجوانان خود را بیدار نگه داشته و باعث تقویت باورهای مذهبی و اعتقادی آنان شوند.

راهکارها:

- انتخاب امام جماعت جوان، صبور، مشاور و خلاق برای مساجد.
- تعلیم خانواده‌ها جهت تربیت فرزندان بر محور مسجد و نماز جماعت.
- تشویق فرزندان با هدایا و جوایز به خاطر شرکت در نماز جماعت و حضور در مسجد.
- برگزاری مسابقات فرهنگی و کتاب‌خوانی در مساجد.
- شناساندن آثار نماز و حضور در مسجد به فرزندان و با کمک رسانه‌های جمعی، گنجاندن چنین مطالبی در کتب درسی توسط آموزش و پرورش.

فهرست منابع و مآخذ:

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه، ترجمه حسین انصاریان.
۱. ابن بابویه، محمد بن علی، علل الشرائع، قم، داوری، ۱۳۸۵.
۲. ابن بابویه قمی، ابوجعفر محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۳ق.
۳. اعرافی، علیرضا، فقه التریبیه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷.
۴. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱.
۵. پرهیزکار، علی اکبر، تشویق و تنبیه کودکان، قم، پیام دبیر، ۱۳۸۳.
۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، تصنیف غررالحکم و درر الکلم، قم، دفتر تبلیغات، ۱۳۶۶.
۷. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البتیة (ع.ک)، ۱۱۰۴ق.
۸. حسینی دشتی، سید مصطفی، معارف و معاریف، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۹.
۹. رضایی، علی، جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، قم، مؤسسه فرهنگی ثقلین، ۱۳۸۲.
۱۰. طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
۱۱. عرش‌نیاسر، عباس، مسجد گوهری همتا، قم، معروف، ۱۳۸۷.
۱۲. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۴.
۱۳. قرائتی، تقی، آیین امامت مسجد، قم، زینتی، ۱۳۹۰.
۱۴. کریمی، رضا، کلیدها و تکنیک‌های طلایی تربیت برتر، قم، نسیم حیات، ۱۳۸۶.
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محمد باقر کمره‌ای، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۶. مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۷. محدّثی، جواد، عشق برتر، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۱.
۱۸. معاونت فرهنگ، آموزش و پژوهش ستاد اقامه نماز، نماز - مسجد و خانواده، تهران، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی ستاد اقامه نماز، ۱۳۹۰.
۱۹. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۰.
۲۰. نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، قم، مؤلف، ۱۳۷۳.

٢١. نورى، حسين بن محمدتقى، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت ١٤٠٨ق .

نرم افزارها:

٢٢. جامع تفاسير نور ٢/١، مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى .
٢٣. جامع الأحاديث ٣/٥، مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى .

وضعیت‌شناسی رابطه جوانان و مسجد

حمید میرعباسی^۱

چکیده

در این نوشتار در پی پاسخ به این سؤال هستیم که در حال حاضر مساجد با چه مسائلی در زمینه جذب جوانان مواجه هستند؟ برای پاسخ به این سؤال با استفاده از روش مطالعه کیفی و رویکرد تحلیل محتوای کیفی و با انجام مصاحبه با ۹۰ نفر از مردم و امامان جماعت مساجد شهر تهران، به دو نوع وضعیت در این زمینه برخورد کردیم. این دو وضعیت عبارت بودند از رهیافت نیازمحور و رهیافت آسیب‌محور. نتیجه حاصل از این دو رویکرد نشان دهنده این نکته بود که از یک سو ما برای انجام فعالیت جامعه‌پذیری دینی در مساجد نیاز به برنامه و اتاق فکر قوی داریم و از سوی دیگر امروزه مسجد به محلی برای پر کردن خلأهای دیگر نهادهای جامعه تبدیل شده است.

کلیدواژه:

مسجد، جوانان، رهیافت نیازمحور، رهیافت آسیب‌محور، روش کیفی.

مسجد از جمله مهم‌ترین و فعال‌ترین کانون‌های ارتباطات سنتی در ایران بعد از اسلام بوده است. (فرقانی، ۱۳۸۷: ۸۵) به همین دلیل در حوزه ارتباطات سنتی و در زمینه فعالیت مسجد می‌توان کارکردهایی نظیر ترویج و تقویت باورها، عقاید عمومی و فرهنگ را از مسجد انتظار داشت.

اما تفاوت مسجد با دیگر نهادهای جامعه در محتوایی است که این نهاد ارائه می‌دهد، محتوا و یا پیامی که در حوزه مسجد انتقال پیدا می‌کند، متکی است بر مفاهیم دینی و ملازم با جامعه‌پذیری دینی. این کارکرد در سالهای پیش از انقلاب اسلامی به شکل واضح برعهده این نهاد بوده است. پس از پیروزی انقلاب و با تغییراتی که در سطح جامعه اتفاق افتاد، در کنار این نهاد، نهادهای ارتباطات رسانه‌ای نیز مکمل این امر (جامعه‌پذیری دینی) و البته هر سال نیز این روند سمت و سوی تازه‌ای می‌یابد.

حضور ارتباطات رسانه‌ای و تحول در سطح تکنولوژی در سطح جامعه و تغییر در فرهنگ موجب شده است که امروزه ما با افتی در سطح جذب به مساجد مواجه باشیم و البته این مسئله در سطح جوانان بیشتر است؛ (م.ش. فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸) از این رو این مقاله به بررسی این امر می‌پردازد و سعی می‌کند رهیافت‌های فعلی جامعه را در مورد جذب و یا عدم جذب جوانان به این نهاد سنتی و مهم، را مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد. روش تحقیق در این پژوهش کیفی است که در پی یافتن چگونگی ساخت جهان اجتماعی است، البته در این ساخت، نقش انسان یا فرهنگ و کنش‌های انسانی مورد توجه قرار می‌گیرد. (ایمان، ۱۳۸۸: ۱۴۲)

از این روی در این تحقیق براساس برنامه پژوهش کیفی از روش تحلیل محتوای کیفی به عنوان روش مرکزی و روش مطالعه اسنادی به عنوان تکمیل‌کننده شده است. ضمناً در این پژوهش از مصاحبه به عنوان ابزار محوری در زمینه جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده؛ و در کنار آن از روش مشاهده مشارکتی در جهت تکمیل جمع‌آوری اطلاعات استفاده گردیده است.

در طول مدت غریب به ۳ ماه کار میدانی در این تحقیق، تعداد ۹۰ مصاحبه با مردم تهران و امامان ۱۴ مسجد، انجام شد.

به طور کلی براساس مطالعات صورت گرفته در شهر تهران می‌توان، دو نگرش کلی را در مورد

دلایل عدم حضور جوانان در مسجد از یکدیگر بازشناسی کرد. این دورهیافت عبارت هستند از: ۱- رهیافت نیاز محور و ۲- رهیافت آسیب محور که در این مقاله در پی تبیین پرسش اصلی بواسطه این دورهیافت خواهیم بود.

الف: رهیافت نیاز محور

در این رهیافت بحث بر سر این است که امروزه جامعه دچار تحول و دگرگونی شده است و این تحول و دگرگونی می باید در ساخت نهادی مانند مسجد نیز دیده شود؛ و از کسانی که در این رهیافت قرار می گیرند خواستار ایجاد کارکردهای جدیدی در مسجد می باشند که مناسب با تحولات امروزی است. (م. ش. ناری ایبانه، ۱۳۸۲)

اگر از زاویه ای درست به این مطلب نگاه کنیم و واضح است که امروزه جامعه ما، در حال گذار است و ساختار تازه ای را به وجود آورده و تجربه می کند؛ از این رو است که برخی از صاحب نظران معتقدند وقتی نهادهای دیگر جامعه کارکردهای خود را به درستی انجام ندهند توجیهی برای ورود که فعالیت های غیر دینی با وجهه مذهبی به داخل نهادی مانند مسجد به وجود می آید و به عنوان یک کارکرد جدید در آن تعریف می گردد. (م. ش. محمدی، ۱۳۸۱: ۲۳۴)

در نتیجه کارکردهای تازه ای که به نهاد مسجد در جامعه ما تحمیل می شود به نوعی ناشی از کم کاری باقی نهادهای موجود در جامعه است؛ و مسجد به عنوان یک نهاد اصلی که مورد مراجعه توده مردم می باشد، در این وضعیت، کارکردهای غیر دینی را به توجیه دینی، انجام می دهد.

این بحث را می توان در دو بخش کلی پیگیری نمود که عبارت است از: ۱- ارتباطات ۲- فعالیت های جانبی.

هر کدام از این دو خود، دارای زیر مجموعه هایی می باشد؛ ولی آن چه که در نگاه اول می توان بدان اشاره کرد این که هر دو نشان از جامعه ای در حال تحول و عدم کارایی نهادهای موجود در آن می باشند.

۱. ارتباطات

یکی از مقوله هایی که در رهیافت نیاز محور مورد اشاره قرار گرفته است، بحث ارتباطات است که البته این خود به چند بخش تقسیم می شود.

۱-۱. ارتباطات میان فردی

در اینجا بحث پیرامون نحوه برقراری ارتباط میان افراد مسجدی با جوانان است، که طیف گسترده‌ای از مباحث می‌باشد؛^۱ در این بخش و بخش‌های دیگر به صورت منطقی ارائه بدهیم. وقتی از ارتباط سخن به میان می‌آید بحث بر سر این است که چگونه می‌توان جوانان را به مسجد فراخواند؛ نظر تعدادی از مردم روش «گفتگو با جوانان»^۲ برای حضور در مسجد است. این گفتگو به منزله دعوت جوانان برای حضور در مسجد است که البته می‌توان آن را نوعی نوآوری دانست چرا که در گذشته چنین رویکردی در میان مردم وجود نداشت. معمولاً در گذشته بچه‌ها و جوانان به صورت تعبدی در مسجد حاضر می‌شدند اما می‌بینیم امروز بخشی از بدنه جامعه خواهان گفتگو با جوانان برای حضور آنان در مسجد هستند.

مردم برای این که این گفتگو و ارتباط بیشتر مؤثر باشد راهکارهای مختلفی ارائه می‌دهند. در مرحله اول معتقدند، «با جوانان دوست شود» و یا غیر از دوستی با جوانان، «تشویق کردن جوانان» است که این تشویق خود دارای ابعادی است، در نگاه نخست «وقتی جوانی وارد مسجد می‌شود او را تشویق کنند» و این عمل مستمر باشد، «تشویق جوانان باید بیشتر باشد» و تشویق این یا به صورت خاص از ناحیه افراد تأثیرگذار در مسجد انجام پذیرد مانند «تشویق خود امام جماعت»؛ به طور کلی رابطه دوستانه با جوانان و تشویق‌های مستمر ایشان و هم چنین استفاده از افراد تأثیرگذار در این روند از جمله راهکارهای جذب جوانان و از جمله نیازهای فعلی فضای حاکم بر مساجد است که از نقطه نظر مردم و امامان مسجد بیان شده است.

بحث دیگری که در حوزه ارتباطات میان فردی مطرح می‌شود بخش نیازسنجی است، کسانی که از زاویه رهیافت نیازمحور به مسجد می‌نگرند اعتقاد دارند که باید نسبت به «شناخت تقاضاهای جوانان» اقدام کرد و یا به بیان دیگر در این رهیافت «جوانان را درک کنیم». برای شناخت نیازها و تقاضاها و یا همان درک جوانان در این رهیافت (نیاز محور) می‌توان از چند طریق عمل کرد که عبارتند از: ۱. «نگاه به طرز فکر آن‌ها»؛ ۲. «نزدیک بودن به جوان‌ها» و البته راه‌های رسیدن به این دو «صحبت کردن با جوانان، و اهمیت دادن به آن‌ها» است.

به طور کلی در رهیافت نیازمحور، ارتباط، برای فهم نیازهای جوانان از طریق گفتگو است که

۱. البته بخشی از آن مربوط به رهیافت نیازمحور است که مطرح می‌شود و بخشی از آن مربوط به رهیافت آسیب‌محور می‌باشد که در جای خود بیان خواهد شد.

۲. مطالبی که به این صورت در گیومه «» است متن مصاحبه‌های انجام شده است.

بر پایه شناخت دیدگاه‌های جوانان به همراه نزدیک بودن با آنان در قالب روابط دوستانه، مورد نیاز فضای کنونی مسجد می‌باشد.

اگر بخواهیم در حوزه روابط میان فردی نتیجه‌گیری کلی از مباحث ذکر کنیم، باید که، بحث و گفتگو، از جمله مباحثی است که هم به عنوان مقدمه حضور و همه برای تداوم حضور جوانان، مورد نیاز است، در مقدمه حضور جوانان در مسجد، گفتگو با وی از دید مصاحبه شونده‌گان باعث می‌شود که ایشان به نوعی ارزشمند بودن در وجود خود احساس کنند و این امر به خودی خود موجبات حضور مستمر او در مسجد است.

اما در بخش دوم که باعث ادامه حضور جوانان در مسجد می‌شود، بحث اصلی بر سر نیازهای جوانان است به نحوی که این ارتباطات میان فردی موجب می‌شود که مسئولین و بزرگان مسجد از نیازهای جوانان آگاهی یابند و در پی برآورده کردن این نیازها باشند؛ به بیان دیگر اگر مسجد را یک نهاد مرکزی مهم در جامعه اسلامی بدانیم این نهاد باید نیازهای افراد جامعه را بر اساس تغییر و تحولات زمان فراهم و برآورده سازد.

اگر مسجد و یا نهادی که چنین کارکردی را در جامعه دارد، نتواند به این نیازها پاسخ دهد، به طور منطقی می‌توان نتیجه گرفت که حیات آن در جامعه پایان خواهد یافت و نهادهای دیگری که این نیازها را می‌توانند برطرف کنند جای او را خواهند گرفت.

پس گفتگو و ارتباطات میان فردی در این رهیافت به عنوان عامل زمینه‌ساز و عامل تداوم‌دهنده حضور جوانان شناخته می‌شود.

۱-۲. ارتباطات جمعی

در حوزه ارتباطات جمعی از دید رهیافت نیاز محور بحث اصلی حول محور تبلیغات مطرح می‌شود، و دارای دو ساحت مختلف است: الف) در مورد چه چیزهایی تبلیغ شود، ب) متولیان این تبلیغات چه کسانی هستند.

مهم‌ترین بحثی که در زیر مقوله «در مورد چه چیزهایی تبلیغ شود» مطرح می‌شود عبارت است از: ۱. «تبلیغ مساجد»؛ ۲. «تبلیغ برای نماز خواندن».

بر اساس تلقی رهیافت نیاز محور امروزه هم چنان که سازمان‌ها و نهادهای مختلف برای مسائل مختلف تبلیغ می‌کنند برای مساجد، نماز و حضور جوانان در مساجد نیز نیاز است که

تبلیغات از طرف سازمان‌ها و وسایل ارتباط جمعی صورت گیرد.

این رهیافت معتقد است که این تبلیغات باید از چند مجاری انجام پذیرد که عبارت هستند از: ۱. «از طریق تبلیغ کلامی از طریق دوست و آشنایان»؛ ۲. «وزارت فرهنگ و ارشاد تبلیغ نکند، نمی‌توان جوانان را به زور به مساجد آورد»؛ ۳. «صدا و سیما» و به ویژه از «طریق تلویزیون». به نوعی این گروه از مصاحبه‌شوندگان، معتقد هستند که جامعه امروز ما بر مبنای تبلیغات دست به جذب می‌زند و تبلیغات برای مردم امروزه مهم است، از این که نیاز است در مورد نماز و حضور جوانان در مساجد نیز تبلیغ صورت گیرد.

یکی از یافته‌های خاص این نوشتار همین نیاز به انجام تبلیغ در مورد مسجد و نماز است؛ چرا که محقق تصور نمی‌کرد که در جامعه ما این تلقی باشد که برای رفتن به مسجد و یا نماز خواندن تبلیغات لازم است، و البته مهم‌ترین دلیل آن نیز این بود که تبلیغات در جهان معاصر بیشتر جنبه مادی دارد و کمتر دیده به جنبه‌های انسانی و فرامادی در آن توجه می‌شود، هر چند که در دهه‌های پایانی قرن بیستم بحث بازاریابی اجتماعی و تبلیغات اجتماعی مطرح شده است. (م. ش. رابرتس و مکویی، ۱۳۷۸: ۱۵۸-۱۵۹)

از همین روی برای محقق این سؤال پیش آمد که «چرا مردم و برخی از امامان جماعت مورد مصاحبه خواهان انجام تبلیغات برای مسجد و نماز خواندن می‌شوند؟»؛ پاسخ احتمالی برای این سؤال را می‌توان در نحوه شکل‌گیری ارتباطات مذهبی در جامعه فعلی مشاهده کرد به صورتی که امروزه رسانه‌ها و به ویژه تلویزیون با ارائه برنامه‌های مختلف در حوزه مذهب در ایام مختلف سال این ذهنیت را به وجود آورده‌اند عامل تبلیغ دین در جامعه ما می‌باشند، اما مخاطبان در این میان هیچ‌گونه نشانه خاصی در زمینه تبلیغ نماز و یا مساجد را در این رسانه‌ها، مشاهده نمی‌کنند به همین دلیل بیان می‌کنند که همانند بقیه مطالبی که رادیو و تلویزیون، در مورد دین ارائه می‌کنند، در زمینه مساجد و نماز نیز به ارائه مطالب و برنامه‌پردازند؛ از این رو است که به گمان نویسنده معتقدین به رهیافت نیاز محور معتقدند که باید تبلیغات در زمینه نماز و مساجد شکل گیرد.

۲. فعالیت‌های جانبی

در بخش دوم رهیافت نیاز محور بحثی که مطرح است، وجود فعالیت‌های جنبی در مساجد

است، به این معنی که در کنار اقامه نماز جماعت در مساجد نیاز است که برنامه‌های دیگری از طرف متولیان و امام جماعت در زمینه حضور جوانان در مسجد برگزار شود؛ جوانان بر اساس این دیدگاه، مسجد را باید مکانی بدانند که توانایی برآورده شدن نیازهای مربوط به این سن را داشته باشد.

از این روی است که این مقوله خود دو بخش دارد: امکانات؛ فعالیت‌ها.

۲-۱. امکانات

در حوزه امکانات، نیاز امروزه مساجد با گذشته تفاوت دارد. از این رو وجود فضاهای ساختمانی در مسجد و یا کنار آن، داشتن امکانات روزآمد مانند رایانه و اینترنت و امثال این موارد که البته هر روزه نیز بیشتر می‌شود؛ دو عامل اصلی است که در این بخش در زمینه حضور جوانان تأثیرگذار هستند.

در حوزه فضاهای ساختمانی، مهم‌ترین مسائلی که مطرح می‌شود در زمینه ساخت سنتی مسجد است. ساخت سنتی مسجد به وضعیتی اشاره دارد که در آن مسجد صرفاً به عنوان محل عبادت شناخته شده است و تمام فضای آن برای این امر اختصاص یافته است به صورتی که شما نمی‌توانید بر اساس نیازهای امروزی مسجد، فضایی را در آن بیابید که بتوانید فعالیت‌های امروزی را در آن سامان دهید.

در طرف دیگر بحث مالی مساجد نیز در این زمینه مطرح می‌شود به این معنا که اگر در گذشته مسجد فعالیتش در بخش صرفاً خواندن نماز و برگزاری برخی مراسم‌ها خلاصه می‌شد، وضعیت نیاز محور فعلی، مسجد را به مکانی تبدیل کرده است که نیاز است در آن هزینه‌های بسیار زیادی انجام پذیرد از این رو است که بحث هزینه که در سابق چندان مهم تلقی نمی‌شد و مورد نظر نبود، امروزه به عنوان یک مسئله بنیادی مطرح می‌شود، و نیاز است که متولیان و امام جماعت توانایی جذب کمک‌های مردمی و دولتی را علاوه بر توانایی‌های گذشته خود داشته باشند.

۲-۲. فعالیت‌ها

رهیافت نیاز محور معتقد است که برای جذب و یا حضور جوانان نیاز است که در نحوه ارائه برنامه در مسجد تحول ایجاد گردد به صورتی که مسجد به عنوان یک نهاد مورد اعتماد جامعه بتواند نیازهای جوانان را در هنگام حضور بر طرف کند. به صورتی که جوانان تمام نیازها را مانند

اینترنت، ورزش، تفریحات و... در جامعه مسجد و یا به واسطه مسجد مرتفع ببینند. در این حالت است که در این باره چند رهیافت نیاز محور مطرح می شود.

۲-۲-۱. نوع فعالیت‌ها

این که «چه نوع فعالیت‌ها در مساجد انجام پذیرد؟» یکی از مسائلی است که در این رهیافت مطرح است، فعالیت‌هایی که مورد نظر این رهیافت است عبارت است از: «برنامه‌های شاد و سرگرمی»، «کلاس‌های ورزشی، کوه‌نوردی»، «کتابخانه»، «برگزاری کلاس‌ها فوق برنامه» و... در مورد فعالیت‌ها آن چنان که مشخص است، تماماً به نیازهایی است که جوانان در جامعه فعلی ما، یا به آن نیاز دارند و یا جامعه متصور است که جوان به آن نیاز دارد. براساس این تلقی، مسجد، محور برآورده شدن تمام نیازهای جامعه است؛ پس مسجد، هم باشگاه ورزشی است، هم محلی برای آموزش انواع معارف و مهارت‌ها و هم محلی برای مطالعه و فعالیت علمی؛ از این رو می توان متصور بود که طیف گسترده‌ای از فعالیت‌ها را در بر می‌گیرد.

۲-۲-۲. نحوه فعالیت‌ها

در این حوزه رویکرد نیاز محور معتقد است که از یک طرف این فعالیت‌ها «به صورت مجانی» باشد و از سوی دیگر «متنوع» باشد؛ این دو شرط بیان کننده ویژگی دوره جوانی است به صورتی که از یک سو نوجوانان و جوانان دارای وضعیت اقتصادی مستقل نیستند و به بیان دیگر تعداد بسیار از جوانان در زمان فعلی هم چنان به خانواده خود به لحاظ اقتصادی و اجتماعی وابسته هستند؛ (م. ش. بوردیو، ۱۳۸۸: ۸۹-۹۰) از سوی دیگر تنوع طلبی نیز از جمله دیگر خصوصیات جوانان است و بیشتر به عنوان یک خصوصیت دوره جوانی مطرح است؛ (منطقی، ۱۳۸۳) با توجه به این دو ویژگی، رهیافت نیاز محور معتقد است که باید فعالیت‌های موجود در مسجد با ویژگی‌های جوانان نیز هم خوانی داشته باشد.

بنیاد تمام بحث‌ها در زمینه نیاز محور بودن مسجد بر این نکته خلاصه می شود که مسجد را مکانی فراغتی بدانیم. البته مفهوم فراغت در حوزه علوم اجتماعی به نوعی یک مفهوم هویت ساز است. فراغت در یک تعریف وسیع به تمام فعالیت‌های که فرد اطلاق می شود که به آن نمی توان عنوان کار داد، (تورکیلدسن، ۱۳۸۲: ۱۰۸) از همین رو حتی می توان عبادت و انجام مناسک دینی

را نیز در ردیف فراغت به حساب آورد اما اگر بخواهیم معنای دقیق‌تری برای آن بیان کنیم می‌توان به فعالیت‌های داوطلبانه مشارکتی و جمعی اشاره کرد، (روجک، ۱۳۸۸: ۲۸۰) در این حالت انجام هر نوع فعالیت‌های دینی و مذهبی را چندان نمی‌توان با عنوان فراغت پنداشت. اما بحث اصلی این است که در جامعه ما مراکزی که افراد بتوانند در آن زمان فراغت خود را با انجام فعالیت‌های سودمند پر کنند، کم است و یا در بسیاری از مواقع در دسترس نیست، از این روی وضعیتی به وجود می‌آید که در آن از فضاهای غیر فراغتی برای انجام برنامه‌های فراغتی استفاده می‌کنند و البته این فکر هم در جامعه به صورت ناخواسته تقویت می‌شود.

یکی از این فضاها، مسجد است، اگر کار ویژه اصلی مسجد را برگزاری نماز و برنامه‌های مذهبی در جهت جامعه‌پذیری دینی بدانیم، در این حالت برگزاری کلاس‌های مختلف فرهنگی، هنری و ورزشی در مسجد را باید چگونه تفسیر کرد.

عده‌ای برای توجیه این مسئله بیان می‌کنند که مسجد در صدر اسلام جایگاه بسیاری از فعالیت‌ها بوده است، اما به راستی چند درصد از این فعالیت‌ها در حوزه فراغت افراد بوده است. مشکل اصلی این نگرش وقتی هویدا می‌شود که بدانیم بسیاری از افراد معتقدند که نیاز است، مساجد تبدیل به باشگاه و فرهنگ‌سرا شود تا جوانان در آن جذب شوند، یا نیاز است در مسجد کافی نت تأسیس کرد و یا کلاس‌های بازیگری و فیلم‌سازی برگزار کرد تا جوانان جذب شوند.

و این یعنی مسجد باید محلی برای تأمین تمام نیازهای فرد و به ویژه جوان باشد، شاید در ظاهر این بحث جذاب باشد اما در واقع این نوعی مغالطه است، مسجد برای رسیدن به خدا است نه برای تأمین نیازهای مادی و امروزی بشر؛ اگر کارکرد نهایی مسجد جامعه‌پذیری دینی باشد، آیا با برگزاری این دسته برنامه‌ها در مساجد می‌توان به این هدف رسید.

ساختار فراغتی جامعه ما تعریف نشده است، افراد نمی‌دانند که وقت و زمان فراغت خود را چگونه و در کجا بگذرانند و از این روی مسجد را محلی برای این مسئله انتخاب می‌کنند، و به همین دلیل است که کارکرد غیر واقعی را ابتدا به مسجد نسبت می‌دهند و در ادامه با عادی‌سازی مسئله می‌بینیم که اساساً تمام فعالیت‌های مسجد و کارهایی که هیئت امناء، امام جماعت و بقیه در حال انجام هستند همین برنامه‌ریزی برای پر کردن فراغت است، و نه برنامه‌ریزی در جهت جامعه‌پذیری دینی افراد.

زمانی که نهادی در جامعه نتواند به کارکردی که از آن انتظار می‌رود پاسخ دهد لاجرم یا باید

منحل شود و یا باید کارکردهای جدیدی برای خود تعریف نماید، مسجد بنا به نظر نگارنده نمی‌خواهد نهادی منفعل باشد در آورد از این روی دست به فعالیت‌هایی می‌زند که کمتر می‌توان آن را در حوزه وظایف واقعی و ذاتی آن دانست.

ب) رهیافت آسیبی

رهیافت آسیب محور بیان می‌کند که بخشی از روابط و تعاملاتی که در مساجد رواج دارد و یا به وجود آمده است، با واقعیت آن چیزی که باید باشد تفاوت دارد و به نوعی این روابط و تعاملات از صورت حقیقی خود فاصله گرفته است. بر اساس این رهیافت، در ذهن کنش‌گران، نمونه‌آرمانی از مسجد وجود دارد که فضای فعلی مسجد از آن نمونه‌آرمانی، فاصله گرفته است. این رهیافت معتقد است که مسجد دارای ناکارآمدی (کج کارکردی) در زمینه وظایف و مسئولیت‌هایش شده است، به بیان دیگر مسجد از پتانسیل‌های مسجد بودن خودش استفاده نمی‌کند و یا نمی‌تواند استفاده کند؛ در این رهیافت مقولات مختلفی مطرح می‌شود که بزرگ‌ترین آن‌ها عبارتند از: ۱. آسیب‌های فردی؛ ۲. آسیب‌های ساختاری.

۱. آسیب‌های فردی

در این مقوله ما با آسیب‌هایی مواجه هستیم که بر اثر کنش‌های افراد مختلف در حوزه مسجد به وجود می‌آید و این آسیب‌ها را می‌توان به چهار دسته کلی تقسیم کرد: الف) آسیب‌های ناظر بر رفتار افراد حاضر در مسجد؛ ب) آسیب‌های ناظر بر رفتار متولیان مسجد (هیئت امناء)؛ ج) آسیب‌های ناظر بر رفتارهای امام جماعت؛ د) آسیب‌های ناظر بر رفتار جوانان.

۱-۱. آسیب‌های ناظر بر رفتار حاضرین در مسجد

در بخش آسیب‌های ناظر بر افراد حاضر در مسجد بیشترین بحث در زمینه نوع رفتار افراد مسن و شخصیت‌های صاحب نفوذ در مسجد است. بیشتر این نوع آسیب بر اساس ذهنیت دوران گذشته افراد مسن، است، به نوعی که افراد سالمند حاضر در مسجد ذهنیت خاصی از خصوصیات افراد شرکت‌کننده در مسجد دارند و هر کسی را شایسته شرکت در برنامه‌های مسجد نمی‌داند و اگر بخواهیم به صورت مصداقی در این زمینه صحبت کنیم می‌توان گفت هر

وضعیت ظاهری را مناسب حضور در مسجد نداشته و از این روی رفتارهایی دارند که این رفتارها مانع حضور جوانان می‌شود؛ به عنوان نمونه می‌توان به «تعصبات بعضی از مردم»، «برخورد بزرگ‌ترها»، «سخت‌گیری‌های مردم و ایرادها» آنان سخن به میان آورد، البته رأس این مسائل مربوط است به مسائلی مانند این که «مسن‌ترها بیشتر به مسجد می‌روند» و «همه پیر هستند» که ایجادکننده فضایی در مسجد است که از آن می‌توان تحت عنوان «فضای گذشته محور» یاد کرد.

«فضای گذشته محور»، دارای ویژگی‌هایی است که این ویژگی‌ها در رهیافت آسیب محور عبارتند از: «آن‌هایی که تیپ اسپرت دارند را مسلمان نمی‌دانند.» و یا «اجازه نمی‌دهند جوانان با هر شکل و شمایل به مسجد بیایند»؛ البته نگرش «فضای گذشته محور» فقط به این مسائل محدود نمی‌شود و تا جایی پیش می‌رود که «نگاه چپ‌چپ به ما می‌اندازند» و یا «به حرف‌های ما اعتنا نمی‌کنند»، و از همین رو است که در این زمینه مصاحبه‌شوندگان به این نتیجه می‌رسند که «آدم‌های قدیمی در مسجد جمع شده‌اند، آن وقت دوست ندارند جوانان به مسجد بروند» وقتی افراد سالمند در مسجد حضور دارند این مسجد به نوعی از لحاظ مکانی نیز خط‌کشی می‌شود و «صف اول هر مسجد با خودی‌ها است جوان‌ها نمی‌روند»؛ در این کلام به خوبی مشخص است که سالمندان و یا افراد دارای جایگاه خاص در مسجد به عنوان خودی نامیده می‌شوند و دیگر افراد که در این جا منظور جوانان هستند به عنوان صف اغیار نامیده خواهند شد. و بر اساس همین مسائل است که جوانان می‌گویند: «یک سری دوست ندارند کسی به آن‌ها امرو نهی کند برای همین به مسجد نمی‌آیند».

به طور کلی این فضا تولیدکننده تخاصم میان جوانان و پیران است و بازتولید آن البته عدم حضور و یا کم‌رنگ شدن حضور جوانان است.

این مسئله در برخی از مساجد تا جایی پیش می‌رود که بعضی از امامان جماعت معتقدند بهتر است به طور کلی پیرمردان و یا سالمندان را از حضور در مسجد منع کرد.

در ارتباط با مطلب بیان شده نیکو است که در این جا حدیثی از حضرت امیر نقل کنیم ایشان می‌فرمایند: «آداب مخصوص خودتان را بر فرزندان تحمیل نکنید، زیرا آنان برای شرایط و اوضاع زمانی، غیر از اوضاع و شرایط زمانی که شما زندگی می‌کنید، خلق شده‌اند.» (وزیری، ۱۳۸۱: ۵۸۳) بر اساس این کلام که باید وضعیت هر کس را بر اساس زمان او تحلیل کرد و نه بر اساس

دیدگاهی که فردا گذشته با خود دارد؛ ممکن است در شصت و یا هفتاد سال پیش نوعی ارشاد و سخن گفتن با جوانان آن زمان در محیط مسجد به صورت خطاب‌های تند و نگاه‌های خاصی بوده است، اما امروزه این نحوه برخورد در آموزش جوابگو نیست. تلقی که امروزه افراد از زندگی خود و دیگران دارند با تلقی که نیم قرن پیش داشته‌اند متفاوت است و نیاز است که دیدگاه افراد سالمند مورد تغییر و تحول قرار گیرد.

از سوی دیگر افراد متنفذ و صاحب جایگاه در مسجد معمولاً به عنوان سدی در برابر فعالیت‌های جوانان هستند به طوری که می‌توان این سد را از اذان و اقامه گفتن در زمان نماز یومیه در مسجد به عنوان امور جاری مشاهده کرد تا برگزاری مراسم‌های مختلف. این مسائل البته وقتی شدید می‌شود که مسائل قومی و قبیله‌ای نیز مزید بر این تفکر شود. در این حالت مسجد به مانند جهنمی است که جوانان حداکثر به مانند غلامان فرمان بردار خواهند بود و به غیر آن امکانی برای حضور و فعالیت ندارند.

۲-۱. آسیب‌های ناظر به رفتار متولیان مساجد

این آسیب‌ها چندان تفاوتی با آسیب‌هایی که در بخش قبل بیان شد ندارد، همان رفتارها و همان رویکردها معمولاً در مورد متولیان وجود دارد، اما تفاوت آن با مورد قبل در این است که سطح تأثیرگذاری آن بیشتر است. به صورتی که متولیان مساجد کسانی هستند که امور جاری مسجد و برنامه‌ریزی‌های آن را بر عهده دارند. وقتی آسیبی در این رویکرد جلوه‌گر می‌شود که دو گزاره با هم به صورت مخالف عمل می‌کنند. گزاره اول این است که «جوانان در هر کاری حرف اول را می‌زنند، جوانان فعال‌اند» در این صورت نیروی اجرای و کسانی که باید یک مسجد را به حرکت در آورند جوانان هستند، گزاره دوم وجود هیئت‌امنا است که مسئولیت برنامه‌ریزی و ارائه بودجه را دارد؛ حال اگر این جوانان به هیئت‌امنایی در مسجد برخورد کنند که جلوی هرگونه فعالیت آنان را با تفکرات مربوط به چند نسل قبل بگیرند، در این صورت حضور جوانان در مسجد بی‌معنای می‌شود و این دسته از هیئت‌امناها انتظار دارند که جوانان صرفاً در مسجد برای یک نماز حاضر باشند. از این رو است که رهیافت آسیب محور معتقد است که «فقط حرف از نماز می‌زند که نماز را این طور بخوانند» و یا «فقط یک نماز جماعت است» و به بیان روشن‌تر حضور جوانان خوب است ولی برای انجام فریضه نماز و یا اگر قرار است که از جوانان در برنامه خاصی در مسجد

استفاده شود، به این معناست که در فعالیت‌های مناسبتی، ما (هیئت امناء) نظر می‌دهیم و جوانان بدون هیچ‌چون و چرا باید اجرا کنند؛ در نتیجه این مسائل موجب می‌شود که وقتی جوانان فضای مسجد را این‌گونه ببینند از حضور در چنین فضایی یا دوری کنند و یا کمتر حضور داشته باشند.

۳-۱. آسیب‌های ناظر به رفتار امام جماعت

امام جماعت از شخصیت‌های محوری مسجد به شمار می‌رود از این رو انتظاراتی که از او وجود دارد در مورد افراد دیگری در مسجد کمتر متصور است؛ از این رو در این مقوله نگاه به امام جماعت دارای ابعاد مختلف است، و اگر یک امام جماعت نتواند این نظرهارا برآورده کند عملاً در جهت انجام وظایف خود در مسجد دچار مشکلات گوناگون خواهد شد. آسیب‌هایی که ممکن است برای امام جماعت پیش بیاید به قرار زیر است:

- «امام جماعت حرف و عملش یکسان باشد.»
- «امام جماعت رفتارش درست باشد.»
- «نحوی برخورد علما باعث جذب می‌شود.»
- «انجام کارهایی توسط امام جماعت که مردم را از حضور در مسجد باز می‌دارد.»
- «امام جماعت جوان باشد.»
- «حرف‌های روحانیون، حرف‌های سخت نباشد، در غالب طنز باشد.»
- «صحبت‌های امام جماعت جذاب باشد.»

از مجموع این گفتارها می‌توان این‌گونه استنباط کرد که در رهیافت آسیب محور، امام جماعت به دو صورت می‌تواند باعث کاهش حضور افراد در مسجد شود، الف) روابط اجتماعی ضعیف و غیر منعطف، ب) مخاطب‌شناسی (یعنی بیان مطالب یا انجام کارهایی خارج از ظرفیت مردم حاضر در مسجد).

در حوزه روابط اجتماعی بیشترین بحث پیرامون یکسان بودن قول و عمل امام جماعت است به صورتی که اگر در این زمینه امام جماعت نتواند برادری خود را به مردم ثابت کند عملاً از جایگاه بالایی نزد مردم برخوردار نخواهد بود.

در حوزه مخاطب‌شناسی معمولاً بحث‌های فرهنگی و شناخت جامعه مورد خطاب، از

مهم‌ترین عواملی است که موجب می‌شود فردی به عنوان امام جماعت بتواند تأثیرگذاری لازم را داشته باشد.

امام جماعت باید با حضور فیزیکی و دوستانه خود در یک منطقه، نسبت به میزان بصیرت و بینش دینی مردم آن منطقه آگاهی بیابد و براساس این مسئله سخنان خود را برای همان مردم تنظیم کند و از طرف دیگر رفتار خود را به صورتی در سامان دهد که با عرف مردم آن منطقه در تضاد قرار نگیرد.

اما در کنار این دو بحث اصلی در مورد آسیب‌شناسی امام جماعت، بحث جوان، بودن امامان جماعت هم یکی از مطالبی است که معمولاً مطرح می‌شود به این معنا که برای جذب جوانان نیاز است. شخصی مسئولیت امام جماعتی را به عهده بگیرد که خودش نسبت به این گروه سنی شناخت داشته باشد و البته این شناخت وقتی بهتر حاصل می‌شود که در گروه‌های سنی نزدیک به جوانان باشد و از وضعیت فعلی جوانان در جامعه چندان بی‌اطلاع و یا فاقد دانش امروزی نباشد.

به عنوان مثال استفاده از رایانه امروزه در نزد اکثریت جوانان در حال گسترش است، اگر امام جماعت در مورد این وسیله و امکاناتی که دارا می‌باشد فاقد علم و اطلاع باشد در این حالت نمی‌تواند چندان با جوانان نزدیک باشد، و به نوعی این عدم اطلاع او را از نزدیک شدن به عده‌ای از این جوانان باز می‌دارد و در مرحله بعدی، این عدم اطلاع، در ذهن امام جماعت بینشی خطا ایجاد می‌کند.

۴-۱. آسیب‌های ناظر به رفتار جوانان

در این حوزه بیشتر بحث در سمت و سوی جامعه‌پذیری دینی جوانان و دیدگاه جوانان نسبت به شناخت و میزان معرفت دینی است، از این رو، این دیدگاه معتقد است که «سخت بودن مسائل دینی برای جوانان که از آن اطلاع ندارند» موجب می‌شود که آنان کمتر در مسجد حاضر شوند.

دیدگاه رهیافت آسیب محور در حوزه معرفت دینی در میان جوانان، از چند ناحیه می‌تواند به عنوان یک آسیب مورد نظر قرار گیرد: در مرحله اول «کارهایی که جوانان نمی‌دانند و انجام می‌دهند» و در مرحله بعد «با دلیل منطقی با آنان برخورد نمی‌کنیم»، و در نهایت این که اگر

قرار است مسجد به عنوان یک مکان برای جامعه پذیرایی دینی در جامعه شناخته شود باید «به صورت غیرمستقیم به جوان آموزش بدهیم» که البته در بسیاری از اوقات این مطلب غیر از واقعیت‌های جاری است.

۲. آسیب‌های ساختاری

در این حوزه بحث بیشتر در اطراف ساختار فعلی و موجود جامعه است، در رهیافت آسیب محور این اعتقاد وجود دارد که دلایل عدم حضور جوانان در مسجد می‌تواند به علت ساختار فعلی جامعه باشد و این ساختار است که جوانان را از حضور در مسجد باز می‌دارد. در این مقوله ما با سه بحث کلی روبه‌رو هستیم که عبارت است از: الف) آسیب‌های ساختاری خرد ب) آسیب‌های ساختاری میانی ج) آسیب‌های ساختاری کلان؛ که در ادامه به بررسی هر یک به صورت مجزا خواهیم پرداخت.

۱-۲. آسیب‌های ساختاری خرد

در این بخش عمده بحث پیرامون دو مسئله است یکی خانواده و دوم وضعیت دین‌داری؛ در حوزه بحث خانواده، رهیافت آسیب محور معتقد است: بزرگ‌ترین مشکل که وجود دارد در «تربیت مذهبی است که در خانواده‌های این جوانان هست»، و این مسئله از چند عامل نشأت می‌گیرد که به طور کلی می‌توان به این موارد اشاره کرد: «از سوی خانواده تشویق نشود»، «اگر پدر و مادر مسجد نیابند جوانان هم مسجد نمی‌آیند»، «تربیت مذهبی که در خانواده‌های این جوانان هست»؛ این سه مورد بیان‌کننده این مطلب است که اگر خانواده‌ای به مسجد رفت و آمد نداشته باشد، و اگر تربیت دینی در خانه درست انجام پذیرفته باشد و البته در نهایت رفتن نوجوان و جوان به مسجد با تشویق همراه نباشد، در آن صورت آمدن جوان به مسجد بسیار نامحتمل می‌شود؛ در نهایت می‌توان دلایل مسائل بالا را در این دانست که چون خانواده‌های ما نسبت به تربیت دینی فرزندان خود، نسبت به گذشته احساس مسئولیت نمی‌کنند، و از طرف دیگر خود نیز چندان رابطه‌ای با مسجد ندارند، موجب می‌شود که عملاً جوانان ما که از بطن طفولیت با این مکان بیگانه هستند در دوران نوجوانی و جوانی نیز با این مکان بیگانه بمانند؛ در مجموع بر اساس این نظر چون ارتباط از ابتدا برقرار نبوده در ادامه نیز اغلب برقرار نمی‌شود.

از سوی دیگر خانواده‌هایی هم معتقد هستند که باید از اجبار و زور برای رفتن نوجوانان و جوانان به مسجد استفاده کرد که البته این مورد هم در دیدگاه آسیب‌محور یک آسیب به شمار می‌آید. این دیدگاه معتقد است که لازم است «جوانان، خود از روی اختیار به مسجد بروند»، این که خانواده چگونه می‌تواند فرایند جامعه‌پذیری دینی را به انجام برساند نکته اصلی و مرکزی این حوزه است چرا که اگر خانواده در بحث جامعه‌پذیری دینی توان لازم را نداشته باشد نمی‌توان انتظار خاص از جامعه و نهادهای آموزشی آن داشت.

در سطح خرد ساختاری بحث دیگری که مطرح می‌شود و بی‌ارتباط هم با مبحث اول نیست، سطح دین‌داری و وضعیت جامعه‌پذیری دینی در جامعه است، رهیافت آسیب‌محور معتقد است که «مردم همه دین‌گریز هستند و شدند»؛ البته این سخن را نمی‌توان به صورت عام برای همه فراگیر و صددرصد دانست، اما بر اساس یافته‌های تحقیقات مختلف در مورد دین و دین‌داری مردم در ایران این‌گونه می‌توان متصور بود که سطح انجام مناسک به صورت فردی در طول ۳۰ سال گذشته چندان تفاوتی نکرده است ولی در حوزه مناسک جمعی و به ویژه در زمینه نماز جماعت و حضور در مساجد در حال حاضر با یک روند نزولی مواجه هستیم؛ (م. ش. فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸: ۸۷) به معنای دیگر اگر بخواهیم مفهوم دین‌گریزی را به درستی و براساس شواهد تحلیل کنیم باید این نکته را بیان داشت که در جامعه ما، سطح عمل به مناسک دینی به صورت انفرادی مانند گذشته است و در میان اغلب افراد جامعه ما رواج دارد (و این به معنای این است که مناسک و در این جا به ویژه نماز بیشتر به صورت انفرادی انجام می‌گیرد و کمتر شما با آن از زاویه جمعی مواجه می‌شوید)، و از طرف دیگر مناسک جمعی با اقبال کمتر و در حدود حداکثر ۴۵ درصد در جامعه مواجه است. (آروین، ۱۳۸۴: ۷۹) از این رو است که البته عده‌ای هم بیان می‌کنند که دین‌داری در سطح جامعه کاهش یافته است و یا مردم دین‌گریز شده‌اند و البته صحیح این کلام این است که بگوییم مردم در سطح مناسک جمعی دارای نوعی بی‌تفاوتی شده‌اند.

و البته این مسئله در میان جوانان با تحلیل‌های مختلفی مواجه است برخی معتقدند که باید از نوعی بی‌شکلی دینی نام برد، (آزادارمکی و غیاثوند، ۱۳۸۱) برخی معتقدند به نوعی این وضعیت را می‌توان سکولار شدن نام نهاد. (سراج زاده، ۱۳۷۷ و خسرو خاور، ۲۰۰۷)

این که چه عنوانی می‌توان به این گونه وضعیت دین‌داری در میان جوانان داد می‌تواند سالیان متمادی محل نزاع و اختلاف باشد ولی آنچه که مهم است این است که جوانان امروزه

بسیار کمتر از سابق در مناسک جمعی حضور می‌یابند.

۲-۲. آسیب‌های ساختاری میانی

آسیب‌های ساختاری میانی آسیب‌هایی است که مربوط به فضای مسجد می‌شود و به نوعی این فضا برای افراد مختلف اعم از بزرگسالان و یا جوانان غیر قابل تحمل می‌گردد، این بخش خود به دو حوزه سخت‌افزاری و نرم‌افزاری تقسیم می‌گردد، در حوزه سخت‌افزاری می‌توان از نظافت مسجد، چه تمیز بودن محیط و چه رعایت بهداشت در زمینه تمیز بودن فرش‌ها، موکت‌ها و...، عدم مشکل در سیستم صوتی، وجود نور کافی و مناسب در مسجد، وسایل برودتی و گرم‌کننده، وجود وضوخانه مجهز و قابل استفاده برای تمام افراد و... نام برد. همه این موارد می‌تواند در امر جذب و یا دفع تأثیرگذار باشد.

در حوزه نرم‌افزاری بحث بر سر تعامل و یا عدم تعامل نیروهای انسانی موجود در مسجد می‌باشد که به نوعی مسجد بر اساس این همکاری و مشارکت اداره می‌شود.

اما بسیار پیش می‌آید که این همکاری‌ها و یا مشارکت‌ها چندان در فضای مسجد قابل رویت نیست و بیشتر اختلاف و نزاع میان افراد وجود دارد، در رهیافت آسیب محور این مسئله به دو صورت مورد بحث قرار گرفته است که عبارت است از: ۱- «نیاز به برنامه‌ریزی دارد و یک نفر نمی‌تواند این کار را انجام دهد»؛ ۲- «متولیان در برنامه‌های مسجد با هم هماهنگ باشند»؛ به بیان کلی از یک سو آسیب در سطح نیروی انسانی است که ناشی از عدم فعالیت همه نیروهای مسجد است به نحوی که همه فعالیت‌ها و برنامه‌ریزی‌ها بر عهده یک فرد خاص می‌باشد و از طرف دیگر نهاد‌های تصمیم‌گیر مساجد در امر برنامه‌ریزی بایکدیگر چالش داشته به نحوی که میان هیئت امناء و امام جماعت، بسیج و امام جماعت، هیئت امناء و بسیج، بر سر انجام فعالیت مسجد اختلاف نظر وجود دارد و هم‌چنین عدم وجود برنامه سالیانه برای مسجد و عدم وجود روح همکاری و تعامل میان نمازگزاران و مسئولین و متولیان مسجد از جمله مواردی است که معمولاً آسیب ایجاد می‌کند.

بنابراین در حوزه آسیب‌های ساختاری میانی دو بحث کلی رامی‌توان بیان کرد یکی وضعیت ظاهری و امکانات مورد نیاز در مسجد، و دیگری وضعیت چگونگی تعامل و برنامه‌ریزی مسئولان مسجد.

۳-۲. آسیب‌های ساختاری کلان

در این حوزه رهیافت آسیبی دو بحث کلی ارائه می‌شود که عبارت است از: (۱) آسیب‌های نمایان (۲) آسیب‌های پنهان (آسیب‌های مدیریتی کلان).

۲-۳-۱. آسیب‌های نمایان

در این بخش رهیافت آسیب‌محور معتقد است که مسئله عدم حضور جوانان بیشتر به آسیب‌هایی ارتباط پیدا می‌کند که آنان در جامعه با آن مواجه هستند، این آسیب‌ها از دیدگاه این رهیافت چنین می‌باشد: «تهاجم فرهنگی»، «نفوذ غرب و ماهواره‌ها»، «مشکلات، مشکلات فرهنگی است، ماهواره‌ها»، «الگوهای جوانان تغییر کرده، ماهواره آمده خودش را به مردم شناسانده»، «ماهواره‌ها، که جوانان پای اینها می‌نشینند»، «بی‌حجابی»: آن چنان که مشخص است طیف گسترده‌ای از آسیب‌های موجود در جامعه به عنوان عوامل تأثیرگذار در مورد عدم حضور جوانان در مسجد از طرف رهیافت آسیب‌محور مطرح می‌شود، حال این که واقعاً هر یک از موارد بالا تا چه میزان بر عدم حضور جوانان تأثیر می‌گذارد البته نیاز به پژوهشی مستقل دارد، اما این که فضای امروزی جامعه ما به واسطه تغییراتی که در سطح جهان انجام گرفته، تغییر کرده است البته مسئله کاملاً مبرهن است، و نیاز به تحلیل و تبیین خاص خود را دارد.

استدلال کانونی در این زمینه این است که وجود آسیب‌های مختلف در جامعه جوانان به عنوان گروه مرکزی که این آسیب‌ها بیشترین تأثیر را بر روی آنان می‌گذارد، موجب می‌شود که جوانان در دایره‌ای بسته از این مشکلات قرار گیرند و در این صورت توانایی این را ندارند که به فعالیت‌های دیگری مانند حضور در مسجد و یا فعالیت‌های مذهبی بپردازند.

به بیان دیگر جوانان نیازهایی دارند که این نیازها البته به صورت غیر واقعی از طریق فحشا، اعتیاد، مصرف مشروبات الکلی، و نگاه کردن و خط گرفتن از ماهواره‌ها در زمینه فرهنگی، در جای دیگر به جزء مسجد در حال تأمین است در نتیجه مسجد فاقد کارکرد برای این جوانان بوده و دلیلی برای حضور در مسجد نمی‌یابند.

۲-۳-۲. آسیب‌های پنهان (آسیب‌های مدیریتی کلان)

این حوزه از بحث ساختاری مربوط است به این نکته که بعضی از مسائل و مشکلات موجود در

جامعه در حال حاضر موجب می‌شود که جوانان از حضور در مسجد روی گردان شوند، هر چند که این مسائل به ظاهر هیچ ربطی به امر نماز و حضور در مسجد نداشته باشد ولی به اعتقاد رهیافت آسیبی بر روی این امر تأثیر دارد.

مواردی که در این بخش وجود دارد عبارتند از: «وجود بی‌کاری»، «عدم رعایت قانون»، «مشغله‌های کاری جوانان»، «نداشتن زمان یا وقت که فرد به مسجد برود»، «وجود مشغله فکری»، «بعضی از این چیزها مسائل سیاسی است که بر می‌گردد و تأثیر می‌گذارد روی مردم»، «جوانان سرگرم خیلی چیزها هستند فرصت ندارند به مسجد بروند و عواملی که باعث سرگرمی جوانان شده است»؛ در کل می‌توان چنین ارزیابی کرد که بی‌کاری، عدم تأمین درست مالی، عدم وجود نگرش درست به بحث فراغت در جامعه، از اهم مسائلی است که در این حوزه مطرح است. به طور کلی در بحث ساختارهای پنهان می‌توان به این نکته توجه کرد که رهیافت آسیب محور معتقد است فقط مسجد و فضای حاکم بر آن نیست که از حضور جوانان در آن می‌کاهد، بلکه مسائل اجتماعی به انحای مختلف نیز می‌تواند این مسئله را ایجاد نماید، و نمی‌توان به تنهایی وضعیت فعلی مسجد و مساجد را در زمینه حضور و یا عدم حضور جوانان مؤثر بدانیم.

نتیجه‌گیری

در طول این نوشتار سعی شده که مسائل مبتلا به مساجد در زمان فعلی بر اساس یک مطالعه کیفی و بررسی شود، برای انجام این امر، مباحث در قالب دورهیافت کلی تقسیم گردید، که عبارت بود از رهیافت نیاز محور که بر اساس تصور متجددانه و نوین به مسجد و با توجه به تغییرات در جامعه شکل گرفته است، در این رهیافت اساس بحث بر این است که جوانان و یا شرکت کنندگان در مسجد در فضای فعلی جامعه دارای نیازهای تازه‌ای هستند؛ و رهیافت آسیب محور که بیان می‌داشت که جامعه در حال حاضر در حوزه مسجد دارای وضعیت آسیبی است، که البته این مسئله از علت‌های متفاوتی سرچشمه گرفته است.

در این جا نیاز است که دو مسئله به طور اساسی مورد توجه قرار بگیرد:

۱- فراغتی دانستن مسجد که موجب می‌شود مساجد امروزه کمتر کارکرد واقعی خود را که جامعه‌پذیری دینی است، دنبال کنند و به نوعی این حوزه در مسجد کمتر دیده می‌شود، ایجاد فکر و اندیشه دینی در مساجد و حرکت به سمت پیشرفت در زمینه معرفت دینی با ابزارهای

جدید. امروزه همان حلقه گم شده مساجد ما است.

۲- تعریف فعالیت در مسجد بر اساس نیازهایی است که به شدت امروزه در تلقی رهیافت نیازمحور احساس می‌گردد، به صورتی که با توجه به جایگاه نهادی امروزی مسجد که آن را می‌توان به عنوان یک مرکز برای جامعه‌پذیری دینی دانست، این که چه برنامه‌هایی نیاز است در حوزه انجام پذیرد از مهم‌ترین نیازهایی است که قابل طرح است.

مسجد اگر بخواهد جایگاه خود را در جامعه حفظ کند می‌باید به یک فرهنگ سراتبدیل گردد و یا صرفاً محلی برای عبادت صرف باشد، این خود، مسئله نیاز به فعالیت و یا نیاز به تعریف فعالیت را در مساجد پیرنگ می‌سازد.

امروزه مساجد نیاز به اتاق فکر دارند هر مسجدی که بتواند از افراد زبده‌تری در مورد برنامه‌ریزی دینی استفاده کند موفق‌تر است؛ در یک تحلیل عمیق می‌توان این گونه دریافت کرد که امروزه آن مسجدی پیشرفت دارد که دارای نیروهای فکری قوی‌تری باشد. این امر برای مساجد به عنوان یک نیاز مطرح است برنامه‌ریزی در جهت جامعه‌پذیری دینی این نیاز را بیشتر جلوه‌گر می‌سازد.

با توجه به مطالب بالا می‌توان نتیجه گرفت که از یک سو نباید فضای مسجد را یک فضای نیازمحور مدرن و پاسخ‌گو برای هرگونه نیاز دانست و از سوی دیگر تفکر و تعمق در زمینه چگونگی ارائه یک رویکرد جدید در زمینه جامعه‌پذیری دینی در مساجد از نیازهای جدی است که باید به آن پرداخت.

منابع

۱. اسپردلی، جیمزپ و دیوید و. مک کوری، پژوهش فرهنگی مردم نگاری در جوامع پیچیده، ترجمه بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۲. استربرگ، کریستین جی، روش‌های تحقیق کیفی در علوم اجتماعی، مترجمین احمد پوراحمد و علی شماعی، یزد: انتشارات دانشگاه یزد، ۱۳۸۴.
۳. آروین، بهاره، دین‌داری شخصی و دین‌داری متکثر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
۴. آزادارمکی، تقی و احمد غیثوند، تحلیل جامعه‌شناختی وضعیت دین‌داری جوانان با رویکرد بی‌شکلی دین‌ورزی، پژوهشنامه علوم انسانی، ۳۵، ص ۱۱۷-۱۴۸، ۱۳۸۱.
۵. آزادارمکی، تقی و وحید شالچی، دو جهان ایرانی: مسجد و کافی‌شاپ، فصل‌نامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۴: ۱۶۳-۱۸۳، ۱۳۸۴.
۶. بیبی، ارل، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ۲ ج، ترجمه رضا فاضل، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی سمت، ۱۳۸۱.
۷. بوردیو، پیر، درسی درباره درس، ترجمه ناصر فکوهی، تهران: نشرنی، ۱۳۸۸.
۸. تورکیلدسن، جورج، اوقات فراغت و نیازهای مردم، ترجمه عباس اردکانیان و عباس حسنی، تهران: انتشارات نوربخش، ۱۳۸۲.
۹. رابرتس، داندلاد و ناتان مکویبی، تأثیرات ارتباط جمعی، ص ۱۳۳-۲۶۲، در روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه احمد رضوانی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸.
۱۰. روجک، کریس، نظریه فراغت اصول و تجربه‌ها، ترجمه عباس مخبر، تهران: نشرشهر، ۱۳۸۸.
۱۱. سراج‌زاده، سید حسین، نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان و دلالت‌های آن بر سکولار شدن، فصلنامه نمایه پژوهش، شماره ۷-۸، ص ۱۰۵-۱۲۰، ۱۳۷۷.
۱۲. سرمد، زهره، عباس بازرگان و الهه حجازی، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: آگاه، چاپ سوم، ۱۳۷۹.
۱۳. فاضلی، نعمت‌الله، مسجد و مدرنیته: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در ایران، پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی ویژه‌نامه پژوهش‌های اجتماعی، ص ۹۹-۱۳۲، ۱۳۸۷.
۱۴. فرجی، مهدی و عباس کاظمی، بررسی وضعیت دین‌داری در ایران: با تأکید بر داده‌های پیمایش سه

- دهه گذشته، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره دوم، شماره ۶، ص ۷۹-۹۵، ۱۳۸۸.
۱۵. فرقانی، محمد مهدی، درآمدی بر ارتباطات سنتی در ایران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
۱۶. گیلهام، بیل، مصاحبه پژوهشی، ترجمه محمود عبدالله زاده، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۵.
۱۷. لیندلف، تامس و برایان تیلور، روش‌های تحقیق کیفی در علوم ارتباطات، ترجمه عبدالله گیویان، تهران: انتشارات همشهری، ۱۳۸۸.
۱۸. محمدپور، احمد، ضد روش منطق و طرح در روش شناسی کیفی، ج ۱، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان، ۱۳۸۹.
۱۹. محمدی، مجید، مسجد و جامعه، ص ۲۴۱-۲۵۰ در باقی، عمادالدین گردآورنده، پرستشگاه در عهد سنت و تجدد، تهران: سرایی، ۱۳۸۱.
۲۰. منطقی، مرتضی، رفتارشناسی جوان در دهه سوم و چهارم انقلاب، تهران: جهاد دانشگاهی، پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی، ۱۳۸۳.
۲۱. ناری ابیانه، محمد رضا، مدل کارکرد جهانی مساجد، مجله مسجد، شماره ۷۰، ص ۱۸-۲۵، ۱۳۸۲.
۲۲. وزیری، مجید، نگاهی به وظایف تربیتی پدر در برابر کودک از دیدگاه اسلام، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۶۴، ص ۵۶۵-۵۸۴، ۱۳۸۱.
۲۳. Khosrokhavar, Farhad (۲۰۰۷), *the New Religiosity in Iran*, Social Compass, ۴۶۳-۴۵۳: (۳)۵۴

عوامل مؤثر بر جذب نوجوانان و جوانان به مساجد

(جامعه آماری دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز ساری در سال ۱۳۹۲)

داوودستارزاده^۱

حسینعلی قنادزادگان^۲

مانده یوسف نژاد شیروانی^۳

چکیده

این مقاله به بررسی دیدگاه‌های دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز ساری در رابطه با عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد می‌پردازد و آسیب‌شناسی مساجد را از نگاه دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز ساری بررسی می‌کند. در این مقاله مجموعه عواملی که در جذب جوانان به مسجد مؤثر است، به عوامل مسجدی و عوامل فرهنگی و اجتماعی تقسیم شده است. جامعه آماری این پژوهش دانشجویان پسر و دختر دانشگاه پیام نور مرکز ساری در سال ۱۳۹۲ می‌باشند و حجم نمونه را ۲۷۰ نفر تشکیل داده است. این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی و پیمایشی و از شاخه بررسی‌های میدانی است و اطلاعات از طریق مطالعه اسناد و مدارک موجود و تجزیه و تحلیل پرسش‌نامه‌ها به دست آمده است. در این روش از پرسش‌نامه محقق ساخته استفاده شده و اعتبار و روایی آن تایید شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هم عوامل مسجدی و هم عوامل اجتماعی و فرهنگی بر جذب جوانان و نوجوانان به مسجد مؤثر است و در بین عوامل مسجدی عامل وضعیت ظاهری و معماری مساجد از سایر عامل‌ها و در بین عوامل فرهنگی و اجتماعی عامل خانواده و وضعیت خانوادگی از سایر عامل‌ها بیشترین اهمیت را دارا می‌باشند. در پایان سعی شده بر اساس یافته‌های پژوهش پیشنهاداتی ارائه گردد.

کلیدواژه:

مسجد، امام جماعت، دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز ساری، آسیب‌شناسی مساجد.

مقدمه و بیان مسئله

امروزه بیرون آوردن جوانان از محیط بسته خانه و جذب آنها به بطن جریانات اجتماعی و دینی برای فعالان و از جمله وعاظ مساجد، مهم‌ترین رسالت است تا شاهد جوانان خواب‌آلود، چشم دوخته به صفحه مانیتور رایانه و منفعل نباشیم. جهانی که ما امروز در آن زندگی می‌کنیم به شدت در مادیات و جاذبه‌های دنیوی و نفسانی غرق شده و به وسیله فساد، بی‌عدالتی، جنگ، مشکلات اخلاقی و روانی تهدید می‌شود. تنها داروی شفابخش و نجات‌دهنده انسان از ناامیلات که می‌توان تجویز کرد، ارتباط با ذات لایزال الهی و پیوستن به چشمه‌های رحمت وی است. (موحدی، ۱۳۸۴)

نماز به عنوان بارزترین جلوه ارتباط خالق با مخلوق و مسجد به عنوان مکان مقدس برای انجام این فریضه نقش بی‌بدیل و مهمی در حرکت بشر به سوی کمال دارد. جوانان به عنوان آینده‌سازان و از بزرگ‌ترین سرمایه‌های کشور در پی دست یافتن به بینشی پویا، متحول و جدید نسبت به زندگی بوده و برای دستیابی به آن هر تلاشی را پذیرا هستند. شخصیت واقعی در دوره جوانی شکل می‌گیرد و پایه‌های آن بر آورده شدن نیازهای معنوی شان است. (طالقانی و دیگران، ۱۳۸۹) هویت یابی و تعلق گروهی، حرمت‌طلبی و تشخص و ابراز وجود، کمال‌جویی و شادابی و آرامش‌جویی، تربیت و اخلاق انسانی، معرفت، معاشرت و نועدوستی و همبستگی اجتماعی از جمله مهم‌ترین نیازهای معنوی جوانان هستند. دین اسلام به عنوان کامل‌ترین دین الهی پاسخگوی تمامی نیازهای فطری جوان و هدایت‌کننده او به قله‌های سعادت و رستگاری ابدی در هر دو جهان است. (عباسی، ۱۳۸۹) بر این اساس تلاش برای توسعه آگاهی‌های دینی آنان از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. اگر میزان معرفت جوانان به معارف و آموزه‌های دینی ارزشمند مطلوبی بهره‌مند باشد شخصیت دینی آنان به گونه‌ای شایسته شکل خواهد گرفت و هنگام ورود به جامعه اسلامی تأثیر به‌سزایی در آن جامعه پدید می‌آورند.

در این میان مساجد با برنامه‌های خود کارکردهای مهم در ابعاد فرهنگی-سیاسی، اجتماعی و تعلیمی-تربیتی دارند. مساجد یکی از امتیازات اسلام و متعلق به مردم و جایگاه عبادت و ارتباط انسان با پروردگار است و بنا بر تعریف نبی مکرم اسلام خاتم النبیین حضرت محمد ﷺ مسجد جایی است که شرافت حضور انبیاء را داشته باشد و اطلاق خانه خدا بر آن صدق کند. (طالقانی و دیگری، ۱۳۸۹) مسجد مکانی بی‌بدیل هست که می‌تواند شخصیت جوان را مطابق آموزه‌های دینی بارور و روح خداجویی و عدالت‌خواهی را در اعماق وجود آنان ریشه دار سازد.

اهداف این تحقیق عبارتند از:

- شناخت و بررسی تأثیر فاکتورها و عوامل مسجدی مؤثر بر جذب جوانان و نوجوانان به مساجد.
 - شناخت و بررسی تأثیر معماری و فضای مسجد بر جذب جوانان و نوجوانان به مساجد.
 - شناخت و بررسی تأثیر شایستگی امام مسجد بر جذب جوانان و نوجوانان به مساجد.
 - شناخت و بررسی تأثیر شایستگی فعالان مسجدی بر جذب جوانان و نوجوانان به مساجد.
 - شناخت و بررسی تأثیر شایستگی نمازگزاران مورد نظر بر جذب جوانان و نوجوانان به مساجد.
 - شناخت و بررسی تأثیر فعالیت مستمر کانون فرهنگی و هنری مساجد بر جذب جوانان و نوجوانان به مساجد.
- این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی - پیمایشی و از شاخه بررسی های میدانی است و اطلاعات از طریق مطالعه اسناد و مدارک موجود و تجزیه و تحلیل پرسش نامه ها به دست آمده است.
- عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد را بر اساس عامل های مختلف وضعیت ظاهری مسجد، ویژگی های فردی و شخصیتی پاسخ گو، سیستم مدیریت مسجد، ویژگی های شخصیتی امام جماعت و سایر دست اندرکاران (هیئت امنا، خادمین و...) تقسیم نموده ایم و در نهایت با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی به تجزیه و تحلیل داده ها پرداخته شده است.
- در این راستا این نوشتار به بررسی راهبردها و راهکارهای جذب جوانان به مسجد و مؤلفه های اثرگذار بر حضور جوانان در مسجد می پردازد. این مؤلفه ها عبارتند از: برنامه ریزی کلان، امام جماعت و متولیان مساجد، والدین و خانواده، نهادهای آموزشی و فرهنگی، فضا و موقعیت فیزیکی مسجد، رسانه ها و همسالان.

الف) برنامه ریزی کلان

میزان اهمیت عنصر برنامه ریزی و مدیریت در هر نهادی با توجه به نقش ها و کارکردهای آن نهاد روشن می شود. نگاهی گذرا به نقش های گوناگون و مهمی که مسجد باید در عرصه های عبادی، تربیتی، فرهنگی، آموزشی، اجتماعی و سیاسی ایفاء کند می تواند اهمیت برنامه ریزی مسجد را

روشن سازد. لزوم برنامه‌ریزی کلان در راستای هدایت مجموعه مساجد کشور به فرهنگ‌سازی و ارتقای فرهنگ دینی و اسلامی زمانی مشخص تر می‌شود که ما آگاه باشیم که بزرگترین اجتماعات انسانی را در قالب مناسبت‌های مختلف در مساجد مشاهده می‌کنیم. اگر متولیان فرهنگی کشور برای چنین مجالسی برنامه‌ریزی دقیق و حساب‌شده داشته باشند این اجتماعات به یک فرصت عظیم برای پیشبرد فرهنگ عالی اسلام تبدیل می‌شود. در غیر این صورت این اجتماعات، تحت تأثیر دخالت‌ها و غرض‌ورزی‌های دشمنان می‌تواند زمینه ایجاد تهدید برای فرهنگ اصیل اسلامی باشد. بنابراین بر مسئولان و برنامه‌ریزان ضروری است در حفظ ملاک‌هایی که اسلام برای مساجد توصیه کرده است کوشا باشند و نگذارند مسجد و منبر و محراب در اختیار عده‌ای قرار بگیرد که از ابتدایی‌ترین مسائل اسلامی خود بی‌خبرند که این امر باعث دین‌گریز شدن جوانان و نوجوانان از مساجد می‌شود و آنان را در دام مکتب‌های ناصواب غربی و شرقی می‌اندازند. مساجد زمانی می‌توانند در جلب جوانان موفق عمل کنند که به درستی نیازهای همه جانبه جوانان را تشخیص دهند. (موحدی، ۱۳۸۴) با این حال متأسفانه امروزه مساجد بیشتر به صورت محلی برای عبادت تبدیل شده و برنامه‌های فرهنگی و هنری آن در حاشیه و نامتناسب با نیازهای نسل جوان است. همچنین جوانان در شرایط اجتماعی امروز با مسائل و مشکلات متفاوتی بر خورد می‌کنند که والدین کمتر این دسته مشکلات را تجربه کرده‌اند. بنابراین نمی‌توانند آن‌طور که بایسته است پاسخگوی مشکلات فرزندان خود باشند. مساجد باید با درک این خأها در زمینه‌های تربیتی پاسخگوی مشکلات روانی و اجتماعی جوانان باشند. در این صورت است که جوانان خود به خود مساجد را به عنوان مأمنی برای رهایی از مشکلات و منجلا ب‌های اجتماعی انتخاب می‌کنند.

ب) امام‌جماعت

یکی از ارکان مهم مسجد در جذب جوانان، امام‌جماعت است که در جهت دادن فعالیت‌ها مؤثر است. امام‌جماعت به عنوان کانون مرکزی ارتباطات در مسجد مورد توجه همه مراجعین مسجد است. لازم است امام‌جماعت مسجد هر یک از ویژگی‌های زیر را داشته باشد:

- آگاهی و شناخت کامل به متون دینی و فقهی؛
- ایمان و باورداشت نسبت به عقاید و گفتارهای خود؛
- عامل بودن به احکام شرعی و اخلاقی؛

■ اخلاق خوش و انس با جوانان.

امروزه بیرون آوردن جوانان از محیط بسته خانه و جذب آنها به بطن جریانات اجتماعی و دینی برای فعالین محلات و از جمله وعاظ مساجد از مهم ترین کارها به شمار می رود تا شاهد جوانان خواب آلود و چشم دوخته به صفحه مانیتور رایانه نباشیم. حتی می توان این تهدید را به فرصت تبدیل کرد و از این وسایل علیه مقاصد غرب استفاده کرد. این مهم در صورتی عملیاتی می شود که مساجد و وعاظ خود را به علوم روز مجهز کرده و تلاش کنند که از همین وسایل برای جذب جوانان استفاده کنند. اما در کنار این عوامل نباید از روش های سنتی جلب و جذب غافل بود زیرا فناوری روز غرب فاقد روح و عطف است و در بسیاری از موارد کاری که ارتباط چهره به چهره می کند این وسایل قادر به انجام آن نیستند.

توجه به تأثیر شخصیت امام جماعت بر جوانان نیز موردی قابل ذکر است. اگر امام جماعت گرم و انعطاف پذیر باشد و به آرامی رفتار کند، جوانان هم احساساتشان را بیشتر بیان می کنند و به راحتی در فعالیت های مساجد شرکت کرده و احساس استقلال می کنند. در جوانانی که انگیزه درونی و اعتقادات مذهبی کم است، اگر روابط امام جماعت با آنها همراه با گرمی و پذیرش جوانان به عنوان انسانی با ارزش و شخصیت دادن به آنان باشد، می تواند اثرات سازنده ای در قوی کردن اعتقادات داشته باشد. امام جماعت اگر بخواهد مسئولیت خود را به بهترین نحو انجام دهد باید به سه عنصر زیر مجهز باشد:

مقبولیت:

گاهی ما فردی را ارزیابی می کنیم از نظر عقلی نقص در او تشخیص نمی دهیم و او را می پذیریم و حاضر می شویم پشت سر او نماز بخوانیم. از جمله عوامل مؤثر در مقبولیت امام جماعت این است که روشنفکر، آگاه و برخوردار از مراتب علمی بوده و مهربان و خوش برخورد باشد.

محبوبیت:

گاهی نیز علاوه بر پذیرش فرد، احساس می کنیم که قلباً با او ارتباط برقرار می کنیم و او را دوست داریم. در این موقع می گوئیم که او محبوبیت دارد. آری، جوانان به آن اندازه از درک و فهم رسیده اند که امتیازات روحی فرد را درک کنند و می بینیم امامان جماعتی را که بدون نیاز به تبلیغ دیگران در

بین مردم محبوب و ممتاز تلقی می‌شوند. از جمله عوامل مهم ایجاد محبوبیت عبارتند از: دوری از خودخواهی، تکبر و خشک و متحجر بودن و جایگزین کردن صداقت، محبت، صمیمیت، انعطاف‌پذیری و شوخ‌طبعی و فروتنی به جای آنها.

موفقیت:

در این عنصر امام جماعت باید ابتدا به قوانین حاکم بر روح جوان که خود موضوع مبحث روانشناسی است آگاه باشد تا توانایی برقرار کردن ارتباط و هم‌بانی و همدلی با آنها را داشته باشد و دوم اینکه با تکنیک‌های آموزشی و تربیتی آشنا باشد و بتواند با استفاده صحیح، آنان را به مقاصد مورد نظر راهنمایی کند. امام تق فرمودند: «این تأثیر قلبی و حضور باطنی در ایام جوانی بهتر حاصل می‌شود، زیرا که قلب جوان لطیف و ساده است و صفایش بیشتر است و واردات آن کمتر و تراحمات و تراکمات در آن کمتر است، پس شدید الانفعال و کثیر القبول است. بلکه هر خلق زشت و زیبایی در قلب جوان بهتر داخل شود و شدیدتر و زودتر از آن متأثر و منفعل شود. بسیار اتفاق افتد که حق یا باطل یا زشت یا زیبا را به مجرد معاشرت با اهل آن بدون دلیل و حجت قبول کند.»

ج) هیئت امناء

هیئت امنای مساجد نیز در اداره مساجد و ارتباط با جوانان نقش عمده‌ای دارند که متأسفانه این مورد کمتر مورد بررسی و مذاقه قرار گرفته است. در زیر برخی از ویژگی‌هایی که برای موفقیت هیئت امنای مساجد در امر مسجدداری لازم است ذکر می‌شود.

همکاری جدی:

هیئت امنای مساجد باید کار خود را جدی تلقی کرده و همان اندازه که به شغل خود اهمیت می‌دهند به وظیفه خود در قبال مسجد نیز باید توجه داشته باشند. گاه دیده می‌شود که افرادی هیئت امنای مسجد هستند که حتی در مسجد حضور کافی نیز پیدا نمی‌کنند. این افراد چگونه می‌توانند اهتمام در اداره خوب مسجد داشته باشند. عدم تقسیم کار بین هیئت امنای مساجد موجب ناکارآمد بودن هیئت و سر درگرمی مراجعین می‌گردد و وجهه هیئت امناء را که باید در زمره افراد مشکل حل‌کن باشند را مخدوش می‌کند.

هیأت امنای مساجد باید از نفوذ و ارتباطات قوی برخوردار باشند تا بتوانند در جذب کمک‌های

مالی از خیرین و یا نهادهای دولتی و غیردولتی موفق عمل کنند. زیرا که کارهای فرهنگی در مسجد نیاز به هزینه‌های بالایی دارد و بدون بودجه مناسب امکان فعالیت‌های مناسب کمتر وجود دارد. هیئت امنای مساجد باید در مورد تصمیمات و سیاست‌هایی که برای مسجد اتخاذ می‌کنند به جوانان توضیح لازم را بدهند. این امر علاوه بر اینکه جلوی مخالفت جوانان در اجرای تصمیمات را می‌گیرد، جوانان را در تصمیم‌گیری و اجرای تصمیمات همراه هیأت امناء می‌کند.

اهتمام به امور جوانان و نوجوانان:

جوانان از بزرگترها همیشه چشم‌داشت کمک و راهنمایی دارند و مخصوصاً از افراد وجیه و مورد احترام که در مساجد به عنوان هیئت‌امنا انتخاب می‌شوند این انتظار بالاتر است. این امر باید همیشه مورد توجه هیئت امنای محترم مساجد قرار بگیرد. صبر و استقامت: عنصر «صبر و استقامت» برای مربیان و متولیان مساجد عامل تعیین‌کننده در موفقیت آنان در تربیت قشر جوان است.

د) والدین و خانواده:

همه دانشمندان اذعان دارند که تربیت از خانواده شروع می‌شود و جامعه‌شناسان خانواده را اجتماع کوچک به حساب می‌آورند و جوانان به کمک فکری پدر و مادر خود نیازمند هستند در واقع هر جاسخن از مسائل تربیتی است اولین و مهم‌ترین پایگاهی که باید مورد توجه قرار گیرد، خانواده است و در تربیت کودک خانواده آن‌چنان اهمیتی دارد که گروهی از روانشناسان معتقدند که شخصیت بچه‌ها در ۵ سال اول زندگی شکل می‌گیرد و ریشه‌تمامی مسائل و مشکلات را باید در این دوره جستجو نمود. بنابراین اولین مربی برای کودک خانواده و مهم‌تر از همه مادر است که با اعمال عواطف و محبت کودک را به سوی خود جلب می‌کند و با کمک پدر می‌تواند موجودی ارزشمند پرورد. از جمله ویژگی‌هایی که والدین در رابطه با هدایت جوانان، بایستی داشته باشند می‌توان به عشق به هدایت، صبر و استقامت، عامل به قول بودن اشاره کرد.

علاقه و عشق به هدایت فرزندان انگیزه‌ای بسیار قوی برای پدر و مادر ایجاد می‌کند تا در امر تربیت به پیشرفت و موفقیت دست یابند. زیرا اگر پدر و مادر انگیزه قوی نداشته باشند هم خود و هم فرزندان را دچار ناامیدی می‌کنند.

تأثیر گذاری پدر و مادر در تعلیم و تربیت فرزندان زمانی است که با عمل همراه باشد. مثلاً در رابطه با نماز جماعت در مسجد عامل بودن خود والدین و تکریم و تعظیم عملی اقامه نماز و حضور به موقع آنها در مسجد اثر مطلوبی در روح و جان جوان می‌گذارد تا توصیه‌های پی‌درپی و بدون عمل. شرکت جوانان در نماز جماعت پیش از آنکه متأثر از اندرزها و سخنان و نظارت والدین باشد معلول پذیرش رفتار آنان است. خانواده‌هایی که با فضا سازی مناسب، امکان درک و یادگیری ارتباط با خدا را برای فرزندان فراهم می‌کنند با ایجاد فضایی که فرزندان ترغیب و تشویق به نماز جماعت می‌شوند باعث افزایش شرکت فرزندان خود در نماز جماعت می‌گردند. (طالقانی و دیگری، ۱۳۸۹)

یکی از جنبه‌های مهم یادگیری که در خانه اتفاق می‌افتد یادگیری مشاهده‌ای است که بنا به این نظریه روان‌شناسان رفتارگرا معتقدند ما انسان‌ها با دیدن رفتار دیگران یاد می‌گیریم به گونه‌ای خاص عمل کنیم. فرزندان نیز با دیدن رفتارهای والدین یاد می‌گیرند که اعمال خاصی را انجام دهند. تقلید رفتار والدین در دوران کودکی به وضوح دیده می‌شود مثلاً دختر خانمی با انداختن چادر بر سر؛ به تقلید نماز خواندن مادر می‌پردازد. در چنین موارد والدین با تشویق مناسب می‌توانند نگرش مثبت نسبت به نماز در ذهن کودک ایجاد نمایند، مانند لبخند مادر و گفتن جملاتی شیرین به او. عامل مهم دیگر که مورد تأکید روان‌شناسان است اینکه تقویت در تثبیت و شکل‌گیری رفتار بسیار اثر گذار است. هر رفتاری که تقویت شود فراوانی آن افزایش می‌یابد و هر رفتاری که تقویت نشود تضعیف و نهایتاً خاموش می‌گردد پس ضروری است رفتار مناسب تقویت شود.

از کارهای مثبتی که والدین می‌توانند انجام دهند همراه بردن فرزندان برای شرکت در نماز جماعت و سایر مراسم است که می‌توانند مزایای بسیاری داشته باشد که از جمله آنها گرایش به مسجد و مناسک دینی، تقویت اعتماد به نفس و عزت نفس و همچنین ارتقاء سطح ارتباطات اجتماعی است. البته شایسته است که همراه بردن فرزند به مسجد با بار عاطفی مثبت همراه باشد و خاطرات خوشایندی در ذهن او ایجاد کند. (ستارزاده و دیگران، ۱۳۹۱)

هم‌نهادهای فرهنگی آموزش

منظور از نهادهای فرهنگی و آموزشی، سازمان آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها، حوزه‌های علمیه و سازمان تبلیغات هستند که در جهت دهی به فرهنگ عمومی کشور نقش زیادی می‌توانند داشته باشند.

آموزش و پرورش و دانشگاه‌ها

از آنجایی که مدارس دربرگیرنده بیش از ۱۸ میلیون دانش‌آموز به مدت ۹ ماه از سال و حداقل ۵ ساعت در روز هستند، پس اگر برنامه مدون، علمی، همه‌جانبه و حساب شده‌ای داشته باشند می‌توانند جوانان را نسبت به ارزش‌های انسانی و اسلامی ترغیب کرده و آنان را مسجدی‌کنند. جوانان و نوجوانان سن بیداری مذهبی را در مدرسه سپری می‌کنند، به همین علت معلمان و مربیان و دیگر مسئولان مدرسه الگویی تمام عیار برای دانش‌آموزان نوجوان و جوان هستند. برگزاری نماز جماعت در مدارس، بهره‌بردن از روحانیون آگاه و عامل به دین در کلاس‌های اخلاقی و دینی، داشتن معلمان و کارکنان مؤمن و متعهد در مدرسه از جمله عوامل مهمی هستند که شرایط کلی مدرسه را برای پرورش دینی دانش‌آموزان فراهم می‌کنند.

حوزه‌های علمیه با پرورش و تربیت عالمان و عاملان دینی نقش بسیار حساسی در انتقال درست و اثرگذار مفاهیم دینی به قشرهای مختلف اجتماع مخصوصاً جوانان دارند. تربیت عالمانی که با تقوا، مجهز به علوم اسلامی، واقف به فنون ارتباطات در عصر حاضر و با بصیرت و درک صحیح از جریان‌های فرهنگی و سیاسی جامعه باشند از جمله وظایف خطیر حوزه‌های علمیه در امر جذب جوانان به مسجد است. حوزه‌های علمیه علاوه بر موارد ذکر شده که بسیار هم مهم هستند در دو امر زیر نیز باید تلاش و سعی مضاعف داشته باشند. اولاً تربیت عالمان با توجه به نیازها و مشکلات فرهنگی و اعتقادی مناطق مختلف در کشور. ثانیاً تربیت عالمان دینی به تعدادی که بتوانند نیازهای فرهنگی و دینی مردم را در تمام مناطق کشور و نه فقط در شهرهای برخوردار را جوابگو باشند. در حوزه پژوهش و آسیب‌شناسی رفتار دینی جوانان حوزه‌های علمیه و نیز دانشگاه‌ها به صورت مشترک می‌توانند تحقیقات مدون و مفصلی را در سراسر کشور اجرا کنند و از نتایج این تحقیقات در برنامه‌ریزی‌های فرهنگی استفاده کنند.

سازمان تبلیغات

سازمان‌های دیگر از جمله سازمان تبلیغات نیز در کنار سایر نهادها به صورت هماهنگ و منسجم می‌تواند با پشتیبانی مالی از مساجد و در اختیار گذاشتن امکانات آموزشی، تفریحی، رفاهی از یک طرف و با غنی کردن برنامه‌های فرهنگی و مذهبی مسجد از طرف دیگر عامل مهمی در ترغیب جوانان به مساجد باشد.

و) فضا و موقعیت و فیزیکی مسجد

پیروان همه ادیان الهی به معماری و فضای فیزیکی پرستشگاه های خود توجه زیادی داشته اند. در این میان مسلمین نیز از ابتدا به معماری مسجد توجه داشته اند. فضا و موقعیت فیزیکی مسجد از دو بعد روانی و فیزیکی می تواند در جذب جوانان به مسجد تأثیرگذار باشد. مسجد باید محلی باشد که موجب تلطیف روحیه مراجعه کنندگان به مسجد شود. مساجد باید پاکیزه و آراسته باشند و تا حد امکان دور از سرو صدا های مزاحم و در یک محیط باز و وسیع با سقف های بلند و معماری اسلیمی بنا نهاده شوند. (ستارزاده و دیگران، ۱۳۹۱)

در دسترس بودن مسجد برای جوانان از جمله عوامل تأثیرگذار بر جذب جوانان به مسجد است. زمانی که فاصله بین مسجد و خانه کم باشد، هم جوان می تواند به راحتی به مسجد رفت و آمد داشته باشد و هم اینکه والدین جوان نیز زمانی که فرزندانشان در مسجد هستند احساس نگرانی در مورد فرزندشان ندارند. علاوه بر این دو مورد که مهم هستند، وجود امکاناتی هم چون کتابخانه عمومی، سالن ورزشی، فروشگاه کتاب و سایر کانون های فرهنگی بسته به نیاز محله و منطقه جغرافیایی مسجد باید در زمره امکانات مسجد قرار بگیرند. متمرکز شدن این امکانات در اطراف مسجد هم دسترسی و استفاده از آنها را برای جوانان تسهیل می کند و هم اینکه مدیریت یگانه و هدفداری برای همه این مجموعه ها اعمال می شود از جمله عوامل مؤثر در تغییر فرهنگ ها در هر جامعه رسانه های جمعی هستند. یکی از مهم ترین نقش های اجتماعی که رسانه های جمعی در جوامع در حال گذر به عهده دارند، چگونگی مشارکت آنها در فرآیند توسعه ملی به طور عام و توسعه فرهنگی به طور خاص است. رسانه های جمعی می توانند به تناسب سیاست ها و راهبردهایی که در انطباق با گسستگی با هدف های توسعه ملی انتخاب می کنند، به پایداری یا تغییر ارزش ها و هنجارهای فرهنگی کمک کنند.

ز) رسانه

امروزه دیگر برای همه دست اندرکاران این امر ثابت شده است که رسانه های جمعی علاوه بر آن که ابزاری برای سرگرمی و تفریح مردم اند، ابزاری برای آموزش و پرورش، فکر و اندیشه و تحول و تکامل جامعه بوده و از این جهت بسیار حایز اهمیت اند. به همین سبب می توانند نقش مهمی در تعلیم و تربیت اندیشه نسل حاضر بخصوص نسل جوان ایفا کنند و به خاطر همین نقش مهمی که

ایفامی کنند، امروزه این ابزار و وسایل هم چون رادیو و تلویزیون، از لوازم ضروری زندگی اجتماعی شده است.

رسالت مطبوعات در یک جامعه اسلامی را می توان در دو بخش کلی هدایت، تربیت و ارتقای فکری و فرهنگی جامعه اسلامی از یک سو و از سوی دیگر مبارزه با انحرافات و جلوگیری از ناهنجاری ها قرارداد. مسیر این هدایت می بایست در چهارچوب تدوین شده معارف دینی و اطلاع رسانی صحیح و شایسته باشد. در بخش مبارزه با انحرافات نیز رسالت سنگینی متوجه مطبوعات به عنوان رکن مهمی از ابزار ارتباط جمعی در جامعه اسلامی است. این رسالت ضمن پرهیز دادن مطبوعات از نقض حدود تعیین شده و خطوط قرمز در شرع مقدس اسلام، وظایف سنگینی متوجه آنان می سازد این وظایف شامل برنامه ریزی دقیق و اصولی در راستای خط دهی به روند حرکتی جامعه و نیز پرکردن صحیح اوقات فراغت افراد به ویژه جوانان و نوجوانان با الهام از مبانی و ارزشهای دینی و اسلامی است. این مسئله به ویژه در عصر کنونی با گسترش ارتباطات و تبلیغات زهر آگین دشمنان و تلاش آنان در ایجاد انحرافات فکری و اخلاقی جوامع مسلمان، مسئولیت خطیری است که رسالت مطبوعات و دیگر وسایل ارتباط جمعی را در مبارزه با آن بیش از پیش نمایان می سازد. (ستارزاده، ۱۳۹۱)

ح) همسالان

همسالان و دوستان از مهم ترین عوامل اجتماعی شدن جوانان و نوجوانان محسوب می شوند. آنها از طریق مختلف بر یکدیگر تأثیر می گذارند و از یکدیگر تأثیر می پذیرند. بسیاری از محققان بر این عامل تأکید دارند و آن را به عنوان ارتباط افقی یاد کرده اند یعنی ارتباطی که بین افراد نسبتاً هم سطح از لحاظ سنی، اجتماعی، تحصیلی و اقتصادی برقرار است. در دوره نوجوانی همسالان مهم ترین نقش را در فرایند اجتماعی شدن فرد بازی می کنند. نوجوانان برای اینکه بتوانند هویتی مستقل از والدین خود پیدا بکنند باید ارتباطی صمیمی و متقابل با همسالان خود برقرار نمایند.

ط) تحلیل آماری

جامعه آماری این تحقیق را، دانشجویان دانشگاه پیام نور مرکز ساری در سال ۱۳۹۲ تشکیل

می دهند و حجم نمونه ۳۱۰ نفر (با توجه به پاسخ های ارائه شده) بوده است. تعداد پرسش نامه های جمع آوری شده، ۲۷۰ پرسش نامه بوده است.

تحلیل آزمون فریدمن برای مؤلفه های مسجدی

بر اساس آزمون فریدمن در بین فاکتورهای ویژگی های مسجدی تأثیر وضعیت ظاهری و معماری مساجد (۸۲/۳)، شایستگی فعالان مساجد (۷۶/۳)، شایستگی های امام مسجد (۶۷/۳) دارای بیشترین تأثیر در جذب جوانان در مساجد را دارا می باشند. همچنین مقدار آماره کای دو، معادل ۶۲۳/۷۷ و درجه آزادی برابر ۵ و سطح معنی داری (sig) برابر ۰/۰۰۰ می باشد و به این دلیل که sig کمتر از ۰/۰۵ درصد است، تفاوت بین تک تک مؤلفه ها با هم یک تفاوت تصادفی نبوده بلکه یک تفاوت معنی دار بوده است.

تحلیل آزمون فریدمن برای مؤلفه های اجتماعی و فرهنگی

بر اساس آزمون فریدمن در بین فاکتورهای ویژگی های اجتماعی و فرهنگی، تأثیر خانواده (۶۴/۳)، همسالان (۲۵/۳)، دانشگاه و مدرسه (۰۲/۳) دارای بیشترین تأثیر در جذب جوانان در مساجد را دارا می باشند. همچنین مقدار آماره کای دو، معادل ۶۲۳/۷۷ و درجه آزادی برابر ۵ و سطح معنی داری (sig) برابر ۰/۰۰۰ می باشد و به این دلیل که sig کمتر از ۰/۰۵ درصد است، تفاوت بین تک تک مؤلفه ها با هم تفاوتی تصادفی نبوده بلکه تفاوتی معنی دار بوده است.

جدول شماره ۱:							
نتایج آزمون t تک نمونه ای برای مؤلفه‌های مسجدی مؤثر بر جذب جوانان در مساجد							
متغیر	میانگین	مقدار آماره	درجه آزادی	معنی داری	انحراف معیار	فاصله اطمینان (۹۵٪)	
						حد بالا	حد پایین
وضعیت ظاهری و معماری مساجد	۳/۶۸	-۷/۷۶	۲۶۹	۰/۰۰	-۰/۳۲	-۰/۳۹	-۰/۲۴
شایستگی‌های فعالان مسجد	۳/۷۷	-۷/۹۶	۲۶۹	۰/۰۰	-۰/۳۳	-۰/۲۷	-۰/۱۶
شایستگی‌های امام مسجد	۳/۵۳	-۱۰/۱۲	۲۶۹	۰/۰۰	-۰/۴۶	-۰/۵۵	-۰/۳۷
شایستگی‌های نمازگزاران مسجد	۳/۸۵	-۳/۹۶	۲۶۹	۰/۰۰	-۰/۱۴	-۰/۲۱	-۰/۰۷
فعالیت مستمر کانون‌های فرهنگی هنری مساجد	۳/۵۳	-۱۱/۸۹	۲۶۹	۰/۰۰	-۰/۴۶	-۰/۵۳	-۰/۳۸

منبع: یافته‌های میدانی و محاسبات نگارندگان

جدول شماره ۲:	
معناداری آزمون فریدمن مؤلفه‌های مسجدی مؤثر بر جذب جوانان در مساجد	
شاخص‌های آماری	مقادیر محاسبه شده
تعداد	۲۷۰
کای دو	۷۷/۶۲۳
درجه آزادی	۵
Sig	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های میدانی و محاسبات نگارندگان

جدول شماره ۳: ارزیابی و اولویت بندی مؤلفه‌های مسجدی مؤثر بر جذب جوانان در مساجد		
اولویت مؤلفه‌ها	میانگین رتبه‌ها	مؤلفه‌ها
۱	۳/۸۲	وضعیت ظاهری و معماری مساجد
۲	۳/۷۶	شایستگی‌های فعالان مسجد
۳	۳/۶۷	شایستگی‌های امام مسجد
۴	۳/۵۴	شایستگی‌های نمازگزاران مسجد
۵	۳/۴۷	فعالیت مستمر کانون‌های فرهنگی هنری مساجد

منبع: یافته‌های میدانی و محاسبات نگارندگان

جدول شماره ۴: نتایج آزمون یک طرفه برای مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر جذب جوانان به مسجد							
فاصله اطمینان (٪۹۵)		انحراف معیار	معنی داری	درجه آزادی	مقدار آماره	میانگین	متغیر
حد پایین	حد بالا						
-۰/۰۱	-۰/۲۴	-۰/۱۲	۰/۰۰	۲۶۹	-۲/۰۱	۳/۷۸	تأثیر خانواده
۰/۳۴	۰/۱۴	۰/۲۴	۰/۰۰	۲۶۹	۴/۸۹	۴/۲۴	تأثیر همسالان
-۰/۴۹	-۰/۶۵	-۰/۵۷	۰/۰۰	۲۶۹	-۲/۶۷	۳/۴۲	تأثیر مدارس و دانشگاه
-۰/۰۲	-۰/۲۴	۰/۱۲	۰/۰۰	۲۶۹	-۱/۷۹	۳/۵۷	تأثیر رسانه‌ها
۱/۴۴	۰/۲۰	۰/۸۲	۰/۰۰	۲۶۹	-۲/۱۱	۳/۷۴	تأثیر گروه‌های مرجع

منبع: یافته‌های میدانی و محاسبات نگارندگان

جدول شماره ۵:	
معناداری آزمون فریدمن مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر جذب جوانان به مسجد	
مقادیر محاسبه شده	شاخص‌های آماری
۲۷۰	تعداد
۱۲۵/۱۵۸	کای دو
۴	درجه ی آزادی
۰/۰۰۰	Sig
منبع: یافته‌های میدانی و محاسبات نگارندگان	

جدول شماره ۶:		
ارزیابی و اولویت بندی مؤلفه‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر جذب		
اولویت مؤلفه ها	میانگین رتبه ها	مؤلفه ها
۱	۳/۶۴	تأثیر خانواده
۲	۳/۲۵	تأثیر همسالان
۳	۳/۰۲	تأثیر مدارس و دانشگاه
۴	۲/۸۷	تأثیر رسانه ها
۵	۲/۲۲	تأثیر گروه‌های مرجع
منبع: یافته‌های میدانی و محاسبات نگارندگان		

ارائه‌پیشنهادات

فرآیند ارزش‌های اجتماعی از سنتی به مدرن و از ساده زیستی به تجمل حرکت کرده و این روند بر جذب جوانان به مسجد نیز تأثیر گذاشته است. تجمل‌گرایی باعث شده که برای انجام بعضی از فعالیت‌های مذهبی از قبیل مجالس ترحیم، به جای مساجد از تالارها استفاده شود. بنابراین باید متولیان امر تدبیری بیندیشند. باید بتوانیم در فضای مساجد نیازهای دینی را به روش‌های جذاب

به جوانان عرضه کنیم. باید نظام های آموزشی مبتنی بر آموزه های دینی و معیارهای دینی را به منظور تربیتی دینی در مساجد طراحی و پیاده کنیم. تبلیغات به روش سنتی نمی تواند پاسخ گوی نیاز جوانان باشد. با توجه به پیشرفت تکنولوژی و ارتباطات، امکانات وسیعی را در عرصه نیاز داریم. باید به آموزش دادن به ائمه جماعات از این امکانات در مساجد استفاده کنیم. جوان به اهل مسجد و جامعه روحانی به عنوان یک الگوی عملی نگاه می کند و اگر میان گفتار و عمل این قشر تناقض و تضاد باشد و تناسبی میان قول و فعل وجود نداشته باشد، جوان، دین گریز و سردرگم می شود. بنابراین باید نهادهای متولی، راه کارهای عملی و تدابیر آموزشی با ارائه طرح تربیت دینی بر مبنای روش تربیت الگویی آموزه های قرآنی و معارف اهل بیت (ع) ارائه دهند. دین اسلام، دین زندگی است و در آیات مختلف قرآن به این موضوع اشاره شده است اما روش ها و قالب های ارائه مفاهیم دینی مهم است. زبان دین باید نرم و در راستای خیر و صلاح جامعه و جوان پسند باشد، باید با شناخت مخاطب، روش تبلیغی انتخاب شود. برای حضور نوجوانان و جوانان در مساجد، باید از احساس مذهبی آنها استفاده کرد و باعث رشد عاطفی آنها شد.

احساس مذهبی یکی از عمیق ترین گرایشات فطری است. ظرفیت ذهنی کودکان از طریق ارائه دلایل مورد قبولشان، جهان بینی آنها را شکل می دهد و بینش دینی آنها را هدایت می کند. رفتار ائمه جماعات باید در جامعه الگو باشد. جوانان هم باید در فعالیت های مساجد شرکت داده شوند. با توجه به تأکید مقام معظم رهبری، باید راه نوآوری مساجد هموار شود و این مستلزم شناخت مرز میان بدعت و نوآوری با تکیه بر آسیب های مساجد است. اهمیت و ارزش حضور در مسجد و نمازهای جماعت بر اساس آیات الهی، روایات و سیره معصومین (ع) بر کسی پوشیده نیست، از طرفی جذب جوانان به این امر مهم در کشور اسلامی مسئله جدی و از دغدغه های متولیان امر می باشد، ویژگی های دوره جوانی ایجاب می کند که راهکارهای متناسبی جهت جذب آنها به مسجد و جماعات استفاده شود، در این راستا موارد زیر قابل طرح است:

- صلاحیت های علمی و اخلاقی پیش نماز و محیط گرم و آموزنده بودن مساجد و برخورد شایسته و احترام آمیز با شرکت کنندگان در نماز به خصوص جوانان می تواند سهم عمده ای در جذب آنان به مسجد این کانون وحدت و معنویت داشته باشند.
- خلق و خوی نیکوی امام جماعت و مهارت اجتماعی او در برقراری ارتباط با جوانان نماز گزار فوق العاده حساس می باشد.

- استقبال از حضور اتفاقی یا مستمر جوانان در مسجد توسط امام مسجد با چهره ای گشاده و متبسم احساس زیبا و خوشایندی را در جوانان شکوفا می نماید.
- دعوت از دانش آموزان و جوانان به همراه معلمان آن ها در مناسبت های خاص جهت صرف نهار و اقامه نماز توسط امام مسجد.
- به تصویر در آوردن برنامه ها و نمایش های تلویزیونی و پخش فیلم و اسلاید
- برخورد معقول و متین و توأم با عطف و مهربانی با نمازگزاران جوان از سوی خادمان و متولیان و امام جماعت مسجد.
- مسئولان مساجد باید فرصتی را فراهم آورند که مسجد به صورت مرکزی برای دوست یابی و عقد اخوت اسلامی در آید. جوانان که به لحاظ موقعیت سنی و وضعیت عاطفی ویژه خود نیازمند دوستان مناسب هستند رفت و آمد بیشتری به آن خواهند داشت و تدریجاً با محیط مسجد انس خواهند گرفت.
- قرین شدن علم و عبادت در مساجد و کسب علم و دانش تازه در مسجد به گونه ای که هر بار جوان برای نماز به مسجد می رود دانش تازه ای را فرا گیرد و از مصاحبت افراد دانشمند و دانای بهره مند شود در این صورت مسجد تبدیل به پایگاه علم و عبادت می شود و نقش خود را در تأمین سعادت جوانان باز می یابد.
- متولیان امور مساجد باید افرادی خوش اخلاق، با جاذبه و مؤدب باشند و مسجد باید کانون محبت باشد تا خاطر ه ای زیبا بر ذهن مراجعین بگذارد.
- ائمه جماعت باید با مسائل تربیتی و روانی نسل جوان آشنا باشند. بهتر است تعدادی کتب مناسب در این زمینه ها به همه ائمه جماعت و هدایت گران فکری در مساجد معرفی شود.
- آموزش و تربیت ائمه جماعت، تغذیه مداوم آنها به ویژه از نظر گاه آشنایی با دنیای مخاطب ها.
- شرکت ائمه جماعت و هیئت امنای مسجد در مراسم مدرسه و حل مشکلات مدرسه از طریق آنها و آشنایی جوانان با امام جماعت مسجد محل.
- یکی از دلایل گریز جوان از مسجد سخنرانی های طولانی و تکراری مطرح شده است. خطبا و گویندگان و سخنرانان برای ایراد سخنرانی های کوتاه و پنج تا ده دقیقه ای

- تمرین و ورزشی داشته باشند. روح زیبا طلب جوان، کلام جوان، رسا و کوتاه می‌طلبد.
- جوان از جوان بهتر و زودتر می‌پذیرد بنابراین اگر به نوعی جوان گرایی دست بزنیم گره گشا خواهد بود. تفاوت نسل‌ها، کندی رفتار، طولانی کردن نماز، طرح مسائل بیگانه با فضای امروز، میان مخاطب و گوینده فاصله می‌افکند.
 - زیبایی ظاهری و آراستگی مساجد نیز در جذب جوان بی‌تأثیر نیست. پاکیزگی و طراوت مسجد جوان را به سوی مسجد و نماز جماعت سوق می‌دهد و برخی جوانان بوی بد، فضای تنگ نمازخانه، فرش‌ها و موکت‌های آلوده را باعث بی‌ رغبتی به نماز جماعت و مسجد می‌دانند.
 - مساجد جدید باید به گونه‌ای ساخته شود که کانون همه فعالیت‌ها باشد. انحصار مسجد به نماز خلاف سنت و سیره اسلامی است.
 - مربیان و معلمان و پدران و مادران، خود در جماعت‌ها شرکت کنند و در برابر شاگردان و فرزندان به نماز بایستند و به امام جماعت اقتدا کنند.

۱. طالقانی و دیگران، مدیریت مسجد، تدوین الگوی شایستگی منابع انسانی، فصلنامه پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی دانشگاه امام حسین (علیه السلام)، سال دوم، شماره سوم و چهارم، صص ۸۰-۵۵، ۱۳۸۹.
۲. موحدی، محمدرضا، بررسی و تحلیل وضعیت موجود سازمان و مدیریت مساجد و ارائه الگوی مطلوب آن در انواع مختلف مساجد، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۴.
۳. عباسی، رسول، تدوین الگوی مدیریت اثربخش نهادهای دینی، مطالعه موردی مسجد، دانشگاه تهران، رساله دکتری مدیریت، ۱۳۸۹.
۴. ستارزاده، داوود و دیگران، بررسی تأثیر نماز بعنوان یکی از ابعاد دینداری بر کاهش میزان آسیب‌پذیری اجتماعی جوانان، مجموعه مقالات همایش منطقه‌ای نماز و نماز جماعت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرگز استان گلستان، ۱۳۹۱.
۵. ستارزاده، داوود، بررسی تأثیر فاکتورهای سرمایه اجتماعی بر گرایش جوانان عضو کانون‌های مساجد شهر بابل به نماز جماعت، مجموعه مقالات همایش علمی سراسری مساجد و جهان اسلام، یاسوج، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان کهگیلویه و بویراحمد، کانون فرهنگی و هنری مساجد، ۱۳۹۱.
۶. رهبری، حسین، مسجد نهاد عبادت و ستاد ولایت، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
۷. قرائتی، محسن، اولین سرمایه داران دنیا، مجله رشد مدیریت مدرسه، شماره هفتم، دوره پنجم، صص ۴-۱۳۸۶، ۷.
۸. دلبری، سید محمد، آسیب‌های تعلیم و تربیت دینی از نگاه شهید بهشتی، مجله رشد آموزش معارف اسلامی، دوره بیستم، شماره چهارم، صص ۴-۱۳، ۱۳۸۷.

برنامه‌ریزی فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد کشور: پیشنهاد روش شناسی تفصیلی

حیدر مختاری^۱

چکیده

برنامه‌ریزی فرهنگی در عصر کنونی برای بقای اصالت فرهنگی کشورهای صاحب پیشینه غنی فرهنگی و معنوی و مقابله آنها با تهاجم فرهنگی فرهنگ‌های مادی و بی‌ریشه، وظیفه اساسی نهادهای مختلف درگیر امور اجتماعی و ترویج فرهنگی است. کتابخانه‌ها، به ویژه کتابخانه‌های عمومی و کتابخانه‌های مساجد هم از جمله نهادهایی هستند که در کار فرهنگی دخیل هستند. کتابخانه‌های مساجد از دیرباز محل تبلیغ و ترویج فرهنگ و آموزه‌های اصیل اسلامی بوده‌اند و لزوم برنامه‌ریزی فرهنگی برای آنها به منظور بهره‌گیری حداکثری از قابلیت‌های بالفعل و بالقوه‌شان صدچندان است. در این مقاله، روش‌شناسی نسبتاً تفصیلی برای انجام برنامه‌ریزی فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد در قالب گام‌های پنج‌گانه پیشنهاد شده است. ماحصل برنامه‌ریزی با این روش برنامه‌ای بومی، عینی و آماده برای اجرا، ارزیابی و تداوم است که راهنمای مسئولان و متولیان کتابخانه‌های مساجد و حتی دیگر کتابخانه‌های مشابه در انجام کار و اقدامات فرهنگی است.

کلیدواژه‌ها:

کتابخانه‌های مساجد، برنامه‌ریزی فرهنگی، ایران.

سرنوشت کشورها و جوامع امروزی با تحولات ملی و فراملی در عرصه فرهنگ گره خورده است. حفظ و ارتقای فرهنگ خودی و معرفی آن به دیگر فرهنگ‌ها زمینه‌ساز ماندگاری و انسجام درونی هر فرهنگ اصیل و ریشه‌دار است. انقلاب اسلامی ایران خود نوعی تحول فرهنگی بزرگ بود که نه تنها در عرصه ملی، که در عرصه بین‌المللی هم منشاء تغییرات اساسی شد و گفتمان فرهنگی اصیل و جدیدی را فراروی نهاد که پاسداشت و معرفی آن وظیفه همه دوستداران آن است. این گفتمان اصیل و جدید توحیدی ریشه در اعتقادات دینی و باورهای اسلام ناب، به ویژه مکتب ظلم‌ستیز و عدالت‌گرای شیعه دارد. لازم است این گفتمان را در جامعه ملی و اجتماعات فراملی طرح کرد تا شنوندگان عاقل این «قول احسن» را پذیرفته و تابعش باشند. مسلم است که این کارستودنی و لازم، مستلزم برنامه‌ریزی فرهنگی در تمامی جوانب و جنبه‌ها است و بیش از همه، همت و ظرافت نهادهای فرهنگی کشور را می‌طلبد.

پیچیدگی روزافزون جوامع، رقابت نفس‌گیر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها و ضرورت حفظ و ترویج میراث معنوی از ضرورت‌های برنامه‌ریزی فرهنگی است. برخلاف گمان عده‌ای، بخش زیادی از مقولات فرهنگی را می‌توان مدیریت و برای آن برنامه‌ریزی کرد. لزوم برنامه‌ریزی برای حفظ، معرفی و بسط فرهنگ اصیل ایرانی-اسلامی که صاحب میراث معنوی غنی و در تیررس تهاجم فرهنگ‌های مختلف مادی و مبتذل است، به ویژه در عصر کنونی اطلاعات و رسانه‌ها، صدچندان است. به همین دلیل است که مقام معظم رهبری همواره بر اهمیت فرهنگ، فرهنگ‌سازی و کار فرهنگی تأکید کرده و می‌کنند و مسائل فرهنگی را اولویت کشور می‌دانند.^۱ شواهد از نقص و نارسایی در برنامه‌ریزی فرهنگی کشور خبر می‌دهند. شاهد بر این مدعا، اظهار نظرها و نتایج تحقیقات متخصصان این عرصه است. برای نمونه، به اعتقاد صالحی امیری و عظیمی دولت‌آبادی، (۱۳۸۷، ب، ص ۱۲) فعالیت‌های فرهنگی انجام شده در ایران چندان نظام یافته، ضابطه مند و مطابق با الگو نبوده و کار در این عرصه نیازمند همتی مضاعف است و باید در این عرصه به پژوهش و عمل توأمان دست زد.

از فرهنگ تعاریف بسیاری شده است که رسیدن به اجماع در این باره رادشوار می‌کند. (برای

۱. در باب سخنان و دغدغه‌های معظم‌له در باب مسائل فرهنگی منبع زیر نسبتاً جامع است:

دیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۲). گزیده بیانات موضوعی حضرت آیت‌الله العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله العالی)، رهبر معظم انقلاب اسلامی. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

اطلاعات بیشتر: صالحی امیری و عظیمی دولت آبادی، ۱۳۸۷ الف، ص ۱۱۳-۱۲۳) با این همه، فرهنگ محملی است که نمودهای آن همواره در محیط زندگیمان حضور دارند و بستری برای طرز فکر و جهان بینی و عمل ماست. فرهنگ الگوهای رفتاری، گفتاری و آداب و رسوم جامعه را شکل می دهد؛ از این رو، سازمان های تولیدکننده معنا و فعال در عرصه های نرم افزاری، مثل کتابخانه ها، از جمله کتابخانه های عمومی و کتابخانه های مساجد، در فرهنگ سازی و حفظ اصالت فرهنگی و وظیفه ای سترگ دارند و باید با حساسیتی فراوان درصدد برنامه ریزی برای کار فرهنگی ملحوظ در وظایف خود باشند. تحولات و الزامات جهانی عصر اطلاعات این وظیفه را برای همه نهادها، خاصه نهادهای دینی، اجتماعی و فرهنگی بیش از پیش سنگین می کند.

الف) بیان مسئله

کتابخانه ها برنامه ریزی فرهنگی را هر چند تلویحی، ولی عملاً با گردآوری، گزینش، سازماندهی، حفظ، نگهداری، اشاعه و دسترس پذیر کردن اطلاعات و منابع اطلاعاتی - آثار ملموس و مادی فرهنگ - از دیرباز انجام می دهند. (Robertson, 2005, p. 2). کتابخانه ها در جهان الکترونیکی امروز، علاوه بر این کار، محل اجتماع و ارتباطات فرهنگی رودررو، مرکز گفتمان جمعی و عرصه تبادلات میان فرهنگی هستند. کتابخانه مرکزی اجتماعی است که کمک به پیشبرد امور جامعه و جامعه پذیر کردن شهروندان از کارکردهای آن است. به این کارکردها، ترویج و تبلیغ فرهنگی را نیز باید افزود که در راستای اهداف اجتماعی و فرهنگی آن است. البته، وظایف کتابخانه های کاملاً فرهنگ بسته، مثل کتابخانه های عمومی و کتابخانه های مساجد در این زمینه بیش از دیگر انواع کتابخانه ها و حتی سرمشق آنها است.

کتابخانه های مساجد به لحاظ تاریخی در نشر و تبلیغ دین اسلام و منویات مادی و معنوی آن نقشی حیاتی داشته اند و تمدن اسلامی در شکل گیری و تداوم خود مرهون آنها است. (Laugu, 2007, p. 93). این کتابخانه ها به اهداف و وظایف خطیر و کارکردهای متعالی مساجد - از جمله وظایف و کارکردهای فرهنگی آن کمک می کنند. چون مسجد محل انجام فرایض دینی، مکان اجتماع مردم (برای مقاصد دینی، اجتماعی، آموزشی، سیاسی و حتی اقتصادی) بوده و هست، کتابخانه های مساجد هم باید منابع خود را بر این اساس گزینش کرده و با مد نظر قرار دادن اهداف و کارکردهای مسجد و طیف متنوع مسجدیان و سلاقی و

علائق متفاوت‌شان، این منابع را به آنان عرضه کنند. به علاوه، با توجه به اهمیت فرهنگ در عصر کنونی و لزوم صیانت از تقویت آن، ادغام بیش از پیش کار فرهنگی در وظایف مرسوم این کتابخانه‌ها، استفاده از آنها را هدفمندتر و نقش و جایگاه آنها را در تعالی جامعه تقویت و برجسته می‌کند.

ضرورت این کار فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد زمانی بیشتر می‌شود که بدانیم تعداد کتابخانه‌های مساجد در ایران از همه کتابخانه‌های عمومی کشور بیشتر است و منابع موجود در این کتابخانه‌ها، با بسیاری از کتابخانه‌های بزرگ عمومی کشور مقایسه پذیر است. طبق آمار گزارش شده در سال ۱۳۹۰، (هاشمی و گیلوری، ۱۳۹۰، صص ۱۶-۱۷) دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد کشور (تحت نظر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی) حدود ۴۱۰۰ باب کتابخانه مساجد را زیر پوشش دارد و کل کتابخانه‌های فعال و نیمه فعال مساجد بیش از ده هزار باب است.

انجام کار فرهنگی در چنین تعداد و گستره جغرافیایی از کتابخانه‌ها مستلزم "برنامه‌ریزی فرهنگی" برای این کتابخانه‌ها است تا بتوان ضمن شناسایی وضع موجود آنها، راهکارها و الگویی عملی و واقع‌بینانه برای چنین کارستری عرضه کرد تا راهنما و دست‌نامه‌ای پیش روی مسئولان این نوع کتابخانه‌ها و حتی دیگر کتابخانه‌های مشابه، مثل کتابخانه‌های عمومی کشور، در اقدامات و امور مترتب بر فرهنگ در چارچوب اهداف و وظایف کلان آنها باشد. به علاوه، چون یکی از اهداف دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد کشور در افق ایران ۱۴۰۴ ایجاد شبکه‌ای منسجم و همه‌گیر برای کتابخانه‌های مساجد در استفاده آحاد مردم از آنهاست، (هاشمی و گیلوری، ۱۳۹۰، ص ۱۳) برنامه‌ریزی فرهنگی برای این هدف کارساز و مقوم آن است. پژوهش حاضر در صدد است تا به تبیین نوعی روش شناسی تفصیلی در برنامه‌ریزی فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد کشور بپردازد تا راهکاری عملی و روشی گام‌به‌گام در اختیار متولیان این کتابخانه‌ها قرار گیرد. با توجه به شعار «راه آینده را از مساجد بسازیم» که سرلوحه کار مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور است^۱، برنامه‌ریزی فرهنگی واقعی و عینی برای این کتابخانه‌ها کوششی برای نشان دادن راه آینده، به دست‌کم بخشی از جامعه هدف مساجد، از طریق مساجد است.

۱. اهداف، برنامه‌ها و عملکرد این مرکز در وب‌سایت آن (به نشانی اینترنتی <http://www.masjed.ir/fa/home>) درج شده است.

مبانی نظری

هر چند از برنامه ریزی هم به مانند بسیاری از مفاهیم و سازه های مطرح در علوم انسانی و اجتماعی، تعاریف زیاد و متفاوتی عرضه شده است، کسی در اهمیت برنامه ریزی برای انجام مداوم و معین امور لازم برای رسیدن به اهداف مدنظرشکی ندارد. برنامه ریزی فرآیند آگاهانه تصمیم گیری درباره اهداف و فعالیت های آینده فرد، گروه، واحد کاری یا سازمان است که از کارکردهای آن، تصویرسازی و طراحی وضعیت مطلوب در آینده و یافتن و پیش بینی کردن راه ها و ابزاری است که در پرتو امکانات و شرایط موجود و واقعی، رسیدن به آن را ممکن کند. (محمدی، ۱۳۸۵، ص ۱۸) این تعریف برای مقصود این مقاله کافی است.

بر این اساس، برنامه ریزی فرهنگی نیز نوعی نگرش فرهنگی به برنامه ریزی، و کوششی آگاهانه، سنجیده و سازمان یافته برای ایجاد تغییر در وضع موجود و دستیابی به اهداف مطلوب در حوزه های مختلف فرهنگی است. (اکبری، ۱۳۸۱، ص ۱۴) در تعریفی دیگر، این نوع برنامه ریزی ناظر بر کنش ها و اقداماتی است که برای مسائل فرهنگی طی آینده ای محتمل پیش بینی می شود. (رضایی و فردرو، ۱۳۸۶، ص ۷۹) معنای بسیط و دقیق برنامه ریزی فرهنگی را چنین می توان تبیین کرد: «تلاشی آگاهانه برای تغییر نگرش ها، اعتقادات، آداب و رسوم، ارزش ها و هنجارهای نسبتاً پایدار و بادوام جامعه، مطابق خواست و الگوی ذهنی برنامه ریز». (صالحی امیری، ۱۳۹۰، ص ۹۰) با جمع بندی و مذاقه در این تعاریف، برنامه ریزی فرهنگی را می توان تدوین برنامه ای واقعی و عملیاتی برای تبلیغ و ترویج مؤلفه های فرهنگی ملحوظ در اهداف و وظایف یک سازمان و نهاد، با در نظر گرفتن امکانات و قابلیت های درون سازمانی و برون سازمانی آن در زمانی معین دانست. این نوع برنامه ریزی فرهنگی متوجه محصولات فرهنگی و در دایره ای وسیع تر، نهادهای فرهنگی است. این تعریف از برنامه ریزی فرهنگی برای هدف این مقاله مناسب است.

برنامه ریزی فرهنگی کاری دشوار و پیچیده، اما ضروری و گریزناپذیر است. برنامه ریزی فرهنگی تقویت کننده همبستگی ملی، مقوم هویت دینی و افزایش دهنده ظرفیت های فرهنگی است و باید مبتنی بر الگوها و سرمشق های فرهنگی جامعه خودی باشد. همگان درباره اهمیت و ضرورت برنامه ریزی فرهنگی متفق القولند؛ اگر چه درباره محتوا و شکل آن دیدگاه های متفاوتی وجود دارد. (چلیپی، ۱۳۷۴، ص ۱۷۵)

استفاده از الگوهای غربی برای برنامه ریزی فرهنگی، به ویژه در سازمان های برخاسته از دین، کاری مناسب و موفق نیست. (پیروزمند، ۱۳۷۷، ص ۲) تعمیق باورها و ارزش های دینی و فرهنگ اسلامی - که از اهداف مساجد و بخش های زیرمجموعه آنها است - به نقشه راه منحصر به فردی نیاز دارد که در عین مطابقت با واقع و به دور از آرمان گرایی، رنگ و بویی محلی و فرهنگ بسته داشته باشد. وجود چنین الگویی غیر غربی برای برنامه ریزی فرهنگی برای کتابخانه های مساجد هم مصداق و مناسبت دارد.

درباب کتابخانه های مساجد، چه داخل کشور و چه خارج از کشور کارچندان زیادی انجام نشده است. عمده آثار در این عرصه در قالب کتاب و بانگاهی به تاریخ این کتابخانه ها در ایران (هاشمی، ۱۳۸۰؛ هاشمی و گیلوری، ۱۳۸۳) و جهان اسلام (مکی سباعی، ۱۳۷۳؛ Laugu, ۲۰۰۷)، مشخصات و شناسنامه کتابخانه های مساجد کشور (ستاد عالی کانون های فرهنگی - هنری مساجد کشور، ۱۳۸۸)، استاندارد سازی (گیلوری و هاشمی، ۱۳۷۹) و قوانین و مقررات مترتب بر آنها (هاشمی و گیلوری، ۱۳۹۰ و تا حدی، هاشمی و گیلوری، ۱۳۸۳) انجام شده است. البته مقالاتی در قالب تحقیق موردی و با گستره محدود استانی در باب طرز تهیه و تنظیم مواد و منابع کتابخانه های مساجد (خوشرو، ۱۳۸۴) و وضعیت کلی این نوع کتابخانه ها (غفاری، ۱۳۸۰) و زمینه سازی برای عملکرد مطلوب آنها (دیانی، ۱۳۷۹) منتشر شده است. چندین اثر مروری پراکنده نیز در موضوع کتابخانه های مساجد قابل بازیابی است.

به هر حال، در حد کاوش به عمل آمده، در باب برنامه ریزی فرهنگی برای کتابخانه های مساجد، مقاله حاضر اولین کار از این نوع در ایران و جهان است که می تواند آغاز راهی برای بررسی ابعاد تفصیلی و عمیق تر این موضوع در قالب پژوهش هایی دیگر باشد و نقشه راهی برای این نوع کتابخانه ها در بهره گیری بیشتر از ظرفیت ها و قابلیت های خود فراهم کند. البته چنین کاری اهمیت و ضرورت وجود و تقویت نهاد کتابخانه را در مساجد نزد ذینفعان نیز بیشتر می کند. بنابراین، این طرز تلقی در عصر رقابت برای بقای سازمانی، درست مثل دیگر سازمان ها و نهادها، بسیار مناسب حال کتابخانه های مساجد و ضامن بقا و پویایی آنها است.

ب) روش کار

برنامه ریزی فرهنگی نیز مثل هر نوع برنامه ریزی دیگر، مستلزم پیمودن مراحل و گام هایی

چند برای حصول به محصول نهایی یا همان برنامه است. این مراحل به تفصیل در متون مرتبط تبیین شده‌اند. (برای نمونه، چاوش باشی و کاوسی، بی تا) با سرلوحه قرار دادن این مراحل و تعدیل برخی موارد، مراحل تفکیکی انجام برنامه ریزی فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد ذیلاً توجیه و تبیین شده است.

گام اول: آشنا کردن و آگاه‌سازی افراد درگیر در مراحل مختلف برنامه ریزی فرهنگی و اجرای آن، قبل از شروع به برنامه ریزی موجب تسهیل فرآیند برنامه ریزی و اجرا می‌شود. به عبارت دیگر، آگاهی افراد از تعاریف، مفاهیم و مبانی نظری این سازه برای ادامه کار لازم است. اشراف بر کارکردها و وظایف کتابخانه‌های مساجد، با تأکید بر بعد اجتماعی و فرهنگی آنها هم در این میان ضرورت دارد تا ذی‌نفعان از اهمیت و مبانی نظری برنامه ریزی فرهنگی و کارکردهای کتابخانه‌های مساجد آگاه شوند و آماده پذیرش و اجرای چنین کاری باشند. بنابراین، در این گام اقدامات زیر لازم است:

الف. تهیه و تدوین مطالبی در باب کتابخانه‌های مساجد، برنامه ریزی فرهنگی و ارتباط بین این دو با روش تحقیق کتابخانه‌ای و مرور تحلیلی متون؛
ب. عرضه این مطالب به ذی‌نفعان، مسئولان امر و کتاب‌داران کتابخانه‌های مساجد در قالب آثاری چون کتاب، مقاله و نیز با برگزاری کلاس‌ها و دوره‌های آموزشی منظم.

گام دوم: تحلیل وضعیت گذشته و حال نهاد فرهنگی گام مهم و اساسی در برنامه ریزی فرهنگی برای آن است. در این گام، با کمک اطلاعات و پیشینه‌های موجود، عملکرد گذشته و حال کتابخانه‌های مساجد کشور از دیدگاه برنامه ریزی فرهنگی و مؤلفه‌های آن تجزیه و تحلیل می‌شود تا بهتر بتوان برای آینده برنامه ریزی کرد. به این منظور باید کارهای زیر را انجام داد:
الف. تحلیل کارکردهای گذشته کتابخانه‌های مساجد کشور از نظر کار و اقدامات فرهنگی با پیمایش در سوابق موجود و درج آنها در سیاهه‌های واریسی مناسب؛

ب. بررسی دقیق قوانین و مقررات کنونی حاکم بر کتابخانه‌های مساجد و تحلیل آنها از نظر مناسبت‌شان با کار فرهنگی؛

ج. مطالعه وضعیت حال کار و تبلیغ فرهنگی در کتابخانه‌های مساجد کشور با کمک ابزارهای پژوهشی مختلف.

۱. البته این مرحله را پس از برنامه ریزی (بعد از گام چهارم) و قبل از ابلاغ و اجرای برنامه هم می‌توان انجام داد. با این حال، آمادگی قبلی و تأمل ذی‌نفعان در این باره، نیاز به دادن فرصت کافی به آنان، قبل از ابلاغ برنامه تدوین شده برای اجرا دارد و بهتر است قبل از مراحل دیگر انجام شود.

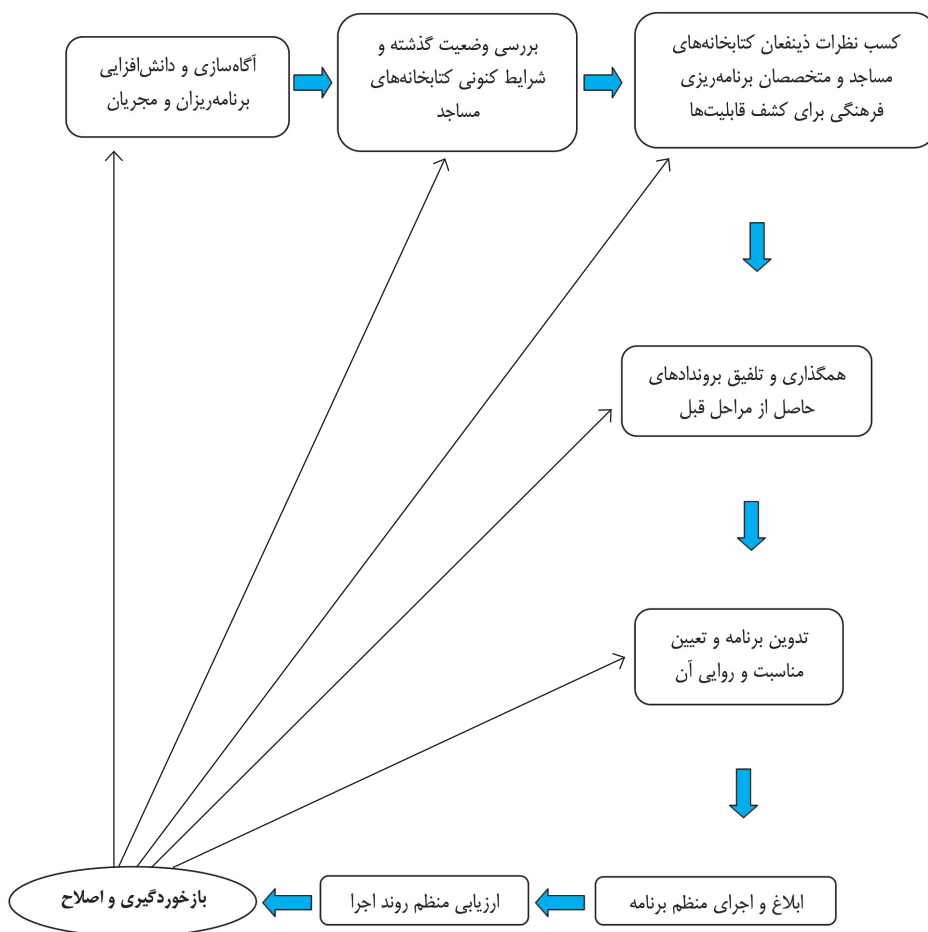

گام سوم: آگاهی از نظرات کارکنان، منویات ذی نفعان و دیدگاه متخصصان از دیگر گام‌های برنامه‌ریزی فرهنگی است که ضمن شناساندن انتظارات و قابلیت‌های نهاد فرهنگی، راهکارهایی عینی و واقعی فراهم می‌کند. در این راستا، اهداف و منویات برنامه‌ریزی فرهنگی در این کتابخانه‌ها با مطالعه متون، نظرخواهی از خبرگان و... تعیین می‌شود و نیز نیازها، اولویت‌ها و امکانات موجود با مراجعه به منابع مستند، توزیع پرسش‌نامه بین کتاب‌داران و کاربران و مصاحبه با مسئولان و دست‌اندرکاران ذیربط مشخص و تدوین می‌شود. این اقدامات ذیلاً به‌طور ویژه تفکیک شده‌اند:

الف. استخراج و دسته‌بندی سازه‌های عینی و لازم‌برای کار فرهنگی در کتابخانه‌های مساجد کشور؛
ب. کشف عمق و گستره انتظارات و تلقی‌های فرهنگی مراجعان بالقوه و بالفعل کتابخانه‌های مساجد با کمک ابزارهای مختلف پژوهش پیمایشی، از جمله پرسش‌نامه و مصاحبه؛
ج. انجام مصاحبه‌هایی طراحی شده با متخصصان و متولیان امور فرهنگی و نیز امور کتابخانه‌های مساجد برای کشف قابلیت‌های فرهنگی بالقوه و بالفعل این کتابخانه‌ها؛
د. توزیع پرسش‌نامه‌ای مناسب و مستخرج از سازه‌های کار فرهنگی در بین کتابداران مساجد و نیز نظرخواهی از آنان در ارتباط با برنامه‌های فرهنگی و نقاط قوت و نقاط ضعف کتابخانه‌ها از این باب.
گام چهارم: با هم‌گذاری و تحلیل تلفیقی اطلاعات و داده‌های به دست آمده از سه گام فوق‌الذکر، برنامه‌ای مناسب جهت اجرا به دست می‌آید. به دیگر سخن، ماحصل برنامه‌ریزی فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد "برنامه‌ای مدون و مشخص برای اجرا" است.
گام پنجم. در این گام نهایی برنامه‌ریزی فرهنگی، برنامه‌ای تفصیلی تهیه شده به کمک متخصصان ارزشیابی می‌شود تا پس از حصول روایی، برای اجرا در اختیار متولیان کتابخانه‌های مساجد قرارگیرد.

لازم به ذکر است اجرای برنامه حاصل، پایش کم و کیف اجرای برنامه، ارزیابی بروندها و بالاخره بازخوردگیری برای کشف شکاف‌های موجود در برنامه و به تبع آن، تلاش در جهت رفع آنها در دوره‌های اجرای بعدی گام‌های تکمیلی دیگری هستند که به جهت نگنجیدن در چارچوب هدف این مقاله و مرتبط بودن با فاز اجرای برنامه، در اینجا به تفصیل مطرح نشده‌اند. بدیهی است ارزیابی برنامه‌های فرهنگی مستخرج از برنامه‌ریزی منشعب از این روش شناسی در کتابخانه‌های مساجد، بعد از اجرای عملی این برنامه و گردآوری بروندهای اجرایی حاصل

میسراس است که خود نیازمند اجرا، پایش، بازخوردگیری و متعاقب آن، بررسی های دیگر است. نمودار ۱ الگوی کلی برنامه ریزی فرهنگی و اجرای برنامه های فرهنگی برای کتابخانه های مساجد است که گام های برنامه ریزی فرهنگی برای این کتابخانه ها را شماتیک همراه با رابطه ناگسستنی آن با روند اجرا و پایش و ارزیابی برنامه نشان می دهد. این الگو حالتی فرایندی داشته و در تمامی مراحل، به کمک عنصر «بازخورد» قابلیت ترمیم و اصلاح پذیری دارد. بازخورد ما حاصل شناسایی نقاط مثبت و منفی برنامه است و با اصلاح فرآیند برنامه ریزی، برنامه ای بهتر برای دوره های بعدی برنامه ریزی و اجرا فراهم می کند.

نمودار ۱. تصویری از روند برنامه ریزی فرهنگی و اجرای برنامه فرهنگی حاصل در کتابخانه های مساجد و اصلاح مراحل برنامه ریزی فرهنگی با بازخوردگیری نهایی

آنچه بیان شد، تصویری عینی از روند برنامه‌ریزی فرهنگی برای کتابخانه‌های مساجد بود. عملیاتی و واقعی کردن این برنامه‌ریزی که بسیار مغفول است، نیازمند حمایت مادی و معنوی متولیان امور مساجد و جذب تیمی متخصص از متخصصان علوم اجتماعی، برنامه‌ریزی فرهنگی، معارف اسلامی، مدیریت و به ویژه کتاب‌داری و اطلاع‌رسانی است. برنامه حاصل می‌تواند سرمشق کتابخانه‌های دیگر، از جمله کتابخانه‌های عمومی کشور نیز باشد.

منابع و مآخذ

۱۰. اکبری، محمدعلی، تجربیاتی از برنامه ریزی فرهنگی در ایران، ۱۳۸۱، فرهنگ عمومی، ۳۳، ۱۳۲۰-۱۳۵۷.
۱۱. پیروزمند، علیرضا، مبانی برنامه ریزی فرهنگی، گردهمایی راهبردها و رویکردهای ساماندهی فرهنگی، ۱۳۷۷. <http://www.iranpress.ir/farhang>
۱۲. چاوشباشی، فرزانه، کاوسی، اسماعیل (بیتاگامهای آغازین در برنامه ریزی فرهنگی، پژوهش نامه برنامه ریزی فرهنگی (۳)، (صص ۱۱۷-۱۳۶)، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهش کده تحقیقات استراتژیک. دستیابی در ۸ دی ماه ۱۳۹۲ از طریق آدرس اینترنتی: www.csf.ir
۱۳. چلیپی، مسعود، جامعه شناسی نظم، تهران: نشرنی، ۱۳۷۴.
۱۴. خوشرو. احمد، بررسی توصیفی وضعیت تهیه و تنظیم مواد و منابع کتابخانه های مساجد شهر کرمان در سال ۱۳۸۳. ماهنامه ارتباط علمی، ۱۳۸۴.
۱۵. دیانی، محمدحسین، زمینه های نو شکوفایی کتابخانه های مساجد (نمونه مساجد شهر اهواز)، در مجموعه مقالات کنگره بین المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی. (صص ۵۱۹-۵۳۲)، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۷۹.
۱۶. رضایی، علی اکبر و فردرو، محسن، آشنایی با اصول برنامه ریزی و برنامه ریزی فرهنگی، تهران، عباسی، ۱۳۸۶.
۱۷. ستاد عالی کانون های فرهنگی-هنری مساجد کشور، شناسنامه کتابخانه های مساجد کشور، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون های فرهنگی-هنری مساجد کشور، ۱۳۸۸.
۱۸. صالحی امیری، رضا، الزامات برنامه ریزی مطلوب فرهنگی. برگ فرهنگ، ۲۳، ۸۸-۹۷، ۱۳۹۰. بازیابی در ۱۲ دی ماه ۱۳۹۲ از طریق آدرس اینترنتی: <http://www.sid.ir>
۱۹. صالحی امیری، رضا، عظیمی دولت آبادی، امیر، رویکردهای فرهنگی و الزامات مدیریتی آن. در: پژوهش نامه برنامه ریزی فرهنگی (۱)، (صص ۱۱۱-۱۳۶). تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهش کده تحقیقات استراتژیک، ۱۳۸۷. دستیابی در ۱۷ دی ماه ۱۳۹۲ از طریق آدرس اینترنتی: <http://www.csf.ir>
۲۰. صالحی امیری، رضا و عظیمی دولت آبادی، امیر، مبانی سیاستگذاری و برنامه ریزی فرهنگی. تهران،

- مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهش کده تحقیقات استراتژیک، ۱۳۸۷.
۲۱. غفاری، سعید، بررسی وضعیت کتابخانه‌های مساجد شهر تهران، فصلنامه کتاب، ۱۳۸۰.
۲۲. گیلوری، عباس و هاشمی، ابوالفضل، پیش‌نویس استاندارد کتابخانه‌های مساجد، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی-هنری مساجد کشور، اداره کل کتابخانه‌ها، ۱۳۷۹.
۲۳. محمدی، علی، سازمان و مدیریت، تهران، هادیان، ۱۳۸۵.
۲۴. مکی سباعی، محمد، مروری بر کتابخانه‌های مساجد. ترجمه محمد عباسپور و محمدجواد مهدوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۳.
۲۵. هاشمی، ابوالفضل، کتابخانه‌های مساجد، تاریخ، ساختار و نقش آنها در جامعه. تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی-هنری مساجد کشور، اداره کل کتابخانه‌ها، ۱۳۸۰.
۲۶. هاشمی، ابوالفضل، گیلوری، عباس، کتابخانه‌های مساجد ایران از آغاز تا کنون، به ضمیمه آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی-هنری مساجد کشور، اداره کل کتابخانه‌ها، ۱۳۸۳.
۲۷. هاشمی، ابوالفضل و گیلوری، عباس، نظامنامه جامع کتابخانه‌های مساجد کشور، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی-هنری مساجد کشور، اداره کل کتابخانه‌ها، ۱۳۹۰.
۲۸. Laugu, N. (۲۰۰۷). The roles of mosque libraries through history. *Al-Jamiah*, ۱۱۸-۹۱(۱), ۴۵.
۲۹. Robertson, D. A. (۲۰۰۵). Cultural programming for libraries: linking libraries, communities, and culture. *American Library Association*.

بررسی تأثیر کلاس های تفسیر قرآن، شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا علیها السلام بر عزت نفس، سلامت عمومی و پرخاشگری نوجوانان دختر در مسجد ملک شهر اصفهان در سال ۱۳۹۲

مهدی صالحی^۱

چکیده:

یکی از مهم ترین روش ها در تربیت، روش الگویی است زیرا تأثیر شخصیت الگو در شکل گیری رفتار و منش تربیت شونده به مراتب بیشتر از موارد دیگر است. یکی از عالی ترین الگوهای قابل پیروی برای انسان ها، قرآن کریم و فاطمه زهرا علیها السلام است. عصر ما، عصر الگوهای غلطی است که در جامعه بین جوانان شایع شده است و سبب گشته که مشکلات روانی و جسمانی در بین جوانان گسترش پیدا کند. برخی از مشکلاتی که در جامعه جوان شایع شده است کاهش میزان عزت نفس و افزایش بیماری های روانی و جسمانی و افزایش پرخاشگری می باشد. در این تحقیق به بررسی تأثیر کلاس های تفسیر قرآن و شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا علیها السلام بر شخصیت و کاهش ویژگی های نامطلوب مانند پرخاشگری، عدم وجود عزت نفس و سلامت عمومی پرداخته تا میزان الگوگیری نوجوانان را در این سه حوزه بررسی کند.

در این مطالعه ۳۰ نفر شرکت داشتند که پس از پر کردن پرسش نامه نتایج مختلفی در زمینه سلامت عمومی، عزت نفس و پرخاشگری در پیش آزمون و پس آزمون و پیگیری اول و دوم بدست آمد به گونه ایی که در سه حوزه سلامت عمومی (افسردگی، اضطراب، مشکلات اجتماعی) کاهش معناداری در آنها بوجود آمد. ($p < /0.05$) اما در حوزه مشکلات جسمانی معنادار نبود. در حوزه عزت نفس افزایش نمرات پس آزمون و دو پیگیری نسبت به پیش آزمون رابطه معناداری وجود داشت. ($p < /0.05$) همچنین در سه حوزه پرخاشگری (عصبیت، تهاجم، کینه توزی) نیز کاهش نمرات پس آزمون و دو پیگیری نسبت به پیش آزمون رابطه معناداری وجود داشت. ($p < /0.05$) با بررسی داده های بدست آمده از چهار آزمون و تجزیه و تحلیل آنها مشخص شد که سطح سلامت عمومی، عزت نفس، پرخاشگری پس آزمون نوجوانان نسبت به پیش آزمون بیشتر است.

کلمات کلیدی:

تفسیر قرآن، شخصیت و سیره حضرت زهرا علیها السلام، عزت نفس، سلامت عمومی، پرخاشگری.

یکی از مسائل مهم و پیچیده‌ای که امروزه متولیان تعلیم و تربیت اسلامی با آن روبه‌رو هستند، مسئله چگونگی الگوسازی^۱ از اسوه‌های دینی متناسب با شرایط موجود است. چرا که به طور قاطع می‌توان گفت که در نظام تربیتی اسلام، یکی از عوامل مؤثر در تکوین شخصیت مذهبی همانندسازی با الگوهای برتر است.

از سوی دیگر تاریخ اجتماعی بشری نشان داده است که در صورت عدم وجود الگوها در یک جامعه انسانی، افراد در زندگی ظاهری، عقلی و ایمانی خویش سردرگم و حیران می‌مانند. زیرا انسان شاخصی (معیاری برای سنجش و تعیین مقدار دارایی‌های ارزشی) اخلاقی و انسانی خودش ندارد و سلامت و یا بیماری اجتماعی‌اش را تشخیص نمی‌دهد. انسان در چنین حالتی نه میزانی برای سنجش حدود و کمالات و صفات انسانی و الهی خویش دارد و نه میزانی برای سنجش نارسایی و کمبودهایش. شاید گزاف نباشد اگر قایل شویم که بحران‌های بی‌شمار اخلاقی و ارزشی که در قرن بیستم برای بشریت پدید آمده است، به دلیل وجود همین خلأ است.

((رشد معنوی))^۲ در واقع فراگیری ارزش‌ها و رویکردی اندیشمندانه به زندگی است. وصل شدن به کسی یا چیزی برتر از خود، احساس رشد یابنده‌ای که زندگی را از تولد تا مرگ دارای مفهوم و معنای داند، نگرش همراه با احترام فزاینده به دیگر موجودات زمین و به یک کلام، یادگیری و برخورداری از ایمان است. (ایریس یاب ۱۳۸۵) بنابراین برای رهایی از مشکلات روحی روانی و حتی جسمانی نیاز است که فرد به خداوند یکتا ایمان داشته باشد و او را سرلوحه کار خویش قرار دهد. با این وصف فرد باید به دین و خدا ایمان بیاورد و در زمان حاضر برترین دین اسلام است. چنانچه منظور از ادیان دیگر ادیان غیر الهی است سخن گفتن از برتری درست نیست؛ زیرا تنها آیین اسلام بر حق است و ادیان دیگر باطل و انحرافی است. همه پیامبران الهی مردم را به اسلام دعوت می‌کردند؛ بنابراین کسانی که از آیین پیامبر زمان خود پیروی کرده باشد، بر حق و افراد دیگر بر باطل بوده‌اند. مداومت در قرائت و حضور در کلاس‌های قرآن عامل بسیاری از توفیقات و برکات الهی است و کسی که عادت به قرائت، حفظ و تدبّر در مفاهیم قرآنی داشته باشد ترک آن برایش بسیار مشکل می‌نماید. با قرآن زندگی زیبا می‌شود و جان می‌گیرد و آرامش واقعی به منصفه ظهور می‌رسد

۱. Patterned.

۲. Spiritual Growth.

و بدون قرآن آدمی چون جمادی است متحرک که نه روح دارد و نه آرامش واقعی. (محمود جویباری) حفظ و تدبیر در قرآن و حضور در مجالس قرآنی سبب آرامش روحی می شود چراکه یاد خدا تأثیر بسزایی در روان آدمی دارد و دل در پرتو آن آرام می گیرد. خداوند متعال می فرماید: «أَلَا يَذْكُرُ اللَّهُ تَظْمِنُ الْقُلُوبُ (بحار الانوار، ج ۹۲) آگاه باش که دل ها با یاد خدا آرام می گیرد.»

یکی از مهم ترین روش ها در تربیت، روش الگویی است؛ زیرا تأثیر شخصیت الگو در شکل گیری رفتار و منش تربیت شونده به مراتب بیشتر از موارد دیگر است. اسلام نیز به این روش اهمیت زیادی داده است و قرآن کریم بخشی از آیات مبارک خود را به معرفی مردان و زنان موحد و ثابت قدمی اختصاص داده است که در شرایط گوناگون، صلاحیت و شخصیت خود را بروز داده و حق محوری خویش را به اثبات رسانده اند. از زنان پاک دامن و عیفی چون مریم علیها السلام آسیه علیها السلام همسر فرعون و دختران شعیب که الگوی زنان در شرایط مختلف می باشند تجلیل و ستایش کرده است. یکی از عالی ترین الگوهای قابل پیروی برای انسان ها به ویژه زنان، حضرت صدیقه طاهره، فاطمه زهرا علیها السلام است. درباره زندگانی حضرت زهرا علیها السلام کتاب ها و مقالات بسیاری به رشته تحریر درآمده اما بررسی کاربردی و ارائه الگوهای رفتاری آن حضرت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در این پژوهش به اثر شگرف تأثیرگذاری آیات قرآن و شخصیت این بزرگوار در نوجوانان را بررسی و اندازه گیری خواهیم کرد.

انسان که والاترین آفریده خداوند است، جایگاه ویژه ای داشته و از موقعیت ممتازی در عرصه هستی برخوردار است. از این رو، چون از زوایای مختلفی به ابعاد شخصیتی او نگریسته می شود، دانش های گوناگونی به روشنگری و پاسخگویی می پردازند؛ آنجا که جلوه های ظاهری، رفتار، گفتار و پندار او بررسی می شود «علم فقه»^۱ به آن پرداخته با توانمندی خاص خود مطرح می شود و عهده دار این مهم می گردد. و آنگاه که درباره خردورزی، اندیشمندی و نیروی عقل سخن به میان می آید «علم عقاید»^۲ توانمندی خاص خود را مطرح می سازد و چون درباره عشق، عاطفه، و قلب آموزه هایی انسان ساز و حیات بخش می یابیم، «علم اخلاق»^۳ (اربعین حدیث، امام خمینی ۳۸۵-۳۹۵) را می بینیم که با سلسله سخنان و موعظه های بنیادین خود را به حکمت، عفت، عدالت و شجاعت فرا می خواند تا انسان کامل شویم و چون گوهری گرانبها در آغوش

۱. Jurisprudence.

۲. Science ideas.

۳. Ethics.

آفرینش قرار یابیم (علامه طباطبایی سال ندارد).

الف) روش تحقیق

۱. شرح و بیان مسئله پژوهشی:

پژوهش حاضر از نظر نحوه گردآوری داده‌ها یک مطالعه توصیفی از نوع همبستگی است که هدف آن توصیف شرایط یا پدیده‌های مورد بررسی است (سرمد و دیگران، ۱۳۸۲). پژوهش توصیفی از نوع همبستگی به بررسی رابطه بین دو متغیر مستقل و وابسته می‌پردازد.

۲. اهداف پژوهش:

۱-۲. هدف کلی:

بررسی تأثیر کلاس‌های تفسیر قرآن، سیره و شخصیت‌شناسی حضرت زهرا (ع) بر سلامت عمومی، عزت نفس و پرخاشگری نوجوانان دختر.

۲-۲. هدف‌های جزئی:

۱-۲-۲. بررسی نظرات مختلف در رابطه با نقش قرآن بر روی رفتار نوجوانان.
۲-۲-۲. ارائه پیشنهاداتی که احتمالاً بتواند سطح سلامت عمومی، عزت نفس و پرخاشگری نوجوانان را بالا ببرد.

۳. معرفی متغیرها:

۱-۳. متغیر مستقل^۱: کلاس‌های تفسیر قرآن، سیره و شخصیت‌شناسی حضرت زهرا (ع) در مسجد.
۲-۳. متغیر وابسته^۲: سلامت عمومی، عزت نفس و پرخاشگری.

۴. اهمیت تحقیق:

اصول و قوانین علمی عمده‌تأ حاصل پژوهش‌های قرون اخیر دانشمندی است که روش‌های علمی را به کار گرفته پژوهش‌های ارزنده‌ای انجام داده‌اند. چنانچه اندکی دقیق‌تر ببیندیشیم

۱. Descriptive study.

۲. Independent variable.

۳. Dependent variable.

متوجه می‌شویم که رمز توسعه و پیشرفت دنیای غرب استفاده از پژوهش و بررسی‌های مستند و دقیق بوده است. در این دیار روح علمی همان شناختن و دریافتن عمیق روش‌ها، یعنی شیوه‌هایی بوده است، که بشر برای پیش بردن علم به کار بسته است. این امر، یعنی کشف دانش نو، نه تنها از نادانی و سرگردانی‌های آنها کاسته، بلکه موجب شده است که در برآورد حوادث دقیق‌تر و مستدل‌تر و در انجام امور مجهزتر و دریافتن مواد جدید با کیفیت بهتر موفق‌تر باشند، اما به رغم همه این پیشرفت‌ها نقص عمده در کشورهای نوظهور بی‌خبری از شیوه‌های شناختن و دانستن است. (دلاور ۱۳۸۳)

بروز مشکلات مربوط به بهداشت روانی در طبقات روشنفکر و تحصیل کرده یک کشور به خصوص در نوجوانان و جوانان نه تنها باعث روی آوردن این قشر مؤلّد از جامعه به الکلیسم، اعتیادهای دارویی و خودکشی می‌گردد، بلکه باعث می‌شود که نیروی متخصص و جوان فاقد کارایی مطلوب و بهینه جهت گرداندن چرخ‌های اقتصادی کشور باشند. توجه به ارقام گزارش شده مربوط به اختلالات روانی و اجتماعی توسط مراکز مربوطه، ما را متوجه دو هدف اصلی بهداشت روانی یعنی پیشگیری از اختلال‌های روانی اجتماعی و دستیابی به رشد اجتماعی و سازگاری بهینه می‌کند.

لذا شناخت عوامل مؤثر بر سلامت دانش‌آموزان امکان‌پیش‌بینی و برنامه‌ریزی جهت کمک به تأمین بهداشت روانی آنان را فراهم می‌کند. از طرفی این امر به دست‌اندرکاران آموزش و پرورش کمک می‌کند تا با بسط و توسعه مراکز آموزش و تفسیر قرآن از شیوع ناراحتی‌های روانی اجتماعی که گاه حتی گریبان‌گیر باهوش‌ترین و خلاق‌ترین دانش‌آموزان می‌شود جلوگیری کند. از این رو با توجه به مطالبی که از نظر گذشت و با عنایت به اینکه بر هر شخص عاقل و مسلمانی پوشیده نیست که قرآن کریم سراسر مملو از درس‌های دینی، اجتماعی، روانشناسی، بهداشتی، علمی و... می‌باشد، اگر این پژوهش بتواند اثر بخشی تفسیر قرآن و کلاس‌های آموزشی پیرامون شخصیت حضرت زهرا در بالا بردن سطح سلامت عمومی، بالا بردن عزت نفس و کاهش پرخاشگری را ثابت کند، با نظر به علاقه‌مندی خانواده‌ها و آموزش راحت و بالا نبودن هزینه (در مقایسه با هزینه بالا و سرسام‌آور روان‌درمانی فرد) در صورت بروز هرگونه مشکل روانی به خاطر پایین بودن سطح سلامت احتمالاً بتوان آن را به صورت یک شیوه آموزشی در مدارس کشور به کار برد و یا لاقلاً اثر بخشی آنرا به متخصصین مربوطه توصیه کرد.

این تحقیق در پی آن است که با مراجعه به آیاتی از قرآن کریم که شامل داستان‌هایی در مورد زنان است، از نکات تربیتی‌ای که می‌تواند از جنبه‌های مختلف دینی، اجتماعی، اخلاقی و تربیتی برای همه زنان سازنده باشد، استفاده نموده و الگویی کامل از زن مورد نظر قرآن کریم را به نمایش گذارد و راه تربیت زنان را با ارائه این الگوها هموار کند.

از طرفی مسجد کانون امن و مناسب برای آموزش نوجوانان می‌باشد لذا در این تحقیق سعی در انجام آموزش‌های لازم در مکان مسجد شده‌ایم.

۵. سوالات پژوهش:

آیا کلاس‌های تفسیر قرآن، شناخت شخصیت و سیره حضرت زهرا علیها السلام موجب افزایش عزت نفس، سلامت و کاهش خشم در دختران نوجوان می‌شود؟

۶. روش پژوهش:

در این تحقیق از روش تحقیق تجربی و از طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون و انجام دو پیگیری در یک ماه پس از پس‌آزمون گرفته شد و پیگیری دوم یک ماه پس از پیگیری اول گرفته شد، استفاده شده است. آزمودنی‌ها دانش‌آموزان دختری بودند که در کلاس‌های تفسیر قرآن، شخصیت‌شناسی حضرت زهرا که طی شش جلسه در مسجد ملک شهر اصفهان برگزار گردید، شرکت کردند. قبل از مداخله تجربی از دانش‌آموزان پیش‌آزمون گرفته شد و پس از انجام کلاس‌ها، یک آزمون دیگر از آنها گرفته شد سپس ۲ آزمون پیگیری دیگر نیز پس از پس‌آزمون از دانش‌آموزان گرفته شد؛ یعنی در مجموع از هر دانش‌آموز چهار آزمون گرفته شد و متغیرها اندازه‌گیری شد. سپس تفاوت بین نمره‌های پیش‌آزمون و پس‌آزمون و آزمون پیگیری ۱ و ۲ از لحاظ معنادار بودن آماری مورد بررسی قرار گرفتند. بدین ترتیب که کلاس‌های تفسیر قرآن و آموزش شخصیت‌شناسی به عنوان متغیر مستقل اعمال شده تا تأثیر آن بر عزت نفس، رشد سلامت عمومی و میزان پرخاشگری به عنوان متغیر وابسته بررسی شود.

۷. جامعه آماری:

کلیه دانش‌آموزان دختری که در کلاس‌های تفسیر قرآن و شخصیت‌شناسی حضرت زهرا که در مسجد اعظم شهر ملک شهر برگزار گردید شرکت کردند. نمونه آماری شامل ۳۰ دانش‌آموز

دختر با رنج سنی ۱۴ تا ۱۷ سال و با میانگین سنی ۱۵ سال می بود.

ب) تفسیر قرآن و آثار آن:

در این پژوهش کلاس تفسیر قرآن به عنوان متغیر مستقل به کار رفته، همانطور که می دانیم، بعد از گذشت بیش از ۱۴ قرن از آغاز نزول قرآن هنوز اکثریت مردم جهان نتوانسته اند این کتاب در آسمان حقیقت، هم چون خورشیدی فروزنده و پرفروغ، یکپارچه نور و حکمت، رمز حیات، روح سعادت و کمال است شناسایی کنند.

شگفت انگیز اینکه بعضی از مسلمانان ما به ویژه گروهی از جوانان که فرزندان قرآن هستند به شناخت این کتاب پرمایه نائل نشده اند و چنین می پندارند که این کتاب فقط ارزش گورستان ها و مجالس ختم و خواندن به قصد ثواب و برای استحباب دارد و چیزی نیست که بتوان با دید علمی و (روان شناسی) بدان نگریست و یا به عنوان پایه گذار یک جهان بینی جامع و یک ایدئولوژی انسان ساز و افتخار آفرین از آن استفاده کرد. (دکتر بهشتی ۱۳۵۸)

در مقوله معنویت، انسان امروزی در مسیر سقوط گام نهاده و متأسفانه پیشرفت علم و تکنولوژی گاهی به عنوان ابزاری برای ارزش زدائی مورد استفاده قرار گرفته است.

برای مثال اگر در مورد ماهواره و اینترنت که از ثمرات و نمودهای بارز پیشرفت علم در جهان امروزند تأمل کنیم به نتایجی تأسف بار دست خواهیم یافت. به راستی چند درصد از شبکه های ارتباطی که شمار آنها به هزاران کانال و سایت می رسند، به امور معنوی بشر می پردازند؟ در مقابل چند درصد از آنها علیه اخلاق، معنویت، انسانیت و کرامت به فعالیت مشغولند؟

حال چه باید کرد؟ عقل سلیم حکم می کند که هنگام بحران باید به تکیه گاهی محکم و قوی تکیه کرد. خوشبختانه امروز این تکیه گاه امن و این نور پایدار و این قلعه حصین، یعنی کتاب آسمانی قرآن، در دسترس ماست. آری، اگر کسی قرآن را سرمشق خود سازد و برنامه زندگی خویش را بر مبنای آن سامان دهد، هیچ بحران و فشاری نخواهد توانست او را از پای در آورد و مانع رسیدن او به قلّه های کمال شود. (عادل پور ۱۳۸۴)

پروفسور دراپرز اروپا اظهار نظر می کند:

قرآن شامل پیشنهادهای و دستورهایی عالی اخلاقی است و از قسمت هایی تشکیل شده که

مورد تصدیق همگان قرار می‌گیرد، همین دستورها به خودی خود کامل و رسا بوده و برای برنامه زندگی مردم، راهنمای حیات و ضروری است. (عبدالهی ۱۳۶۲)

کسی که قرآن را فرا گرفته، بر دیگران برتری یافته و می‌خواهد اهل قرآن و از بندگان خاص خداوند باشد و در زمره کسانی قرار بگیرد که «فضل عظیم» و «اجر جزیل» به ایشان وعده داده شده، باید به ادب قرآن و معارف الهی آن آراسته گردد و با آنچه حامل آن است همانند شود.

اهل قرآن، باید تقوای الهی را در همه جا و در هر زمان پیشه خود سازند و در خوراک و پوشاک و خانه و طرز رفتار خود حد ننگه دارند. به عبارتی دیگر چنین فردی باید آگاه به زمان باشد، صلاح و فساد خانواده خود را بداند، همه وقت مراقب خود باشد. زبان خود را حفظ کند و گزیده سخن بگوید. سخنانش به جا و از روی آگاهی، سکوتش از روی حکمت و همراه با تفکر باشد. به آنچه برایش نفعی ندارد نپردازد و در امور بی ثمر کنجکاو نباشد. از بدی‌ها و فریب‌های زبان بترسد آن گونه که از دشمنش بیم دارد. برای در امان ماندن از شر زبان آن را در بند کشد. کم بخندد و بیشتر فکر کند. تبسم و شادی اش آنگاه باشد که کاری را بر طبق حق و درست انجام داده است. حافظ قرآن باید رویی گشاده و خلقی نیکو داشته باشد. بلند نظر و صاحب شرح صدر باشد. نفس را از آنچه خدا را به خشم می‌آورد، دور سازد. غیبت نکند، حسد نرزد، در کار خیر و پسندیده قرآن را راهنمای خود سازد. (علاء البصری ۱۳۷۹)

اهل قرآن در هنگام خواندن قرآن باید در قرآن اندیشه کند تا معارف آن به اندرونش راه یابد و به او بیم و خشوع بدهد. همتش این باشد که در گفته‌های قرآن بنگرد و به امرها و نهی آن توجه کند و آنها را خوب بفهمد. سعیش این نباشد که چند صفحه‌ای از آن را بخواند یا حفظ کند، یا سوره‌ای را به اتمام برساند. دغدغه اش همیشه این باشد که چه وقت خداوند به وسیله قرآن او را بی‌نیاز می‌گرداند و در جرگه پرهیزگاران، توبه‌کنندگان، پاکیزگان، راستگویان، ترسایان، امیدواران، بی‌رغبتان به دنیا و مشتاقان به آخرت راهش می‌دهد.

ناپلئون بناپارت،^۱ امپراتور فرانسه، می‌گوید: امیدوارم آن زمان دور نباشد که من بتوانم همه دانشمندان جهان را با یکدیگر متحد کنم تا نظامی یکنواخت و فقط بر اساس اصول قرآن مجید که اصالت و حقیقت دارد و می‌تواند مرا به سعادت برساند ترسیم کنم. قرآن به تنهایی عهده دار سعادت بشر است. (سروش وحی ۱۳۸۳).

۱. Napoleon Bonaparte.

ج) آشنایی با سیره و شخصیت حضرت زهرا علیها السلام:

شخصیت هرکس تا حدود زیادی به جایگاه خانواده، شخصیت، اخلاق والدین و محیط نشو و نمای او بستگی دارد و شالوده و اساس شخصیت فرزند، در خانواده شکل می‌گیرد. بانوی بزرگ اسلام نیز از این قاعده مستثنی نیست و همان‌گونه که در تاریخ گزارش شده است، پیش از ولادت حضرت زهرا علیها السلام دستورات ویژه‌ای به والدین ایشان داده شد. (حاکم نیشابوری، ۳/۱۵۶، سیوطی، ۴/۱۴۴، مجلسی، ۲/۱۴۹)

در تعریف و توصیف پدر حضرت فاطمه علیها السلام پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، احتیاجی به شرح نیست. در عظمت آن جناب همین بس که خداوند به وی فرمود «وَأَتَكَ لَعْلَى خَلْقٍ عَظِيمٍ» (القلم، ۴) یعنی: (ای محمد) در حقیقت تو به نیکو خلقی عظیم آراسته‌ای. در ویژگی‌های مادر حضرت فاطمه علیها السلام حضرت خدیجه کبری علیها السلام، گرچه تاریخ جزئیات زندگی آن بانوی شریف را ثبت نکرده، اما همان مقدار که باقی مانده می‌تواند شخصیت برجسته او را تا حدی روشن سازد.

فاطمه زهرا علیها السلام بانویی آگاه به مبانی اسلام و آشنا به اصول اخلاقی بود. او که با آیات قرآن و حلاوت آن در تلاوت، تفکر و تأمل خویش مأنوس بود و از سیره و سخن رسول الله نسبت به اخلاق الهی و پسندیده آگاهی داشت، از آغاز طفولیت نمونه‌ای کامل و اسوه‌ای برجسته برای همگان بود. اطلاعات بیکران آن پاک بانو نسبت به ارزش‌های اصیل اخلاق و آداب (سوره نور ۲۷ و ۲۸) شناخت ژرف اخلاقیات به عنوان بخش عظیمی از معارف دین در چهره‌ها و نمودهای گوناگون (بقره ۷ و مریم ۲۷ و ۲۸) نگاهی همه سویه و پیروست در این باره به وی بخشیده بود، به گونه‌ای که در سیره و سخن او، ده‌ها نکته درس آموز و معرفت آفرین دیده می‌شود که برای شیفتگان تهذیب و تربیت ره‌توشه‌هایی ارزشمند و جاودان خواهد بود.

حضرت زهرا علیها السلام برای همه اعصار و همه نسل‌ها، الگوها و آموزه‌های عبادی، اخلاقی، رفتاری، سیاسی و اجتماعی ارائه داده اند و علل جاودانگی آن حضرت جهان بینی خاص آن حضرت، داشتن اندیشه‌ای فراتر از زمان و مکان، پیوند با سرچشمه هستی، تبلور ارزش‌های انسانی، داشتن تدبیر شگرف و عمیق جامعیت و کمال می‌باشد.

بحث از حضرت فاطمه و زنان بزرگ از نظر قرآن در شرایط فعلی به دلایل ذیل ضروری می‌نماید:

۱. بحث از حضرت فاطمه زهرا بحث درباره زنی است که نقش‌های متعددی را در زندگی ایفا کرده و با این که عمری محدود و کوتاه داشت و دوران زندگیش بسیار اندک بود ولی تاریخ حیاتش

به گونه ای است که هر ورقی از آن برای ما و آیندگان درس زندگی است. آن بزرگوار تنها به عصر خود تعلق نداشت بلکه او الگویی جاویدان برای عصرهاست.

۲. بحث از حضرت فاطمه زهرا علیها السلام به حقیقت بحث درباره مادر است. مادر منشأ اصلاح است و حضرت فاطمه زهرا یک مادر است، مادری فداکار برای همه امت، به خصوص برای همه جوانان و انسان های آزاده و آماده ای که می خواهند راه صلاح را در زندگی بیمایند.

۳. بحث درباره حضرت زهرا و معرفی زندگی برای همگان راه گشاست زیرا در عصر ما که عصر گسیختگی عقاید و ایدئولوژی هاست برای بدست آوردن هدف روشن و جهت زندگی، عده ای مات و مبهوتند. در چنین شرایطی چه بهتر که راه فاطمه که مورد تأیید دوست و دشمن و دارای جنبه های عملی و الگویی است عرضه گردد. بدون تردید شخصیت حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در همه اعصار و قرون گذشته الگوی بسیار مناسبی برای مردم خصوصاً نسل جوان بوده اما طبق گفته دکتر «ایریس یاب» در این باره می گوید: ما در عصری زندگی می کنیم که به ظاهر، سرشار از جرم های مختلف و تهی از ارزش هاست. بسیاری از انسان ها، در جستجوی آرامش خاطر، امید به آینده و هدفمندی در زندگی خود بوده و برای فرزندان خویش نیز چنین آرزویی دارند. تمام والدین می خواهند بدانند که فرزندان خود را چگونه باید تربیت کنند تا در آینده زندگی موفق داشته باشند.

از این رو در این پژوهش برآنیم تا با بازگویی و تدریس زندگی و شخصیت و اصول اخلاقی و رفتاری آن بزرگوار به نوجوانان دختر میزان این تأثیر را بر عزت نفس^۲، سلامت و پرخاشگری^۳ این نوجوانان بررسی کنیم.

در دنیای امروز، پدران و مادران برای تربیت فرزندان خویش با چالش های بی شمار و دشوار روبرو هستند. امکانات عصر تکنولوژی که دسترسی همگان را به اطلاعات و قدرت ناشی از آن افزایش داده، مدیریت سنتی والدین را نیز که مبتنی بر کنترل اطلاعات و قدرت ناشی از آن می باشد با دشواری روبرو ساخته است. از همین روی و به دلیل عدم آمادگی برخی از والدین در انطباق با شرایط جدید، احساس درماندگی و ناامیدی به وضوح توسط آنها تجربه می شود. این در حالی است که دسترسی به فرهنگ های غربی از طریق رسانه ها به شدت افزایش پیدا کرده

۱. Ideology.

۲. self-esteem.

۳. Aggression.

است و برخی از جوانان و نوجوانان از شخصیت‌ها و فرهنگ‌های غربی چه درست باشند و چه نادرست، پیروی می‌کنند که اکثراً روی این افراد اثر سوء داشته و سبب ایجاد فاصله بین این افراد و فرهنگ اسلامی خود می‌شود و سبب شکل‌گیری شخصیت‌های نادرست در اقدار فعال جامعه می‌شود.

در بین این روش‌ها، روش الگویی که برارائه الگو برای ایجاد یا تغییر رفتار مبتنی است، از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا بامشاهده الگو، فرآیند تربیت در مترئی با سهولت بیشتری انجام می‌شود.

از سوی دیگر، زنان به عنوان نیمی از پیکر اجتماع، نقش تربیتی مهمی در تربیت کل جامعه بر عهده دارند، زیرا بیشترین بخش فرآیند تربیت، در دوران کودکی و در دامن مادران صورت می‌گیرد. بنابراین، لازم است به پرورش زنان در ابعاد مختلف، توجه خاصی شود. پژوهش حاضر بر آن است که به منظور تربیت همه جانبه زنان بر اساس آموزه‌های انسان‌ساز قرآن کریم، آنان را با الگوهای مورد نظر قرآن آشنا ساخته و با تربیت الگویی، راه پرورش زنان را در ابعاد گوناگون هموارتر کند.

عصر ما، عصر الگوهای غلطی است که در جامعه بین جوانان شایع شده است و سبب آن گشته که مشکلات روانی و معنوی و جسمانی در بین جوانان گسترش پیدا کند. برخی از مشکلاتی که در بین جامعه جوان شایع شده است کاهش میزان عزت نفس (گرسمن و رایت ۲۰۰۴)^۱ و افزایش بیماری‌های روانی (لازاروس ۱۹۶۱)^۲ و افزایش پرخاشگری (ماین و آمبوروس ۱۹۹۹)^۳ می‌باشد.

د) آموزه‌های حضرت فاطمه زهرا و زنان بزرگ از منظر قرآن

۱. آموزه‌ها و سیره عبادی و خدا ترسی فاطمه زهرا علیها السلام

عبادت حضرت فاطمه زهرا یک عبادت خشک و بی روح نبود، بلکه حضرت فاطمه چون عالمه و محدثه بود، عبادت او توأم با خشوع و خلوص بود که این‌گونه عبادت سازنده، و باعث تکامل روح است.

۱. Grisman and Wright.

۲. Lazarus.

۳. Mines and Amburus.

۲. آموزه‌ها و سیره اخلاقی و رفتاری

۱-۲. آموزه‌های اخلاقی و رفتاری ایشان برای جوانان:

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام جوانی نیکو مرام، پر عاطفه، متین، خردمند، با ایمانی کامل و بانویی است که همه جوانی خود را در راه اسلام، مسلمین، اهداف و رسالت و دفاع از ولایت و رهبری مصروف داشت.

آن حضرت جوانی مستعد، بانشاط در عبادت، کدبانو، مهذب، و خودساخته در اخلاق، موفق در خانه داری و تربیت فرزند، خوش بیان، شجاع دارای عزت نفس قوی و حاضر در صحنه‌های سیاسی و نظامی صدر اسلام، دارای جاذبه فوق العاده در برابر مؤمنین و دافعه‌ای شدید در برابر منافقین و مشرکین بود. جوانان امروز ما چه دختر و چه پسر باید با کسب بصیرت مکتبی، تقویت خردمندی و زنده نگه داشتن احساسات و عواطف دینی در ابعاد ارزشی علمی و اخلاقی، سیاسی و اجتماعی، مطالعه، حرکت، رشد و تکامل داشته باشند و این را یقین بدانند که امروز هم در پرتو روح مقدس حضرت فاطمه زهرا می‌توان در مسیر بندگی و سازندگی به برترین مدارج کمال و معنویت نایل آمد و در حد خود، انسان کامل شد!

۲-۲. آموزه‌های اخلاقی و رفتاری حضرت زهرا برای زنان و دختران

مکتب فاطمه به دختران و زنان ما می‌آموزد که مسئولیت شناس و مسئولیت پذیر باشند و بدین نکته اساسی در زندگی خود توجه کنند که هر کسی باید در روز قیامت، پاسخگوی اعمال و استعدادهای خود باشد.

۳-۲. آموزه‌ها و سیره سیاسی - اجتماعی حضرت فاطمه زهرا

حضرت فاطمه زهرا مواضع اجتماعی و سیاسی بنیادی و مهمی را اتخاذ فرمود که این مواضع کاملاً جدی و ایجابی بود، نه سلبی و بی طرفانه.

توجه به نکته یاد شده، ما را به طرح این احتمال رهنمون می‌سازد که طرح الگو و شخصیت آرمانی به عنوان الگوی مطلوب زنان، لازم اما ناکافی است. کمال چنین امری به ترسیم ترکیب مطلوب از فعالیت زنان در جامعه حاضر و در هر عصر، متناسب با همان زمان می‌باشد که یک فرد به تنهایی قادر به اجرای همه آنها نیست. به عبارت دیگر، سعی در این معنا که مجموعه

فعالیت‌هایی که عموم زنان در هر عصر به انجام می‌رسانند، با الگوی شخصیتی فاطمه زهرا (ع) یا حضرت زینب (ع) تطبیق داده شود. به عبارت ساده‌تر، مبتنی بر شخصیت‌های آرمانی، جامعه‌ای آرمانی تعریف گردد تا با درک صحیح از شرایط زمانه، نیل به چنین مطلوبی فراهم آید. (پیروزمند ۱۳۸۰)

۵. بررسی رفتارهای حضرت فاطمه (ع) در مقیاس فردی، خانوادگی، اجتماعی

در گام بعد به بررسی مقیاس فعالیت حضرت فاطمه (ع) در سه سطح فردی، خانوادگی و اجتماعی می‌پردازیم.

۱. رفتارهای فردی

۱-۱. رعایت پوشش و حجاب

علی (ع) فرمود: نابینایی در خانه حضرت زهرا (ع) وارد شد حضرت خود را پشت پرده یا دیوار پوشاند. پیامبر (ص) فرمود چرا با این که نابینا تو را نمی‌بیند از وی حجاب می‌گیری؟ عرض کرد: اگر او مرا نمی‌بیند، من که او را می‌بینم و او نیز بوی مرا استشمام می‌کند. «فقال رسول الله (ص): اشهد انک بضعه منی» پیامبر (ص) در تأیید رفتار حضرت زهرا (ع) فرمود گواهی می‌دهم که تو حقیقاً پاره تن من هستی. (بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۹۱)

۲-۱. صبر و حوصله

فاطمه (ع) در یاد دادن مسائل دین به دیگران از حوصله و پشتکار فراوانی برخوردار بود.

۳-۱. عدم تعلق به زینت‌های دنیوی

۴-۱. راستگوترین بانو

«عایشه» گفته است «هرگز راستگوتر از فاطمه (ع) ندیدم جز پدرش. (رسول اکرم (ص))» (بحار، ج

۴۳، ص ۵۳)

۵-۱. زاهد در زندگی

۶-۱. مقام خوف و خشیت از خدا

۲. رفتارهای خانوادگی

۱-۲. خانه‌داری، چگونه زیستن و معاشرت کردن با همسر و فرزندان و سامان بخشی به امور خانه و زندگی که در حیات طیبه حضرت زهرا (ع) بود، به عنوان «الگوی خانواده‌ها» خانه و خانواده

اورا به عنوان یک «خانواده الگو» مطرح ساخته است. آن حضرت، آیین خانه داری و همسر داری را به خوبی مراعات می‌کرد. در زندگی واقعا شریک و همراه و همراز همسرش امیرمؤمنان (علیه السلام) بود.

۲-۲. توجه به شخصیت بخشی به فرزندان؛ (نهج الحیاه، ص ۴۵)

۳-۲. محبت به فرزند؛

۴-۲. شوهر داری و هماهنگی با او؛

۵-۲. تفاهم در زندگی مشترک؛

۶-۲. دعا در حق دیگران؛

۷-۲. آگاهی بخشی به فرزندان؛

۸-۲. مقام ایثار و گذشت؛

۳. رفتارهای اجتماعی

۱-۳. حضور سیاسی؛

۲-۳. امر به معروف و نهی از منکر؛

حال با وجود چنین شخصیت گویباری در اسلام به بررسی تأثیر این بانوی گرانقدر بر شخصیت نوجوانان می‌پردازیم.

و زنان الگوی دیگر از نظر آیات قرآن:

۱. زن فرعون:

قرآن کریم دو نمونه خوب از زنان را به عنوان الگو ذکر می‌کند، زنان با فضیلتی که ذات اقدس اله را نمونه مردم مؤمن می‌شمارد و درباره آنها چنین می‌فرماید:

«و ضرب الله مثلا للذین آمنوا امرأة فرعون اذ قالت رب ابن لی عندک بیتا فی الجنة ونجنی من فرعون وعمله ونجنی من الظالمین» (تحریم، ۱۱)

برای کسانی که ایمان آوردند خداوند همسر فرعون را مثل آورده آنگاه که گفت: پروردگارا پیش خود در بهشت برای من خانه ای بساز و مرا از فرعون و کردارش نجات بخش و مرا از دست مردم ستمگر برهان.

تعبیر قرآن در آیه این نیست که: همسر فرعون نمونه زنان خوب است، بلکه می‌فرماید: زن خوب نمونه جامعه اسلامی است و جامعه برین از این زن الگو می‌گیرد، نه این که فقط زنان باید

از او درس بگیرند.

علت این که این بانو نمونه مردم خوب است به خاطر آن است که در نیایشش به ذات اقدس اله عرض می‌کند: «اذقالت رب ابن لی عندک بیتا فی الجنة» این زن در کنار خدا، بهشت را می‌طلبد.

۲. حضرت مریم:

نکته ای که در ارزیابی مقام حضرت مریم باید مورد توجه قرار گیرد این است که قرآن کریم درباره تربیت مریم عذراء ع می‌فرماید: هرگاه حضرت زکریا ع وارد می‌شد روزی خاصی را در حضور آن بانو ع می‌دید.

تاریخچه رابطه مسجد و مراکز آموزشی

از ابتدای آیین اسلام، آموزش با مسجد ارتباط تنگاتنگی داشت و به کسب تحصیلاتی را که اسلام مشوق یادگیری آنها بود، بر عهده مساجد بود، حفظ و درک مطالب قرآن نقطه آغاز بود بعد از آن مطالعه و یادگیری گفته‌های پیامبر ص به نام حدیث مطرح شده بر طبق آنها اصول و آیین اسلام معلوم می‌شد؛ از پیامبر ص چه در مسجد و چه در خارج مسجد در مورد آیین جدید وجود داشت سؤال می‌شد؛ نویسنده‌ای می‌گوید که ارتباطی نزدیک بین آموزش و مسجد وجود داشت؛ چون آموزش در چند دهه اول آیین اسلام مربوط به دستورهای مذهبی بود. لذا مساجد برای مقاصد عبادت ساخته شده بود، برای انجام دادن امور آموزشی نیز به کار می‌رفت.

علی رغم سادگی این نظریه، باید گفت که تبدیل مسجد به اولین مدرسه مسلمانان فقط یک رویداد اتفاقی نبود، خود پیامبر ص بر طبق مدارکی که در دست است. می‌خواست که مسجد محل مهمی برای آموزش در جامعه اسلامی باشد، در واقع پیامبر ص قبل از هجرت سعی می‌کرد پیروان خود را در مسجد الحرام آموزش بدهد ولی از عهده این کار بر نمی‌آمد، مخالفان پیامبر ص اجازه این کار را به او نمی‌دادند و در چندین مورد به او و پیروان ایشان توهین کردند و حتی صدمات جانی وارد ساختند؛ در نتیجه، حضرت محمد ص با پیروان خود در خانه خود یا در خانه یکی از پیروان، به نام ابن ارقم پنهانی ملاقات می‌کرد. حضرت محمد ص بعد از هجرت به محیط امن مدینه و اتمام ساختمان مسجد، یکی از طرفداران استفاده از مسجد برای آموزش شد، پیامبر ص فرموده اند: کسی که به منظور یاد دادن یا یاد گرفتن

وارد مسجد می شود مانند مجاهدی است که در راه خدا نبرد می کند.

بر اساس این گفته واضح، جای تعجب نیست که مسلمانان به مسجد نه تنها از لحاظ معنوی، بلکه از لحاظ یادگیری و آموزش نیز نگاه می کنند و به طور کلی مسجد برای بسیاری مؤمنان بهترین آموزشگاه بوده است. دانشمند مسلمانی به نام ابن الحاج می گوید:

بهتر است برای پیشرفت و تعالی در مسجد، در مدرسه یا در خانه به یادگیری و آموزش پرداخت. مسلم این است که پشتیبانی حضرت محمد ﷺ از مسجد تنها با حرف به عنوان محل یادگیری نبود، مدارک بیشماری نشان می دهند که ایشان اغلب اوقات خود را در مسجد صرف تعلیم مردم می کرد؛ پیامبر ﷺ در مسجد می نشست و مردم را به امور دینی و دنیوی هدایت می کرد؛ حمیدالله در این باره چنین می نویسد:

پیامبر خود به تدریس می پرداخت، عمر و سایر دوستان و همراهان نزدیک به طور مرتب از جلسات درس بازدید می کردند و اگر نقصی در آنها مشاهده می کردند، فوراً آن را اصلاح می کردند. مدارکی در دست است که دستورهای صادره در مسجد فقط منحصر به مردان نبود بلکه زنان مسلمان نیز اجازه رفتن به مسجد داشتند آنان به سخنان پیامبر ﷺ گوش می دادند و در مواردی از وی سؤال می کردند.

باز مدارکی در دست است که پیامبر ﷺ به مساجد دیگری نیز برای تدریس مراجعه می کرد؛ مسجد قبا که از مدینه چندان فاصله ندارد، محلی بود که پیامبر ﷺ به آنجا مراجعه و از مجالس درس مسجد آن محل بازدید می کرد.

به طور کلی، پیامبر ﷺ آگاهانه و برای اینکه مسجد محل مهمی برای آموزش مسلمانان باشد راه را هموار کرد؛ در دوران حکومت پیامبر ﷺ بر مسلمانان مدینه، وی به امر تعلیم و تربیت توجه فوق العاده ای مبذول می داشت و در این کار از نفوذ شخصیت خود استفاده می کرد، پیامبر ﷺ وقت زیادی را به امر تدریس اختصاص داده بود و مدارکی هستند که نشان می دهند وی مرتب برای همراهان و پیروان خود صحبت می کرد، جلسات صحبت بعد از اقامه نماز تشکیل می شد و سخنان وی درباره مذهب و امور دنیوی بود.

پیامبر ﷺ تنها معلم در مدینه نبود، فکری با استفاده از نوشته های غزالی می گوید که چند نفر از یاران پیامبر ﷺ در زمان حیات ایشان در مسجد قبا به تدریس اشتغال داشتند.

مدارک نشان می دهد که در حدود نه مسجد در زمان پیامبر ﷺ برپا بود، هر یک از این مساجد

فعالانه به عنوان مدرسه انجام وظیفه می‌کردند و بدون شک معلمان مخصوص به خود داشتند. بعد از رحلت پیامبر ﷺ نیز ارتباط مسجد و آموزش به قوت خود باقی ماند. پس از مرگ پیامبر ﷺ شنوندگان مشتاق مسلمان، بعد از مراسم نماز به دور اصحاب او حلقه می‌زدند و به مطالعه گفته‌های آنان که اعمال و کردار پیامبر ﷺ را بازگو می‌کردند گوش فرامی‌دادند و بعد از مدتی اصحاب پیامبر ﷺ، اولین معلمان جامعه مسلمانان شدند و مسجد کلاس درس آنان شد. از آن هنگام تا کنون، مسجد موقعیت مهم خود را به عنوان مرکز آموزش و مرکز عبادت حفظ کرده است، این نقش دوگانه مسجد در زمان امویان، عباسیان و دیگر خاندان‌های حکومتی بدون تغییر باقی ماند. در واقع، با توسعه اسلام مساجد نیز توسعه یافتند و دستورهایی مربوط به مذهب و امور دنیوی در آنجا صادر می‌شد. در سراسر دنیای اسلامی، آموزش‌های ابتدایی و مطالعات پیشرفته در مساجد برقرار بود، بعضی از مساجد که وظیفه مدرسه را ایفا می‌کردند، به صورت مناطق آموزشی در آمدند و دانش‌پژوهان و دانشمندان بزرگی را به سوی خود جلب کردند.

۱. حلقه‌های علمی در مساجد

اساس آموزش مسجد را حلقه‌ها و دایره‌های درسی تشکیل می‌داد که در اسلام آنها را حلقه العلم یا دایره آموزشی می‌نامیدند، کلمه حلقه به مفهوم شیء کروی و گرد است، به این ترتیب دستورهایی مسجد یا سیستم حلقه، اقتباس از جلسات حکومتی بود که معمولاً حلقه وار دور میز می‌نشستند؛ در این جلسات معلم بر روی پایه، بالش یا صندلی می‌نشست و بردیوار یا ستونی تکیه می‌داد، از طرف دیگر، دانش‌آموزان در ردیف‌هایی به شکل نیم دایره در جلوی استاد قرار می‌گرفتند. به این ترتیب، حلقه در دایره کامل نبود، چون نمی‌توان قبول کرد که شاگردان پشت سر معلم بنشینند؛ تعدادی از مساجد بیش از یک حلقه و بعضی دیگر، مخصوصاً مساجد بزرگ حلقه‌های زیادی داشتند.

مقریزی در بیان اوضاع مصر می‌نویسد که قبل از طاعون (۷۴۹ ه ق / ۱۳۴۸ م)، بیش از چهل حلقه آموزشی در مسجد عمرو وجود داشت. سیاح مشهور به نام ابن بطوطه در مسافرت خود به دمشق می‌نویسد که پانصد دانش‌آموز و طلبه در مسجد امویه در حلقه‌های علمی شرکت و از جیره‌های رایگان روزانه استفاده می‌کردند.

در سال (۱۴۹ ه ق / ۷۶۶ م)، مسجد منصور در بغداد به دست خلیفه ابو جعفر المنصور بنا

و بعدها توسط هارون الرشید تزیین شد و توسعه یافت، این مسجد یکی از مهم ترین مراکز آموزشی در خاورمیانه بود، این مسجد با دارا بودن بین چهل تا پنجاه حلقه علمی، مرکز و مقصود دانشمندان و دانش پژوهان بود. دانشمندی به نام خطیب بغدادی از علمای قرن ۴، نقل می کند در زیارت مسجد الحرام از خداوند سه چیز طلب کرد که یکی از آنها این بود که بتواند در مسجد منصور به تدریس بپردازد.

تاریخ و همچنین تحقیقاتی که از آموزش مسلمانان به عمل آمده است نشان می دهد که حلقه های علمی چگونه بوده اند. در اکثر مساجد، حلقه های علمی در حیاط مساجد تشکیل می شدند و این جلسات از محل عبادت دور بودند تا مزاحم مردم نشوند، در نزدیکی هر حلقه ستونی بود که معلم نشسته یا ایستاده بر آن تکیه می داد، ستون و اطراف آن که زاویه یا رواق نامیده می شد، بزودی محل و مرجعی برای حلقه شد. بعد از مدتی این نقاط به نام معلم خود نامیده می شد به خصوص اگر او فرد مشهوری بود؛ در مواردی نیز این رواق ها به نام محل یا مملکتی که طلبه ها از آنجا می آمدند نامیده می شد و این نام ها در جامع الازهر مشاهده می شود.

۲. نظام آموزشی در مساجد

نظام آموزشی که در مساجد اعمال می شد از نوع ساده آن بود، در این قسمت به اهم موارد این نظام اشاره می شود.

۱-۲. آداب آموزش

هیچ نوع شرطی برای دانش آموزان وجود نداشت. هر فرد تشویق به پیوستن به حلقه مورد انتخاب خود می شد، اما در بعضی از مساجد، جلب رضایت استاد برای پیوستن لازم بود. هنگامی که دانش آموز وارد مسجد می شد، کفش های خود را در می آورد، آنها را دم قرار می داد و سپس بر روی زمین که معمولاً از حصیر یا زیلو پوشانده می شد، در حلقه می نشست، در اکثر این دوایر ترتیب نشستن دانش آموزان به ترتیب مقام علمی آنان بود؛ دانش آموز هر چه پیشرفته تر بود، به همان اندازه نزدیکتر به استاد می نشست و پیشرفته ترین دانش آموزان پهلوی معلم می نشست، دانش آموزان موقت نیز مجاز به نشستن پهلوی استاد بودند و در بعضی از مجالس درس محل مخصوصی برای دانش آموزان میهمان اختصاص داشت.

۲-۲. زمان آموزش

مجالس درس بعد از نماز صبح آغاز می‌شد و تا نماز ظهر ادامه می‌یافت و اگر معلم متصدی مجلس درس می‌بود، قبل از نماز صبح و بعد از نماز ظهر نیز جلسات درس تشکیل می‌یافت؛ زمان درس از یک تا دو سال طول می‌کشید و همیشه در مواقع نماز تعطیل می‌شد و هیچ قانون مشخصی برای زنگ تفریح وجود نداشت، جلسات درس در روزهای تعطیل مذهبی تشکیل نمی‌شدند. تعطیلات دراز مدت بستگی به نتیجه تحصیلات دانش‌آموز داشت، بعضی معلمان همه روزه تدریس می‌کردند و بعضی‌ها هفته‌ای یک بار جلسه داشتند، عبری فقط در روزهای جمعه درس زبان و لغت‌شناسی داشت و در صورتی که برآوی روزانه بیش از یک مرتبه به تدریس می‌پرداخت. بعضی معلمان موضوعات متعددی را تدریس می‌کردند؛ شافعی بعد از نماز صبح قرآن، بعد از طلوع خورشید حدیث و بعد صرف و نحو، شعر و شاعری و علوم تدریس می‌کرد و ظهر به خانه بر می‌گشت.

۲-۳. شیوه آموزش

تدریس در حلقه با مراسم ساده و همراه با نشان دادن تقوا و فضیلت کامل آغاز می‌شد، معلم همیشه کار خود را با تمجید و تکریم خدا و با درخواست یاری و هدایت مردم آغاز می‌کرد و سپس به درس خود می‌پرداخت؛ او مطلب را از نوشته آماده‌ای که توسط خود او یا معلم دیگری آماده شده بود قرائت می‌کرد و ضمن قرائت متن آن را شرح و توضیح می‌داد؛ این مراحل معمولاً با توضیح مجلس از مطلب آغاز می‌شد و سپس با ارتباط دادن مطلب تازه به درس قبلی نوعی مداومت به درس می‌داد و نهایتاً به شرح نکات دشوارتر می‌پرداخت. معلم ضمن ارائه و تدریس مطلب، پی‌درپی و با احترام از نوشته‌ها و مطالب نویسندگان دیگر یاد می‌کرد و هرگز از همکاران خود به بدی یاد نمی‌کرد، در واقع در تمام مجالس درس نوعی فضای مشابه بود که بر جلسات درس نظم و هماهنگی می‌داد. «توتا» با استفاده از نوشته‌های غزالی این عناصر نظم‌دهنده را از طرف آن دانشمند مشهور چنین می‌نویسد:

۲-۳-۱. معلم باید با دانش‌آموزان همدردی و با آنان طوری رفتار کند که گویا فرزندان او هستند.

۲-۳-۲. اخلاق و روش پیغمبر ﷺ باید مراعات شود و برای آموزش و یاد دادن نباید متوقع اجرت

و پاداش بود.

۲-۳-۳. با دانش آموزان باید بی‌ریا بود و نباید به آنان قبل از داشتن استحقاق، مقام و رتبه علمی داد.

۲-۳-۴. دانش آموزان باید نصیحت و ترغیب و برای رفتار بد توبیخ شوند.

۲-۳-۵. نباید با معلمان دیگر در مقابل دانش آموزان بی‌احترامی کرد.

۲-۳-۶. نباید به تدریس مطالبی پرداخت که بیش از فهم و درک دانش آموزان است.

۲-۳-۷. عمل معلم باید با گفته‌های او مطابقت داشته باشد و نباید رفتار او مغایر گفته‌هایش باشد. به علت نبودن کتاب، معلم مجبور بود با در نظر گرفتن اهمیت متن تدریس شده، همه متن یا قسمتی از آن را برای دانش آموزان املاء کند و زمانی که املاء گفتن ضروری بود، معلم متن مورد نظر را تا حد ممکن آرام می‌گفت تا دانش آموزان اشتباه ننویسند؛ دفترهای دانش آموزان به طور مرتب از طرف معلم بازدید و اشتباه‌های آنها اصلاح و استفاده از آن مطالب برای یاد دادن به دیگران تأیید می‌شد، علاوه بر املاء معلم به دانش آموزان توصیه می‌کرد که تمام یا قسمتی از مطالب بیان شده را حفظ کنند؛ در واقع در میان اصولی که برای قبولی و تأیید دانش آموزان لازم بود، اصل، حفظ کردن مطالب و بیان آنها بدون مراجعه به متن بود و کیفیت و طرز بیان نیز تأیید داشت.

۲-۴. شیوه ارزیابی

به رغم نفوذ و احترامی که معلمان در میان دانش آموزان داشتند، مقام علمی آنان اغلب آزمایش می‌شد و دانش آموزان مجاز به این کار بودند و حتی تشویق می‌شدند که سؤال‌هایی مطرح کنند و درباره آنچه که یاد گرفته‌اند به بحث و گفتگو بپردازند، به شرطی که برای مخالفت خود مدرک و گواهی داشته باشند. اگر معلمی به بی‌اطلاعی خود اعتراف می‌کرد، مورد احترام و تکریم بود. در کتابی آمده است: اگر کسی مطلبی را نداند و به ندانستن خود معترف باشد، در واقع نصف مطالب را آموخته است در این مورد باید گفت که این گونه بحث و گفتگوهای آزاد در نهایت منتهی به این نتیجه می‌شد که بعضی از معلمان، به حرفه خود با دقت بیشتری توجه کنند؛ آیین و رسم گوش دادن معلمان به انتقادهای دانش آموزان و بحث در گفتگو در موضوع مطرح شده، معلمان را مجبور می‌کرد که مطالب درسی را با دقت زیاد بررسی کنند تا تأثیر و نفوذ بیشتری بر

دانش‌آموزان پیدا کنند، هر چند همه موضوعات علمی که برای مسلمانان شناخته شده بودند در مساجد تدریس نمی‌شدند، ولی موضوعات درسی بسیار متنوع بود؛ در بسیاری از مجالس علاوه بر آموزش خواندن و نوشتن، یادگیری اصول دین نیز از اهمیت زیادی برخوردار بود؛ این کار از طریق بررسی و مطالعه موضوعاتی مانند خواندن و تفسیر قرآن، حدیث با سنت پیامبر ﷺ، توحید و فقه انجام می‌شد. به مطالعات ادبی و زبان‌شناسی نیز توجه زیاد می‌شد. علاوه بر شعر و ادبیات، مطالبی در مورد جنبه‌های مختلف زبان عربی مورد علاقه بسیاری از دانش‌آموزان بود. این رشته شامل لغت‌شناسی، صرف و نحو، معانی و بیان، انشاء، خط و نگارش (رسم الخط) بود.

۲-۵. موضوعات درسی

علاوه بر وظایف مذکور، مسجد محلی بود که مطالب علمی و مسائل اجتماعی نیز در آن تدریس می‌شد و موضوعات تاریخ، جغرافی، اقتصاد و حتی علوم سیاسی در آنجا بحث می‌شد؛ علم فلسفه موضوعی بود که اغلب مورد توجه و انتخاب بسیاری از دانشجویان بود، در بین موضوعات مهم درسی می‌توان: منطق، اخلاق، منطق مناظره و تصوف را نام برد. جلسات درس‌های شیمی، فیزیک، ریاضیات، جبر و هندسه نیز دایر بود. اگر چه علوم عملی و تجربی یا در دانشکده‌های مخصوص یا در منازل معلمان خصوصی تدریس می‌شد، ولی مدارکی در دست هست که این گونه موضوعات علمی در بعضی از مساجد بزرگ نیز دایر بود. جلسات علم طب در جامع الازهر و جامع ابن تولون مصر دایر بود. و در مسجد رویین مراکش نیز تدریس می‌شد، در جامع الازهر کلاس‌های ستاره‌شناسی و مهندسی نیز دایر بود و طبق نوشته‌های خولی‌های مانند طب، قارماکولوژی، مهندسی و ستاره‌شناسی در مساجد بغداد تدریس می‌شد و دانشجویان از سوریه، ایران و هندوستان برای حضور در این کلاس‌ها به بغداد می‌آمدند.

۲-۶. انتخاب استاد

در بین بسیاری از مسلمانان، مسافرت برای کسب علم و دانش نوعی روش زندگی بود و مسجد این جابجایی افراد را بر عهده داشت؛ اعتقاد عامه بر این بود که بریدن علاقه‌های دنیوی، تحصیل در غیاب خانواده و انتخاب معلمان خوب و مفید سه اصل اساسی برای تعلیم و تربیت خوب است، به این دلیل انتخاب معلم خوب برای بسیاری از دانش‌آموزان قبل

از اینکه صاحب حرفه‌ای شوند، از اهمیت بسیاری برخوردار بود؛ در سراسر امپراتوری اسلامی، دانشجویان مسافرت‌های طولانی می‌کردند که ماه‌ها طول می‌کشید و چنانچه معلم یا استاد فوت می‌کرد یا مطلب تازه دیگری برای تعلیم نداشت، دانشجو بار سفر را برای رفتن پیش استاد دیگر می‌بست. دانشجویان در جستجوی مؤسسه علمی نبودند، بلکه پی استاد معروفی بودند، این دانشجویان به این استادان ارج می‌نهادند و افتخار می‌کردند که گواهینامه خود را از آنان دریافت کرده بودند. هر کسی خود را مسئول اتفاق و اتحاد آموزش‌های اسلامی می‌دانست و خود را مقید به حفظ قرارداد‌های آن می‌دید هر دانشجو بر طبق زمان زگهواره تا گوردانش بجوی در تمام طول عمر خود را طلبه می‌دانست و از کشوری به کشور دیگر برای طلب علم سفر می‌کرد؛ او همیشه خود را در میان برادران دینی می‌یافت که برایش مسکن فراهم و از او در خانه‌های شخصی یا عمومی پذیرایی می‌کردند، برای کارهایش تسهیلات فراهم می‌آوردند، ترتیب حضور او در کلاس‌ها می‌دادند، یا خود به آموزش می‌پرداختند.

۷-۲ گواهینامه علمی

موقعی که دانشجو تحصیلات خود را با موفقیت به پایان می‌رساند، به او گواهینامه‌ای داده می‌شد که اجازه نام داشت. گواهینامه از طرف مسجد تأیید نمی‌شد، بلکه خود استاد شخصاً آن را صادر می‌کرد؛ در گواهینامه قید می‌شد که دانشجو علم مورد نظر را مطالعه کرده و آموخته است و می‌تواند یافته‌های علمی را به دیگران نیز انتقال دهد؛ این گواهینامه‌ها به خط خود استاد نوشته می‌شد، همچنین گواهینامه شامل نام استاد، مهر و امضای او نیز بود و محل و تاریخ نگارش گواهینامه نیز قید می‌شد؛ در مواردی استاد نام و امضای خود را در صفحه سفید اول یا آخر کتابی که خود آن را یاد داده بود می‌نوشت، بنابراین معمولاً هر فارغ‌التحصیل دارای گواهینامه از طرف استادی بود که پیش او درس خوانده بود و تعدادی از کتاب‌های درسی او از طرف استادان مهر و امضا می‌شد و این کار علامت موفقیت و عامل افتخار و مباهات شخصی بود.

۸-۲. شیوه کاریابی

بعد از این که دانشجو تعدادی گواهی جمع‌آوری و درباره موضوع درسی خود تجربه کافی کسب می‌کرد، در جستجوی کار در مسجد، دانشگاه، دادگاه قضایی، اداره دولتی یا هر جای

دیگری که از رشته درسی او استفاده می شد، برمی آمد. اگر چنین دانشجویی تدریس در مسجد را انتخاب می کرد، آزاد بود که مجلس خود را تشکیل دهد؛ فکری با استفاده از اطلاعات سیوطی می نویسد که تدریس در مسجد برای هر کسی که می خواست به این کار بپردازد آزاد بود تاریخ اسلام پراز نام های استادانی است که حلقه های درسی خود را در مساجد تشکیل می دادند و در مجلس درس آنان دانشجویان گرد می آمدند. به این ترتیب معلوم می شود که در اکثر مساجد افراد کارمند و تدارکاتی برای اداره امور وجود نداشت و اگر کسی دانش آموزی داشت، می توانست در موضوع انتخابی خود به تدریس بپردازد.

۲-۹. معاش استادان

با گذشت زمان، جلسات درسی برای معلمان آرزومند تدریس تشکیل می شد، در بسیاری از مساجد بزرگ، لازم بود که از سایر استادان موجود در آن مسجد برای تشکیل حلقه اجازه نامه دریافت کرد. اما اگر استاد تازه وارد می توانست طلاب زیادی را به دور خود جمع و احترام استادان دیگر را جلب کند، موقعیت او با تعیین محل مخصوص جهت ایجاد حلقه درسی تثبیت و در نتیجه، به او سایر تجهیزات داده می شد. این پول ها یا از خزانه دولت یا از منافع دیگری مانند بخشش ها و وقف ها پرداخت می شد. بتدریج پرداخت این گونه پول ها ضروری شد و هر حلقه وقف مخصوصی داشت برای هر مسجد چندین وقف برای هر یک از استادان اختصاص داشت که این وقف ها زمینه به کارگماردن استادان بود؛ اما یک حاکم یا هر شخص قدرتمندی در دنیا می توانست برای هر استادی امکاناتی فراهم آورد و او را در مسجدی به تدریس بگمارد.

در اوایل قرن ۱۱ میلادی، پرداخت پول از مسجد برای معلمان صورت بهتری به خود گرفت و در نقاط بیشتری اعمال می شد، تا آن زمان امپراتوری اسلام از چهار صد سال سابقه خود برخوردار بود و از ثمرات آن بهره مند می شد.

تدریس در بعضی از مساجد به صورت حرفه کامل العیاری درآمد و در بسیاری اجتماعات، مساجدی که در آنها عمل آموزش انجام می گرفت، حالت و شکل دانشکده یا حتی دانشگاه را داشت، در مسجد الحرام، الازهر قاهره، جامع اموی دمشق، مسجد منصور بغداد، مسجد قیروان تونس و مسجد قرویین مراکش هزاران طلبه در جلسات درس شرکت می کردند. در نتیجه، تأمین معاش معلمان تنها وسیله نگهداری حرفه آموزشی و دانشگاهی به نظر می رسید اما این امر هرگز

نمی توانست بدون کمک و یاری معلمانی که مخالف هرگونه پاداش و اجرتی بودند و فقط رضای خدا را می خواستند، انجام شود؛ گولد زیهر در این مورد به اختصار می نویسد: تصور می شود که در اسلام نیز مانند مذاهب و ادیان دیگر، پیروان آن در اختیار دستورهایی مذهبی این آیین قرار داشتند، اما با اینکه تعلیم و تربیت مجانی مذهبی می تواند عمل خوب و ایده آل باشد و با اینکه یک عده کوشیدند تا به این فکر جامه عمل بپوشانند، ولی با گذشت زمان این علم فراموش شد و عملاً اجرایی نبود... در نتیجه، پرداخت اجرت به معلمان مطابق قانون مسلمانان ضروری تشخیص داده شد.

با توجه به آنچه گذشت مسجد بهترین مکان برای آموزش به نوجوانان به خصوص در رابطه با شخصیت های بزرگ تاریخ می باشد.

ح) مفهوم سلامت عمومی و پیشینه آن در مذهب:

بیماری های روانی از بدو پیدایش بشر وجود داشته و هیچ فردی، از هیچ طبقه اقتصادی - اجتماعی خاصی، در مقابل آن ها مصونیت نداشته و خطری است که بشر را مرتباً تهدید می کند. خوشبختانه نهضت بهداشت سلامت عمومی در نیم قرن اخیر، افکار غلط و خرافات در مورد این بیماری ها را کنار گذاشته و نشان داده که اولاً این بیماری ها، قابل پیشگیری بوده و ثانیاً در صورتی که مانند سایر بیماری ها به موقع تشخیص داده و تحت درمان قرار گیرند به همان نسبت از مزمن شدن و عوارض آن ها کاسته خواهد شد. اگرچه تأثیر نگرش های مذهبی بر سلامت عمومی سال ها مورد بحث بوده اما تنها در ۵ سال اخیر به بررسی تجربی این فرض ها پرداخته شده است. (شرونگیر وادلستن، ۲۰۰۴)^۱ تحقیقات نشان می دهد که مذهبی بودن، می تواند آثار بحران های شدید زندگی را تعدیل کند. (پارک^۲ و همکاران، ۱۹۹۰) الیسن^۳ (۱۹۹۴)، آدلر^۴ (۱۹۹۴) و کاسل^۵ (۱۹۹۲) نشان دادند که مذهب و سلامت عمومی ارتباط مثبتی با هم دارند. بین مذهبی بودن و احساس سلامت ذهنی افراد نیز رابطه مثبتی به دست آمده است. (تکفام^۶ و همکاران، ۱۹۹۷)

۱. Shrvngyr Vadleston.

۲. Park.

۳. Ellison.

۴. Adler.

۵. Kassel.

۶. Takfam.

رایکمن^۱ و همکاران (۱۹۹۰) در پژوهشی نشان دادند که فراوانی شرکت دانشجویان در فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی، با نشانه‌های افسردگی رابطه منفی و با احساس سلامتی رابطه مثبت دارد.

پیشرفت صنعت و تکنولوژی، قدرت و ثروت را افزایش داده ولی امکان زندگی با آرامش و صلح و اطمینان را از انسان سلب کرده و در حقیقت «کیفیت فدای کمیت» شده و اعتدال و تناسب کنار رفته و بیماری‌های عصبی - روانی و روان‌تنی، جانشین آن شده است. تحقیقات گوناگون نیز حاکی از وجود رابطه معنادار میان فقدان معنا و بروز اختلالات روانی از جمله افسردگی و اضطراب می‌باشد. نتایج تحقیقات کارسون^۲ (۲۰۰۰) حاکی از آسیب‌پذیر بودن افراد بی‌هدف می‌باشد زیرا بی‌هدفی یکی از مفاهیم بنیادی در بحث نگرش مذهبی است. بطوری‌که آمار نیز حکایت از افزایش شیوع بیماری‌های روانی دارد و علل مختلفی را برای این افزایش شیوع بر شمرده‌اند. حفظ سلامت روانی و جسمانی، یکی از مهم‌ترین وظایف زندگی به شمار می‌آید. در حدیث نبوی، تندرستی و امنیت، دو نعمتی شمرده شده‌اند که انسان تا هنگامی که آنها را از دست ندهد، به ارزش آنها پی نخواهد برد. دین انسان ساز اسلام، تأکید بسیار بر ساختن انسان‌هایی دارد که از سلامت روانی برخوردارند تا بتوانند اهداف خویش را پیگیری کنند. از این رو، اسلام برای حفظ سلامت روانی و جسمانی، برنامه‌هایی را تدارک دیده است تا از راه آن بتواند انسان‌های مؤمن متکاملی را تربیت کند. تأکید عمده دین در حفظ سلامت روانی و جسمانی انسان، بر محور پیشگیری استوار است. اسلام می‌کوشد تا سلامتی انسان‌ها را پیش از نیاز به درمان تأمین کند؛ یعنی تلاش اسلام بر محور حفظ بهداشت روانی و جسمانی است و به طور خلاصه، از دیدگاه اسلامی، پیشگیری مهم‌تر و بهتر از درمان است. همان‌گونه که گام مهم در سلامت جسمانی، حفظ بهداشت فردی و عمومی است، مهم‌ترین گام در سالم‌سازی روانی نیز حفظ بهداشت روانی است. انسان با رعایت نکات خاصی می‌تواند سلامت روانی خود را تأمین و پیش از آنکه نیازمند درمان باشد، از وقوع آن پیشگیری کند. شارع مقدس اسلام برای حفظ سلامت روان، اصول و قواعدی را قرار داده است تا با به کارگیری و رعایت آنها بتوان سلامت عمومی را تأمین کرد. این اصول با تأکید بر بهسازی محیط زیست انسان خانواده و جامعه، سرانجام، وظایفی را برای فرد

۱. Raykman.

۲. Carson.

تعیین می‌کند که این وظایف، باعث حفظ سلامت روانی وی می‌شود. در طول تاریخ بشر، دین به عنوان مهم‌ترین نیاز انسانی مورد تأکید بوده است. امروزه، این نیاز انسانی بیش از زمان‌های دیگر احساس می‌شود. در سال‌های اخیر استفاده از مذهب و اعتقادات دینی، بویژه اعتقادات اسلامی توسط سیاست‌گذاران و تدوین‌کنندگان راهبردهای بهداشت جامعه نگر، در سازمان بهداشت جهانی^۱ نیز مورد توجه قرار گرفته است. این سازمان، بخشی از انتشارات خود را از سال ۱۹۹۲ میلادی به آموزش بهداشت از طریق مذهب به عنوان راهکار زندگی سالم اختصاص داده است. همچنین اندیشمندانی به نقش مذهب در سلامت جسم و روان اشاره کرده‌اند. «قدرت محافظتی مذهب»، که ابتدا توسط امیل دورکهایم^۲ در سال ۱۹۵۱ مطرح شد، بعدها توسط راش، جیمز، یونگ، فرانکل و فروم اهمیت رفتارها و اعتقادات مذهبی مورد تأیید قرار گرفت. ویلیام جیمز معتقد است، عشق و نیروی مذهبی به وقار، سنگینی، صبر، شکیبایی، اعتقاد و اطمینان در فرد منجر می‌شود و احساسات مذهبی منجر به تلاش زیاد و زندگی هدفمند می‌شود. بخش دوم نگرش مذهبی بعد از کلمه هدفمند می‌شود. سلون^۳ و همکاران (۱۹۹۲) دریافته‌اند که انجام فعالیت‌های مذهبی موجب آرامش و راحتی افراد هنگام مواجهه با بیماری‌های جسمی می‌شود و ۶۳ درصد آمریکایی‌ها معقدند که پزشکان بایستی با بیمارانشان در مورد ایمان و اعتقادات مذهبی صحبت کنند.

سیاست‌گذاران و تدوین‌کنندگان راهبرد بهداشت جامعه نگر در سازمان بهداشت جهانی (WHO)، در سال‌های اخیر مسائل مذهبی و اعتقادات دینی، به ویژه اعتقادات اسلامی را مورد توجه قرار داده و این سازمان، بخشی از انتشارات خود را از سال ۱۹۹۲ میلادی به آموزش بهداشت از راه مذهب، به عنوان راهکار زندگی سالم اختصاص داده است و کتاب‌ها و جزوه‌های زیادی را با عنوان‌هایی چون بهداشت از دیدگاه اسلام (۱۹۹۷)، ارتقاء سطح بهداشت از دیدگاه اسلامی و نیز نقش مذهب و اخلاق در پیشگیری و کنترل بیماری‌های ایدز (۱۹۹۲) منتشر کرده است. اس‌ام استلزبرگ^۴، ماری بالیر-لوی^۵، لیندای وایت^۶ (۱۹۹۵) در تحقیقی با عنوان «مشارکت دینی در

۱. World Health Organization (WHO).

۲. Emile Durkheim.

۳. Selon.

۴. S.M. Astelzeberg.

۵. Marie Balyr - Levy.

۶. Linda White.

اوان بزرگسالی و تأثیرهای سن و چرخه زندگی خانوادگی بر عضویت در کلیسا» به بررسی تحولات زندگی از قبیل ازدواج، طلاق، روابط جنسی پیش از ازدواج بر مشارکت دینی در ایالات متحده آمریکا پرداخته‌اند. از جمله فرضیه‌های مطرح شده در این پژوهش می‌توان به دو فرضیه اساسی زیر اشاره کرد:

۱. ازدواج، مشارکت دینی را افزایش می‌دهد.

۲. از هم‌پاشیدگی روابط زناشویی، به کاهش مشارکت دینی می‌انجامد و این کاهش در مورد مردان، بیش از زنان است.

جلیوند در تحقیق خود درباره بررسی تأثیر نماز بر اضطراب در دانش‌آموزان دبیرستانی شهر تهران مشاهده کرد آن دسته از دانش‌آموزانی که نماز می‌خوانند و مقید به تکالیف مذهبی هستند، از اضطراب کمتری رنج می‌برند. خاتونی (۱۳۷۶) دریافت است که شنیدن آوای قرآن باعث کاهش اضطراب بیماران قلبی می‌شود.

از نظر روانشناسان آرامش روانی و احساس رضایت از زندگی، از ویژگی‌های اساسی در افراد سالم و بهنجار است. بررسی حالات و روحیات فرد با ایمان نیز حاکی از آرامش خاطر و صفای درونی‌شان است. و درون فرد مؤمن روشن از نور حقیقت و سرشار از لذات معنوی است. از جنبه نظری، باورهای مذهبی فرد در سازش با تنیدگی نقش داشته و می‌توانند ارزیابی‌های فرد را از رویدادها تحت تأثیر قرار دهند به طور مثال جهت‌گیری مذهبی درونی باعث خواهد شد که فرد از عزت نفس، بردباری و سلامت روان بالاتری برخوردار شود (برگین^۱ و همکاران ۱۹۸۷). از این رو بهترین نوع جهت‌گیری در دین اسلام الگو قرار دادن قرآن و معصومین است لذا در این تحقیق به بررسی تأثیر کلاس‌های تفسیر بر میزان سلامت عمومی دانش‌آموزان می‌پردازیم.

ط) مفهوم عزت نفس:

یکی از ویژگی‌های شخصیت بهنجار، برخورداری از عزت نفس است. عزت نفس عبارت است از درجه تصویب و تأیید و ارزشی که شخص نسبت به خود احساس می‌کند و یا قضاوتی که فرد نسبت به ارزش خود دارد. (اسمیس^۲ و همکاران، ۲۰۰۲) عزت نفس از جمله مفاهیمی است که مورد پژوهش بسیاری از روان‌شناسان قرار گرفته است. در تحقیقات زیادی ارتباط بین

۱. Bergyn.

۲. Esmys.

عزت نفس با مفاهیمی همچون افسردگی، احساس تنهایی و اضطراب به عنوان متغیرهای منفی و مفاهیمی چون احساس کارایی، احساس توانمندی و پیشرفت تحصیلی به عنوان متغیرهای مثبت گزارش شده‌اند. (بیر^۱ و همکاران، ۱۹۸۷؛ تشکری و همکاران ۱۹۹۸؛ فیلیپوت^۲ و همکاران، ۱۹۹۵ و متیوز^۳ و همکاران، ۱۹۸۹ و کوپر^۴ و همکاران، ۱۹۸۹ و فیلیوزوف^۵ و همکاران، ۱۹۹۸ و مالیس^۶ و همکاران، ۱۹۹۷) همچنین در بسیاری از تحقیقات همبستگی معنی دار بین عزت نفس با پیشرفت تحصیلی گزارش شده است (پورشافعی و همکاران، ۱۳۷۰ و مویجس^۷ و همکاران، ۱۹۹۷) و حتی از نمرات عزت نفس به عنوان پیشگویی برای موفقیت‌های تحصیلی استفاده کرده‌اند. (مویجس و همکاران ۱۹۹۷) اما متأسفانه عزت نفس به علت الگوسازی‌های غلط که در بین نوجوانان و جوانان شایع شده است. (پورشافعی و همکاران، ۱۳۷۰) سبب افت‌های تحصیلی و حتی کاهش عملکردهای اجتماعی و عاطفی نوجوانان و جوانان در جامعه شده است لذا باید از همان ابتدا این مسئله برای نوجوانان و جوانان بیان شود تا سبب الگوسازی بهتر در آنها شویم. همان طور که می‌دانیم بهترین الگو برای نه تنها مسلمانان بلکه تمام مردم روی زمین شخصیت‌های برجسته‌ای است که در دین اسلام وجود دارد، از جمله شخصیت‌هایی مانند پیامبر اکرم ﷺ، امام علی علیه السلام، حضرت زهرا علیها السلام و امام حسین علیه السلام و

از طرفی نتایج پژوهش‌های داخلی و خارجی حاکی از آن است که باورهای دینی و نگرش سیاسی اجتماعی از جمله عوامل پیش‌بینی‌کننده و مرتبط با سلامت دانش‌آموزان می‌باشند. در این رابطه، توماس و کارور^۸ (۱۹۹۰) معتقدند که باورها و اعمال مذهبی دو کنش مهم را زندگی نوجوانان جوانان دارا هستند، یکی کنش کنترل اجتماعی که رفتارهای ضد اجتماعی را کاهش می‌دهد و دیگری کنش تسهیل اجتماعی که روابط اجتماعی و فرا اجتماعی رضایت‌بخش را ترویج می‌دهد. پاین^۹ (۱۹۹۱) برای این باور بود که، میزان عزت نفس و سازگاری بین فرد و رضایت

۱. Beyer.

۲. Fylpout.

۳. Mathews.

۴. Cooper.

۵. Fyluzouf.

۶. Malys.

۷. Muijes.

۸. Thomas and Carver.

۹. Pine.

از زندگی در افراد دیندار بالاتر می‌باشد. افرادی که فعالیت مذهبی درونی دارند، نسبت به افراد ظاهر ساز از سلامت روانی بالایی برخوردار هستند. نتایج پژوهش شلودرمن^۱ و همکاران در سال ۲۰۰۱ در مورد ۴۴۳ دانش‌آموز دختر و پسر نیز حاکی از آن است که بین تعهد دینی، دینداری درونی و اعمال مذهبی با سلامت اجتماعی دانش‌آموزان رابطه مثبت و معناداری وجود دارد، به طوری که دینداری درونی و تعهد دینی از جمله بهترین پیش‌بینی‌کننده‌های سلامت اجتماعی در این دانشجویان بودند. گودرزی (۱۳۸۲) نیز با بررسی رابطه گرایش به دینداری و ویژگی‌های فردی اجتماعی نوجوانان دبیرستانی دریافت که بین دینداری و پرخاشگری این دانش‌آموزان رابطه منفی و معناداری وجود داشت. به عبارت دیگر دانش‌آموزانی که نمرات بالاتری را در اندازه‌های دینداری دریافت کردند، پرخاشگری کمتر و سلامت اجتماعی بالاتری را نسبت به دانش‌آموزانی که نمرات پایینی در اندازه‌های دینداری دریافت کردند، نشان دادند.

ی) مفهوم پرخاشگری:

مشاهده جهان اطراف گویای این است که پرخاشگری این مشکل رفتاری در بین همه انواع مختلف جانداران، جوامع، طبقات اقتصادی - اجتماعی، مراحل مختلف سنی و جزء آن دیده می‌شود. ولی آنچه مهم است شدت و نوع علائم این اختلال رفتاری در بین انواع مختلف است. مسائل مرتبط با خشم مانند رفتارهای مقابله‌ای، خصومت، پرخاشگری از علل اصلی مراجعه نوجوانان و کودکان به مراکز مشاوره و روان‌درمانی است. (ملکی، ۱۳۸۵)

بر اساس توافق بسیاری از صاحب‌نظران، خشم یکی از هیجان‌های اصلی بشر است که بعد از ترس بیشترین مطالعات را به خود اختصاص داده است. در مورد خشم تعاریف متعددی از سوی فلاسفه و روانشناسان ارائه شده است، ولی در تمام آنها می‌توان دو نکته مشترک را مشاهده کرد.

۱. عامل اصلی بروز خشم، تهدیدها و ناکامی‌ها و موانعی است که سر راه افراد قرار می‌گیرد.

۲. هدف خشم اغلب دفاع، جنگ و تخریب است. (ملکی، ۱۳۸۵)

عارفی و رضویه (۱۳۸۲)، با بررسی ۲۴۳ دانش‌آموز دختر و پسر دوره ابتدایی شیراز، گزارش کردند پرخاشگری با سلامت اجتماعی رابطه منفی دارد. پژوهشگران دیگری مانند (هاولی، ۲۰۰۷)؛

۱. Shluderman.

۲. Howell.

(صادقی، ۱۳۸۰)؛ (رافضی، ۱۳۸۳)، (ملکی، ۱۳۸۵) به نتایج یکسانی در رابطه با ارائه مداخلات کنترل خشم در کاهش پرخاشگری دست یافتند. همچنین می‌توان با استفاده از خودآرام‌سازی و خودگویی‌های مثبت، خویشتن‌داری، احساس خودکارآمدی و مهارت‌های اجتماعی را افزایش داد. یافته‌های پژوهشی حاکی از آن است که آموزش جرأت‌ورزی به عنوان یک مهارت اجتماعی مؤثر به افراد کمک می‌کند تا افراد مهارت‌های مقابله‌ای مناسب را کسب نموده و به کار ببندند. (محمدی ۱۳۸۵)

همانطور که می‌دانیم بهترین الگو برای نه تنها مسلمانان بلکه تمام مردم روی زمین شخصیت‌های برجسته‌ای است که در دین اسلام وجود دارد و بر همه مسلمانان واضح و معلوم است از جمله شخصیت‌هایی مانند پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، امام علی علیه السلام، حضرت زهرا علیها السلام و امام حسین علیه السلام و ...

ک) ابزار پژوهش:

۱. پرسش‌نامه عزت‌نفس کوپراسمیت:

جهت ارزیابی میزان عزت‌نفس افراد مورد مطالعه، از پرسش‌نامه عزت‌نفس کوپراسمیت^۱ (۱۹۶۷) استفاده شد. این پرسش‌نامه در سال‌های اخیر به طور گسترده‌ای در پژوهش‌های روانشناسی به کار رفته است و فرم الف آن، دارای ۵۸ ماده است که ۸ ماده آن دروغ‌سنج است. چنانچه آزمودنی از ۸ ماده دروغ‌سنج بیش از چهار نمره بیاورد به آن معنی است که اعتبار آزمون پایین است و آزمودنی سعی کرده است خود را بهتر از آن چیزی که هست جلوه بدهد. شیوه نمره‌گذاری این آزمون به صورت صفر و یک است. به این صورت که ماده‌های شماره ۴۵، ۳۶، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۳، ۲۴، ۲۱، ۱۹، ۱۸، ۴، ۵، ۱۰، ۱۱، ۱۴، ۲ و ۵۷ پاسخ بله یک نمره و پاسخ خیر صفر نمره می‌گیرد و بقیه سؤال‌ها به صورت معکوس است.

در مجموع ۵۰ ماده آن به ۴ مقیاس عزت‌نفس خود، عزت‌نفس اجتماعی، عزت‌نفس خانوادگی و عزت‌نفس تحصیلی تقسیم می‌شود. این مقیاس علاوه بر ۴ خرده‌مقیاس، یک نمره کلی به دست می‌دهد. بدیهی است حداقل نمره‌ای که یک فرد می‌تواند بگیرد صفر و حداکثر آن ۵۰ است. افرادی که در این آزمون نمره بیشتری کسب کنند، عزت‌نفس بالاتری دارند. به

۱. Koopersmyth.

این صورت فردی که در این آزمون نمره بالاتر از ۲۵ کسب کند دارای عزت نفس بالا و فردی که پایین تر از این مقدار به دست آورد، دارای عزت نفس پایین می باشد. در پژوهش های متعددی به روایی و اعتبار بالایی پرسش نامه عزت نفس کوپراسمیت اشاره شده است (واتکینز و استیلا، ۱۹۸۰، احمد و همکاران، ۱۹۸۵، چی^۲، ۱۹۸۵، برینکمن^۳ و همکاران، ۱۹۸۹) (به نقل از به پژوه و همکاران، ۱۳۸۶).

۲. پرسش نامه سلامت عمومی (GHQ-۲۸):

پرسش نامه GHQ - ۲۸ که در سال ۱۹۷۲ توسط گلدبرگ^۴ ابداع شده با هدف کشف و شناسایی اختلالات روانی غیر سیکوتیک در مراکز و محیط های مختلف طراحی شده است. سؤالات پرسش نامه به بررسی وضعیت روانی فرد در یک ماهه اخیر می پردازد. این پرسش نامه شناخته شده ترین ابزار غربالگری در روانپزشکی است و به صورت فرم های ۳۰، ۶۰، ۲۸، ۱۲ سؤالی موجود می باشد.

کارایی این پرسش نامه در تحقیقات بسیاری مورد بررسی قرار گرفته و اثبات شده است. بررسی ایواتا و سایتو در سال ۱۹۹۲ که از پرسش نامه ۲۸ سؤالی استفاده نمود، مطالعه پاپاسوتیر و پولوس^۵ همکاران (۱۹۹۷) با پرسش نامه ۱۲ سؤالی، مطالعه هاتوپ^۶ و همکاران (۱۹۹۸) که در آن ۴ پرسش نامه مختلف با هم مقایسه شد و بسیاری تحقیقات دیگر نشان داد که این پرسش نامه از کارایی زیادی برخوردار است. (Iwata، ۱۹۹۲، Hotopf، ۱۹۹۸، Papassotiro، ۱۹۹۷) توسط گیبونز، ساختار عاملی، روایی و پایایی GHQ-۲۸ در سالوادور بررسی گردید. نمونه شامل ۷۳۲ نفر از دانشجویان بوده و از نمره گذاری لیکرت و تحلیل مؤلفه های اساسی و چرخش واری ماکس استفاده شده بود. چهار عامل علائم جسمانی، اضطراب و بیخوابی، اختلال کارکرد اجتماعی و افسردگی شناسایی شد. عوامل بطور کامل مستقل نبودند و بیشترین همبستگی بین عامل علائم جسمانی، اضطراب و بیخوابی وجود داشت. ۹ تا از ۲۸ آیتم این پرسش نامه علاوه

۱. Estilla Watkinsand .

۲. Chie.

۳. Brynkman.

۴. Goldberg.

۵. Papisytrand Pulus.

۶. Hotop.

براین که روی یک عامل بارعاملی بالایی داشته، روی دو عامل دیگر نیز بار شده بودند. باروش بازآزمایی، ضریب پایایی ۰,۷۴ و در نظرگرفتن نقطه برش ۶,۷ حساسیت آزمون ۰,۸۸ و ویژگی آن ۸۴,۲ به دست آمد. (Hooman A, ۲۰۰۵)

۳. پرسش نامه پرخاشگری AGQ:

این پرسش نامه در سال ۱۳۷۵ توسط زاهدی فر ساخته شده و دارای ۳۰ سؤال با مقیاس لیکرت (چهاردرجه‌ای) دارای گزینه‌های هرگز، به ندرت، گاهی اوقات و همیشه) است که شامل ۳۰ گویه است که چهارده گویه آن عامل خشم و هشت عامل آن گویه تهاجم و هشت گویه آن عامل کینه توزی است. ضریب اعتبار این پرسش نامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ ۰,۸۷ و باروش بازآزمایی ۰,۷۰ محاسبه شده که در حد قابل قبولی است. (زاهدی فر، ۱۳۷۵) همچنین روایی محتوایی آن مورد تأیید پنج نفر از روانشناسان و مشاوران قرار گرفت. در این پرسش نامه به گزینه هرگز نمره صفر، به ندرت نمره یک، گاهی اوقات نمره دو و همیشه نمره سه تعلق می‌گیرد. قابل ذکر است که سؤال ۱۸ پرسش نامه به صورت معکوس نمره گذاری می‌شود؛ بنابراین حداکثر نمره در این آزمون نود و حداقل نمره صفر خواهد بود. نقطه برش آزمون ۴۵ است که هرچه نمره فرد بالاتر از ۴۵ باشد، میزان پرخاشگری او بیشتر است.

ل) شیوه مداخله:

دانش آموزان طی شش جلسه یک ساعته در مورد تفسیر آیات قرآن و شخصیت و زندگی حضرت زهرا مطالبی را فرا گرفتند. کلاس‌ها مطالبی در مورد زندگی حضرت زهرا (از تولد تا شهادت)، همسر فرعون، همسر حضرت ابراهیم، مادر موسی، حضرت مریم بیان شد و سپس از اصول اخلاقی آن بانوان گرانقدر و تمام جنبه‌های رفتاری آنان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و دانش آموزان آنها را فرا گرفته و مورد پس آزمون قرار گرفتند و پس از دو ماه پیگیری به عمل آمد به گونه‌ای که هر ماه آزمون‌ها دوباره گرفته شد یعنی ۲ آزمون دیگر در پیگیری گرفته شد.

فعالیت‌هایی که در هر جلسه انجام شد به این صورت بود که: در هر جلسه ابتدا جهت آشنایی بیشتر با اسامی دانش آموزان و مشخص کردن دانش آموزانی که در کلاس حضور داشتند، حضور و غیاب صورت می‌گرفت و بعد از آن تکالیفی که در جلسه قبل به آنان داده، بررسی می‌شد و

اشکالاتی را که داشتند برطرف، و اقدامات لازم جهت رفع آن‌ها به عمل می‌آمد، سپس از مطالب جلسه قبل سؤالاتی از دانش‌آموزان پرسیده می‌شد و بعد از این که مشخص می‌شد دانش‌آموزان مطالب جلسه قبل را به خوبی آموخته‌اند مطلب جدید تدریس می‌شد. برای ارائه مطلب جدید این اقدام صورت می‌گرفت: ابتدا هدف‌های رفتاری روی تابلو نوشته می‌شد تا دانش‌آموزان سریع‌تر بتوانند خود را با مطالب هماهنگ کنند. مرحله بعد ارزشیابی پیش‌دانسته‌های دانش‌آموزان بود که برای این کار یک سری سؤالات شفاهی از دانش‌آموزان پرسیده می‌شد تا میزان آشنایی دانش‌آموزان با مطلب جدید مشخص شود. بعد از ارزیابی پیش‌دانسته‌ها درس جدید ارائه می‌شد. ابتدا توضیحات کامل در مورد مطلب جدید به دانش‌آموزان داده می‌شد و نکته‌های مهم روی تابلو یادداشت می‌شد و از دانش‌آموزان خواسته می‌شد که نکات مهم را یادداشت کنند و در منزل مطالعه کنند. در هر جلسه سؤالات به صورت شفاهی در مورد مطلب جدید، به منظور بالا بردن توانایی دانش‌آموزان برای شرکت در بحث و صحبت در مقابل جمع از دانش‌آموزان پرسیده می‌شد و آخرین اقدام در هر جلسه تعیین تکلیف و تمرین برای جلسه بعد بود که در ابتدای هر جلسه مورد بررسی قرار می‌گرفت.

جلسه اول: تفسیر سوره مبارک قصص آیات ۱۲، ۹، ۷، ۴ و شرح و بیان داستان‌ها و تفسیر اصول زندگی و شخصیتی حضرت زهرا علیها السلام در پیرامون اصل ساده زیستی در زهد خانوادگی - اصل مشارکت در امور زندگی - ارزشی بودن ازدواج و حاکمیت ارزش‌ها در ازدواج و دوری از مادیات و تجملات - اهمیت دادن به تربیت فرزندان

جلسه دوم: شرح و بیان داستان‌ها و تفسیر اصول زندگی و شخصیتی حضرت زهرا در پیرامون اصل مهمان دوستی و مهمانی دادن - ایثار، انفاق خانوادگی و مقدم داشتن دیگران بر خود - به کارگیری عوامل معنوی برای حل معضلات و مشکلات - اهمیت و احترام به کار و همکاری در بین اعضای خانواده - تقسیم کار در خانه.

جلسه سوم: تفسیر آیات ۱۰، ۱۱، ۱۲ از سوره مبارک تحریم و شرح و بیان داستان‌ها و تفسیر اصول زندگی و شخصیتی حضرت زهرا علیها السلام و حضرت مریم علیها السلام در پیرامون احترام متقابل اعضای خانواده به یکدیگر - حاکمیت اصل مشورت در زندگی - فرمان‌پذیری حضرت فاطمه علیها السلام از حضرت علی علیه السلام - نفی ارزش‌های جاهلی در ملاک انتخاب همسر - اصل آرایش و زینت برای همسر.

جلسه چهارم: تفسیر آیات ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۷ از سوره مریم علیها السلام و شرح و بیان داستان‌ها و تفسیر

اصول زندگی و شخصیتی حضرت زهرا علیها السلام در پیرامون عبادت در خانه و مأنوس نمودن اطفال با عبادت - اختصاص مکانی برای عبادت در خانه - اصل جهادی بودن همه اعضا و فدایی دادن برای اسلام - اصل ارتباط خانه با مسجد و آشنا نمودن فرزندان با مسجد.

جلسه پنجم: تفسیر آیاتی از سوره مبارک فرقان، شرح و بیان داستان‌ها و تفسیر اصول زندگی و شخصیتی آن حضرت در پیرامون علم دوستی همه اعضای خانواده - شاگرد پروری و تشکیل کلاس‌های علمی و دینی در خانه - آگاهی به اوضاع و شرایط اجتماعی و سیاسی همه اعضا - اصل حاکمیت معنویت بر فضای خانه و زندگی - رعایت حق خدمت‌کار.

جلسه ششم: تفسیر آیاتی از سوره مبارک نساء و شرح و بیان داستان‌ها و تفسیر اصول زندگی و شخصیتی حضرت زهرا در پیرامون مسئولیت‌پذیری همه اعضای خانواده در دفاع از اسلام - قدرت بیان و دفاع از ارزش‌ها از طریق خطابه در همه اعضا - شجاعت و دلیری همه اعضا خانواده - عشق، عاطفه و مهربانی همه اعضا به یکدیگر - حاکمیت انضباط، نظم و برنامه‌بر زندگی حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و فرزندان او.

م) یافته‌های پژوهش:

یافته‌های پژوهش دارای دو قسمت یافته‌های توصیفی و یافته‌های فرضیاتی می‌باشد.

۱. یافته‌های توصیفی:

یافته‌های توصیفی این پژوهش شامل شاخصهای آماری مانند میانگین، انحراف معیار و نمونه می‌باشد.

۲. یافته‌های فرضیه:

۱-۲. **فرضیه اول:** کلاس‌های تفسیر قرآن و شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا علیها السلام سبب افزایش عزت‌نفس در دانش‌آموزان دختر می‌شود.

۲-۲. **فرضیه دوم:** کلاس‌های تفسیر قرآن و شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا علیها السلام سبب افزایش سلامت عمومی در دانش‌آموزان دختر می‌شود.

۳-۲. **فرضیه سوم:** کلاس‌های تفسیر قرآن و شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا علیها السلام سبب کاهش خشم در دانش‌آموزان دختر می‌شود.

جدول ۱: میانگین و انحراف معیار نمرات دانش‌آموزان در چهار آزمون در حوزه عزت نفس

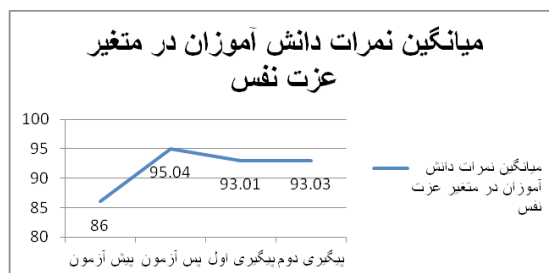
مرحله	میانگین	انحراف معیار	نمره t	P-value
پیش‌آزمون	۸۶	۱۴,۱	۲,۶۵۱	۰,۰۰۹
پس‌آزمون	۹۵,۰۴	۱۳,۲		
پیگیری ۱	۹۳,۰۱	۱۳		
پیگیری ۲	۹۳,۰۳	۱۳,۳		

جدول ۲: بررسی میزان معناداری در پس‌آزمون، پیگیری اول و دوم

عزت نفس	پس‌آزمون	پیگیری اول	پیگیری دوم
	$P < ۰,۰۱$	$P < ۰,۰۵$	$P < ۰,۰۵$

همانطور که در جدول ۱ و ۲ ملاحظه می‌شود میزان میانگین آزمون عزت نفس در دانش‌آموزان در پیش‌آزمون برابر ۸۶ و پس‌آزمون برابر با ۹۵/۰۴ و پیگیری اول برابر ۹۳/۰۱ و پیگیری دوم برابر ۹۳/۰۳ بدست آمد. و میزان انحراف معیار در پیش‌آزمون، پس‌آزمون، پیگیری اول و دوم به ترتیب ۱۴/۱، ۱۳/۲، ۱۳، ۱۳/۳ و ۱۳، ۱۳/۲ و ۱۳/۳ بدست آمد. آزمون t مشاهده شده شامل از مقایسه پیش‌آزمون و پس‌آزمون (۰/۰۰۹) می‌باشد که این مقدار از لحاظ آماری معنادار است همچنین در پیگیری اول و دوم نیز معنادار شد. ($P < ۰/۰۵$) بنابراین نتیجه می‌شود که بین عزت نفس دانش‌آموزان در دو آزمون تفاوت معناداری وجود دارد.

نمودار ۱: میانگین نمرات دانش‌آموزان در متغیر عزت نفس

جدول ۳: میانگین و نمره t در آزمونهای سلامت عمومی

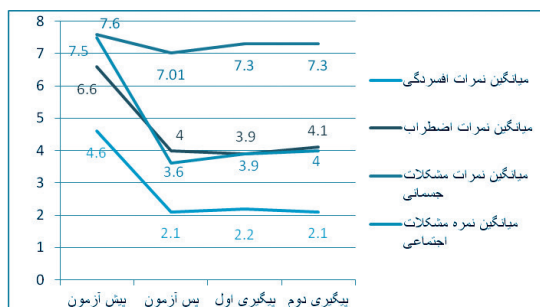
متغیر	مرحله	میانگین	نمره t	P-value
افسردگی	پیش آزمون	۴,۶	۲,۴۵	۰,۰۱
	پس آزمون	۲,۱		
	پیگیری اول	۲,۲		
	پیگیری دوم	۲,۱		
اضطراب	پیش آزمون	۶,۶	۳,۳۶	۰,۰۰۱
	پس آزمون	۴		
	پیگیری اول	۳,۹		
	پیگیری دوم	۴,۱		
مشکلات جسمانی	پیش آزمون	۷,۶	۱,۵۵	۰,۳۳
	پس آزمون	۷,۰۱		
	پیگیری اول	۷,۳		
	پیگیری دوم	۷,۳		
مشکلات اجتماعی	پیش آزمون	۷,۵	۳,۸۴	۰,۰۰۱
	پس آزمون	۳,۶		
	پیگیری اول	۳,۹		
	پیگیری دوم	۴		

جدول ۴: بررسی میزان معناداری در پس آزمون، پیگیری اول و دوم

حوزه	پس آزمون	پیگیری اول	پیگیری دوم
افسردگی	$p = ۰,۰۱$	$P < ۰,۰۵$	$P < ۰,۰۵$
اضطراب	$p = ۰,۰۰۱$	$P < ۰,۰۱$	$P < ۰,۰۱$
مشکلات جسمانی	N.S	N.S	N.S
مشکلات اجتماعی	$p = ۰,۰۰۱$	$P < ۰,۰۱$	$P < ۰,۰۱$

همانطور که در جدول ۳ و ۴ ملاحظه می شود میزان میانگین آزمون افسردگی در دانش آموزان در پیش آزمون برابر ۴/۶ و پس آزمون برابر با ۲/۱ بدست آمد. آزمون مشاهده شده شامل حاصل از مقایسه این دو گروه (۰/۰۱) می باشد که این مقدار از لحاظ آماری معنادار است همچنین در آزمونهای پیگیری اول و دوم نیز معنادار شد ($p < ۰,۰۵$). بنابراین نتیجه می شود که بین اضطراب دانش آموزان در چهار آزمون تفاوت معناداری وجود دارد. میزان میانگین آزمون اضطراب در دانش آموزان در پیش آزمون برابر ۶/۶ و پس آزمون برابر با ۴ بدست آمد. آزمون مشاهده شده شامل حاصل از مقایسه این دو گروه (۰/۰۰۱) می باشد که این مقدار از لحاظ آماری معنادار است همچنین در آزمونهای پیگیری اول و دوم نیز معنادار شد ($p < ۰,۰۱$). بنابراین نتیجه می شود که بین اضطراب دانش آموزان در چهار آزمون تفاوت معناداری وجود دارد. میزان میانگین آزمون مشکلات جسمانی در دانش آموزان در پیش آزمون برابر ۷/۶ و پس آزمون برابر با ۷/۰۱ بدست آمد. آزمون مشاهده شده شامل حاصل از مقایسه این دو گروه (۰/۳۳) می باشد که این مقدار از لحاظ آماری معنادار نیست. بنابراین نتیجه می شود که بین مشکلات جسمانی دانش آموزان در دو آزمون تفاوت معناداری وجود ندارد. میزان میانگین آزمون مشکلات اجتماعی در دانش آموزان در پیش آزمون برابر ۷/۵ و پس آزمون برابر با ۳/۶ بدست آمد. آزمون مشاهده شده شامل حاصل از مقایسه این دو گروه (۰/۰۰۱) می باشد که این مقدار از لحاظ آماری معنادار است. بنابراین نتیجه می شود که بین مشکلات اجتماعی دانش آموزان در دو آزمون تفاوت معناداری وجود دارد.

نمودار ۲: میانگین نمرات دانش آموزان در چهار حوزه سلامت عمومی

جدول ۵: میانگین و انحراف معیار نمرات دانش‌آموزان در دو آزمون در حوزه پرخاشگری

متغیر	مرحله	میانگین	انحراف معیار	نمره t	P-value
خشم و عصبیت	پیش آزمون	۲۹,۹۰	۵,۰۵	۳,۹۲۳	۰,۰۰۰۱
	پس آزمون	۲۱,۸۰	۷,۴۵		
	پیگیری اول	۲۲	۶,۲۵		
	پیگیری دوم	۲۲	۶,۸۸		
تهاجم وتوهین	پیش آزمون	۱۲,۰۰	۳,۸۸	۲,۴۱	۰,۰۱۷
	پس آزمون	۸,۵۰	۴,۳۱		
	پیگیری اول	۹,۵۰	۴,۱۰		
	پیگیری دوم	۱۱	۴,۲۲		
لجاجت و کینه توزی	پیش آزمون	۱۴,۵۵	۴,۲۶	۲,۷۶	۰,۰۰۱
	پس آزمون	۹,۱۰	۴,۳۶		
	پیگیری اول	۱۰,۱۰	۳,۸۵		
	پیگیری دوم	۹,۴۵	۴,۱۲		

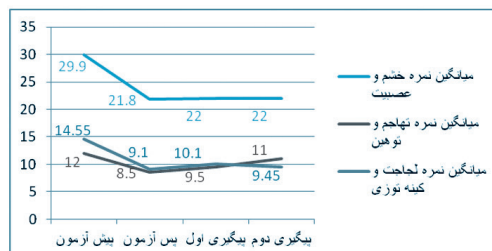
جدول ۶: بررسی میزان معناداری در پس‌آزمون، پیگیری اول و دوم

حوزه	پس آزمون	پیگیری اول	پیگیری دوم
خشم و عصبیت	$P = ۰,۰۰۰۱$	$P < ۰,۰۱$	$P < ۰,۰۱$
تهاجم و توهین	$P < ۰,۰۵$	$P < ۰,۰۵$	N.S
لجاجت و کینه توزی	$P = ۰,۰۰۱$	$P < ۰,۰۱$	$P < ۰,۰۱$

همانطور که در جدول ۵ و ۶ ملاحظه می‌شود میزان میانگین متغیر خشم و عصبیت در دانش‌آموزان در پیش‌آزمون برابر ۲۹/۹۰ و پس‌آزمون برابر با ۲۱/۸۰ بدست آمد. و میزان انحراف معیار در پیش‌آزمون و پس‌آزمون به ترتیب ۵/۰۵ و ۷/۴۵ بدست آمد. آزمون t مشاهده شده شامل حاصل از مقایسه این دو گروه (۳/۹۲۳) می‌باشد که این مقدار از لحاظ آماری معنادار است همچنین در

پیگیری اول و دوم نیز معنادار بود. ($p < 0,01$) بنابراین نتیجه می شود که بین خشم و عصبیت دانش آموزان در دو آزمون تفاوت معناداری وجود دارد. میزان میانگین متغیر تهاجم و توهین در دانش آموزان در پیش آزمون برابر ۱۲ و پس آزمون برابر با ۸/۵ بدست آمد. و میزان انحراف معیار در پیش آزمون و پس آزمون به ترتیب ۳/۸۸ و ۴/۳۱ بدست آمد. آزمون مشاهده شده شامل حاصل از مقایسه این دو گروه (۲/۴۱) می باشد که این مقدار از لحاظ آماري معنادار است همچنین در پیگیری اول نیز معنادار بود. ($p < 0,05$) اما در پیگیری دوم معنادار نشد. بنابراین نتیجه می شود که بین تهاجم و توهین دانش آموزان در دو آزمون تفاوت معناداری وجود دارد. میزان میانگین متغیر لجاجت و کینه توزی در دانش آموزان در پیش آزمون برابر ۱۴/۵۵ و پس آزمون برابر با ۹/۱۰ بدست آمد، و میزان انحراف معیار در پیش آزمون و پس آزمون به ترتیب ۴/۲۶ و ۴/۳۶ بدست آمد. آزمون مشاهده شده شامل حاصل از مقایسه این دو گروه (۲/۷۶) می باشد که این مقدار از لحاظ آماري معنادار است همچنین در پیگیری اول و دوم نیز معنادار بود. ($p < 0,01$) بنابراین نتیجه می شود که بین لجاجت و کینه توزی دانش آموزان در دو آزمون تفاوت معناداری وجود دارد.

نمودار ۳: میانگین نمره دانش آموزان در سه حوزه پرخاشگری

ن) بحث و نتیجه گیری:

با آموزش تفسیر قرآن و شخصیت و سیره عملی حضرت زهرا به نوجوانان دختر ۱۴ تا ۱۷ سال طی ۶ جلسه ۱ ساعته در مسجد ملک شهر میزان تغییرات قابل توجهی در داده های بدست آمده از پس آزمون نسبت به پیش آزمون بدست آمد. در حوزه عزت نفس نمره کل نوجوانان دختر در پس آزمون نسبت به پیش آزمون افزایش

معناداری را نشان می‌دهد. ($p = 0,009$) همچنین این معناداری و افزایش عزت نفس در پیگیری‌های اول و دوم که با فاصله یک از یکدیگر گرفته شد نیز تداوم داشته و هر چه نمره در این حوزه بالاتر باشد نشان دهنده عزت نفس بیشتر می‌باشد بنابراین می‌توان دریافت با گذاشتن کلاس‌های تفسیر قرآن و شخصیت‌شناسی و بیان سیره عملی حضرت زهرا (س) به نوجوانان طی فقط ۶ جلسه، سبب افزایش عزت نفس نوجوانان شده است. بیشترین سؤالاتی که در آنها نوجوانان تغییر نظر داده بودند مربوط به سؤال‌های ۴۸، ۴۴، ۲۱، ۵، ۲ که به ترتیب شامل این سؤال‌ها می‌بود: ۲- خیلی به خودم اطمینان دارم ۵- من و خانواده‌ام، وقتی باهم هستیم، خیلی از زندگی لذت می‌بریم ۲۱- کارم را به بهترین وجه انجام می‌دهم ۳۴- هرگز خودم را سرزنش نمی‌کنم ۴۸- همیشه حقیقت را می‌گویم. بنابراین می‌توان دریافت که کلاس‌های برگزار شده بیشتر سبب افزایش اطمینان دانش‌آموزان از خود، افزایش مهر و محبت بین آنها و خانواده‌هایشان، افزایش اعتماد به نفس، افزایش روحیه شکست و حقیقت‌طلبی در حوزه عزت نفس در آنها شده است. بنابراین فرضیه اول ما به اثبات رسید. این نتایج همسو با پژوهش‌های مختلفی است که پس از اجرای برنامه آموزش مهارت‌های زندگی از طریق الگوسازی دینی در مدارس صورت گرفت، تأثیر این آموزش‌ها را بر ابعاد مختلف عزت نفس نشان می‌دهد. نتایج حاصل از آزمون این فرضیه، با نتایج پژوهش‌های انجام شده توسط (یادآوری، ۱۳۸۳)، (اسماعیلی، ۱۳۸۰)، (وردی، ۱۳۸۳)، (ثمیری و لعلی‌فاز، ۱۳۸۴)، (ویچروسکی، ۲۰۰۰)، (موت و همکاران، ۱۹۹۵)، (آلن‌گری ۱۹۹۹) مطابقت دارد و این امر نشانگر تأیید و همخوانی نتایج مربوط به این فرضیه با نتایج دیگر پژوهش‌هاست.

آموزش مهارت‌های زندگی برنامه‌ای است که سودمندی‌های آن در پژوهش‌های متعدد به اثبات رسیده است. به طور کلی، یافته‌های پژوهش حاضر و پژوهش‌های مشابه حاکی از آن است که از رهگذر آموزش مهارت‌های زندگی می‌توان به ارتقاء سطح سلامت روانی و سازگاری و افزایش عزت نفس کودکان و نوجوانان همّت گماشت.

اما در حوزه سلامت عمومی که خود شامل ۴ زیرمجموعه افسردگی، اضطراب، مشکلات جسمانی، مشکلات اجتماعی است نیز نمره کل دانش‌آموزان در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون کاهش معناداری داشته است و در این آزمون هرچه نمره کمتر باشد نشانه سلامت عمومی بهتر است. در حوزه افسردگی، نمره بدست آمده در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون کاهش معناداری

داشته است. ($p = 0,01$) همچنین این معناداری و کاهش افسردگی در پیگیری های اول و دوم که با فاصله یک از یکدیگر گرفته شد نیز تداوم داشته این کاهش افسردگی در نتیجه کلاس های برگزار شده برای نوجوانان بدست آمده است و بیشترین سؤال هایی که نوجوانان در پس آزمون نسبت به پیش آزمون در آنها تغییر نظر داده اند مربوط به سؤال های ۲۲، ۲۳، ۲۷ می بود که این سؤال ها به ترتیب شامل: ۲۲- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز فکر کرده اید که شخص بی ارزشی هستید؟ ۲۳- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز احساس کرده اید که زندگی کاملاً نا امیدکننده است؟ ۲۷- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز به این نتیجه رسیده اید که ای کاش مرده بودید و کلاً از سر زندگی خلاص می شدید؟ بنابراین می توان نتیجه گرفت که بیشترین اثری که کلاس های تفسیر قرآن و شخصیت شناسی حضرت زهرا علیها السلام روی نوجوانان در حوزه افسردگی داشته سبب شده است به نفس خود ارزش و جایگاه بالاتری بدهند به گونه ایی که نقش پررنگتری در جامعه از خود نشان دهند و سبب افزایش امید به زندگی و افزایش روحیه شاد در نوجوانان شده است. نتایج بدست آمده همسو با مطالعه رایکمن و همکاران (۱۹۹۰) است که در پژوهشی نشان دادند که فراوانی شرکت دانشجویان در فعالیت های اجتماعی و مذهبی، با نشانه های افسردگی رابطه منفی و با احساس سلامتی رابطه مثبت دارد.

در حوزه اضطراب هم کاهش نمره در پس آزمون نسبت به پیش آزمون معنادار می بود. ($p = 0,001$) یعنی سبب افزایش آرامش در نوجوانان دختر شده است. این افزایش آرامش و کاهش اضطراب بیشتر مربوط به تغییر نظر دانش آموزان در سؤال های ۱۰، ۱۱، ۱۴ می بود که این سؤال ها به ترتیب شامل: ۱۰- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز احساس کرده اید که دائماً تحت فشار هستید؟ ۱۱- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز عصبانی و بد خلق شده اید؟ ۱۴- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز احساس کرده اید که در تمامی مدت عصبی هستید و دلشوره دارید؟ بنابراین می توان نتیجه گرفت که کلاس های تفسیر قرآن و شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا علیها السلام سبب کاهش فشارهای روانی بردانش آموزان شده است همچنین باعث کاهش میزان عصبانیت، بد خلقی و افزایش آرامش در آنها شده است.

در حوزه مشکلات جسمانی رابطه معناداری بین نمرات پس آزمون و پیش آزمون وجود نداشت. بنابراین فرضیه ما در این حوزه به اثبات نرسید.

در حوزه مشکلات اجتماعی هم کاهش نمره در پس آزمون نسبت به پیش آزمون معنادار

می بود. ($p = 0.001$) یعنی سبب افزایش تعاملات اجتماعی و دوری از گوشه گیری در نوجوانان دختر شده است. این کاهش مشکلات اجتماعی بیشتر مربوط به تغییر نظر دانش آموزان در سؤال های ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱ می بود که این سؤال ها به ترتیب شامل: ۱۷- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز بطور کلی احساس کرده اید که کارها را بخوبی انجام می دهید؟ ۱۸- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز از نحوه انجام کارهایتان احساس رضایت می کنید؟ ۱۹- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز احساس کرده اید که نقش مفیدی در انجام کارها به عهده دارید؟ ۲۰- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز توانایی تصمیم گیری درباره مسائل را داشته اید؟ ۲۱- آیا از یک ماه گذشته تا به امروز قادر بوده اید از فعالیت های روزمره زندگی لذت ببرید؟ بنابراین می توان نتیجه گرفت که کلاس های تفسیر قرآن و شخصیت و سیره شناسی حضرت زهرا (ع) سبب افزایش کیفیت عمل فرد در جامعه و افزایش احساس رضایت از اعمال اجتماعی خود و افزایش نقش مفید این افراد در جامعه و افزایش قدرت تصمیم گیری در این افراد شده است. بنابراین فرضیه دوم ما به اثبات رسید. نتایج بدست آمده در این بخش همسو با مطالعات (پارک و همکاران، ۱۹۹۰) الیسن (۱۹۹۴)، آدلر (۱۹۹۴) و کاسل (۱۹۹۲) که نشان دادند بین افزایش اعمال و مجالس مذهب و سلامت عمومی ارتباط مثبتی با هم دارند. (تکفام و همکاران، ۱۹۹۷) نتایج حاصل از آزمون این فرضیه، با نتایج پژوهش های انجام شده توسط بوتوین^۱ و همکاران (۲۰۰۰)، میشارا^۲ (۲۰۰۹)، ترنر^۳ (۲۰۰۸)، مارتین جونز^۴ (۲۰۰۹)، ونزل و ویکتوریا^۵ (۲۰۰۹)، احمدیان (۲۰۰۹)، متیو^۶ (۲۰۰۹)، جفرسون (۲۰۱۰)، وانگ (بو^۷ ۲۰۱۰)، شریفی (۱۳۷۲)، باییری (۱۳۷۶)، آقاجانی (۱۳۸۱)، بیگلو (۱۳۷۴)، یادآوری (۱۳۸۳)، ثمری ولعلی فاز (۱۳۸۴)، حقیقی و همکاران (۱۳۸۵)، مطابقت دارد. بنابراین آنگونه که مشاهده می شود نتایج این پژوهش در زمینه تأثیر آموزش مهارت های زندگی از طریق الگوسازی مناسب بر سلامت روان، با دیگر پژوهش ها در این زمینه و یا زمینه های مشابه کاملاً مطابقت دارد. و این امر نشانگر تأیید و همخوانی نتایج مربوط به فرضیه دوم با نتایج دیگر

۱. Botvin, G.

۲. Mishara.

۳. Turner.

۴. Martin, I. Jones.

۵. Victoria, W.

۶. Matthew, M.

۷. Bo, W.

پژوهش هاست.

در حوزه پرخاشگری نیز رابطه معناداری بین نمرات کسب شده در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون دیده می‌شود. پرخاشگری خود دارای ۳ بخش است که شامل خشم و عصبیت، توهین و تهاجم و لجاجت و کینه توزی است. در هر سه حوزه رابطه معناداری بین کاهش نمره پس‌آزمون با نمره پیش‌آزمون را نشان می‌دهد به گونه‌ای که در بخش خشم و عصبیت $p = 0,0001$ در بخش توهین و لجاجت $p = 0,017$ و در بخش لجاجت و کینه توزی $p = 0,0001$ محاسبه گردید. بیشترین سؤال‌هایی که نظر نوجوانان بعد از کلاس را در رابطه با پرخاشگری تغییر داد و باعث کاهش پرخاشگری بعد از کلاس در نوجوانان شد سؤال‌های ۳، ۴، ۱۳، ۱۴، ۱۹، ۲۷ می‌بود که به ترتیب شامل سؤال‌های زیر بود: ۳- زود از کوره در می‌روم، اما زود هم بر آن غلبه می‌کنم. ۴- گاهی حسادت مرا از پا در می‌آورد. ۱۳- من کمی بیش از یک آدم معمولی دعوا می‌کنم ۱۴- اگر کسی با من مخالفت کند نمی‌توانم از بحث کردن با او خودداری کنم. ۱۹- گاه بدون هیچ دلیل موجهی از کوره در می‌روم. ۲۷- اگر کسی خیلی دلچسب و مهربان باشد، شک می‌کنم که چه می‌خواهد.

بنابراین می‌توان دریافت که کلاس‌های شخصیت و سیره‌شناسی حضرت زهرا علیها السلام باعث افزایش غلبه نوجوانان به خشم خود، کاهش حسادت، افزایش حل مشکلات و اختلافات خود با دیگران بر اساس صحبت، کاهش سوء ظن و بدبینی در نوجوانان شده است. بنابراین فرضیه سوم ما به اثبات رسید. این نتایج همسو با نتایج گودرز (۱۳۸۲) است که وی با بررسی رابطه گرایش به دینداری و ویژگی‌های فردی اجتماعی نوجوانان دبیرستانی دریافت که بین دینداری و پرخاشگری این دانش‌آموزان رابطه منفی و معناداری وجود داشت. به عبارت دیگر دانش‌آموزانی که نمرات بالاتری را در اندازه‌های دینداری دریافت کردند، پرخاشگری کمتر و سلامت اجتماعی بالاتری را نسبت به دانش‌آموزانی که نمرات پایینی در اندازه‌های دینداری دریافت کردند، نشان دادند.

در نتایج بدست آمد مشخص شد که کلاس‌های تفسیر قرآن و شخصیت و سیره‌شناسی حضرت زهرا علیها السلام اثرشگرفی در نوجوانان دارد. هرچند این کلاس‌های برگزار شده دارای جلسات کم می‌بود اما اثر چشمگیر آن در این پژوهش مشخص شد. لذا می‌توان با افزایش آموزش این گونه کلاس‌ها در سنین نوجوانی که شخصیت انسان شکل می‌گیرد و فرد اشخاص مختلفی را الگو قرار

می‌دهد، اثرات مثبت زیادی را در افراد گذاشته و سبب ارتقا نقش اجتماعی فرد در جامعه شد. (ابن حنبل، ۲۰۰۵) لذا از طرفی چون در دین اسلام برای مسلمانان ثابت شده است که قرآن کریم و معصومین بهترین الگو برای مسلمانان به خصوص نوجوانان و جوانان است، پس باید قرآن کریم و زندگی این بزرگواران را برای نسل جوان بیشتر توضیح داد تا این نسل افراد به بزرگواری اینان را سرچشمه کارهای خود قرار دهند نه الگوهای انحرافی غرب را. (امام خامنه‌ای ۱۳۷۵) بنابراین به علت اینکه تفسیر قرآن و شناخت حضرت زهرا علیها السلام سبب افزایش میزان سلامتی روحی و عاطفی و... می‌شود چه خوب است که کلاس‌های تفسیر قرآن و شناخت حضرت زهرا علیها السلام در مدارس برپا شود و در ابتدا اثرات تفسیر قرآن و شناخت حضرت زهرا علیها السلام برای دانش‌آموزان بیان شود و سپس به شکل داوطلب (نه اجبار) دانش‌آموزان را در این کلاس‌ها نام‌نویسی کنند و اینگونه سبب ارتقای سلامت جامعه خواهیم شد. البته این امر نیاز به بررسی‌های تخصصی و استفاده از فنون روان‌شناسی و مذهبی باید اجرا شود که تأثیرات آن چند برابر شود، چرا که هر قدر موضوع یادگیری معنا و مفهوم روشن‌تری را داشته باشد و دانش‌آموزان به سهولت آنرا درک کنند، راحت‌تر و سریع‌تر می‌توانند مطالب را بخاطر بسپارند. تکیه بر محفوظات بدون درک صحیح آن‌ها توسط دانش‌آموزان امری است نادرست و نه تنها این قبیل محفوظات به زودی فراموش می‌شوند بلکه بهداشت روانی شاگرد را نیز ممکن است مختل سازد. (افروز ۱۳۸۳)

از آنجا که مدارس نقش مهمی در پیشگیری از آسیب‌های روانی - اجتماعی و ارتقاء سطح بهداشت روان دانش‌آموزان دارند، به همین جهت در سال‌های اخیر، برنامه‌های پیشگیرانه مبتنی بر مدرسه گسترش یافته‌اند. شواهد نشان می‌دهند که اینگونه برنامه‌ها نتایج و پیامدهای مطلوبی را در افزایش عملکرد تحصیلی و کاهش رفتارهای خطرآفرین بین دانش‌آموزان به دنبال دارند. به دلیل این که اکثریت جمعیت کشور ما را کودکان و نوجوانان مدرسه رو تشکیل می‌دهند، ضروری است با ایجاد زمینه‌های مناسب به امر ارتقای بهداشت روانی و سطح سلامت در مدارس پرداخته شود و شرایطی فراهم شود تا مسئولان مدارس، برنامه‌ریزان، مشاوران، روان‌شناسان و سایر دست‌اندرکاران آموزش و پرورش کشور از طریق آشنایی با موضوعات بهداشت روانی، کودکان و نوجوانان را برای دست‌یابی به روان سالم یاری دهند.

با توجه به یافته‌های تحقیق پیشنهاداتی بدین شرح ارائه می‌شوند که عبارتند از:

س) پیشنهادات

۱. پیشنهادات کاربردی:

۱-۱. تشکیل کمیته تخصصی آموزش مهارت‌های زندگی با الگو قرار دادن قرآن کریم و حضرت زهرا (س) در آموزش و پرورش به منظور برنامه‌ریزی و اقدام منسجم در خصوص آموزش مهارت‌های زندگی در محیط‌های دانش‌آموزی و مساجد کشور

۱-۲. به منظور آگاهی از نیازها و مشکلات مهم روانی - اجتماعی دانش‌آموزان و شناسایی ضرورت‌ها و محورهای اصلی آموزش انتخاب الگو مناسب، دفاتر مرکزی مشاوره در صدد جمع‌آوری اطلاعات لازم با استفاده از تحقیقات و پژوهش‌های انجام گرفته و نیازسنجی و نظرسنجی از دانش‌آموزان برآمده و در این رابطه اقدامات لازم توسط سازمان‌های مربوطه (آموزش و پرورش) را انجام دهند.

۱-۳. برگزاری جلسات آموزشی مهارت‌های انتخاب الگوی مناسب برای فرزندان جهت والدین توسط سازمان‌های مردم‌نهاد.

۱-۴. وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها و مؤسساتی که به نوعی با تعلیم و تربیت، آموزش، گسترش بهداشت روانی و اصلاح و تربیت قشر نوجوان سروکار دارند، می‌توانند از طریق برگزاری کارگاه‌های آموزش تفسیر قرآن به سلامت روان و افزایش مهارت‌های آنان کمک نمایند.

۱-۵. از طریق رسانه‌های گروهی و با بهره‌گیری از کارشناسان مجرب، به آموزش تفسیر قرآن به عنوان یک برنامه همگانی پرداخته شود، تا ضمن اطلاع‌رسانی در خصوص تأثیر مثبت آموزش تفسیر قرآن، همه سطوح جامعه به ویژه کودکان و نوجوانان با اهمیت این برنامه و تأثیر مثبت آن بر ابعاد گوناگون سلامت روان و عزت نفس آشنا شوند.

۲. پیشنهادات پژوهشی:

تکرار این پژوهش با لحاظ کردن مؤلفه‌های دیگر سلامت می‌تواند به نتایج دقیق‌تری ختم شود.

۱. بسیاری از عوامل هستند که هم‌زمان و همراه با کلاس‌های تفسیر قرآن در زندگی فرد وارد می‌شوند که ممکن است تأثیر مثبت کلاس‌ها، مربوط به این عوامل باشد. به عنوان مثال، ممکن است این تأثیر مذهب به دلایل سیستم‌های حمایتی باشد که در جامعه مذهبی و بین افراد

معتقد وجود دارد و آنها را به همدیگر پیوند می‌زند. تکرار پژوهش با کنترل موارد مذکور توصیه می‌شود.

۲. ممکن است این نوع کلاس‌ها ارزیابی‌های شناختی فرد را از محیط اطرافش تغییر دهد و این نوع نگاه تازه به زندگی باعث شود تا او بتواند سالم‌تر زندگی کند و بهتر با شرایط کنار بیاید و بنابراین کمتر بیمار شود. این سؤال است که پژوهش‌های تازه‌ای برای پاسخ به آنها مورد نیاز است.

منابع

۱. آقاجانی، مریم، بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر سلامت روان و منبع کنترل نوجوانان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۱.
۲. ابن‌حنبل، احمد، المسند، بیروت، بیت الافکار الدولیه، ۲۰۰۵ م.
۳. اس‌ام، استلزبرگ، ماری بالیرلوی، ولیندای وایت، مشارکت دینی در اوایل بزرگسالی و تأثیرهای سن و چرخه زندگی خانوادگی بر عضویت در کلیسا، ۱۹۹۵ م.
۴. اسماعیلی، محمد، بررسی اثر آموزش درس مهارت‌های زندگی در تعامل با شیوه‌های فرزند‌پروری بر عزت‌نفس دانش‌آموزان استان اردبیل، فصلنامه پیام مشاوره، سال سوم، شماره ۶، ۱۳۸۰.
۵. افروز، غلامعلی، اختلالات یادگیری، انتشارات دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۸۳.
۶. امام خمینی ره، اربعین حدیث، ص ۳۸۵ تا ۳۹۵ (با تلخیص و گزینش)، بیتا.
۷. بایپیری، امید علی، بررسی اثربخشی روش آموزش مهارت‌های گروهی حل مسئله در درمان نوجوانان اقدام‌کننده به خودکشی در ایلام، پایان‌نامه کارشناسی روان‌شناسی بالینی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران، انستیتوروان پزشکی تهران، ۱۳۷۶.
۸. برگیان و همکاران، تأثیر جهت‌گیری مذهبی درونی بر عزت‌نفس، بردباری و سلامت روان، م ۱۹۸۷.
۹. به‌پژوه، احمد، مهدی خانجانی، محمد حیدری، ویکتا شکوهی، بررسی اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی بر عزت‌نفس دانش‌آموزان نابینا، مجلات پژوهش در سلامت روان شناختی، دانشگاه تربیت معلم تهران: قطب علمی روان‌شناسی استرس، دوره اول، شماره سوم، ۱۳۸۶.
۱۰. بیگلر، حسن، بررسی میزان موفقیت و تأثیر کلاس‌های آموزش خانواده در افزایش اطلاعات و آگاهی‌های شرکت‌کنندگان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۷۴.
۱۱. پابن، تأثیر دینداری بر میزان عزت‌نفس و سازگاری بین فرد و رضایت از زندگی، ۶-۷، ۱۹۹۱ م.
۱۲. پورشافعی، احمد، بررسی رابطه عزت‌نفس با پیشرفت تحصیلی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۷۰.
۱۳. پیروزمند، علیرضا، بررسی تحلیلی الگوی فعالیت زنان در جهان معاصر، ۱۳۸۰.
۱۴. تکفام، ویلیامز، سلامت عمومی و مذهب، ۲۷-۲۸، ۱۹۹۷ م.
۱۵. ثمری، علی اکبر و احمد لعلی‌فاز، مطالعه اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی بر استرس خانوادگی و پذیرش اجتماعی، فصلنامه اصول بهداشت روانی سال هفتم، بهار و تابستان، شماره بیست و پنج و

- بیست و شش، ۵۵-۴۷، ۱۳۸۴.
۱۶. دلور، علی، روشهای تحقیق در روانشناسی، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۳.
۱۷. رایکمن، بررسی تاثیر فعالیتهای اجتماعی مذهبی بر سلامت و افسردگی دانشجویان، ۱۲-۱۳، ۱۹۹۰م.
۱۸. سلون، فعالیت های مذهبی و بیماری، ۲-۳، ۱۹۹۲م.
۱۹. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ق.
۲۰. شرونگیر وادلستن، نگرش مذهبی در سلامت عمومی، ۲۰۰۴ق.
۲۱. شریفی، غلام رضا، بررسی اثربخشی آموزش مهارت حل مسئله در درمان علائم افسردگی نوجوانان شاهد، پایان نامه کارشناسی ارشد روان شناسی بالینی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران، انستیتوروان پزشکی تهران، ۱۳۷۲.
۲۲. حاکم نیشابوری، مستدرک علی الصحیحین، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۱ق.
۲۳. حقیقی، جمال، محمد موسوی، هنرمند مهرباب زاده، و کیومرث بشلیده، بررسی تأثیر آموزش مهارتهای زندگی بر سلامت روانی و عزت نفس دانش آموزان دختر سال اول مقطع متوسطه، مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز، دوره سوم، سال سیزدهم، شماره ۱، ۷۸-۶۱، ۱۳۸۵.
۲۴. خاتونی، بررسی تاثیر شنیدن آوای قرآن بر کاهش اضطراب بیماران قلبی، انتشارات نشر الهادی، ۱۳۷۶.
۲۵. عادل پور، محمد حسین، قرآن از جوانان چه می گوید، انتشارات نشر روح، ۱۳۸۴.
۲۶. عبدالهی، حسین، فرهنگ اسلام شناسان خارجی، نشر مطبوعاتی مظهر، ۱۳۶۲.
۲۷. علاء البصری، الحافظ، راهنمای حفظ قرآن، ترجمه محمد مهدی رضایی، انتشارات نشر الهادی، ۱۳۷۹.
۲۸. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، (ترجمه)، ج ۱، ۵۰۰-۵۰۹.
۲۹. مجلسی، محمد باقر، حیوه القلوب، تهران، دارالخلافة، ۱۲۴۱ق.
۳۰. محمدی، سعید، بررسی اثربخشی آموزش مدیریت خشم بر کاهش الگوهای خشونت در روابط زوجین مراجعه کننده به شورای حل اختلافات شهر قزوین، پایان نامه کارشناسی ارشد روانشناسی عمومی، تهران، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۸۵.
۳۱. ملکی، صدیقه، بررسی تأثیر آموزش گروهی مهارت کنترل خشم بر پر خاشگری نوجوانان راهنمایی

منطقه ۲ کرج، پایان نامه کارشناسی ارشد مدیریت خدمات پرستاری، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۵.

۳۲. یادآوری، ماندانا، تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر سلامت عمومی، عزت نفس و خود ابرازی دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه شهرستان اهواز، پایان نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اهواز، ۱۳۸۳.

۳۳. وردی، مینا، بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی برابراز وجود، عزت نفس و مسئولیت پذیری دانش‌آموزان دختر سال اول متوسطه‌ی آموزش و پرورش ناحیه‌ی یک اهواز، شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان خوزستان، ۱۳۸۳.

۳۴. Ahmadian, M. (۲۰۰۹). The effect of life skills education on developmental disability European Psychiatry, Volume intellectual and ۲۴, Supplement ۱, Page S ۸۵۱.

۳۵. Alan, G. (۱۹۹۹). The psychology of fear and stress. Cambridge university press.

۳۶. Beer J. Depression and self-esteem of teachers. Psychol Rep ۱۹۸۷ Jun; ۳(۶۰) Pt ۲-۱۰۹۷ ۸.

۳۷. Bo, W, Xiaoming Li, Bonita, S, Xiaoyi, F. (۲۰۱۰). The influence of social stigma and discriminatory experience on psychological distress and quality of life among rural-to-urban migrants in China Social Science & Medicine, In Press, Corrected Proof, Available online ۲۷ March.

۳۸. Botvin. G. J. Kantor. L. W (۲۰۰۰). Parenting alcohol and Tabaccouse

۳۹. Cooper-Smith S. SEI, self-esteem inventory. Palo-Alto: Consulting Psychologists Press. ۱۹۸۶.

۴۰. Filozof EM, Albertin HK, Jones CR, Steme SS, Myers L, McDermott RJ. Relationship of adolescent self-esteem to selected academic variables. J Sch Health ۱۹۹۸ Feb; ۷۲-۶۸: (۲) ۶۸.

۴۱. Grossman R. & Wirt R.. (۲۰۰۴). Stress, self-esteem, and mental health: How does gender make a difference. Journal of clinical psychology, vol. ۸, ۶ App. ۶۸-۵۷

۴۲. Hooman A. [Standardisation of general health questionnaire (GHQ۲۸-): a survey on BA

students(Persian)]. 1sted. Tehran:Research Institute Publication, Teacher Training University ۲۳-۱۸;۲۰۰۵.

۴۳. Hotopf, M., Sharp, D. Lewis, G. What is the name?: Comparison of four psychiatric assessments. *Social psychiatry & psychiatric Epidemiology*. ۱۹۹۸ Jan, ۳۱-۲۷ :(۱)۳۳.

۴۴. Iwata . N, siato, K . the factor structure of the -۲۸item GHQ when used in japanese early adolescents & adult employees: Age & cross Cultural Comparisons *European archive of psychiatry & clinical neuroscience*, ۱۹۹۲ Des, ۱۷۸-۱۷۲ :(۳-۲)۲۴۲

۴۵. Lazarus, R. S. Adjustment and personality. New York: McGraw-Hill, ۱۹۶۱.

۴۶. Martin, I. Jones, D. (۲۰۰۹). Exploring the life skills needs of British adolescent athletes *Psychology of Sport and Exercise*, Volume ۱۰, Issue ۱, January, Pages ۱۶۷-۱۵۹.

۴۷. Maslow. A. H. Self actualization and beyond in B. F. T. Challenge of humanistic psychology. New York. mcgraw press. ۲۰۰۰

۴۸. -Matthew, M. Kurtz, J. C. Seltzer, M, F, Dana, S, Bruce E. Wexler. (۲۰۰۹). Referenc Predictors of change in life skills in Schizophrenia Research after cognitive remediation. Volume ۱۰۷, Issues ۳-۲, February, Pages ۲۷۴-۲۶۷.

۴۹. Mayne, T. J. & Ambrose, T. K. (۱۹۹۹). Research Review on Anger in Psycho therapy. *Journal of clinical Psychology*. Vol. ۳) ۵۵). PP. ۲۸۲-۲۷۵.

۵۰. Millon . J. et al. Personality and its disorders. John wiley and sons. Newyork. ۱۹۸۵

۵۱. Mishara, B. L. & ystgaard, M. (۲۰۰۶). Effectiveness of mental health promotion program to improve coping skills in young children: Zippos friends. *Early child hood Research Quarterly*, ۱۲۳-۲۱: ۱۱۰.

۵۲. Muijs RD. Predictors of academic achievement and academic self-concept; a longitudinal perspective. *Br J Educ Psychol* ۱۹۹۷ Sep; ۶۷ (Pt ۷۷-۲۶۳ :(۳.

۵۳. Mullis AK, Mullis RL. Vocational interests of adolescents: relationships between self-esteem and locus of control. *Psychol Rep* ۱۹۹۷ Dec; ۳) ۸۱ Pt ۷۱-۱۳۶۳ :(۲.

۵۴. Papassotrio, A. Heun, Maier, W. Age & cognitive impairment influence the performance

of the GHQ. *Comprehensive psychiatry* , 1997 Nov –Des, 340–335 : (6)38.

55. Philpot VD, Holliman WB, Madonna S. Self-statements, locus of control, and depression in predicting self-esteem. *Psychol Rep* 1995 Jun; 3(7) Pt 10-107 : (1).

56. Mathews DB, Barbara L. Anxiety: a component of self-esteem. *Elementary School Guidance and Counseling* 9-153 : (2)24 ; 1989

57. Smith EE, Nolen-Hoeksema S, Fredrickson B, Loftus G. Atkinson and Hilgard's introduction to psychology. 14th ed. New York: Wadsworth Publ. 2002.

58. Tashakkori A, Thompson VD. Gender, self-perception and self evaluation in depression : a factor analysis study among Iranian college students. *Personality and Individual Differences* 54-341 : (3)10 ; 1998.

59. Turner, N.E, Macdonald J , somerset, M. (2008). life skills, Mathematic all reasoning and critical thinking : A curricular for tprevention of problem gambling, *journal of Gam bling studies* new York : 3(2)24).

60. Vanessa, J., Sarah S. Jaser, Evie Lindemann, Pamela Galasso, Alison Beale, Marita, G, Holl, M. Grey (2010). Coping Skills Training in a Telephone Health Coaching Program for Youth at Risk for Type 2 Diabetes *Journal of Pediatric Health Care*, In Press, Corrected Proof, Available online 4 February.

61. Victoria, W., Karina, W, Rainer, K. S. (2009). The life skills program IPSY: Positive influences on school bonding and prevention of substance misuse. *Journal of Adolescence*, Volume 32, Issue 6, December, Pages 1401-1391.

62. Wichroski, A. (2000). preliminary an alysis of family life Skill program. Presented at the national association for welfare research and statistics annual workshop, Cleveland, Ohio, August, 10.

نظریه عدالت نفسانی حداقلی در ائمه جماعت مساجد

حسین کاویار^۱

چکیده

شرایطی که رعایت آن در مورد امام جماعت، ضروری است، برخی مربوط به میزان درک و شعور و قدرت تعقل و تشخیص وی است؛ مانند شرط بلوغ و عقل و برخی مربوط به اعتماد به امام و اطمینان از او می باشد مانند شرط عدالت. احراز عدالت امام جماعت، مورد اتفاق کلیه فقهاء است. اما در این که عدالت، صرف حُسن ظاهر است یا این که عدالت مجرد ترک معاصی است یا این که عدالت عدم انجام معاصی از روی ملکه است یا ملکه ای نفسانی که فرد را به تقوی و مروّت و ادار می کند، بین فقهاء اختلاف است. در جمع بین نظریات مزبور می توان قائل به «عدالت نفسانی حداقلی» شد که اثبات و تحقّق آن مشکل نیست. استمرار و عادت به تقوا و میانه روی و رفتار بهنجار در اجتماع همان کیفیت آرمانی و راسخ در ذهن است که عدالت نفسانی حداقلی نامیده می شود. ملاک اعتبار آن نیز، حال متعارف امام جماعت است.

واژگان کلیدی:

امام جماعت، عدالت فعلی، عدالت نفسانی، عدالت نفسانی حداقلی، حالت متعارف.

در یک نماز جماعت، شرایطی در امام جماعت لازم است. این شرایط، برخی مربوط به میزان درک و شعور و قدرت تعقل و تشخیص امام دارد؛ مانند شرط بلوغ و عقل و برخی مربوط به اعتماد به وی و اطمینان از او می باشد؛ مانند شرط عدالت.

یکی از مهم ترین شرایط امام جماعت، «عدالت» است. در ارتباط با معیار عدالت امام برخی از فقهاء «عدالت نفسانی» و عده ای دیگر «عدالت فعلی» را مطرح کرده اند. بر اساس عدالت نفسانی، اصل بر عادل نبودن امام است و عدالت وی نیاز به اثبات دارد. اما بر مبنای عدالت فعلی، اصل بر عادل بودن امام است. هر یک از دو دیدگاه مزبور به لحاظ مبانی فقهی، امکان وقوع و کاربرد اجرایی آن موافقان و مخالفانی دارد. که در این مقاله به ارزیابی ادله هر دو دسته می پردازیم. دیدگاه ما، در این نوشتار این است که در جمع بین دو نظریه مزبور می توان قائل به «عدالت نفسانی حد اقلی» شد که اثبات و تحقق آن چندان دشوار نیست. ضرورت و اهمیت نظریه مزبور این است که اولاً برخلاف تصور کسانی که فقط عدالت فعلی را پذیرفته اند، عدالت نفسانی به طور کلی منتفی نمی شود؛ ثانیاً امکان تحقق آن و ائتصاف امام جماعت به آن وجود دارد.

الف) مفهوم شناسی عدالت

عدالت در لغت به معنای استقامت (محقق اردبیلی، ۱۴۰۴، ج ۱۲، ۳۰۷؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۰، ۱۵۷۶۴) و مساوات (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، ۳۲۶) است. عدل را چیزی دانسته اند که فطرت انسان به استقامت و درستی آن حکم کند و ضد جور است؛ به این دلیل، عدل یکی از اسمای باری تعالی است؛ چرا که او میل به هوی پیدا نمی کند. (ابن منظور، ۱۴۰۵، ج ۹، ۸۳) اما از نظر اصطلاحی در هر علمی تعریف خاصی از آن ارائه شده است که همه آنها با معنای لغوی مناسبت دارد.

در باره تعریف عدالت از منظر فقهاء اتفاق نظر وجود ندارد و همین امر یکی از موانع عمده در نیل به عدالت امام جماعت است. فقهاء، عدالت را به صورت مختلف تعریف کرده اند که در قسمت بعد، این تعاریف را تجزیه و تحلیل می کنیم.

ب) اقوال فقهاء پیرامون عدالت

فقهای اهل سنت و امامیه تعاریف مختلفی از عدالت ارائه داده‌اند که به شرح ذیل قابل تقسیم‌بندی است:

- ۱- برخی، عدالت را به حسن ظاهر تعریف کرده‌اند. این قول را به جماعتی بلکه اکثر قدهاء نسبت داده‌اند. (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۴۰، ۱۱۴؛ موسوی گلپایگانی، ۱۴۰۱، ج ۱، ۲۰۷) برخی دیگر در تعریف عدالت، از مصادیق حسن ظاهر استفاده کرده‌اند و عدالت را به اسلام و عدم فسق تعریف کرده‌اند. (شیخ مفید، ۱۴۱۰، ۷۲۶-۷۲۵؛ شیخ طوسی، ۱۳۵۱، ج ۸، ۲۱۸-۲۱۷؛ نراقی، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ۷۱-۷۰؛ سبزواری، بی تا، ج ۲، ۳۰۵؛ سید عاملی، ۱۴۱۰، ج ۴، ۶۷؛ کاشانی حنفی، ۱۴۰۹، ج ۶، ۲۶۶؛ سرخسی، ۱۴۰۶، ج ۱۶، ۱۲۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۴، ج ۳، ۳۶۴-۳۶۲) شیخ طوسی در خلاف (۱۴۱۷، ج ۶، ۲۱۸-۲۱۷) بر این برداشت از عدالت، ادعای اجماع کرده است. بر اساس این تعریف همین که انسان مسلمان باشد و فسقی از او صادر نشده و دارای ظاهری خوب باشد عادل محسوب می‌گردد. شیخ طوسی در مبسوط (۱۳۵۱، ج ۸، ۲۱۸) گوید: «عدالت در عرف اهل شرع به این معناست که فرد در دین و مرؤت و احکام الهی عادل باشد، پس عادل در دین این است که فرد، مسلمان بوده و فسقی از او سر نزده باشد و از اموری که مرؤتش را ساقط کند، اجتناب نماید».
- ۲- گروهی دیگر معتقدند که عدالت عبارت است از مجرد ترک معاصی (صغیره و کبیره) یا تخصیصاً ترک گناهان کبیره. (ابن حمزه، ۱۴۰۸، ۲۳۰؛ محقق حلی، ۱۴۰۹، ج ۴، ۹۱۲-۹۱۱؛ سبزواری، بی تا، ج ۲، ۳۰۴؛ فاضل الآبی، ۱۴۰۸، ج ۲، ۴۹۲؛ ابن ادریس، ۱۴۱۱، ج ۲، ۱۱۸-۱۱۷؛ ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۲، ۵۶۰-۵۵۵؛ حلبی، ۱۴۰۳، ۴۳۵؛ شربینی، ۱۹۵۸، ج ۴، ۴۲۷)
- ۳- گروهی دیگر، معتقدند که عدالت عبارت است از اجتناب از کبائر، حفظ از صغائر و محافظت بر مرؤت. این تعریف را علمای مالکی (جندی، ۱۴۱۶، ۲۳۴؛ خطاب الرعینی، ۱۴۱۶، ج ۸، ۱۶۴-۱۶۱؛ دسوقی، بی تا، ج ۱، ۴۹۵؛ ابو برکات، بی تا، ج ۴، ۱۶۴) و فقهای حنبلی (قدامه، بی تا، ج ۱۲، ۳۲؛ بهوتی، ۱۴۱۸، ج ۶، ۵۳۰) بیان کرده‌اند.
- ۴- عده ای دیگر از فقهاء معتقدند که عدالت عبارت است از استقامت (عدم انجام گناه) عملی که از سرملکه و حالت پایدار درونی باشد. (شیخ صدوق، ۱۴۱۸، ۲۲۵-۲۲۴؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸، ۲۰۸؛ ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۲، ۵۵۶؛ شیخ مفید، ۱۴۱۰، ۷۲۶-۷۲۵؛ شیخ طوسی، ۱۳۵۱، ج ۸، ۲۱۷؛ شیخ طوسی، بی تا، ۳۲۵؛ محقق حلی، ۱۴۰۹، ج ۴، ۹۱۱) بر اساس این تعریف، صرف ترک

گناه منجر به ائتصاف فرد به عدالت نمی‌شود بلکه باید عدم ارتکاب معصیت (صغیره و کبیره) ناشی از ملکه درونی باشد.

۵- مشهور فقهای امامیه بعد از علامه یعنی از شهید اول به این سو، عدالت را ملکه ای نفسانی می‌دانند که فرد را بر تقوی و مروّت و ادار می‌کند.^۱ (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ۴۹۴؛ شهید اول، ۱۳۷۲، ج ۲، ۲۵۰؛ شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۲، ۱۲۵؛ شهید ثانی، ۱۴۱۶، ج ۱۴، ۱۶۹؛ فخر المحققین، ۱۳۸۹، ج ۴، ۴۲۰-۴۱۹؛ فاضل هندی، ۱۴۰۵، ج ۲، ۳۷۰؛ بحرانی، بی‌تا، ج ۱۰، ۲۳؛ خوانساری، ۱۳۵۵، ج ۱، ۴۹۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۳، ۲۹۴؛ محقق کرکی، ۱۴۱۲، ج ۳، ۱۷۷؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۴، ج ۲، ۳۵۱؛ نراقی، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ۶۴؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ج ۲، ۴۴۲)

ج) ارزیابی اقوال مطروحه

پس از ذکر دیدگاه فقهاء پیرامون عدالت، به ارزیابی آنها می‌پردازیم:

۱. ارزیابی دیدگاه اول:

بی‌تردید قول اول، طریقی از طرق جهت تحصیل عدالت است نه نفس عدالت. مسلمان بودن، عدم ظهور فسق و نیز حسن ظاهر طرق احراز عدالت هستند نه اینکه نفس عدالت باشند. به همین خاطر گروهی از فقهاء (شهید اول، ۱۲۷۲، ۲۶۷؛ شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۱، ۲۱۸؛ کرکی، ۱۴۱۲، ج ۱، ۱۲۶؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۳، ۲۸۱؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۹، ۴۲۲؛ نراقی، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ۸۴؛ انصاری، ۱۴۱۴، ۸) این دو مطلب را تحت عنوان «آنچه بدان عدالت شناخته می‌شود»، آورده‌اند.

شهید اول (۱۴۱۴، ج ۱، ۲۱۸) می‌گوید: «صرف مسلمان بودن و اعتماد بر حسن ظاهر، در احراز عدالت کفایت نمی‌کند بر خلاف دیدگاه ابن جنید». عبارتی که از ابن جنید در ذخیره المعاد (محقق سبزواری، بی‌تا، ج ۲، ۳۰۵) نقل شده مبنی بر اینکه «کلیه مسلمین بر عدالت هستند مگر اینکه خلاف آن ثابت شود» بر وجوب حکم بر عدالت مسلمین دلالت می‌کند نه اینکه معنای واقعی عدالت این باشد. واضح تر از کلام ابن جنید، کلام شیخ طوسی در خلاف (۱۴۱۷، ج ۶، ۲۱۸-۲۱۷) است، آنجایی که شیخ سخنی ذکر نکرده جز عدم وجوب بحث از عدالت شهود، هرگاه اسلام آنها شناخته شده باشد. دلایلی هم که بدان استناد می‌کند اجماع امامیه و اخبار آنهاست و

۱. شیخ انصاری (کتاب الصلاه، بی‌تا، ج ۲، ۴۰۴؛ رسائل، ۱۷، ۱۴۱۴) گوید: «المشهور بین من تأخر عن العلامة اعتبار المروه فی مفهوم العداله حیث عرفوها بانها هیئته راسخه نبعث علی ملازمه التقوی والمروه».

همچنین اینکه اصل در فرد مسلمان، عدالت وی است و فسقی که بر او عارض می‌شود، نیازمند به دلیل است. (الأصل فی الاسلام العداله، والفسق طارعلیه یحتاج الی الدلیل)

صاحب جواهر (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۳، ۲۸۱، ۲۹۹) نیز گوید: «قول اصحابی که می‌گویند: عدالت عبارت است از حسن ظاهر، خالی از مسامحه نیست، زیرا حسن ظاهر فی نفسه عدالت نیست، بلکه عدالت غیر از حسن ظاهر است و حسن ظاهر طریق به سوی عدالت است». ایراد دیگری که این دیدگاه دارد این است که اگر ملاک عدالت، حسن ظاهر و عدم ظهور فسق باشد لازمه اش این است که فردی در ظاهر عادل باشد ولی در واقع فاسق، به طوری که نزد مردم ظاهرش را حفظ کند اما دور از انظار آنان مرتکب فسق گردد. (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۴۰، ۱۱۵)

اگر عدالت را عدم ظهور فسق و حسن ظاهر بدانیم، این مطلب اقتضا می‌کند که وجود واقعی عدالت، عین وجود ذهنی آن باشد در حالی که فسق که ضد عدالت است امری واقعی بوده و وجود ذهنی ندارد. وقتی دو چیز با همدیگر متضاد باشند باید در موارد آنها، هم تضاد وجود داشته باشد یعنی اگر وجود واقعی و ذهنی عدالت عین هم باشد باید وجود واقعی و ذهنی فسق هم که ضد عدالت است عین هم باشد. بنابراین کسی که در علم باری تعالی مرتکب گناه کبیره شود و این گناه بر کسی روشن نشود، لازم می‌آید که این فرد هم عادل باشد و هم فاسق؛ زیرا فرض بر این است که وجود واقعی عدالت عین وجود ذهنی آن باشد. (انصاری، ۱۴۱۴، ۱۰-۹؛ آشتیانی، ۱۴۰۴، ۶۳-۶۲؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۲، ۷۳۶) علامه مظفر (۱۴۰۸، ۴۸) گوید: «ضدان، دو امر وجودی هستند که متعاقب بر موضوع واحد باری شوند و اجتماع دو امر وجودی ضد همدیگر در یک شیء واحد متصور نیست و تعقل یکی از آن دو بر تعقل دیگری متوقف نیست».

پس روشن شد که عدالت و فسق که ضد هم هستند باید در تمامی جنبه‌ها با همدیگر ضدیت داشته باشند یعنی اگر عدالت در واقعیت و ذهنیت یکی باشد فسق هم در واقعیت و ذهنیت باید یکی باشد، چه اینکه در غیر این صورت ضد همدیگر نیستند.

۲. ارزیابی دیدگاه دوم:

قول دوم حاکی از این است که هر کس مرتکب معصیت کبیره نشود و اصرار بر معصیت صغیره نداشته باشد، عادل است. در این تعریف صرف «ترک»، ملاک عدالت دانسته شده است و اهمیتی به این مطلب ندارد که عدالت صفت نفسانیه است یا هیئت راسخه یا ملکه. اما باید

دانست که صرف عدم ارتکاب معاصی (کبیره و صغیره) نمی تواند عین عدالت باشد ولی می تواند اماره ای بر عدالت باشد؛ زیرا عدالت از حالات نفسانی است. چه بسا ممکن است ترک معاصی به خاطر ترس از مردم، به طمع اعتبار اجتماعی پیدا کردن یا قدرت نداشتن به گناه باشد که هیچ کدام از این موارد نشان دهنده آن حالت نفسانی نیست؛ زیرا عدالت باید مبین چنان حالتی باشد که فرد علی رغم قدرت بر انجام معاصی، مرتکب آنها نمی شود.

امام خمینی (۱۳۹۰، ج ۲، ۴۴۲) عدم ارتکاب کبائر و نیز عدم اصرار بر صغائر را از جمله صفات فرد عادل می داند، منتها آن را ناشی از حالت نفسانیه یا ملکه ای می داند که در فرد راسخ شده و مانع و رادع است از اینکه فرد دچار معصیت شود.

۳. ارزیابی دیدگاه سوم:

عده ای از علمای مالکی و حنبلی برای احراز عدالت سه قید را ذکر کرده اند: اجتناب از کبائر، حفظ از صغائر و محافظت بر مرؤت. ایرادات وارده به دیدگاه پیشین بر این دیدگاه نیز وارد است. همچنین بررسی قید سوم (محافظت بر مرؤت) در ارزیابی دیدگاه پنجم خواهد آمد.

۴. ارزیابی دیدگاه چهارم:

بنابر قول این دسته از فقهاء عادل کسی است که استقامت عملی ناشی از ملکه داشته باشد. بنابراین کسی که گناهی نکرده و از طرفی ملکه هم نداشته باشد، عادل نیست. به عبارت دیگر، ممکن است کسی ملکه داشته باشد ولی مرتکب گناه شود در این صورت چنین فردی عادل نیست و ممکن است کسی ملکه نداشته باشد ولی گناه هم مرتکب نشده باشد، چنین فردی هم عادل نیست. شیخ انصاری (۱۴۱۴، ۷) می گوید: «این معنی از عدالت، ظاهر کلام پدر شیخ صدوق است آنجایی که در رساله ای که خطاب به فرزندش نگاشته، یادآور می شود: نماز مخوان مگر پشت سرد و نفر: اول کسی که اطمینان به دین و ورع او داری و دوم کسی که شمشیر و شلاقش را نگه دارد». پدر شیخ صدوق در این نامه در واقع به همین دو مطلب اشاره می کند و به فرزندش می گوید: پشت سر عادل نماز بخوان که اطمینان و اعتماد به دین و ورع او داری یعنی اطمینان داری که در او ملکه رادع و مانع، وجود دارد. همچنین در عرصه عمل نیز او را آزموده باشید، بدین صورت که دچار غضب نشود.

شیخ انصاری ذیل همین معنی از عدالت چنین می‌گوید: «ملکه اجتناب، مستلزم اجتناب نیست و همچنین ترک گناه کبیره مستلزم ملکه نیست». (پیشین) این عبارت شیخ، خالی از مسامحه نیست. مگر نه اینکه طبق این دیدگاه، عدالت عبارت است از ملکه‌ای که مانع و رادع باشد یعنی فرد صاحب ملکه را از ارتکاب گناهان کبیره و اصرار بر گناهان صغیره باز دارد؛ پس چگونه ممکن است ملکه مستلزم اجتناب نباشد؟ به عبارت دیگر، ملکه و اجتناب، لازم و ملزوم یکدیگرند و حتی وقتی فرد مرتکب کبیره نمی‌شود (اگر چه ملکه نداشته باشد) همین عدم ارتکابش بی‌جهت نیست. در هر حال پدیده‌ای در او وجود دارد که مانع از ارتکابش به کبیره می‌شود. اگر منظور شیخ از این عبارت «ملکه اجتناب مستلزم اجتناب نیست» این است که فرد صاحب ملکه، می‌تواند مرتکب گناه شود اما به واسطه ملکه این کار را نمی‌کند وفاق حاصل است؛ در غیر این صورت راه هموار می‌شود برای آنانی که عدالت را در اسلام و عدم صدور فسق جستجو می‌کنند.

ایرادی که بر این تعریف وارد است این است که معلوم نیست عدم انجام گناه (استقامت عملی) به معنای عدم صدور معصیت به طور کلی است یا خیر. اگر به معنای عدم صدور معصیت به طور کلی باشد، در احراز عدالت با مشکلاتی صعب العبور مواجه خواهیم شد از جمله:

- (۱) عدم صدور معصیت، صرفاً مختص به مقام عصمت است؛ (وحید بهبهانی، ۱۴۱۷، ۷۵۸)
- (۲) انسان عادل بسیار اندک و چه بسا اصلاً وجود نداشته باشد و مردم به خاطر نیافتن عادل دچار عسر و حرج می‌شوند. توضیح اینکه، عدالت در موارد متعددی همچون مجتهد جامع الشرائط، امام جماعت، قاضی و شاهد شرط لازم است، با چنین برداشتی از عدالت، مردم، فرد عادل را در جامعه پیدا نمی‌کنند و لازم می‌آید بخش‌های مختلفی از نظام اجتماعی تعطیل شود که با اصل «نفی عسر و حرج» سازگار نیست. لذا با تمسک به اصل نفی عسر و حرج «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج: ۷۸) باید گفت اجتناب از معاصی نمی‌تواند به معنای عدم صدور معصیت باشد. (فاضل مقداد، ۱۳۴۳، ج ۲، ۵۳؛ وحید بهبهانی، ۱۴۱۹، ۲۵) این ایراد بر دیدگاه پنجم نیز وارد است.

۵. ارزیابی دیدگاه پنجم:

مشهور فقهای امامیه بعد از علامه، عدالت را ملکه‌ای نفسانی می‌دانند که به صورت «تقوی»

و «مرّوت» بروزمی یابد. می دانیم که ملکه واجد این خصوصیت است که زود از بین نرود و به سرعت هم تحقّق نیابد. بالحاظ این مبنا، ایرادی که بر این تعریف وارد است را با دو مقدمه و یک نتیجه بیان می کنیم:

مقدمه ۱- اگر انسان کار منافی عدالت یا منافی مرّوت انجام دهد، عدالتش از بین می رود؛
مقدمه ۲- اگر فرد انجام دهنده کار منافی عدالت یا منافی مرّوت، توبه کند عدالتش برمی گردد؛
نتیجه اینکه لازم دانستن قید ملکه در تعریف عدالت با دو مقدمه فوق سازگار نیست؛ زیرا معقول نیست که بگوییم ملکه به سرعت زائل نمی شود اما با انجام کبیره، به سرعت از بین می رود و نیز معقول نیست بگوییم ملکه از اموری نیست که به سرعت ایجاد شود، اما به محض انجام توبه، برگردد و تحقّق یابد.

ایراد دیگری که این تعریف دارد این است که قید مرّوت را در تعریف عدالت آورده است. برای توضیح این اشکال لازم است توضیحاتی در مورد مرّوت بیان کنیم:

مرّوت مأخوذ از «مرء» به معنی انسان است. (حسینی دشتی، ۱۳۸۵، ج ۵، ۳۰۱) فقهاء تعریفی از مرّوت ارائه نکرده اند و فقط به ذکر مصادیقی از آن مثل خوردن غذا در معابر، پوشیدن لباس زن توسط فقیه، تردّد در معابر عمومی به صورت برهنه و ... پرداخته اند. (شیخ طوسی، ۱۳۵۱، ج ۸، ۲۱۷؛ ابن ادریس، ۱۴۱۱، ج ۲، ۱۱۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۵، ج ۸، ۴۸۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۶، ج ۱۴، ۱۶۹؛ فاضل هندی، ۱۴۰۵، ج ۲، ۳۷۰) بنابراین می توان گفت مرّوت یعنی اتّصاف شخص به امور پسندیده در زمان و مکان معین و از شخص معین. (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ج ۵، ۳۳۱۳)

قائلین به اعتبار مرّوت در تعریف عدالت به صحیحۀ عبدالله بن ابی یعفر استناد می کنند. از امام صادق علیه السلام سؤال شد: «عدالت فرد در میان مسلمین به چه چیز شناخته می شود تا شهادتش برله یا علیه آنها مورد قبول واقع شود؟ امام علیه السلام فرمود: به اینکه او را به ستر و عفاف و کفّ بطن و فرج و ید و لسان بشناسند و شناخته می شود به واسطه اجتناب از کبائری که خداوند وعده آتش بر آن داده است.»^۱ (شیخ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۳، ۳۸؛ شیخ طوسی، بی تا، ج ۳، ۱۲؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۷، ۳۹۱) محلّ دلالت آنها ممکن است عباراتی از صحیحۀ باشد به شرح ذیل:

(۱) قول امام علیه السلام «أن تعرفوه بالستروالعفاف»؛ بنابراین که مراد از ستر، ستر عیوب شرعی و

۱. سأل ابا عبدالله علیه السلام وقال: بم تعرف عداله الرجل بین المسلمین حتی تقبل شهادته لهم و علیهم؟ فقال: أن تعرفوه بالستروالعفاف و کفّ البطن و الفرج و الید و اللسان و یعرف باجتناب الكبائر التي أوعدها الله علیها النار من شرب الخمر و الزنا و الربا و عقوق الوالدین و الفرار من الزحف و غیر ذلک، و الدال علی ذلک کله و السائر لجمیع عیوبه حتی یحرم علی المسلمین تفتیش ما وراء ذلک من عثراته و غیبهته.

عرفیه باشد.

(۲) قول امام علیه السلام «و كَفَّ البطن و الفرج و الید و اللسان»؛ بنابراین که منافیات مرّوت غالباً از شهوات جوارح است.

(۳) قول امام علیه السلام «و الدال علی ذلك كله أن يكون ساتراً لعیوبه». (انصاری، ۱۴۱۴، ۲۰).

مناقشه دلالت صحیحه ابن ابی یعفر: از دلالت اول نمی توان به اعتبار مرّوت در عدالت پی برد؛ به خاطر اینکه مراد از ستر اولی، ستر فعلی نیست بلکه صفتی است که مرادف با عفاف است. در صحاح جوهری (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۲، ۶۷۷) آمده: «رجل ستیر أی عقیف و جاریه ستیره أی عقیفه». در روایتی از امام حسن علیه السلام نیز چنین نقل شده است: «سئل الحسن علیه السلام عن المروه، فقال: العفاف فی الدین و حسن التقدیر فی المعیشه و الصبر علی النائبه.» (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۶۸، ۲۷۳؛ حرّعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ۴۳۵) چگونه می شود منظور از ستر در صدر کلام، فعلی باشد در حالی که امام علیه السلام ستر عیوب را پس از ستر اولی دلیل بر عدالت دانسته است؟ از طرفی اگر مراد از ستر، تعلق آن به عیوب شرعیه باشد نه عرفیه، پس حذف متعلق، افاده عموم نمی کند.

از جمله دوم هم اعتبار مرّوت در عدالت لازم نمی آید، به واسطه اینکه ظاهراً کف جوارح، کف آنهاست از معاصی این جوارح؛ نه مطلق معاصی که جوارح تمایل به آن دارند.

از جمله سوم هم مرّوت در عدالت اعتبار پیدا نمی کند، به واسطه ی اینکه اولاً، مراد از عیوب، آن عیوبی است که ترک آنها در مفهوم عدالت أخذ شد، نه مطلق معاصی؛ چرا که اگر مطلق معاصی منظور باشد تخصیص اکثر لازم می آید؛ زیرا کبائر و منافیات مرّوت در کنار خودشان، به تعبیر شیخ انصاری (۱۴۱۴، ۲۱) مانند قطره هستند در کنار دریا. پس چاره ای نیست از اینکه آنها را بر عیوب شرعیه حمل کنیم. ثانیاً، نهایت چیزی که این جمله بر آن دلالت می کند این است که ستر منافیات مرّوت از تتمه طریق عدالت است نه اینکه برگرفته از نفس عدالت.

نتیجه اینکه، مرّوت جزء ارکان عدالت نیست، بلکه شرطی مستقل در شاهد است همچون ایمان، عقل، بلوغ و عدالت.

با جمع اقوال مطروحه در باب عدالت امام جماعت پی می بریم به اینکه، طرفداران اقوال چهارم و پنجم قائل به عدالت نفسانی هستند و طرفداران اقوال اول، دوم و سوم قائل به عدالت فعلی. در بحث های آتی به بررسی ادله طرفداران هر یک از این دو دسته می پردازیم و نهایتاً به تحلیل رأی مختار.

د) ادله‌ی طرفداران دیدگاه عدالت نفسانی

عدالت نفسانی یعنی ملکه و حالت نفسانی که موجب می‌شود انسان گناه کبیره مرتکب نشود و اصرار بر گناه صغیره نداشته باشد. کسانی که معتقدند امام جماعت باید عدالت نفسانی داشته باشد، مهم‌ترین ادله‌شان به قرار ذیل است:

۱. اسلام

عدم ظهور فسق و حسن ظاهر تا زمانی که به صورت ملکه در نفس انسان مستقر نشود، او را به ترک محرّمات و ادار نمی‌کند، از این رو هر یک از عوامل مزبور طریقی به سوی عدالت است نه اینکه فی الذّات عدالت باشند. (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۳، ۲۸۵) از آیت‌الله بهجت سؤال شد که آیا عدالت، حسن ظاهر است یا ملکه؟ ایشان پاسخ دادند: «عدالت ملکه است و حسن ظاهر کاشف از ملکه است». (بهجت، ۲۰۱۴۲۰) به علاوه، اگر ملاک عدالت، حسن ظاهر و عدم ظهور فسق باشد، لازمه‌اش این است که فردی در ظاهر عادل باشد ولی در واقع فاسق. بدیهی است در این فرض چنین کسی عادل محسوب نمی‌شود.

شهید ثانی در مسالک (ج ۱۳، ۳۰۲) گوید: «اگر حاکم بر عدالت شهود آگاه باشد حکم می‌دهد و اگر بر فسق آنها عالم باشد بدون هیچ بحثی شهادت آنها را رد می‌کند و اگر در فسق و عدالت و اسلام آنها متشبه باشد واجب است که تحقیق کند و اگر از اسلام آن شهود باخبر باشد و چیز دیگری نداند بر اساس عقیده مشهور بین علماء، بالأخص متأخرین باز هم واجب است که تحقیق کند و اکتفاء و اعتماد بر ظاهر مسلمانی آنان کافی نیست به جهت کلام باری تعالی «وَأَشْهَدُوا ذَوَىٰ عَدْلٍ مِّنكُمْ» (طلاق: ۲) و «وَأَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ مِّن رِّجَالِكُمْ». (بقره: ۲۸۱) قطعاً عدالت صفت جداگانه‌ای از اسلام است، زیرا شرط اسلام داخل در قول خداوند «مِن رِّجَالِكُمْ» است؛ چون که اصولاً خطاب خداوند مسلمانان است و عدالت، شرط قبول شهادت بر اساس قول خداوند است و جهل به شرط، مستلزم جهل به مشروط است».

۲. مضمون صحیحہ ابن ابی یعفر

این صحیح منقول از امام صادق علیه السلام دلالت بر مأمونیت، عفت، صیانت و صلاح و غیر اینها از صفات نفسانیه در شاهد دارد. (نک: ارزیابی دیدگاه پنجم) بر اساس این روایت، عادل کسی

است که به دلیل ورع و کف از محارم علاوه برداشتن ملکه عدم انجام گناه، در مقام عمل نیز از گناهان اجتناب می‌کند؛ هر چند لازمه داشتن چنان ملکه‌ای، دوری از گناهان در مقام عمل است.

۳. اصل اشتغال ذمه

به دلیل اصل مذکور، عدالت امام جماعت باید نفسانی باشد، بدین صورت که ما علم داریم به اینکه اجتناب از معاصی وجود دارد ولی نمی‌دانیم آیا این اجتناب از ملکه است یا خیر؟ اصل عدم هم عدم وجود ملکه را ایجاب می‌کند.

شیخ انصاری (۱۴۱۴، ۱۱) در این مورد می‌گوید: «و یدلّ علیه مضافاً الی الأصل فتأمل، و الاتّفاق المنقول المعتضد بالشهره المحقّقه، بل عدم الخلاف. بناءً علی آئه لا یبعد ارجاع کلام الحلی الی المشهور». یعنی «دلالت می‌کند بر این قول [قولی که اجتناب ناشی از ملکه باشد] علاوه بر اصل [اشتغال الذمه] فتأمل [فتأمل در اینجا اشاره به ضعف مطلب دارد؛ بدین مفهوم که مسلماً می‌دانیم که ترک معاصی شرط است، اما شک داریم که آیا ترک معصیت از روی ملکه شرط است یا خیر؟ و می‌گوییم خیر، نتیجه آن براءت ذمه می‌شود] و علاوه بر اجماع منقولی که به واسطه شهرت محققه مورد تأیید قرار گرفته است، بلکه مطلب به گونه‌ای است که اختلافی در آن نیست. بنابراین که بعید نیست که کلام ابن ادریس حلی را به مشهور برگردانیم».

۴. اجماع منقول

این اجماع که به واسطه شهرت محققه مورد تأیید قرار گرفته است، نیز دلالت دارد بر اینکه در امام جماعت، اجتناب از گناهان باید از روی ملکه باشد تا عدالت محرز گردد (پیشین).

۵. ادله‌ای که دلالت دارند بر اعتبار وثوق به دین امام جماعت و تقوی و ورع او

یعنی تازمانی که به دین امام جماعت و تقوی و ورع و عدالت او وثوق حاصل نشود نمی‌توان پشت سر او نماز خواند و میزان هم شناخت افراد است، یعنی مأمومین باید این صفات، خصوصاً عدالت را در او ببینند. (بحرانی، بی‌تا، ج ۱۱، ۲۰۷-۲۰۶؛ طباطبایی یزدی، ۱۳۷۶، ۸۰-۷۸؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۲۰، ج ۳، ۱۳۰؛ فاضل هندی، ۱۴۰۵، ج ۴، ۲۱۶؛ نراقی، ۱۴۱۹، ج ۴، ۱۶۹؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۱، ۲۳۱؛ انصاری، بی‌تا، ج ۱، ۱۶۵) امام خمینی رحمته الله علیه در تحریر الوسیله (۱۳۹۰، ج ۱، ۲۷۵) در مبحث شرایط امام جماعت می‌گوید: «بنا بر اقوی کسی که خودش را می‌شناسد که عدالت

ندارد ولی مأمومین به عادل بودن او اعتقاد دارند جایز است که برای آنها نماز جماعت بخواند؛ اگر چه احتیاط آن است که نماز نخواند و این نماز جماعت صحیح است و احکام نماز جماعت بر آن مترتب می‌شود». همچنین در ادامه گوید: «عدالت امام جماعت از هر راهی که ممکن است باید ثابت شود، مثلاً یا به شهادت دو شاهد عادل و شیوعی که موجب اطمینان باشد. در هر صورت باید عدالت امام جماعت ثابت شود و عدالت هم ملکه و صفت نفسانیه است که مانع و رادع بر انجام گناهان کبیره و اصرار بر صغیره می‌باشد؛ به عبارت دیگر اجتناب معاصی باید از ملکه باشد در غیر این صورت عدالت محرز نمی‌شود». (پیشین)

هم ادله طرفداران دیدگاه عدالت فعلی

عدالت فعلی که به عنوان صفت فعل محسوب می‌شود، عبارت است از این که فرد متّصف به آن در جامعه به درستکاری، راستگویی و امانتداری معروف بوده و دارای حسن ظاهر باشد و از اموری که مرّتش را ساقط می‌کند، اجتناب نماید. (ایزدی فرد، ۱۳۸۶، ۵۲) فقه و وسیله روانکاوی اشخاص را ندارد تا بتواند به ملکه عدالت دست یابد، پس ناچار باید به اماره‌هایی روی آورد که نشان وجود آن ملکه باشد. بارزترین نشانه حسن ظاهر، رفتار و کردار او در جامعه است. (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ج ۲، ۴۱) طرفداران این نظریه علاوه بر تشکیک در ادله موافقان عدالت نفسانی، به دلایل دیگر نیز در اثبات نظریه خود استناد کرده‌اند:

۱. بنا بر قاعده صحت، اصل بر این است که تمام مسلمانان عادل هستند مگر خلاف آن ثابت شود. شیخ طوسی در خلاف می‌گوید: «اصل در فرد مسلمان، عدالت است و فسقی که بر او عارض می‌شود نیازمند به دلیل است. بنابراین مسلمانی که از او فسقی ظاهر نشده و از حسن ظاهر برخوردار باشد، با توجه به اصل صحت می‌توانیم عدالت او را استنباط کنیم». (۱۴۱۷، ج ۶، ۲۱۸)
۲. در ارتباط با صحیح ابن ابی یعفور، اگر به ادامه این روایت توجه شود کاملاً می‌رساند که حسن ظاهر و عدم فسق در عدالت شاهد کافی است و عدالت نفسانی به معنای احراز شرط ملکه عدالت در او لازم نیست. در ادامه روایت مذکور آمده شخص باید عیوب و لغزش‌های خود را ببوشاند و بر نمازهای پنج‌گانه و حضور در جماعت مسلمین همت گمارد و اگر در مورد او از قبيله و محله‌اش سؤال شود، آنها بگویند: ما جز خیر و خوبی و اداء واجبات و ترک منهیت از او ندیدیم.
۳. در مورد اجماع باید گفت که اولاً اجماع منقولی که برای اثبات عدالت نفسانی ارائه شده،

اجماع مدرکی بوده و حجیت ندارد و امکان صدور فتویٰ برخلاف اجماع منقول وجود دارد. (مظفر، ۱۳۷۰، ج ۲، ۱۰۳-۱۰۲؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ۲۹۳) ثانیاً برخلاف آن هم ادعای اجماع شده است. چنانکه شیخ طوسی (۱۴۱۷، ج ۶، ۲۱۸-۲۱۷) عدالت فعلی را اجماعی می‌داند. ثالثاً اجماع در صورتی محقق است که همه فقهاء بر آن توافق داشته باشند، در حالی که در مورد عدالت نفسانی چنین وفاقی وجود ندارد.

۴. اصل اشتغال ذمه هم در اینجا کاربردی ندارد؛ زیرا مسلماً می‌دانیم که در فرد عادل ترک معاصی شرط است ولی شک داریم که آیا شرط مزبور باید از روی ملکه باشد یا خیر؟ اصل برائت ذمه بوده و همین که ترک معاصی تحقق یابد کفایت می‌کند، هر چند که ناشی از ملکه نفسانی نباشد.

۵. در آیه ۲۸۲ سوره مبارکه بقره آمده: «در انتخاب شاهدان کسانی را برگزینید که شما از آنها راضی باشید». عبارت «مَنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ» علاوه بر اثبات لزوم عدالت در شاهد، بیانگر آن است که رضایت داشتن مؤمنین نسبت به شاهد، نمایانگر عدالت اجتماعی اوست. از این رو بعضی از مفسرین (محقق اردبیلی، بی تا، ۴۴۵؛ راوندی، ۱۴۰۵، ج ۱، ۴۰۰؛ فاضل مقداد، ۱۳۴۳، ج ۲، ۵۳؛ جصاص، ۱۴۱۵، ج ۱، ۶۱۰؛ طبری، بی تا، ج ۳، ۱۶۸) گفته‌اند: «مَنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ» یعنی «مَنْ تَعْرِفُونَ عَدَالَتَهُمْ» و این دلالت دارد بر اینکه حسن ظن عمومی کفایت کرده و عدالت واقعی مراد نمی‌باشد.

فاضل مقداد ذیل آیه ۲۸۲ سوره بقره در بحث شهادت در معاملات دینی، برخلاف مشهور که قائل به عدالت نفسانی هستند، عدالت فعلی را کافی دانسته و گوید: «خداوند می‌فرماید: «مَنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ» و این دلالت دارد بر اینکه شاهد باید از کسانی باشد که نسبت به صداقتش در امر شهادت حسن ظن داشته باشیم. در این صورت می‌توان به ظاهر عدالت آنها اکتفاء کرد و عدالت نفسانی شرط نیست و گرنه باید به جای عبارت مزبور جمله «من المرضیین من الشُّهَدَاءِ» ذکر می‌شد، زیرا «مرضیین» صفت ثابت در انسان بوده و اثبات عدالت نفسانی می‌کند. به علاوه اینکه اگر در شهادت، عدالت نفسانی شرط شود، در مقام عمل، یعنی شاهد گرفتن در معاملات، با مشکلات فراوان روبرو شده و استشهاد متعذر می‌گردد» (فاضل مقداد، ۱۳۴۳، ج ۲، ۵۳) و این لازمه اش معطل ماندن احکام مربوط به شاهد و شهادت و عدم قابلیت اجرایی آن در محاکم است. وحید بهبهانی می‌گوید: «اینکه ملاک عدالت حصول ملکه نسبت به کل معاصی باشد

تحقق آن بسیار مشکل و نادرالوقوع است و فقط در تعداد کمی از مردم ممکن الحصول است. از طرف دیگر، شرط عدالت از امور عامّ البلوی بوده و حاجات مردم به آن در عبادات و معاملات و ایقاعات زیاد است. حال اگر معیار عدالت، حصول ملکه در انسان نسبت به کلّ معاصی باشد، عسرو حرج پیش آمده و در نظم زندگی مردم اختلال به وجود می‌آید. وانگهی، ما قطع داریم که در زمان رسول خدا ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام امر به این منوال نبوده [به اینکه ملاک عدالت حصول ملکه در انسان نسبت به کلّ معاصی باشد] بلکه با تتبع در روایات فراوان قطع حاصل می‌شود که معیار عدالت، بنا بر آنچه که فقهاء در مورد شاهد و امام جماعت گفته‌اند، حسن ظاهر، عدم ظهور فسق و عدالت فعلی است». (وحید بهبهانی، ۱۴۱۹، ۲۶-۲۵)

یکی از ثمرات مهمّ بحث این است که بر اساس عدالت نفسانی، اصل بر عادل نبودن امام جماعت بوده و عدالت وی نیاز به اثبات دارد، اما بر مبنای عدالت فعلی، اصل بر عدالت امام است. نکته دیگر این است که بر اساس برداشت مزبور، عدالت امام موضوعیت دارد و از طریقیت خارج می‌شود. بنابراین، صرف اعتماد و وثوق به امام کفایت نمی‌کند، بلکه باید مسلمان و با مروّت باشد و بی‌مبالات در دین نباشد. (ایزدی فرد، ۱۳۸۶، ۵۳)

و) تحلیل رأی مختار بر مبنای عدالت نفسانی حدّ اقلی

چنان که آمد عده‌ای از فقهاء از جمله فاضل مقداد (۱۳۴۳، ج ۲، ۵۳) به عدالت فعلی در باب امام جماعت فتوی داده و استدلالش این است که تحقق عدالت نفسانی در همه افراد ممکن نیست. قولی که عدالت را به ملکه و هیئت راسخه تعبیر می‌کرد، به نظر مطرود می‌رسد؛ اگر مقصود این است که انسان در اثر ممارست تقوی و یا حتی ابتدائاً داعی قوی پیدا کند بر انجام تکالیف، به طوری که این انجام تکالیف گویی طبیعت ثانوی او شده است و بر سبیل استمرار در مقام انجام تکالیف است، نه تنها در مواردی این مطلب درست است لیکن لازم نیست این داعی صفت خاصی باشد که در نفس پدید آمده است، کافی است مجرد پروا و خوف از مقام باری تعالی، داعی این تداوم اطاعت شده باشد و اگر مقصود چیزی فراتر از این است، این مطلب درست نیست و ادله‌ای که اقامه کرده‌اند نمی‌تواند آن را اثبات کند. از جمله ادله‌ای که اقامه کرده‌اند استصحاب عدم ترتّب احکامی است که به عدالت مشروط شده‌اند مگر پس از تحقق ملکه، لیکن این استصحاب محکوم است به اطلاقاتی که غالباً در موارد این احکام وجود دارد. مقتضای این

اطلاقات این است که این احکام، مثلاً حجیت فتوی، قضاء و مسائلی از این قبیل مطلق است و شامل می‌شود مواردی را که این ملکه در قاضی و مفتی وجود نداشته باشد و اجمال مقید به علت انفصال، به مطلق سرایت نخواهد کرد.

دلیل دیگری که قائلان به این قول به آن استناد کرده‌اند عناوین عدیده‌ای است که در احادیث احکام مشروط به عدالت به آنها تقیید شده‌اند، از قبیل عقیف، مأمون، مرضی، صالح و غیره. ادعا کرده‌اند که این صفات، از فضائل نفسانی کسانی است که به آنها متّصف شده‌اند و فضائل نفسانی جزء ملکات نفس نمی‌تواند باشد.

پاسخ اجمالی این دلیل آن است که عناوینی که در ادله آمده یکی خود عنوان عدالت است، که دانسته شد بر اعتبار ملکه به عنوان صفت ایجابی نفس دلالت ندارد، بلکه حدّا کثیر بر ترک معصیت به نحو تداوم دلالت دارد و دیگر عناوینی است که در بالا به آن اشاره شد. این عناوین هم بر چیزی جز همان انجام تکالیف الهی به داعی ترس از خداوند، البته با وجود مقتضی عصیان، دلالت ندارد، مثلاً عنوان صائن از معصیت، دلالت ندارد مگر بر کسی که با وجود مقتضی نفسانی گناه، نفس خود را به ترک آن به داعی ترس از خداوند صیانت بخشد، مأمون کسی است که دیگران از شر او در امان هستند، مرضی کسی است که اعمال او مورد رضایت پروردگار است، صالح کسی است که به اعمال شایسته دست می‌زند. پس این عناوین هم بر چیزی فراتر از مفهوم عدالت دلالت ندارد.

ثمره بحث، این است که چنانچه عدالت را ملکه اتیان واجبات و ترک محرمات بدانیم در ترتیب آثار عدالت مانند حجیت فتوی، اعتبار قضاء و شهادت باید ثبوت ملکه را احراز کنیم، چنانچه از آغاز در ثبوت آن شک داشته باشیم یا پس از احراز ثبوت در اثر ارتکاب معصیتی، یقین به زوال ملکه کرده باشیم، نمی‌توانیم آثار مزبور را مترتب نماییم بلکه باید مجدداً ثبوت آن را احراز کنیم. اما در صورتی که عدالت را نفس اتیان واجبات و ترک محرمات به نحو استمرار بدانیم، علاوه بر این که احراز صفتی زائد بر آن نیاز نیست صرف ارتکاب گناه حتی کبیره چه رسد به صغیره مادام که با توبه و ندامت همراه باشد، زیانی نمی‌رساند. حدّا کثیر در زمان ارتکاب گناه، شخص از عدالت خارج می‌شود، اما پس از آن، چنانچه دوباره بر تداوم اطاعت دست یابد، ترتیب آثار عدالت او بلا مانع خواهد بود. خلاصه مطلب این که، در عدالت، حصول ملکه لازم نیست، کافی است انسان به داعی خوف از باری تعالی به اطاعت عملی خویش تداوم دهد.

از طرف دیگر به نظر بسیاری از فقهاء (شهید اول، ۱۲۷۲، ۲۶۹-۲۶۷؛ شهید اول، ۱۴۱۴، ج ۲۱۸، ۱؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۳، ۲۸۱، ۲۹۹؛ سبزواری، بی تا، ج ۲، ۳۰۵؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۹، ۴۲۲؛ نراقی، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ۸۴ و ۱۱۴؛ انصاری، ۱۴۱۴، ۸) عدالت فعلی مانند اسلام و عدم ظهور فسق، حسن ظاهر، درستکاری و امانتداری طریق به سوی عدالت است و نمی تواند مقتضی نفس عدالت یعنی مروّت و تقوی باشد و با مقصود قانونگذار اسلام در باب حقوق و حدود که مبتنی بر سخت گیری و احتیاط است، سازگاری ندارد. وانگهی، عدالت امری درونی و از مقوله کیف است که موارد فوق بیانگر آن نمی باشد.

صرف نظر از استدلال های طرفین و نقض و ابرام آن، آنچه مسلم به نظر می رسد این است که نمی توان در باب امام جماعت عدالت فعلی را بدون لحاظ ملکه نفسانی در نظر گرفت. از طرف دیگر، حصول ملکه عدالت نفسانی و احراز آن نسبت به کل معاصی، بسیار پیچیده و نادر الوقوع است و فقط در تعداد کمی از مردم (اگر تحقق آن فرض شود) ممکن الحصول است؛ از این رو، جمع بین دو نظریه مزبور می توان قائل به «عدالت نفسانی حد اقلی» شد که اثبات و تحقق آن مشکل نیست. استمرار و عادت به تقوا و میانه روی و رفتار پرهنجار در اجتماع همان کیفیت آرمانی و راسخ در ذهن است که عدالت نفسانی حد اقلی نامیده می شود.

ملاک اعتبار این ملکه نفسانی در امام جماعت، حال متعارف اوست نه حالت کمال وی. آیت الله خامنه ای گوید: «لا یضرب ذلک الا اذا کان فی عرف المنطقه امرأ مستهجنأ منافیاً للشأن المروه». (خامنه ای، ۱۴۱۵، ج ۱، ۱۶۸) ملاک اعتبار ملکه، عرف زمان و مکان در شخصی خاص است. بنابراین، آنچه در عدالت نفسانی معتبر می باشد حد اقل آن است که انسان به واسطه آن، هیچ تمایل قلبی و درونی به انجام گناه نداشته باشد، هر چند ممکن است در مواردی نادر به دلیل جایز الخطا بودن انسان و غلبه شهوات و تمایلات نفسانی، مرتکب گناه گردد.

نتیجه گیری

به اتفاق کلیه فقهاء، احراز عدالت امام جماعت برای اقامه نماز ضروری است. صراحت حکم اسلام در باب وجوب احراز عدالت امام جماعت ایجاب می کند که مردم نسبت به احراز عدالت ائمه تقید کافی معمول دارند. آنچه از کلام فقهاء (امامیه و عامه) درباره مفهوم عدالت قابل برداشت است، این است که آنها معتقد به پنج قول هستند: عده ای عدالت را به حسن ظاهر

تعریف کردند؛ عده‌ای عدالت را مجرد ترک معاصی می‌دانند؛ گروهی دیگر معتقدند که عدالت عبارت است از اجتناب از کبائر، حفظ از صغائر و محافظت بر مرّوت؛ عده‌ای دیگر از فقهاء معتقدند که عدالت عبارت است از استقامت (عدم انجام گناه) عملی که از سرملکه و حالت پایدار درونی باشد و بالأخره مشهور فقهای امامیه بعد از علامه، عدالت را ملکه‌ای نفسانی می‌دانند که فرد را بر تقوی و مرّوت وادار می‌کند. اگر با دیدی کلی تر به اقوال مطروحه بنگریم، پی می‌بریم به اینکه تمام این اقوال قابل تقسیم در دو دسته هستند: عدالت نفسانی و عدالت فعلی.

صرف نظر از استدلال‌های طرفین و نقض و ابرام آن، آنچه مسلّم به نظر می‌رسد این است که نمی‌توان در باب امام جماعت، عدالت فعلی را بدون لحاظ ملکه‌ی نفسانی در نظر گرفت. از طرف دیگر، حصول ملکه‌ی عدالت نفسانی و احراز آن نسبت به کلّ معاصی، بسیار پیچیده و نادر الوقوع است و فقط در تعداد کمی از مردم (اگر تحقیق آن فرض شود) ممکن الحصول است؛ از این رو، در جمع بین دو نظریه‌ی مزبور می‌توان به «عدالت نفسانی حدّ اقلی» قائل شد که اثبات و تحقیق آن مشکل نیست. استمرار و عادت به تقوی و میانه‌روی و رفتار بهنجار در اجتماع همان کیفیت آرمانی و راسخ در ذهن است که عدالت نفسانی حدّ اقلی نامیده می‌شود. ملاک اعتبار این ملکه‌ی نفسانی در امام جماعت، حال متعارف اوست نه حالت کمال وی؛ به گونه‌ای که به واسطه‌ی آن هیچ‌گونه تمایل قلبی به انجام گناه نداشته باشد، هر چند ممکن است در مواردی نادری به دلیل جایز الخطا بودن انسان و غلبه‌ی شهوات و تمایلات نفسانی مرتکب گناه گردد.

- قرآن کریم.
۱. آشتیانی، محمد حسن، قضاء، چاپ دوم، قم: انتشارات هجرت، ۱۴۰۴ق.
 ۲. ابن ادريس حلی، ابی جعفر محمد بن منصور بن احمد، السرائر، ج ۲، چاپ دوم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۱ق.
 ۳. ابن براج طرابلسی، عبدالعزیز، المهذب، ج ۲، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۶ق.
 ۴. ابن حمزه، ابی جعفر محمد بن علی طوسی، الوسيله، چاپ اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۸ق.
 ۵. ابن فهد حلی، ابی عباس احمد بن محمد، الرسائل العشر، چاپ اول، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ق.
 ۶. ابن منظور، ابی الفضل جمال الدین، لسان العرب، ج ۹، چاپ اول، قم: نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق.
 ۷. ابو البركات، احمد الدردير، الشرح الكبير، ج ۴، بيروت: دار الاحياء الكتب العربيه، بيتا.
 ۸. امامی، حسن، حقوق مدنی، ج ۶، چاپ سوم، تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۷۲ش.
 ۹. انصاری، مرتضی، رسائل الفقهیه، چاپ اول، قم: مطبعه باقری، ۱۴۱۴ق.
 ۱۰. انصاری، مرتضی، قضاء وشهادات، چاپ اول، قم: مطبعه باقری، ۱۴۱۵ق.
 ۱۱. انصاری، مرتضی، کتاب الصلاه، ج ۱ و ۲، نسخه خطی، مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، بی تا.
 ۱۲. ایزدی فرد، علی اکبر، ویژگیهای تفسیر فقهی کنز العرفان فاضل مقداد، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اسلامی (نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد)، شماره ۷۸، زمستان، صص ۶۹-۴۱، ۱۳۸۶ش.
 ۱۳. بازگیر، یدالله، قانون مدنی در آیینهای آراء دیوان عالی کشور (ادله اثبات دعوی)، چاپ دوم، تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۸۳ش.
 ۱۴. بحرانی، یوسف، حقائق الناضره فی احکام العتره الطاهره، ج ۱۰ و ۱۱، قم: جماعه المدرسين فی حوزة العلمیه فی قم، بیتا.
 ۱۵. بهجت، محمد تقی، جامع المسائل، چاپ اول، قم: انتشارات شفق، ۱۴۲۰ق.
 ۱۶. بهوتی، منصور بن یونس، کشف القناع، ج ۶، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۸۱ق.
 ۱۷. جصاص، ابی بکر احمد بن علی رازی، احکام القرآن، ج ۱، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.

۱۸. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۵، چاپ دوم، تهران: انتشارات گنج دانش، تهران، ۱۳۸۱ ش.
۱۹. جندی، خلیل بن اسحاق، مختصر خلیل، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۶ ق.
۲۰. جوهری، اسماعیل بن حماد، صحاح تاج اللغة و صحاح العربیه، ج ۲، چاپ چهارم، بیروت: دارالعلم للمابین، ۱۴۰۷ ق.
۲۱. حائری شاه باغ، علی، شرح قانون مدنی، ج ۲، چاپ دوم، تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۲ ش.
۲۲. حرّ عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۱۱ و ۲۷، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) التراث، ۱۴۱۴ ق.
۲۳. حسینی حائری، کاظم، قضاء فی فقه الاسلامی، چاپ اول، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۲۴. حسینی دشتی، مصطفی (۱۳۸۵ ش)، معارف و معاریف (دایره المعارف جامع اسلامی)، ج ۵، چاپ اول، تهران، مؤسسه فرهنگی آرایه.
۲۵. حسینی مراغی، میر عبدالفتاح (۱۴۱۷ ق)، عناوین، ج ۲، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۵ ق.
۲۶. خطاب الرعینی، ابی عبدالله محمد بن عبدالرحمن مغربی، مواهب الجلیل لشرح مختصر الخلیل، ج ۸، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۶ ق.
۲۷. حلبی، ابوصلاح، الکافی فی الفقه، اصفهان: مکتب امیرالمؤمنین (علیه السلام)، ۱۴۰۳ ق.
۲۸. خامنه ای، علی، اجوبه الاستفتائات، ج ۱، چاپ اول، دارالنباء للنشر و التوزیع، ۱۴۱۵ ق.
۲۹. خوانساری، احمد، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، ج ۱، چاپ دوم، تهران: مکتب صدوق، ۱۳۵۵ ش.
۳۰. خویی، ابوالقاسم، محاضرات فی اصول الفقه، ج ۲، چاپ سوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۳۱. دسوقی، شمس الدین محمد بن عرفه، حاشیه الدسوقی علی الشرح الکبیر، ج ۱ و ۴، بیروت: دارالاحیاء الکتب العربیه، بیتا.
۳۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ج ۱۰، چاپ دوم از دوره جدید، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
۳۳. دیانی، عبدالرسول، ادلّه اثبات دعوی در امور مدنی و کیفری، چاپ اول، تهران: انتشارات تدریس ۱۳۸۵ ش.

۳۴. راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ق.
۳۵. راوندی، قطب الدین، فقه القرآن، ج ۱، چاپ دوم، قم: کتابخانهی آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۵ق.
۳۶. سیزواری، محمدباقر، ذخیره المعاد فی شرح الارشاد، ج ۲، چاپ سنگی، قم: مؤسسه آل البيت (ع)، بی تا.
۳۷. سرخسی، شمس الدین، مبسوط، ج ۱۶، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۶ق.
۳۸. سمرقندی، علاء الدین، تحفه الفقهاء، ج ۳، چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق.
۳۹. سید عاملی، محمد بن علی موسوی عاملی، مدارک الاحکام، ج ۴، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۱۰ق.
۴۰. شریینی، محمد، مغنی المحتاج الی معرفه معانی الفاظ المنهاج، ج ۴، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۵۸م.
۴۱. شهید اول، محمد بن مکی، الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه، ج ۱ و ۲، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۴ق.
۴۲. شهید اول، محمد بن مکی، الذکری، چاپ سنگی، طبع قدیم، ۱۲۷۲ق.
۴۳. شهید اول، محمد بن مکی، القواعد والفوائد، ج ۲، ترجمه مهدی صانعی، مشهد: نشر دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۲ش.
۴۴. شهید ثانی، زین الدین الجبعی عاملی، مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، ج ۱۳ و ۱۴، چاپ اول، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۶ق.
۴۵. شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۳، چاپ دوم، قم: جامعه المدرسین، ۱۴۰۴ق.
۴۶. شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه، الهدایه فی الاصول والفروع، چاپ اول، قم: مؤسسه الامام الهادی (ع)، ۱۴۱۸، ۷ق.
۴۷. شیخ طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن بن علی، استبصار، ج ۳، قم: دارالکتب الاسلامیه، بی تا.
۴۸. شیخ طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن بن علی، خلاف، ج ۶، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۴۹. شیخ طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن بن علی، مبسوط فی فقه الامامیه، ج ۸، قم: مکتبه

- مرتضويه، ۱۳۵۱ ش.
۵۰. شيخ طوسى، ابى جعفر محمد بن حسن بن على، نهايه فى المجرى الفقهاء والفتاوى، قم: انتشارات قدس محمدى، بيتا.
۵۱. شيخ مفيد، ابى عبدالله محمد بن نعمان، المقنعه، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ۱۴۱۰ ق.
۵۲. طباطبايى يزدي، محمد كاظم، سؤال و جواب، به اهتمام مصطفى محقق داماد، چاپ اول، تهران: مركز نشر علوم اسلامى، ۱۳۷۶ ش.
۵۳. طباطبايى يزدي، محمد كاظم، عروه الوثقى، ج ۳، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ۱۴۲۰ ق.
۵۴. طبرى، ابى جعفر محمد بن جرير، جامع البيان، ج ۳، بيروت: دار الفكر، بيتا.
۵۵. علامه حلى، ابومنصور حسن بن يوسف بن مطهر اسدى، ارشاد الازدهان الى احكام الايمان، ج ۲، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ۱۴۱۰ ق.
۵۶. علامه حلى، ابومنصور حسن بن يوسف بن مطهر اسدى، قواعد الاحكام، ج ۳، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ۱۴۱۳ ق.
۵۷. علامه حلى، ابومنصور حسن بن يوسف بن مطهر اسدى، مختلف الشيعه، ج ۸، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ۱۴۱۵ ق.
۵۸. فاضل الآبى، زين الدين ابى على الحسن بن ابى طالب، كشف الرموز فى شرح المختصر النافع، ج ۲، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ۱۴۰۸ ق.
۵۹. فاضل مقداد، جمال الدين، كنز العرفان فى فقه القرآن، ج ۲، تصحيح وتعليق از محمد باقر شريف زاده و محمد باقر بهبودى، تهران: مكتبه المرتضويه لاحياء الآثار الجعفريه، ۱۳۴۳ ش.
۶۰. فاضل هندی، بهاء الدين محمد بن حسن بن محمد اصفهانى، كشف اللثام، ج ۲ و ۴، قم: كتابخانه آيت الله العظمى مرعشى نجفى، ۱۴۰۵ ق.
۶۱. فخر المحققين، ابى طالب محمد بن حسن بن يوسف، ايضاح الفوائد فى شرح اشكالات القواعد، ج ۴، چاپ اول، قم: مطبعه علميه، ۱۳۸۹ ش.
۶۲. قدامه، ابى محمد عبدالله بن احمد محمد بن قدامه، المغنى، ج ۱۲، بيروت: دار الكتاب العربى، بيتا.
۶۳. كاتوزيان، امير ناصر، اثبات و دليل اثبات، ج ۲، چاپ سوم، تهران: نشر ميزان، ۱۳۸۵ ش.
۶۴. كاشانى حنفى، ابوبكر بن مسعود، بدائع الصنائع فى ترتيب الشرائع، ج ۶، چاپ اول، پاكستان: مكتبه

- الحبيبيه، ۱۴۰۹ق.
۶۵. كركى، على بن حسين، رسائل الكركى، ج ۱ و ۳، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ۱۴۱۲ق.
۶۶. مجلسى، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۶۸، چاپ دوم، بيروت: مؤسسه الوفاء، ۱۹۸۳م.
۶۷. محقق اردبیلی، احمد مقدس اردبیلی، زبده البيان فى احكام القرآن، قم: مكتبه المرتضويه لاحياء الآثار الجعفريه، بيتا.
۶۸. محقق اردبیلی، احمد مقدس اردبیلی، مجمع الفائده والبرهان فى شرح ارشاد الازهان، ج ۲ و ۹ و ۱۲، قم: جامعه المدرسين، ۱۴۰۴ق.
۶۹. محقق حلى، ابوالقاسم نجم الدين جعفر بن حسن، شرايع الاسلام، ج ۳ و ۴، چاپ دوم، تهران: انتشارات استقلال، ۱۴۰۹ق.
۷۰. مظفر، محمد رضا، اصول فقه، ج ۲، چاپ چهارم، قم: مركز انتشارات دفتر تبليغات اسلامى حوزه علميه، ۱۳۷۰ش.
۷۱. مظفر، محمد رضا، المنطق، قم: انتشارات فيروزآبادى، ۱۴۰۸ق.
۷۲. موسوى خمينى، روح الله، تحرير الوسيله، ج ۱ و ۲، چاپ دوم، قم: دارالكتب العلميه (اسماعيليان)، ۱۳۹۰ق.
۷۳. موسوى گلپايگانى، محمد رضا، القضاء، ج ۱، قم: دارالقرآن الكريم، ۱۴۰۱ق.
۷۴. نجفى، محمد حسن، جواهر الكلام فى شرح شرايع الاسلام، ج ۱۱، ۱۳ و ۴۰، چاپ سوم، تهران: دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۶۲ش.
۷۵. نراقى، احمد، مستند الشيعه فى احكام الشريعه، ج ۴ و ۱۸، چاپ اول، مشهد: مؤسسه آل البيت عليه السلام لاحياء التراث، ۱۴۱۹ق.
۷۶. وحيد بهبهانى، محمد باقر، حاشيه مجمع الفائده والبرهان، چاپ اول، قم: تحقيق و نشر از مؤسسه علامه وحيد بهبهانى، ۱۴۱۷ق.
۷۷. وحيد بهبهانى، محمد باقر، رسائل الفقهيه، چاپ اول، قم: تحقيق و نشر از مؤسسه علامه وحيد بهبهانى، ۱۴۱۹ق.

ارزیابی قابلیت‌های توسعه گردشگری مساجد در ایران

محمد صادقی^۱

چکیده

یکی از رسالت‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پس از دریافت وحی الهی و رسانیدن آن به مردم، ایجاد پایگاهی به نام مسجد بود تا مکانی برای عبادت و ذکر حق تعالی و تشکیل اجتماعات اسلامی و مردمی باشد. با توجه به اهمیت مسجد در شهرهای اسلامی سازندگان این مکان مقدس بهترین جلوه‌های هنری را در ساخت آن به کار بردند و هنر و مذهب تلاقی پیدا کرد و معماری خاص مساجد شکل گرفت. امروزه نمونه‌های بارز و شاخص تاریخی از این تلفیق مقدس در جهان یافت می‌شود. که جاذب گردشگر هستند به همین دلیل امروزه گردشگری مساجد بوجود آمده است که گردشگران از مساجد تاریخی بازدید می‌کنند. با توجه به اهمیت رو به رشد گردشگری، هدف اصلی تحقیق بررسی قابلیت‌های توسعه گردشگری مساجد در کشور ایران است. تحقیق از نوع کاربردی و روش انجام آن توصیفی و تحلیلی است. روش جمع‌آوری اطلاعات، اسنادی است که از کتاب‌ها، مقالات، اینترنت، آمار رسمی و آرشیو سازمان‌ها استفاده شده است.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها کمی و کیفی است. برای سنجش قدرت گردشگری پذیرنده‌ها، از طریق پرسش‌نامه متخصصین نظرسنجی شد و پرسش‌نامه در محیط نرم افزاری SPSS تحلیل شد. همچنین برای وزن دهی عوامل مدل SWOT از پرسش‌نامه متخصصین استفاده شد. نتایج تحقیق بیانگر آن است که در ایران بیش از ۷۰ هزار مسجد وجود دارد. که بعضی از آنها تاریخی و دارای ارزش هنری و معماری بی نظیری هستند. که از قدرت جذب بالایی برای جذب گردشگر برخوردارند. سنجش نقاط قوت و ضعف و فرصت و تهدید توسعه گردشگری مساجد در ایران در قالب مدل SWOT بیانگر قدرت بالای نقاط قوت (۳۰,۸٪) و فرصت (۴۱,۶٪) این نوع از گردشگری در مقابل نقاط ضعف (۱۵,۵٪) و تهدید (۱۲,۱٪) آن است. بنابراین استراتژی‌های توسعه‌ای برای بهره‌گیری از نقاط قوت و فرصت به منظور پوشش نقاط ضعف و تهدید پیشنهاد می‌شود و مهم‌ترین راهکارهای اجرایی عبارتند از: تبلیغات و شناساندن این ظرفیت‌ها در سطح بین‌المللی، آماده‌سازی زیرساخت‌های مورد نیاز، برگزاری تورهای ویژه گردشگری مساجد، تربیت راهنمایان تور ویژه گردشگری مساجد.

کلمات کلیدی:

گردشگری، مساجد، فرهنگ اسلامی، ایران.

درآمد

پس از اسلام با تغییر نظام اجتماعی حاکم نظم سیاسی و نظم اقتصادی و به تبع آن ساختار کالبدی شهر تغییر یافت و عمده ترین تغییرات در نظام شهری بوجود آمد. چرا که اصولاً جهان بینی اسلامی برای تحقق آرمان های خود به شهر و شهرنشینی احتیاج داشت و منطبق با فلسفه دین اسلام زندگی آنها را شکل تازه ای بخشید. مسجد جای آتشکده را گرفت. مسجد جامع به مهم ترین بنای شهر و ملاک تشخیص شهر از روستا تبدیل شد. در قرون ابتدای اسلام در ایران اگر مکانی را می خواستند به شهر تبدیل کنند باید دارای مسجد جامع می بود و ابتدا این مکان را بنا می کردند. مسجد جامع مرکز اجتماعات سیاسی و ابلاغ فرمان ها، خواندن خطبه و مهمتر از همه مرکز فکری و آموزشی عالی بود. بدین ترتیب مسجد نخستین پدیده جغرافیایی برخاسته از اندیشه اسلامی به عنوان یک کانون عبادی - سیاسی در سطح جهان گسترش یافت و با نقش های عمده ای که ایفا کرد خمیرمایه تغییرات نهادی در ساختار اجتماع و اصول اداری - سیاسی در سرزمین های اسلامی شد. (نظریان، ۱۳۸۵: ۲۵-۲۳)

یکی از رسالت های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پس از دریافت وحی الهی و رسانیدن آن به مردم، ایجاد پایگاهی به نام مسجد بود تا مکانی برای عبادت و ذکر حق تعالی و تشکیل اجتماعات اسلامی و مردمی باشد. به طوری که با گذشت قرن های متمادی از پیدایش اسلام، مسجد نه تنها اعتبار و ارزش خود را حفظ کرده بلکه همواره در برهه های مختلف زمانی نقش مهمی در تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی داشته است. (موظف رستمی، ۱۳۸، ۴۸) وجود یک مسجد عظیم و زیبا نشانه ای از قدرت و ثروت شهر و حاکم به حساب می آمد و هر حاکمی سعی می کرد مسجدی بزرگتر از رقبای خود برپا کند. (فکوهی، ۱۳۸۵، ۷۶) در ابتدا شهر می بایست یک مسجد می داشت که نماز جماعت در آن برقرار می کردند این امر مدتی پایدار بود اما با افزایش جمعیت در شهرهای بزرگ تعداد مساجد جامع نیز افزایش یافت. (سلطان زاده، ۱۳۶۲، ۱۲۳) مسجد جامع در شهرهای اسلامی همواره در قلب و مرکز شهر جای داشت و در دو یا چند سوی آن بازار امتداد می یافت و در پیرامون آن مؤسسات اجتماعی همچون دارالحکومه، کارون سرا، مهمان خانه، محل هایی برای فقرا و بینوایان، دارالشفاء، خانقاه، آب انبار، حمام و مدارس قرار داشتند. اسلام و مسجد از سال های اولیه ظهور دین اسلام با هم در آمیخته اند و بسیاری از مساجد چه در دوره های اولیه اسلامی و چه در دوره های پس از آن یادآور اتفاقات تاریخی بسیار مهمی بوده اند که باعث

اهمیت باستانی و تاریخی تعداد زیادی از مساجد کشورهای اسلامی شده است. (یاراحمدی، ۱۳۸۶، ۵۶) به عبارت دیگر بسیاری از مساجد کشورهای جهان اسلام علاوه بر جایگاه مذهبی دارای اهمیت تاریخی هستند که روایتگر بسیاری از رخداد‌های مهم مذهبی و اجتماعی در دوران شکوه و عظمت آنها می باشد. (حسینی، ۱۳۷۶، ۷۷) ساختمان مسجد به عنوان مهم ترین بنای ساخته شده در کلیه ادوار تاریخی معماری اسلامی همیشه از جایگاه ویژه در امر تحقیق و پژوهش برخوردار بوده است. (متدین، ۱۳۸۶، ۴۰) و نمودی برجسته و آشکار از هنر در ساحتی متبرک و مقدس است و از دیرباز نیز بستر ساز رویدادهای تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده است. (بمانیان، ۱۳۸۹، ۳۸) اوج اعتلا و شکوفایی هنر معماری مقدس اسلامی را می توان در ساخت مساجد جستجو کرد. (بمانیان، ۱۳۸۹، ۳۷). مساجد اسلامی جلوه ای از زیبایی بصری و نمونه بارزی از تلفیق و ارتباط فرمهای نمادین با باورهای عمیق اعتقادی است. معماری و هنر به کار رفته در مساجد در کنار اصول مهندسی ساخت یکی از جاذبه های مهم گردشگری است که هر ساله گردشگران زیادی را در سراسر جهان به خود جذب می کنند. در ایران نیز نمونه بسیار غنی از این جاذبه گردشگری وجود دارند. مساجد به منظور ایفای نقش گردشگری نیاز به وجود برخی پارامترها برای جذب گردشگران دارند از جمله: سابقه تاریخی، دارا بودن معماری خاص، وقوع یک حادثه خاص تاریخی در محل مسجد، برگزاری آئین های مذهبی و فرهنگی خاص، وجود جذابیت های پیرامون، قرارگیری در شهرهای توریستی با جاذبه های متنوع، وجود آرامگاه پیامبران، امامان، امام زادگان و یا بزرگان دینی و ... (ارجمند، ۱۳۹۱، ۵۹)

بیش از ۷۰ هزار مسجد در ایران وجود دارد که خیلی از آنها مساجد قدیمی و با عمری چند صد ساله هستند که نشانه های بی بدیل هنر اسلامی و معماری و اصول مهندسی بی نظیری را در خود دارند. امروزه مساجد در دنیا به عنوان یکی از جاذبه های گردشگری شناخته می شوند چرا که بیانگر شکوه و عظمت و هنر و معماری عصر خویش هستند. پس از اسلام حکومت های اسلامی سعی می کردند مساجد را بهترین شکل ممکن بسازند. از اینرو امروزه مساجد فی نفسه واجد ارزش گردشگری هستند. در ایران مساجد تاریخی و باارزشی وجود دارند که پذیرای گردشگران داخلی و خارجی هستند. به جز چند مسجد بقیه مساجد ناشناخته مانده اند و در چرخه گردشگری قرار ندارند از این رو تحقیق حاضر به دنبال امکان سنجی و بررسی قابلیت های ایران در زمینه این نوع از گردشگری است. با توجه به این تاکنون تحقیق علمی در این زمینه صورت نگرفته است

انجام چنین تحقیقی ضرورت دارد. براین اساس مهم‌ترین سؤالات تحقیق عبارتند از:

- ۱- آیا کشور ایران از جاذبه و قابلیت لازم برای گسترش گردشگری مساجد برخوردار است؟
- ۲- مهم‌ترین نقاط قوت و فرصت توسعه گردشگری مساجد در ایران کدامند؟
- ۳- مهم‌ترین نقاط ضعف و تهدید توسعه گردشگری مساجد در ایران کدامند؟
- ۴- مهم‌ترین راهبردها و راهکارهای گسترش گردشگری مساجد در ایران کدامند؟

الف) مفاهیم، دیدگاه‌ها و مبانی نظری

۱. گردشگری

انسان موجودی است متحرک و پویا که گردش و مسافرت در ذات او نهفته است و سفر برای او امری حیاتی و ضروری است (نظام شهیدی، ۱۳۸۱، ۸۷) و از گذشته‌های دور انسان‌ها با اهداف مختلفی از جمله زیارت مکان‌های مقدس، دیدار از اقوام و آشنایان و یا تجارت و غیره به سفر و مسافرت می‌پرداخته است. طی دهه‌های اخیر، صنعت گردشگری در جهان، توسعه چشمگیری یافته و تغییرات اقتصادی و اجتماعی شگرفی را سبب شده است. (Azman, 2013, 107) گردشگری یکی از مهم‌ترین عوامل مولد ثروت و اشتغال در دنیا معرفی شده و به مثابه موتور اقتصادی رشد و پیشرفت کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه در عرصه جهانی است. (سلیمان پور، ۱۳۸۸، ۹) در عصر پسامدرنیسم تمام کره زمین از ژرفای اقیانوس‌ها گرفته تا جو و همه ویژگی‌های انسانی و فرهنگی و طبیعی و آثار هنری و غیره، فضای گردشگری را تشکیل می‌دهد. (پاپلی و سقایی، ۱۳۸۵، ۸)

گردشگری امروز گستره جهانی یافته است. که خود ناشی از توسعه نوآوری‌های تکنولوژیکی و گسترش همه جانبه سرمایه داری در عصر کنونی می‌باشد. (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۲، ۳) و در طی ۶۰ سال اخیر، از رشد پیوسته‌ای برخوردار بوده است، به طوری که به یکی از بخش‌های اقتصادی با سرعت بالا در جهان تبدیل شده است. در طی سال‌های ۲۰۰۵-۱۹۵۰، گردشگری بین‌المللی با نرخ رشد سالانه ۶۵ درصد، از ۲۵ میلیون گردشگر در سال ۱۹۵۰ به ۸۰۶ میلیون نفر در سال ۲۰۰۵ افزایش یافت. (طیبی، ۱۳۸۷، ۶۷) امروزه گردشگری در حال تبدیل شدن به یکی از ارکان اصلی اقتصاد تجاری جهان است؛ و بسیاری از برنامه ریزان و صاحب‌نظران از صنعت گردشگری بعنوان رکن اصلی توسعه اقتصادی یاد می‌کنند. (Ivanka, 2013, 97) در واقع

گردشگری در بسیاری از کشورهای جهان یکی از پیچیده ترین کسب و کارهای بشری می باشد و بعنوان فعالیتی چند وجهی دارای کارکردها و اثرات مثبت گوناگون است. (زاهدی، ۱۳۸۵، ۳۵) از جمله می توان از اشتغالزایی، کسب درآمد، جذب ارز، و تقویت زیرساختهای اجتماعی، ارتقاء فرهنگی و... نام برد. (کازمی، ۱۳۸۷، ۱) براساس آمارهای منتشر شده از سوی سازمان جهانی گردشگری، این صنعت امروزه دومین منبع درآمد بیش از ۴۹ کشور جهان می باشد. (قره نژاد، ۱۳۸۸، ۲۳) و تا سال ۲۰۲۰ میلادی تعداد گردشگران در سرتاسر دنیا به رقمی حدود یک میلیارد و پانصد و شصت میلیون نفر خواهد رسید که ۱۰ درصد درآمدهای جهانی را شامل می شود. (۲۰۰۷، unwto) در واقع گردشگری از مهم ترین فعالیت های انسانی معاصر است که همراه با بوجود آوردن تغییرات شگرف در سیمای زمین، اوضاع سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، منش و روش زندگی انسان ها را دگرگون می سازد. (محلای، ۱۳۸۰، ۱۳) و به عاملی تأثیر گذار در تغییر شکل فضایی مکان های مورد بازدید بدل شود و چهره این مکان ها را تغییر داده است. (حاجی نژاد، ۱۳۸۹، ۱۲).

اهمیت گردشگری در عصر حاضر بیش از همه وابسته به چرخه اقتصادی آن می باشد که قابلیت بالای در زمینه ی پویایی اقتصاد محلی و بین المللی دارا می باشد. (مافی و سقایی، ۱۳۸۸، ۲۸) و نخستین دلیل توسعه صنعت گردشگری در اغلب کشورها بهره گیری از منافع اقتصادی آن است. (وای گی، ۱۳۷۷، ۴۸) در دهه ۱۹۸۰ درآمد حاصل از گردشگری در سطح بین المللی سرعتی بیش از تجارت جهانی داشته است و اینک از نظر ارزش صادرات درصد بسیار بالایی را تشکیل می دهد و بسی بیش از مجموع فرآوردهای نفت و محصولات خودرو و قطعات یدکی آنهاست (۳۶۳، ۲۰۱۴، rajja) اما نباید نقش فرهنگ را در توسعه گردشگری و تأثیر گردشگری را در فرهنگ نادیده گرفت. گردشگری به عنوان یک امر فرهنگی، تعامل ها و تبادل ها را سبب می شود و با انسان ها، انگیزه ها، خواسته ها، نیازها و آرزوهای آنها که منبعث از فرهنگ جامعه می باشد، در ارتباط است. توسعه گردشگری به عنوان یک پدیده فرهنگی موجب می شود که فرصت کافی برای تبادل فرهنگی بین گردشگر و جامعه میزبان به وجود آید. (۲۵، ۲۰۱۱، huseyin) بر این مبنا آنها می توانند یکدیگر را بهتر درک کرده، به فرهنگ هم بیشتر احترام بگذارند. فرهنگ به واسطه انطباق و سازگاری با محیط زیست و کنش متقابل با دیگران تحرک می یابد و باز تفسیر می شود. گردشگری در این میان یکی از شیوه های کنش متقابل فرهنگی است که به واسطه

تفسیر تجربه های گردشگری از فرهنگ محلی، کنشی متقابل را نمایان می سازد. این امر بستگی به آن دارد که فرهنگ جامعه میزبان در چه سطحی قرار داشته باشد. اصولاً فرهنگی پویاست که توانایی کنش های فرهنگی را داشته باشد. (جهانیان و نادعلی پور، ۱۳۸۸، ۱۱۸) گردشگری می تواند به عنوان یک عامل مؤثر نقش مثبتی در تعامل و ارتباطات فرهنگی ایجاد کند و جاذبه های فرهنگی نقش مهمی در توسعه و رونق گردشگری یک مکان دارند.

۲. مسجد

مسجد به معنای محل سجود و سجود یعنی به خاک افتادن و خشوع و خضوع در برابر حق تعالی است. مسجد با توجه به آموزه های دینی در یک معنای عام به سراسر زمین اطلاق می شود؛ اما در شریعت اسلامی، مسجد بنایی است که مسلمان ها برای عبادت جمعی خداوند یکتا می سازند. (جعفریان، ۱۳۸۱، ۱۹۹) واژه مسجد در قرآن، ۲۸ بار تکرار شده است و صریحاً از مسجد به عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت نموده و بوسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می دارد نام برده شده است. (مرتضی، ۱۳۸۷، ۱۲۳) تکرار این واژه در قرآن و تأکید بر نقش آن نشان دهنده اهمیت و جایگاه ویژه مسجد در دین اسلام و میان مسلمانان است. (سلیمانی، ۱۳۷۸، ۲۳۶) مسجد یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار در شهرهای اسلامی است، در طول تاریخ شکل گیری شهرهای اسلامی مساجد همواره به عنوان فضاهای عمومی مهم و مردمی دارای عملکردهای متعدد اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی بوده و در زندگی مردم نقش محوری داشته اند. (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹، ۲۱۹)

۳. هنر و معماری مساجد

معماری جایگاه بسیار عمیق، وسیع و گسترده ای در زندگی انسان ها دارد و اگر با هنر ممزوج شود، جایگاه ویژه ای با کارکرد جمال شناسانه نیز می یابد. به علاوه عناصر معنوی خاص و متفاوتی بر بار شکوه اجلاالی آن می افزاید، به دلیل همین، موقعیت ممتاز و فرا محلی و جهانی می یابد و دانشمندان، مشتاقان جلال و جمال از هر صنف و فکر، اسلام شناسان و به طور کلی، مسلمانان و غیر مسلمانان، همه ساله از گوشه گوشه جهان، برای مشاهده مساجد به کشورهای اسلامی سفر می کنند تا از نزدیک در اعماق زلال زیباترین انواع کاشی های هفت

رنگ و دل‌فریب و مقرنس‌سازی‌های موزون غورکنند و بهره‌های فلسفی، علمی، هنری و اجرایی ببرند که بی‌تردید این جاذبه و کشش، نشأت گرفته از مبانی عمیق عقیدتی اسلام است. (۴۴۷، ۲۰۱۳، faris and ahmad) در مساجد، دین با هنر ملاقات می‌کند و مهم‌ترین نمودهای هنر اسلامی، در معماری مساجد تجلی می‌یابد. صرف نظر از اینکه مساجد، محل تزکیه مؤمنین هستند، این بناهای باشکوه در چشم هر مورخ نیز شایسته آن است که نمایشگاه‌های هنرهای اسلامی نامیده شود. جلوه‌های هنر در مساجد بسیار است که معماری، مهندسی، گچبری، آجرکاری، موزائیک‌سازی، کاشی‌کاری، سفال‌گری، سنگ تراشی، مقرنس‌سازی، آئینه‌کاری، کنده‌کاری، منبت‌کاری، خاتم‌کاری، نگارگری، خوشنویسی، تذهیب، پرتوپردازی نمونه‌هایی از هنرمندی‌های بی‌بدیلی است که توسط عاشقان الله در این مکان‌های معنوی انجام می‌شود. ساخت گنبد، محراب، گلدسته‌ها، ستون‌ها، منبرها، به نوعی پیام خاص خود را به مخاطبان القاء می‌کنند. با دقت در این نمادها و پیام‌های آنان در خواهیم یافت که این پیام‌ها همگی جاودانی و عرفانی هستند. (Othman, ۲۰۱۱, ۱۰۶)

۴. گردشگری فرهنگی و مذهبی مساجد

سود گردشگری صرفاً در بهره اقتصادی خلاصه نمی‌شود بلکه این بهره را از زوایای مختلفی همچون شناساندن فرهنگ داخلی به دیگر کشورها نیز می‌توان ارزیابی کرد. ویژگی‌های ساختار گردشگری هر مکان به نوبه خود از یک طرف متأثر از اهمیت، اعتبار، ماهیت، تنوع نقش و کارکرد مذهبی، فرهنگی، تفریحی، تجاری و به طور کلی جاذبه‌های مکانی آن است، و از طرف دیگر برگرفته و تأثیر پذیرفته از ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی (باورهای اعتقادی) و اقتصادی ساکن آن محلی و گردشگران است. (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۰، ۱۱۶) گردشگری فرهنگی یکی از گونه‌های در حال رشد گردشگری است که پیرامون بازید از جاذبه‌های فرهنگی شکل گرفته است. (۳۶۲، ۱۹۹۸، Trevor). انسان موجودی فرهنگی است. و یکی از وجوه اصلی تمایز آن با سایر جانداران فرهنگ است. چرا که ژن‌های ما تقریباً همانند اجدادمان در عصر حجر است در حالی که فرهنگ ما به طرز باور نکردنی تغییر کرده است. (کاترایت، ۱۳۸۷، ۳۶۶). فرهنگ مجموعه گسترده‌ای از اعمال و رفتار انسان را در بر می‌گیرد. لووی فرهنگ را «مجموعه چیزهایی که افراد از جامعه خود، بصورت میراثی از گذشته و از راه آموزش و پرورش رسمی و غیررسمی فرامی‌گیرند»،

تعریف می‌کند. (آشوری، ۱۳۸۰، ۵۲). فرهنگ راه و روشهایی است که در آن‌ها، مردم به صورت فردی و جمعی، از طریق ارتباط با یکدیگر به زندگی خود معنا می‌بخشند. (پهلوان، ۱۳۸۰، ۳۵). فرهنگ‌ها میراثی تلقی می‌شوند که به اندازه کافی ارزش همگانی و پایدار دارند. (تاپیا، ۱۳۸۶، ۹۷) به طور کلی فرهنگ عبارت است از نظامی از ارزش‌ها، اعتقادات، آداب و رسوم مشترک افراد اجتماع، که از طریق آن انسان‌ها به جهان خود معنا می‌دهند و ابزاری برای هویت‌یابی است. در حقیقت گردشگری فرهنگی نوعی از گردشگری است که گردشگر را به فراگیری، کنکاش و کسب تجربه درباره فرهنگ حال و گذشته جامعه مقصد و مقایسه آن با داشته‌ها و انگیزه‌های جامعه خود و دیگران تشویق می‌نماید. (جهانیان و نادعلی پور، ۱۳۸۸، ۱۲۰) فرهنگ سنتی با توجه به شکل‌گیری نوستالژی در جوامع پسا صنعتی می‌تواند جاذب گردشگرانی باشد که در پی مکان‌هایی با فرهنگ سنتی اند تا اصالت معنایی را در آن تجربه کنند از این فرهنگ سنتی به خصوص پا گرفته از گذشته‌های دور در نواحی مختلف که هنوز اصالت فرهنگی دارند می‌تواند گردشگران بسیاری را به خود جذب کند. (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۵، ۸۶) گردشگری فرهنگی دارای طیف وسیعی از جاذبه‌ها است که می‌توان آنها را به دو بخش کلی جاذبه‌های مادی و معنوی تقسیم کرد که در جدول شماره ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱: تقسیم‌بندی جاذبه‌های گردشگری فرهنگی

جاذبه‌های فرهنگی گردشگری	
آثار باستانی و تاریخی، معماری (معماری قدیم و جدید)، شهرها و روستاها، موزه‌ها و گالری‌های هنری، مکان‌های مذهبی و عبادت‌گاهی (مرقد امامان، امامزاده‌ها، آتشکده‌ها، مساجد، کلیساها و ...)	جاذبه‌های مادی
آثار هنری و صنایع دستی، پوشاک و لباس‌های سنتی و بومی، غذا و خوراکی‌ها، قبرستان و مزار بزرگان، آثار جنگ	جاذبه‌های معنوی
آداب و رسوم، آیین‌های مذهبی و غیر مذهبی، موسیقی و رقص، ادبیات و فرهنگ عامه، جشن‌ها و اعیاد ملی، مذهبی و محلی، زبان و گویش	

مساجد تاریخی به واسطه معماری خاص خود که برگرفته از ایدئولوژی و ارزش‌های فرهنگی و مذهبی اسلامی است یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های مادی گردشگری فرهنگی بحساب می‌آید.

همچنین بواسطه برگزاری مناسک و آیین‌های مختلف مذهبی در این مکان از نظر معنوی نیز یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری فرهنگی محسوب می‌شود.

گردشگری مذهبی در زمره قدیمی‌ترین و پُررونق‌ترین گردشگری‌های گذشته و حال سراسر جهان قرار دارد. که دشواری‌های اقلیمی یا بدی آب و هوا نیز مانع آن نمی‌شود. و قدمت آن به قدمت خود فرهنگ دینی می‌رسد. مدارک و مستندات تاریخی موجود از تمدن‌های عظیم بین النهرین (میان رودان) و مصر و دیگر سائیر آثار و قرائن بر جای مانده از روزگاران پیش از تاریخ، از دیرباز از سفرهای مذهبی هزاران نفر از انسان‌ها حکایت می‌کنند (Richard, ۲۰۱۴, ۳۷)، به طوری که انسان‌ها از هزاران سال قبل به منظور انجام فرایض دینی هر رنجی را بر خود هموار می‌کردند و راهی سفرهای دور و دراز می‌شدند. در واقع زیارت و گردشگری مذهبی ریشه در باورها و اعتقادات دینی مذهبی دارد. امروزه گردشگری مذهبی با همه اجزا و گونه‌های مختلف، به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی بارز آن، توانسته است در متن گردشگری جهانی جای گیرد، به طوری که حوزه نفوذ آن سراسر جهان را فرا گرفته است. (Jafar, ۲۰۱۲, ۲) در این نوع از گردشگری انگیزه اصلی زیارت اماکن مقدسه و زیارتگاه‌هاست، که اقامتگاه‌ها و نوع امکانات آن به هر حال در طول مدت اقامت تأثیر می‌نهد. ولی درآمد خانوار نقش چندانی در انگیزه اصلی زیارت از این اماکن ندارد. (فاطمی، ۱۳۸۰، ۱۱). گردشگری وسیله‌ای است که افراد را با مذاهب و فرهنگ‌های متفاوت به یکدیگر پیوند می‌دهد و به آنها کمک می‌کند تا همدیگر را با وجود تنش‌های سیاسی و اجتماعی، بهتر درک کنند. از نظر سازمان جهانی جهانگردی، مذهب و جاذبه‌های مذهبی به عنوان یکی از اصلی‌ترین انگیزه‌های سفر شناخته شده است. از نمونه سفرهای مذهبی می‌توان به روز جهانی جوان اشاره کرد که به ابتکار واتیکان برای قوی تر کردن باورهای دینی در بین جوانان کاتولیک به صورت جهانی برگزار می‌شود. این سفر، یکی از بزرگ‌ترین آیین‌های مذهبی برای جوانان دنیا است و به عنوان نمونه در سال ۲۰۰۵ که در آلمان برگزار شد، بیش از ۴۳۵ هزار زائر از ۱۹۷ کشور در این مراسم مذهبی شرکت کردند. در اسلام نیز، آیین حج به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مراسم مذهبی جهان سالانه بیش از ۲ میلیون زائر را در شهر مکه گرد هم می‌آورد. پیش بینی می‌شود که گردشگری مذهبی عربستان سعودی در دهه آینده، هر ساله از رشدی ۲۰ درصدی بهره‌برد و تا سال ۲۰۲۰، تعداد ۴۳/۲ میلیون نفر از شهرهای مکه و مدینه دیدن کنند که این امر، مستلزم ۵۰ هزار اتاق اضافی در هتل‌ها و ۷۴ هزار واحد مبله در این مناطق خواهد بود.

۵. روش تحقیق

تحقیق از نوع تحقیقات کاربردی و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی می باشد. روش گردآوری اطلاعات به دو صورت مطالعات کتابخانه ای و پیمایشی می باشد. در روش کتابخانه ای با استفاده از کتاب ها، مقالات، طرح های پژوهشی و اطلاعات آرشیو ادارات و سازمان های مرتبط اطلاعات گردآوری می شود. در روش پیمایشی از طریق مشاهده، مصاحبه و پرسش نامه اطلاعات لازم گردآوری شده است. برای تجزیه و تحلیل داده های تحقیق از تلفیق از تحلیل های کمی و کیفی استفاده شده است. با توجه به اهداف، فرضیات و ماهیت متغیرها، با استفاده از آزمون تی تک نمونه ای در محیط نرم افزاری spss داده ها تحلیل شدند. همچنین برای تحلیل نقاط قوت، ضعف و فرصت ها و تهدیدها از مدل swot استفاده شده است. و متغیرهای مدل با استفاده از پرسش نامه متخصصین امتیاز دهی و مدل swot کمی شد.

اعتبار و روایی پرسش نامه بطریق محتوایی و بر اساس نظر متخصصین مورد سنجش قرار گرفت. پس از مشخص کردن مولفه ها و شاخص های اثر گذار برای سنجش ابعاد تحقیق پرسش نامه طراحی شد و بر اساس نظر متخصصین گردشگری پرسش نامه اصلاح و پرسش نامه نهایی تثبیت شد. منظور از پایایی در علوم اجتماعی این است که اگر یک مفهوم مورد سنجش را با همان وسیله اندازه گیری تحت شرایط مشابه، دوباره بسنجیم، نتایج حاصل شده تا چه حد مطابقت خواهند داشت و یا نتایج حاصل شده تا حد دقیق و قابل اعتماد هستند و یا وسیله اندازه گیری تا چه حد دارای ویژگی تکرار پذیری و باز یافت پذیری است. برای سنجش پایایی تکنیک مختلفی وجود دارد که هر کدام دارای نواقص و مزایایی هستند. یکی از رایج ترین شیوه های محاسبه پایایی، محاسبه ضریب آلفای کرونباخ است. این ضریب به عنوان یکی از ضرایب پایایی با قابلیت بالا شناخته می شود. دامنه اعتماد از صفر تا ۱ است. ضرایب بالاتر از ۰/۷ نشان دهنده این است که همبستگی درونی بین گویه ها زیاد است. (افشانی، ۱۳۸۷، ۸۳) هرچه میزان آلفای محاسبه شده به (۱+)، نزدیکتر باشد نشان دهنده میزان پایایی بیشتر پرسش نامه است. محاسبه ضریب آلفای کرونباخ پرسش نامه در محیط نرم افزار Spss انجام شد. میزان آلفای کرونباخ محاسبه شده برای پرسش نامه عبارت است از ۰/۷۸۱ چون میزان آلفای محاسبه شده بالاتر از ۰/۷ است. در نتیجه پرسش نامه از پایایی لازم برخوردار است.

ب) یافته‌های تحقیق

کشور ایران دارای جاذبه‌های فراوان گردشگری طبیعی، تاریخی، مذهبی و فرهنگی است. که بیشتر آنها به دلیل ضعف تبلیغات و کمبود زیرساخت‌های مورد نیاز بدون استفاده مؤثر مانده اند. سؤال اول تحقیق عبارت است از اینکه آیا کشور ایران از جاذبه و قابلیت لازم برای گسترش گردشگری مساجد برخوردار است؟ برای پاسخ علمی و منطقی به این سؤال ابتدا جاذبه‌های گردشگری مساجد ایران شناخته شد سپس ۲۰ مورد از بهترین مساجد که دارای جاذبه جذب گردشگر هستند انتخاب شد و از طریق نظرسنجی از ۵۰ نفر از متخصصین (متخصصین دانشگاهی آگاه به موضوع تحقیق) قدرت جاذبه و گردشگری پذیرایی آنها مورد سنجش قرار گرفت سپس در محیط نرم افزاری SPSS معناداری پاسخ‌های متخصصین به سؤالات سنجیده شد. نتایج در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲- جدول جاذبه‌های گردشگری مساجد و آزمون آماری قدرت جذابیت آنها برای جذب گردشگر

ردیف	جاذبه‌ها	قدرت جذب گردشگر				آزمون t-test		
		بسیار خوب	خوب	متوسط	بد	وزن تی	سطح معناداری	نتیجه آزمون
۱	مسجد جامع اصفهان	*				۱۹,۶۷۵	۰,۰۰۰	معنادار
۲	مسجد جامع یزد	*				۲۲,۲۳۳	۰,۰۰۰	معنادار
۳	مسجد جامع عتیق شیراز		*			۱۷,۸۷۶	۰,۰۰۱	معنادار
۴	مسجد گوهرشاد مشهد	*				۱۹,۷۸۹	۰,۰۰۰	معنادار
۵	مسجد جامع زنجان			*		۲۵,۲۶۵	۰,۰۰۰	معنادار
۶	مسجد جامع خرمشهر		*			۱۵,۸۷۱	۰,۰۰۳	معنادار
۷	مسجد کبود تبریز	*				۲۱,۹۷۳	۰,۰۰۰	معنادار
۸	مسجد جامع فهرج یزد		*			۱۷,۱۱۵	۰,۰۰۱	معنادار

معنادار	۰,۰۰۲	۱۶,۳۲۶	*		مسجد عتیق و یا مسجد جامع کبیرقزوین	۹
معنادار	۰,۰۰۱	۱۸,۵۴۹		*	مسجد جامع بروجرد	۱۰
معنادار	۰,۰۰۰	۲۲,۵۶۷		*	مسجد حکیم اصفهان	۱۱
معنادار	۰,۰۰۰	۱۵,۹۹۶			مسجد جمکران قم	۱۲
معنادار	۰,۰۰۱	۱۵,۸۲۶		*	مسجد جامع نیشابور	۱۳
معنادار	۰,۰۰۰	۱۷,۴۹۰		*	مسجد سلطانی بروجرد	۱۴
معنادار	۰,۰۰۰	۱۶,۴۴۳			مسجد چوبی نیشابور	۱۵
معنادار	۰,۰۰۱	۱۹,۶۷۲			مسجد شیخ لطف الله اصفهان	۱۶
معنادار	۰,۰۰۴	۱۶,۹۰۰	*		مسجد ناری خانه دامغان	۱۷
معنادار	۰,۰۰۰	۱۷,۶۶۵		*	مسجد جامع نایین	۱۸
معنادار	۰,۰۰۰	۱۴,۹۸۲		*	مسجد شوش	۱۹
معنادار	۰,۰۰۰	۲۰,۹۷۵		*	مسجد امام اصفهان	۲۰

تجزیه و تحلیل جاذبه‌ها بر اساس پرسش‌نامه متخصصین بیانگر توان بالای مساجد کشور برای جذب گردشگران است. ۳۵ درصد جاذبه‌های مذکور از توان بسیار بالا و ۵۰ درصد از توان خوب برای جذب گردشگر هستند و ۱۵ درصد ظرفیت متوسطی برای جذب گردشگر دارند. آزمون تی تک نمونه‌ای معناداری پاسخ‌ها را تأیید کرده است. بنابراین کشور ایران از قابلیت و توان بالای جاذبه‌ها برای جذب گردشگر برخوردار است. سنجش نقاط قوت و ضعف و فرصت‌ها و تهدیدهای توسعه گردشگری مساجد در ایران از مدل SWOT استفاده شده است. تحلیل SWOT برای اولین بار در سال ۱۹۵۰ توسط دو فارغ‌التحصیل مدرسه بازرگانی هاروارد به نامهای جورج آلبرت اسمیت و رولند کریستنسن مطرح شد. در آن زمان این تحلیل ضمن کسب موفقیت‌های روزافزون به عنوان کسب ابزار مفید مدیریتی شناخته شد. اما شاید بیشترین موفقیت مشهود این تحلیل زمانی بدست آمد که Jack Welch از جنرال الکتریک در سال ۱۹۸۰ از آن برای بررسی استراتژی‌های GE و افزایش بهره‌وری سازمان خود استفاده کرد این مدل در ابتدا برای بخش‌های تجاری استفاده می‌شد. اما در ادامه برای برنامه‌ریزی راهبردی در شهرها مورد

استفاده قرار گرفت. (Armstrong, ۲۰۰۵, ۳)

SWOT سر واژه عبارات قوت‌ها (Strengths)، ضعف‌ها (Weaknesses)، فرصت‌ها (Opportunities) و تهدیدات (Threats) است. در واقع تحلیل قوت‌ها و ضعف‌ها در محیط درونی و تحلیل فرصت‌ها و تهدیدها از محیط بیرونی جریانی نظامند است. عوامل درونی سیستم شامل نقاط قوت و منفی است. نقاط قوت در واقع ویژگی‌های ممتازی هستند که در زمینه گردشگری مساجد ایران وجود دارند که می‌توان برای گسترش و توسعه گردشگری از آنها استفاده کنیم. نقاط ضعف آن دسته از ویژگی‌های هستند که به عنوان مشکل در حال حاضر در زمینه گردشگری مساجد وجود دارد. در جدول ۳ نقاط قوت و ضعف گردشگری مساجد در ایران به همراه امتیاز بندی آنها با استفاده از پرسش نامه متخصصین آورده شده است. امتیاز دهی از طریق پرسش نامه متخصصین آشنا به موضوع تحقیق (۵۰ نفر) انجام شد. بر اساس اهمیت (اهمیت بسیار زیاد ۰/۰۴، زیاد ۰/۰۳، متوسط ۰/۰۲، کم ۰/۰۱ و بی اهمیت ۰) به هر متغیروزی از ۰-۰/۰۴ داده شده است. سپس به هر متغیرو بر اساس اهمیت و موقعیت کنونی سیستم به آن عامل خاص امتیازی از ۵ (بسیار خوب) تا ۱ (ضعیف) می‌دهیم. این درجه بندی نشان می‌دهد که سیستم چگونه به هر یک از عوامل خارجی پاسخ می‌دهد. سپس وزن را در درجه هر متغیرو ضرب می‌کنیم تا به وسیله امتیازوزنی آن به دست آید.

جدول ۳- نقاط قوت و ضعف توسعه گردشگری مساجد در ایران و امتیازبندی آنها

ردیف	متغیر	وزن	رتبه	امتیاز نهایی
S1	توجه مسئولین کشوری به توسعه و اهمیت گردشگری مساجد	۰,۰۳	۴	۰,۱۲
S2	وجود مساجد متعدد تاریخی در کشور	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
S3	تنوع جاذبه‌های گردشگری مساجد	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
S4	وجود محیط روحانی و آرامش بخش در مساجد	۰,۰۳	۲	۰,۰۶
S5	وجود مساجد با معماری بی نظیر	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
S6	وجود مساجد با هویت فرهنگی ایرانی و اسلامی	۰,۰۴	۳	۰,۱۲
S7	وجود مساجد دارای نشانه‌های تاریخی و سیاسی	۰,۰۳	۲	۰,۰۶

۰,۱۲	۴	۰,۰۳	وجود امنیت برای گردشگران در کشور	S۸
۰,۱۶	۴	۰,۰۴	پراکندگی جاذبه‌های گردشگری مساجد در سراسر کشور	S۹
۰,۱۲	۴	۰,۰۳	همجواری بسیاری از مساجد تاریخی و مهم با دیگر جاذبه‌های گردشگری همچون مسجد امام اصفهان و مسجد جامع یزد	S۱۰
۰,۰۸	۳	۰,۰۳	رایگان بودن بازدید از مساجد	S۱۱
۰,۱۶	۴	۰,۰۴	وجود بقاع متبرک امام رضا (علیه السلام) و حضرت معصومه (علیها السلام) و امام زادگان (علیهم السلام) در کشور	S۱۲
۰,۱۲	۳	۰,۰۴	امکان تحقیق و پژوهش مساجد	S۱۳
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	عدم تبلیغات و شناخت این قابلیت بالقوه برای گردشگران	W۱
۰,۰۶	۲	۰,۰۳	مخالفت بعضی از علما با حضور گردشگران غیرمسلمان در فضای مسجد	W۲
۰,۱۲	۳	۰,۰۴	عدم شناخت علمی از تاریخ و معماری بعضی از مساجد تاریخی	W۳
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	نبود کاتالوگ و معرفی نامه مساجد	W۴
۰,۰۶	۳	۰,۰۲	عدم وجود راهنمای تور متخصص امور مساجد	W۵
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	نبود حداقل امکانات رفاهی مناسب در بعضی از سایت‌های گردشگری مساجد	W۶
۰,۰۴	۲	۰,۰۲	ضعف فرهنگی و آموزشی مردم	W۷
۰,۰۶	۲	۰,۰۳	نبود برنامه جامع گردشگری مساجد	W۸
۰,۰۶	۲	۰,۰۳	کمبود امکانات اقامتی و پذیرایی مناسب برای همه اقشار	W۹
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	نبود راه ارتباطی مناسب برای دسترسی به بعضی از جاذبه‌های گردشگری مساجد	W۱۰
۰,۰۴	۲	۰,۰۲	ضعف مدیریتی و فقدان ثبات مدیریتی	W۱۱

عوامل بیرونی سیستم شامل نقاط فرصت و تهدید است. نقاط فرصت در واقع ویژگی‌های ممتاز و نقاط مثبتی هستند که از آنها می‌توانیم برای گسترش و توسعه گردشگری مساجد استفاده کنیم. هر چه نقاط فرصت بهتر و بیشتری داشته باشیم امکان موفقیت بیشتری خواهیم

داشت. نقاط تهدید و ویژگی‌های منفی هستند که در صورتی که روند فعلی ادامه داشته باشد یا در صورت گسترش گردشگری مساجد منطقه را تهدید می‌کنند یعنی نقاط منفی بالقوه‌ای که امکان بالفعل شدن را دارند و بصورت تهدید وجود دارند. در جدول ۴ عوامل بیرونی و امتیازهای آنها درج شده است.

جدول ۴- نقاط فرمت و تهدید توسعه گردشگری مساجد در ایران و امتیازبندی آنها

ردیف	متغیر	وزن	رتبه	امتیاز نهایی
01	امکان آشنایی و افزایش آگاهی غیر مسلمانان با دین اسلام	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
02	امکان تحقیق و پژوهش بر روی مساجد	۰,۰۴	۳	۰,۱۲
03	افزایش اشتغال در بخش خدمات گردشگری	۰,۰۴	۳	۰,۱۲
04	افزایش ارتباط مذهبی و علمی میان دانشمندان	۰,۰۴	۳	۰,۱۲
05	امکان درآمدزایی برای مساجد از طریق ارائه محصولات جانبی	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
06	امکان احیای مساجد تاریخی کمتر توجه شده برای اهداف گردشگری	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
07	حفاظت از مساجد تاریخی و باستانی	۰,۰۳	۳	۰,۰۹
08	تعدیل دیدگاه‌های خصمانه نسبت به اسلام بواسطه آشنایی گردشگران با واقعیت‌های مساجد	۰,۰۳	۴	۰,۱۲
09	افزایش آگاهی گردشگران نسبت به مساجد	۰,۰۳	۳	۰,۰۹
010	افزایش آگاهی گردشگران از هنر معماری اسلامی	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
011	آشنایی گردشگران با مسجد و فرهنگ مسجد	۰,۰۳	۴	۰,۱۲
012	حفظ و اشاعه هنرهای سنتی و آداب و رسوم مذهبی و بومی	۰,۰۴	۴	۰,۱۶
013	بهبود کیفیت محیطی و معنوی مسجد	۰,۰۴	۳	۰,۱۲

۰,۰۹	۳	۰,۰۳	ارتقاء سطح دانش و آگاهی ساکنین منطقه نسبت به مساجد	O۱۴
۰,۱۲	۳	۰,۰۴	توسعه زیر ساخت ها و شبکه های ارتباطی دسترسی به مساجد	O۱۵
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	ایجاد روحیه سرزندگی در مساجد بواسطه شلوغ بودن و حضور گردشگران	O۱۶
۰,۱۶	۴	۰,۰۴	امکان جذب بیشتر جوانان به مسجد	O۱۷
۰,۰۶	۲	۰,۰۳	احتمال کم شدن معنویت فضای معنوی مساجد به واسطه حضور گردشگران	T۱
۰,۰۶	۲	۰,۰۳	احتمال وارد آمدن آسیب به فضای مسجد به دلیل حضور زیاد گردشگران	T۲
۰,۰۸	۲	۰,۰۴	به خطر افتادن غنای فرهنگی و از بین رفتن فرهنگ محلی	T۳
۰,۰۴	۲	۰,۰۲	متأثر ساختن فرهنگ جامع میزان در برخورد با فرهنگ گردشگران	T۴
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	گردشگری موجب تجاری شدن جاذبه های فرهنگی و معنوی می شود	T۵
۰,۰۴	۲	۰,۰۲	صدمه به سایت های تاریخی و باستانی	T۶
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	احتمال از بین رفتن آرامش فضای مساجد بواسطه حضور گردشگران	T۷
۰,۰۸	۲	۰,۰۴	ناشناخته ماندن بسیاری از مساجد دارای ارزش تاریخی و فرهنگی	T۸
۰,۰۹	۳	۰,۰۳	کم توجهی به مساجد تاریخی به دلیل کمبود بودجه	T۹

در جدول ۵ وزن، درجه و امتیاز نهایی عوامل مختلف داخلی شامل نقاط قوت و ضعف و عوامل خارجی شامل نقاط فرصت و تهدید، امتیاز نهایی SO, SW, TO, TW جمع بندی و نشان داده شده است.

جدول ۵- وزن عوامل SWOT

تهدیدها Threats	فرصت‌ها Opportunities	ضعف‌ها Weaknesses	قوت‌ها Strengths	
۰,۲۷	۰,۶۲	۰,۳۱	۰,۴۶	وزن
۰,۶۳	۲,۱۶	۰,۸	۱,۶	امتیاز نهایی
۰,۰۳	۰,۳۶	۰,۲۸	۰,۰۳۵	میانگین وزن
۲,۳۳	۳,۴۷	۲,۵۴	۳,۴۷	میانگین درجه بندی
۰,۷۳	۰,۱۲۷	۰,۰۷	۰,۱۲۳	میانگین امتیاز نهایی
۱۲,۱	۴۱,۶	۱۵,۵	۳۰,۸	درصد امتیاز نهایی
TO		SW		
۵۳,۷		۴۶,۳		
WT		SO		
۲۷,۶		۷۲,۴		

شکل ۱- ماتریس SWOT گردشگری مساجد در ایران

ج) نتیجه‌گیری و راهکارها

هدف تحقیق فوق امکان‌سنجی و بررسی قابلیت‌های توسعه گردشگری مساجد در کشور ایران بود. براین اساس پس تبیین تئوریک موضوع به بررسی کلی مساجد در ایران پرداخته شد. براساس بررسی‌های انجام شده در ایران بیش از ۷۰ هزار مسجد وجود دارد. اما از تعداد مساجد تاریخی یا دارای ارزش هنری و معماری آماری در دسترس نیست. برای این تحقیق بیش از ۲۰ مسجد تاریخی دارای ارزش هنری و معماری اسلامی انتخاب شد و از طریق پرسش‌نامه متخصصین و ۵۰ نفر از متخصصین گردشگری و آگاه به موضوع تحقیق قدرت جذب هر کدام از این ۲۰ مسجد در جذب گردشگر سنجیده شد. براساس نتایج پرسش‌نامه ۸۵ درصد از این ۲۰ مسجد منتخب دارای قدرت خوب و بسیار خوب برای جذب گردشگری هستند. معناداری پاسخ‌های متخصصین به پرسش‌نامه از طریق آزمون تی تک نمونه‌ای در محیط نرم افزاری SPSS سنجیده شد که همه پاسخ‌ها معنادار بودند. سپس در قالب مدل SWOT به بررسی نقاط قوت گردشگری مساجد در کشور پرداخته شد و ۱۳ مورد قوت و ۱۱ مورد نقطه ضعف شناسایی شدند. ۱۷ مورد هم نقطه فرصت برای توسعه گردشگری مساجد شناخته شد و ۹ مورد هم نقطه ضعف. سپس در ادامه براساس پرسش‌نامه متخصصان هر کدام از عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید امتیاز بندی شد و امتیاز نهایی بدست آمد. سپس ماتریس SWOT ترسیم شد و سهم هر کدام از عوامل در مدل بدست آمد که قوت‌ها (۳۰٫۸٪)، ضعف‌ها (۱۵٫۵٪)، فرصت‌ها (۴۱٫۶٪) و تهدیدها (۱۲٫۱٪) است. که بیانگر قوی تر بودن نقاط قوت و فرصت در مقابل نقاط ضعف و تهدید است. نتیجه کلی تحقیق نشان دهنده این است که با وجود مساجد با معماری منحصر به فرد همچون مساجد اصفهان و مسجد جامع یزد ایران دارای قابلیت بالایی در زمینه گردشگری مساجد است. با توجه به ماتریس SWOT و قرار گرفتن در خانه اول ماتریس استراتژی‌های توسعه‌ای به منظور بهره‌گیری از نقاط قوت و فرصت در جهت پوشش نقاط ضعف و تهدیدهای توسعه گردشگری مساجد ارائه می‌شود. براین اساس مهم‌ترین راهکارهای اجرایی توسعه گردشگری مساجد در ایران راهکارهای زیر پیشنهاد می‌شود.

- تبلیغات و شناساندن جاذبه‌های زیاد و زیبای گردشگری مساجد در ایران؛
- فراهم سازی زیرساخت‌های گردشگری مساجد مثل زیرساخت‌های ارتباطی و اقامتی؛
- برگزاری تورهای ویژه گردشگری مساجد؛

- گنجاندن گردشگری مساجد در پکیج‌های گردشگری شهرها؛
- تربیت راهنمایان تور ویژه گردشگری مساجد.

منابع

۱. ارجمند، احمد، «ارزیابی جایگاه مساجد در همگرایی فرهنگی و اجتماعی کشورهای اسلامی با تأکید بر نقش توسعه توریسم مذهبی و اسلامی»، مجموعه مقالات اولین همایش علمی سراسری مساجد و جهان اسلام، یاسوج، ۱۳۹۱.
۲. آشوری، داریوش، تعریف ها و مفهوم فرهنگ، تهران: نشر آگه، ۱۳۸۰.
۳. بمانیان، محمد رضا و دیگران، «بازخوانی هویت معنوی و انگارهای قدسی در معماری مساجد شیعی»، فصلنامه علمی و پژوهشی شیعه شناسی، شماره ۲۰، صفحات ۷۰-۳۸، ۱۳۸۹.
۴. پاپلی یزدی، محمد حسین و سقایی، مهدی، «گردشگری و تبارشناسی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۶۸، صفحات ۴۹-۲۴، ۱۳۸۲.
۵. پاپلی یزدی، محمد حسین و سقایی، مهدی، گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، تهران: انتشارات سمت، چاپ اول، ۱۳۸۵.
۶. پهلوان، چنگیز، فرهنگ شناسی: گفتارهای در زمینه فرهنگ و تمدن، تهران: نشر پیام امروز، ۱۳۸۰.
۷. تاپیا، کلود، درآمدی بر روانشناسی اجتماعی مجموعه ضرورت های جامعه شناسی روانی، ترجمه مرتضی کتبی، تهران: انتشارات نی، ۱۳۸۶.
۸. تقوایی، علی اکبر و معروفی، سکینه، «ارزیابی نقش مساجد در ارتقاء کیفیت محیط مطالعه موردی مسجد امیر تهران»، مدیریت شهری، شماره ۲۵، صفحات ۲۳۵-۲۱۹، ۱۳۸۹.
۹. جعفریان، رسول، آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران: انتشارات مشعر، ۱۳۸۱.
۱۰. جهانیان، منوچهر، نادعلی پور، زهرا، مدیریت گردشگری (تعاریف، ماهیت و اجزا)، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸.
۱۱. حاجی نژاد، علی و دیگران، «تاثیرات گردشگری تجاری بر توسعه کالبدی- فضایی مناطق شهری مطالعه موردی: شهر یانه»، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای، سال اول، شماره دوم، صفحات ۵-۲۵، ۱۳۸۹.
۱۲. حسینی، محمد صادق، مساجد، گردشگری مذهبی و جایگاه آن در ایران، قم: انتشارات تبلور دین، ۱۳۷۶.
۱۳. زاهدی، شمس السادات، مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۵.

۱۴. سلطان زاده، حسین، روند شکل‌گیری شهرها و مراکز مذهبی در ایران، تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۶۲.
۱۵. سلیمانی، محمد جواد، «معماری مساجد»، مجموعه مقالات معماری مساجد گذشته حالا آینده، تهران: دانشگاه هنر، ۱۳۷۸.
۱۶. صادقی، محمد، «گردشگری مساجد و نقش آن در توسعه فرهنگ اسلامی و مذهبی نمونه موردی مسجد جامع یزد»، مجموعه مقالات اولین همایش علمی سراسرس مساجد و جهان اسلام، یاسوج، ۱۳۹۱.
۱۷. طیبی، سیدکامیل و دیگران، «بررسی رابطه علی بین گردشگری و رشد اقتصادی (مطالعه موردی ایران، کشورهای oecd به علاوه کشورهای منتخب)»، مجله علمی و پژوهشی دانش و توسعه، شماره ۲۴، ۱۳۸۷.
۱۸. فکوهی، ناصر، انسان‌شناسی شهری، تهران: نشرنی، چاپ سوم، ۱۳۸۵.
۱۹. قره‌نژاد، حسن، مقدمه‌ای بر اقتصاد و سیاست‌گذاری توریسم، اصفهان: انتشارات مانی، ۱۳۷۴.
۲۰. مافی، عزت‌الله، سقایی، مهدی، «کاربرد مدل MS-SOWT در تحلیل مدیریت گردشگری شهری نمونه موردی کلانشهر: مشهد»، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا و توسعه، شماره ۱۴، صفحات ۲۷-۵۰، ۱۳۸۸.
۲۱. متدین، حشمت‌اله، «چهارطاقی گنبد دارنقطه عطف معماری مساجد ایرانی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۱، صفحات ۳۹-۴۶، ۱۳۸۶.
۲۲. محلاتی، صلاح‌الدین، درآمدی بر جهانگردی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۰.
۲۳. مرتضی، هشام، اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، تهران: انتشارات مرکز مطالعات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۸۷.
۲۴. مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۸۵.
۲۵. موظف‌رستمی، محمد علی، تجارب مبلغین در خصوص جذب نوجوان و جوان به مسجد (از مجموعه ره پویه)، قم: انتشارات دارالمعارف، ۱۳۸۷.
۲۶. نظام‌شهییدی، مهران دخت، «تعیین الگوی برنامه ریزی راهبردی در صنعت جهانگردی ایران»، فصلنامه دانش و مدیریت، شماره ۵۹، صفحات ۱۰۳-۸۷، ۱۳۸۱.
۲۷. نظریان، اصغر، جغرافیای شهری ایران، تهران: انتشارات پیام نور، چاپ هفتم، ۱۳۸۵.
۲۸. وای، گی، چاک، گردشگری در چشم انداز جامع، ترجمه علی پارساییان و سید محمد اعرابی،

تهران: انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۷۷.

۲۹. یاراحمدی، مجتبی، تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران: انتشارات مشعر، ۱۳۸۶.

۳۰. Armstrong, M . (۲۰۰۵). Management Processes and Functions . London CIPD .

۳۱. Azman, A . (۲۰۱۳). The constraints of tourism development for a cultural heritage destination : The case of Kampong Ayer (Water Village) in Brunei Darussalam. Tourism Management Perspectives. Volume ۸. Pages ۱۰۶-۱۱۳.

۳۲. Faris, A . Ahmad, S . (۲۰۱۳). Mosque layout design: An analytical study of mosque layouts in the early Ottoman period. Frontiers of Architectural Research. Volume ۲. Issue ۴. Pages ۴۴۵-۴۵۶.

۳۳. Ivanka, N . (۲۰۱۲). Identifying Tourism Potentials in Republic of Macedonia Through Regional Approach. Procedia – Social and Behavioral Sciences. Volume ۴۴. Pages ۹۵-۱۰۳.

۳۴. Jafar, J. Noel, S . (۲۰۱۲). Muslim world and its tourisms. Annals of Tourism Research. Volume ۴۴. Pages ۱-۱۹.

۳۵. Hüseyin, K. Halil, K . (۲۰۱۱). Contribution of concrete cultural constituents to the tourism potential of Safranbolu. Procedia – Social and Behavioral Sciences. Volume ۱۹. Pages –۲۲۵ ۲۳۰.

۳۶. Othman, Z . (۲۰۱۱). The Importance of Islamic Art in Mosque Interior. Procedia Engineering. Volume ۲۰. Pages ۱۰۵-۱۰۹.

۳۷. Raija, K . (۲۰۱۴). The role of individual entrepreneurs in the development of competitiveness for a rural tourism destination – A case study. Tourism Management. Volume ۴۰. Pages ۳۶۱-۳۷۱.

۳۸. Richard, S . (۲۰۱۴). Host perceptions of tourism: A review of the research. Tourism Management . Volume ۴۲. Pages ۳۷-۳۹.

۳۹. Trevor, H. Sofield, F. Mei, S . (۱۹۹۸). Tourism development and cultural policies in China. Annals of Tourism Research. Volume – Issue ۲. Pages ۳۶۲-۳۹۲.

۴۰. UNWTO. (۲۰۰۷). touris highlights edition (www.unwto.com).